

Шевченко А. Є.
Кудін С. В.
Настюк А. А.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В IX – НА ПОЧАТКУ XII СТ.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Навчально-наукового інституту права
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 13 від 21 квітня 2020 року)*

Рецензенти:

*Єрмолаєв Віктор Миколайович, доктор юридичних наук, професор;
Дурнов Євгеній Сергійович, доктор юридичних наук, доцент.*

Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А. А.

Ш 37 Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.
ISBN 000-000-000-000-0

У монографії досліджується становлення і розвиток князівської влади та її вплив на державотворчі процеси в Київській Русі. Піддано аналізу процес об'єднання Півночі та Півдня Русі в єдину державу. Виявлено фактори, які сприяли даному процесу, серед яких економічні, логістичні, експансіоністські, централізаційні та інші.

В роботі досліджено аспекти князівської генеалогії та її вплив на процес об'єднання Русі. Авторами було класифіковано функції князівської влади як у дохристиянський, так і в християнський періоди, встановлено пріоритетність регулятивної функції в процесі державотворення та вплив прийняття християнства на формування нових функцій держави.

У результаті дослідження було розкрито процес створення механізму реалізації адміністративної реформи та з'ясовано хронологію її проведення. Проаналізовано дані, на основі яких було висунуто нові аргументи щодо відсутності достатньої кількості ознак абсолютизму князівської влади в Київській Русі та її залежності від віча.

У монографії були сформовані нові підходи до таких питань, як-то: державний устрій Київської Русі на ранніх етапах її становлення, проблеми княжого землеволодіння, взаємозв'язку економіки та князівської влади, системи спадкування влади тощо.

Для науковців, студентів, курсантів, а також тих, хто цікавиться проблемами історії держави та права України.

УДК 342.5.071(477+470+476)

© Шевченко А. Є., 2020

© Кудін С. В., 2020

© Настюк А. А., 2020

© ТОВ «ТВОРИ», 2020

ISBN 000-000-000-000-0

ЗМІСТ

Передмова 5

Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження 15

1.1. Стан наукової розробки проблеми 15

1.2. Характеристика джерельної бази та методології дослідження 48

Розділ 2. Становлення та основні напрями діяльності князівської влади у Київській Русі 68

2.1. Вплив зовнішніх факторів на становлення державності в русів у середині IX ст. 68

2.2. Походження династії давньоруських князів. 83

2.3. Функції князівської влади у період виникнення Київської Русі 97

2.4. Полюддя як комплекс дій, спрямованих на збирання данини та організації війська 155

2.5. Формування князівською владою державного устрою у Київській Русі 190

Розділ 3. Вплив князівської влади на процес зміцнення держави та її відповідальність перед вічем 207

3.1. Еволюція основних напрямів діяльності князівської влади в кінці X — на початку XII ст. 207

3.2. Роль князівської влади у формуванні й розвитку нової релігійної доктрини 253

3.3. Вплив князівської влади на розвиток дипломатичних відносин Київської Русі. 295

3.4. Відповідальність князівської влади перед вічем як наслідок розвитку міст 309

Розділ 4. Фактори впливу на розвиток князівської влади в Київській Русі	354
4.1. Проблеми розуміння легітимності князівської влади.....	354
4.2. Проблемні аспекти князівського землеволодіння у Київській Русі	374
4.3. Правова регуляція лихварських відносин та їх вплив на розвиток князівської влади.	389
Висновки	410
Список використаних джерел	438
Додатки	462

ПЕРЕДМОВА

Наше дослідження полягає у з'ясуванні ролі князівської влади у формуванні і розвитку державності Київської Русі в IX — на початку XII ст. Необхідність такого дослідження полягає в накопиченні базисного матеріалу, який потрібний при вивченні еволюції інституту глави держави в Україні.

Існування у давні часи князівської влади і віча та їхня взаємодія є яскравим проявом їхньої необхідності для сталого державного розвитку Київської Русі. Їх спільна діяльність, взаємозв'язок та взаємний вплив давали можливість князівській владі спиратись на широкі верстви населення, а контроль віча змушував князів вести збалансовану політику, яка відповідала їх спільним інтересам. Вказані явища і процеси відображали особливості державного розвитку Київської Русі.

Особливості державного механізму Київської Русі є ілюстрацією співпраці між князем та вічем. Дослідивши процес взаємодії між ними, ми зможемо вдосконалити співпрацю між президентом та парламентом для досягнення як тактичних, так і стратегічних цілей, які на сьогодні пов'язані з відстоюванням національних інтересів, які, в першу чергу, пов'язані з безпекою та розвитком української державності. Це, насамперед, уможливить пошук шляхів недопущення у майбутньому кризи влади та посилить взаємозв'язок між інститутами влади різних рівнів.

На даний час перед Україною стоїть завдання, суть якого полягає у посиленні ефективності співпраці між інститутом президента та парламентом.

Слід пам'ятати, що саме тісна співпраця князя з вічем давала можливість досягати процвітання держави. Визначення ролі князівської влади у процесах державотворення Київської Русі дає можливість отримати відповіді на питання, яким шляхом

потрібно йти, щоб ефективність роботи президента з українським парламентом базувалась на усвідомленні спільної відповідальності за майбутнє процвітання української держави. Ціна помилки занадто велика, щоб витрачати час на амбіції та політичні ігри. Взаємозв'язок, співпраця та порозуміння між інститутами державної влади є запорукою успіху в розвитку країни. Дієвим напрямом пізнання змісту цих процесів є з'ясування сутності функцій глави держави в Київській Русі.

В своїй роботі ми використовуємо термін Київська Русь, надаючи йому не географічного чи хронологічного значення у вузькому розумінні. Під Київською Руссю ми розуміємо державу, яка є початковим етапом становлення Української державності.

У середині IX ст. в результаті протистояння слов'янських південних племен і північних племінних слов'янських та фіно-угорських союзів виникла об'єднана держава з центром у Києві. **Отже, державність у русів виникла як результат внутрішніх міжплемінних війн**, а якщо говорити про значимість ролі іноземців у цьому процесі, то найбільш вагомий внесок зробили фіно-угорські племена: чудь, весь, меря, мурома, які брали активну участь у цьому конфлікті. Адже саме дані племена входили до Північного суперсоюзу і брали участь у боротьбі проти Південного суперсоюзу. Завдяки ним вдалось запросити Рюрика на князювання, а в майбутньому вони допомогли Олегу захопити Київ. У варягів не було достатньої ресурсної бази, щоб підкорити та втримати такі значні земельні території. За військовою теорією походження держави для утримання захоплених територій у варягів мала б виникнути держава, але такого факту ми констатувати не можемо. Отже, варяги в даному протистоянні якщо і були, то тільки як найманці або тимчасові союзники.

У 859 році відбулось об'єднання північних та південних племінних союзів. Воно стало можливим завдяки посиленню князівської влади у Південному суперсоюзі (Русь)

і ослабленню Північного союзу (Славія). На існування державного утворення на півдні вказують як візантійські, так і західноєвропейські джерела. Арабські джерела теж засвідчили як існування Русі (поляни), так і Славії (ільменські словени). Навколо цих двох племінних союзів формуються племінні суперсоюзи на півночі та півдні.

Києву вдалося накласти данину на союзи племен півночі. Князівська влада виконувала роль єдиного координаційного центру управління, що і дало можливість досягнути мети. Цілями експансії на північ було об'єднання північних і південних земель Русі під владою єдиного княжого роду; посилення позицій князя за рахунок збільшення даників; збільшення прибутків у зовнішній торгівлі; встановлення єдиної домінуючої лінії великих князів на даній території. **Завдяки об'єднанню виникла істотна потреба у збільшенні ринку збуту товару**; як результат, руси зацікавились перспективою посилення своїх позицій на візантійському ринку, що мало забезпечити економічне процвітання держави та посилити авторитет князівської влади.

Аналіз ряду історично-правових джерел дає можливість стверджувати, що київський князь Аскольд був родинно зв'язаний із князем Рюриком. На це вказує, по-перше, те, що під час захоплення князем Олегом Смоленська і Києва їх мешканці не чинили спротиву його війську і визнали право Ігоря на княжий стіл. Цей факт вказує на те, що *Ігор мав відношення до династії Кийовичів* і тому мав підстави за «правом сильного» забрати княжий стіл у свого родича Аскольда за підтримки самих же киян.

По-друге, авторська інтерпретація інших повідомлень із джерельної бази дослідження також уможливорює припустити наявність родинних зв'язків між Рюриком і Аскольдом (в Іакімовському літописі вказується, що кияни просили Рюрика, щоб той прислав когось із родичів до них на князювання у Київ).

Князівська влада в період дохристиянської Русі здійснювала такі функції: **регулюючу** — для вирішення міжплемінних спорів; **координаційно-організаторську** — з метою координації діяльності підлеглих князів; **економічну** — для поповнення князівської скарбниці через збір данини, контрибуції, організацію торгівлі; **дипломатичну** — з метою укладення договорів з іншими державами; **адміністративну** — задля здійснення у регіонах синами князя управлінських функцій; **контролюючу** — для забезпечення контролю за підлеглими територіями.

Саме регулююча функція стала причиною запрошення Рюрика на князювання, адже племінним союзам було вкрай необхідно мати арбітра, який вирішував би конфлікти між ними. Координуюча функція давала можливість організовувати спільні як внутрішні, так і зовнішні дії лідерів союзів. Збирання данини, що становило основу економічної функції, теж покладалось на князя, оскільки до своїх сусідів по союзу племена ставились без довіри. Князь виступав також представником, від імені якого укладались міжнародні договори. Сутність адміністративної функції полягала у здійсненні управлінських функцій у землях, які здійснювали посадники — сини князя.

З поміж цих функцій виділялась військова: завдяки її реалізації було об'єднано Славію і Русь, забезпечено економічну стабільність через систему полюддя, укладено вигідні торговельні договори та союзи.

Полюддя проводилось пересуванням не усього війська разом, а розділенням його на декілька частин. На першому етапі кожна частина війська відправлялась у визначені їм міста в Зовнішній Русі, де і зимувала. Саме в ці міста данники привозили данину, яку війська охороняли. Другий етап складався з транспортування навесні данини до Києва з подальшим відправленням її за кордон для експорту.

Організація війська була тісно пов'язана з полюддям. Система була побудована так, що війська утримувались

за рахунок підлеглих племен, на території яких ті базувались. Завдяки полюддю був налагоджений механізм мобілізації та залучення військових сил підлеглих племінних союзів.

Отже, особливість організації війська русів полягала в тому, що основний фінансовий тягар по його утриманню брали на себе підкорені племена, а перебування військ на територіях залежних союзів давало змогу контролювати зайняті території та забезпечувати сплату данини. Ця система давала змогу князям утримувати велике військо, збагачуватись самим, ослаблювати підкорені племена, у кінцевому результаті — посилювати роль князівської влади в Русі.

Після запровадження у Київській Русі християнства відбувається формування нових функцій князівської влади і удосконалення вже існуючих. У досліджуваний період з'являються соціальна, законотворча та освітня функції. *Князі почали видавати писані законодавчі акти, віддавати дітей на навчання до церкви, надавати бідним матеріальну допомогу.* Завдяки укладанню династичних шлюбів значно ускладнилась дипломатична функція. Набуває розвитку будівнича функція князівської влади для зведення церков та оформлення храмів, запрошуються візантійські архітектори, художники, починається будівництво нових міст, улаштування доріг та мостів. Будується ціла система укріплень для запобігання нападам степовиків.

У період правління Володимира удосконалюється контролююча функція за рахунок появи нового методу за дотриманням внутрішньої безпеки країни — примусової депортації у прикордонні регіони: з північних земель населення перевозили до південних територій, небезпечних через напади кочовиків.

За часів князювання Ярослава Володимировича завершується започаткована Святославом Ігоровичем адміністративна реформа, яка змінює систему управління держави з одноособової на колегіальну. Застосована Ярославом

Мудрим нова система спадкування влади запобігає існуванню братовбивчих випадків, як смерть князів Рюрика, Володимира, Ярослава.

Посилення князівської влади в Київській Русі призвело до зміни релігії у державі. Оскільки влада жерців конкурувала з князівською, Володимир Великий вирішив їх замінити на більш поступливих та слухняних християнських священників. З цією метою князь спочатку провів **язичницьку реформу**, суть якої зводилась до виділення із всіх язичницьких культів тільки декількох. *Події, пов'язані із цією реформою, призвели до початку протистояння між визнаними та невизнаними кълтами.* Ця боротьба значно ослабила жерців та дала князю ввести християнство.

Отже, християнство вдалося ввести за рахунок боротьби релігійних культів між собою, воно запроваджувалось за повної підтримки князівської влади, яка виражалась у виданні церковних статутів, встановленні десятини, будівництві церков, крім цього, князі здійснювали одноразові подарунки.

Князівська влада активно брала участь у дипломатичній діяльності, і якщо до періоду Володимира князі вважали пріоритетними торговельні домовленості, то в наступний період дипломатія зосередилась на створенні добросусідських відносин Київської Русі із сильними державами. **Особливе місце займали дипломатичні відносини з Візантією.** Саме прихід до влади Володимира Великого переводить дипломатичні відносини з нею на більш високий рівень співпраці. Розпочинається не тільки економічна, але й релігійна, культурна співпраця. Гарантом довгострокового партнерства став династичний шлюб князя з візантійською принцесою.

Союзи, як правило, старались закріплювати через династичні шлюби із сусідами та стратегічними партнерами. Посилилась також співпраця і з європейськими державами.

Необхідно звернути увагу на те, що ініціативою деяких дипломатичних місій виступали бояри і старці градські.

Бояри і старці виступали не тільки як ініціатори, але і як організатори та учасники перемовин. Отже, вони могли разом із князем формувати склад посольства та приймати рішення про укладання або не укладання домовленостей з тією чи іншою стороною.

Осередками князівської влади в Русі стали міста, а не замки, як у Західній Європі. Але із смертю Ярослава Мудрого міста почали підривати основи самої князівської влади, бо їх посилення призвело і до посилення віча, яке, в свою чергу, керувалось інтересами міста, а не князя. Оскільки основні надходження до скарбниці та формування війська були пов'язані з містом, це ставило в залежність князя від віча і призводило до децентралізації князівської влади. *Економічне та військове посилення міст автоматично сприяло їх посиленню у політичному житті держави, тим самим змінюючи пріоритети в боротьбі за князівську владу, а саме:* князі, які не претендували на владу в Києві, стали посилювати свій вплив не в столиці, а в регіоні. Збільшення членів княжого роду призводить до того, що розпочинається боротьба не тільки за Київ, але й за інші регіональні центри, в яких закріплюються князі та формують свої династичні родові лінії. Ці процеси сприяли посиленню регіональних міст і формуванню цілого ряду регіональних центрів.

Регіональні центри брали під свій контроль територію, використовуючи князівську родову лінію Рюриковичів для провадження політики саме в своїх інтересах. Ця політика йшла врозріз з інтересами Києва і призводила до ослаблення останнього, який переставав бути економічним, політичним, військовим та культурним гегемоном. Отже, посилення регіону призводило до ослаблення Києва. Відхід від політики створення штучних умов для розвитку регіону через витягування із них ресурсів на користь Києва призвів до децентралізаційних процесів Київської Русі та суттєво ослабив можливості держави до провадження експансіоністської політики щодо сусідів.

Князівська влада не була абсолютною. Якщо князь не враховував інтереси бояр, церкви та вільних людей, то він ніс відповідальність перед вічем, яке могло примусити князя виконати те чи інше рішення, або навіть позбавити княжого столу. Спроби усунення князів від управління державою відбувались у Києві як за активної ініціативи віча, коли воно, безпосередньо, виганяло князя, так і коли віче обирало собі князя, враховуючи, в першу чергу, свої інтереси, а не права князів. *Ці тенденції стали особливо відчутними після смерті Володимира. Пояснюється це тим, що Ярослав Мудрий прийшов до влади саме за підтримки віча.* Його сина Ізяслава Володимировича віче вигнало з міста та вибрало собі князем Всеслава Брячиславовича. Віче змусило Святополка Ізяславовича йти на компроміс у зв'язку з кризою, викликаною ослабленням Василька. Саме віче запросило на князювання Володимира Мономаха, хоча за княжими домовленостями княжий стіл Києва мав зайняти Давид Святославович за лественічною системою. Отже, ми вбачаємо тенденції **зростання ролі віча в Київській Русі.**

В роботі були досліджені проблеми легітимності князівської влади. Нами було висунуто припущення, що в Київській Русі на півдні і півночі існували різні системи легітимної передачі влади. *Якщо південь орієнтувався на правовий звичай, суть якого зводилась до лественічної системи, де влада передавалась старшому в роду, то на півночі виробилась призивна система, яка базувалась на запрошенні князя.* **Ільменські словени не визнавали князя виключно по праву старшого в роду.** Їм імпонувало більше право визнаного ними князя, що, в свою чергу, призводило до права сильного, який не підкорявся старшим у роду. Новгородці вважали, що саме їхній князь має право на київський стіл та виступали проти верховної княжої влади. Ільменські словени не схвалювали практику ротацій князів, обурюючись тим, що їхні князі переводились в інші землі. З часом обидві системи почали видозмінюватись.

Саме розходження у поняттях легітимності влади між північчю та півднем ставало причиною конфліктів та подальших процесів децентралізації Київської Русі і втрати легітимності князівської влади Рюриковичів через способи їх набуття влади.

У Київській Русі у зв'язку з лественічною системою спадкування влади, яка базувалась на основі передачі влади старшому в роду, а саме наступному братові, а не синові, не сприяла формуванню великого княжого землеволодіння. Ми звернули увагу на те, що діти не могли після смерті батьків зайняти їх княжі столи і мусили уступати своїм дядькам, які залишали свої колишні землі та займали батьківський стіл: будь то Київ чи Чернігів. Діти часто відправлялися в землі своїх дядьків і мусили там княжити, поки ті не помруть, щоб зайняти батьківське місце. Оскільки князь іноді міг змінити за життя декілька князівств, то в ні одному із них він не міг достатньо укріпитись, бо місцеві вважали його скоріше гостем, який у них буде перебувати тільки певний час, після чого його мав замінити хтось інший із його ж рідні за системою старшинства в роду або по праву сили. Створювалась така аксіома: *«князі приходили та йшли, а місцеві еліти залишались».* Разом з князем землю покидало і його оточення, а на місце їх приходило оточення нового князя, яке теж мало тимчасовий характер. Слід взяти до уваги: для того, щоб зігнати силою свого конкурента, була потрібна гарантія від представників місцевих еліт, що вони не втрутяться у боротьбу для захисту свого князя. Міг бути і такий випадок, що *саме населення виганяло свого князя та укладало ряд з іншим, можливо, навіть його конкурентом.* Отже, князі сприймали землі, де вони князували, не як свою батьківщину, а як тимчасове місце годування. Мисцеві в них бачили тимчасового правителя, з яким неможливо будувати довгострокових планів. **Велике княже землеволодіння мало б сприяти формуванню спадкової системи, де земля і влада передавалась б синам.**

Якби князь був головним власником землі в князівстві, то він ніколи б її не покинув, а боровся б за неї до останньої можливості, а залишення землі означало б втрату її ж. Для прикладу ми можемо проаналізувати долю землі англійських королів у Франції. Єдине, що могло пояснити те, що один князь міг терпіти іншого князя на своїй землі — це сеньйорально-васальні відносини. *Але не слід забувати, що ці відносини не можуть базуватися на постійній зміні статусу між сеньйором та васалом в одній гілці роду.*

Торгово-економічні відносини почали активно розвиватись у Київській Русі ще з початкових етапів її формування. **Розвиток торгівлі сприяв появі лихварських відносин.** Лихварством займалися як князі, так і волхви та купці-воїни. Послугами лихварів користувалися не тільки руси, які за неплату при визначених умовах згідно з Руською правдою могли продатися у рабство, але й князі. Княжі запозичення призвели до посилення ролі лихварів, що, в свою чергу, спричинило повстання у Києві, результатом якого послужило вигнання євреїв-лихварів за межі країни. Але саме лихварство не було заборонене. Володимир Мономах, щоб недопустити повторного повстання, у правовому полі частково врегулював процес позичання грошей, обмеживши лихварів отримувати надвисокі проценти. Також, у Руській правді було врегульовано питання щодо неможливості повернення боргу від обставин, які не залежали від волі боржника, через встановлення достатнього строку його погашення. **Отже, в Київській Русі не просто розвивалось та посилювалось лихварство, а були навіть спроби через використання заборгованості князів втручатися в управління державою.**

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Велику роль у дослідженнях князівської влади відіграли дореволюційні українські та російські вчені, які намагались дати свою оцінку доступній їм того часу джерельній базі. Першим російським дослідником історії Київської Русі був Василь Микитович Татищев. У своїх працях «История Российская т. 1¹; «История Российская» т. 2², він висвітлив період формування державності у східних слов'ян, що дало можливість не тільки простежити за державотворчими процесами, а й оцінити тодішнє бачення процесів формування та розвитку держави. Слід звернути увагу на те, що В. М. Татищев одним із перших мав змогу працювати з першоджерелами, зокрема він використовував матеріали Іакімовського літопису, який відносився до найдавніших Руських літописів, адже відомості, вміщені в ньому, не знайшли свого відображення в інших працях. Особливу для нашого дослідження цінність

¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. 503 с.

² Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 2. 349 с.; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. 735 с.

мали свідчення про перші кроки князів на шляху формування держави.

Прикро, але Іакімовський літопис не дійшов до наших днів в оригіналі, він згадується лише в працях В. М. Татищева.

Інтерес до вивчення можна зрозуміти, коли звернемо увагу на спроби Російської імперії вибудовувати свою ідеологічну основу, адже звертання до історичних подій минулого могло підтвердити правильний та особливий шлях розвитку Московської держави.

У працях М. М. Карамзіна: «История Государства Российского» т. I³, «История Государства Российского. Древняя Русь. Киевская Русь», т. 1, т. 2⁴, «История Государства Российского», «Предания веков»⁵, «Сказания, легенды, рассказы из истории государства Российского»⁶, «История Государства Российского. Книга первая»⁷; «История Государства Российского Т. I–III»⁸, «Об истории государства Российского»⁹ досліджено становлення, розвиток князівської влади у період Київської Русі.

М. М. Карамзін дотримувався норманської теорії, суть якої полягає у тому, що поштовх для виникнення та розвитку держави дали іноземці, зокрема нормани. Вважається, що

³ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Москва: Наука, 1989. Т. 1. 416 с.

⁴ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Древняя Русь. Киевская Русь. Москва: Московский рабочий слог, 1993. Т. 1, Т. 2. 366 с.

⁵ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1988. 766 с.

⁶ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1987. 768 с.

⁷ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. 603 с.

⁸ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Тула: Приокское книжное издательство, 1989. Т. I–III. 588с.

⁹ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. 384 с.

ільменські словени запросили скандинавів (варягів) до себе князувати, і саме вони створили державу Київська Русь.

Важливим підґрунтям для розвитку норманської теорії стали літописні повідомлення, які частково підтверджують цю теорію. Слід зазначити, що перші, хто працював з літописами, були представники саме норманістів.

Норманська теорія має яскраво виражений політичний характер і пов'язана із специфікою побудови Російської імперії. Трансформація Московського царства на Російську імперію не могла відбутись лише через зміну назви країни. Відбувались реформи військові, політичні, релігійні, адміністративні, промислові. Для їх успішного просування були потрібні спеціалісти, яких у Росії не було, а тому запрошувались іноземні спеціалісти, які мали просувати реформи. Слід зазначити, що у Росії доволі вороже ставились до іноземців. Норманська теорія підтверджувала, що запрошення варягів було не політичною помилкою, а історичною необхідністю. Нормани побудували Київську Русь, а німці збудують Російську імперію. Тому не так негативно виглядають події захоплення влади в Російській імперії німецькою княжною Катериною другою.

М. М. Карамзін був не лише прихильником норманської теорії, а й монархістом. Тому він ідеалізував князівську владу, переоцінював її вплив на історичні процеси. Також слід зазначити, що його праці зазнали критики у зв'язку із тим, що в них мало місця приділено джерельній базі.

У монографічному дослідженні використано праці М. І. Костомарова «Севернорусские народоправства во времена удельно вечегового уклада»¹⁰, «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»¹¹. У його працях

¹⁰ Костомаров Н. И. Севернорусские народоправства во времена удельно вечегового уклада. Смоленск: Смядынь, 1994. 544 с.

¹¹ Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. 764с.

приділено увагу діяльності князівської влади стосовно розвитку і зміцнення князівської влади, віча на розвиток Київської Русі. Він стверджував, що прихід варягів не знищив вічові традиції, і розглядав розвиток Київської Русі як взаємозв'язок князівської та вічевої влади. М. І. Костомаров наголошував на волелюбності українців та великій ролі віча в їх розвитку.

М. І. Костомаров був прибічником теорії федерального устрою Київської Русі. На думку вченого, формування державного устрою йшло двома шляхами. З одного боку, об'єднання всіх руських земель у єдинокордавне тіло, а з другого — створення у ньому політичних суспільств, які зберігали свою самобутність, не втрачаючи між собою зв'язків та єдності. На думку вченого, Київська Русь рухалась до федерації, яка й стала її формою.

Російський історик С. М. Соловйов «История России с древнейших времен (кн. 1.)»¹² був представником «родової теорії», який оцінював значення князівської влади київського періоду із належності влади усьому княжому роду. Вчений вважав, що вся Руська земля була сімейною власністю княжого роду, а князь виступав як голова цього роду.

Інший російський дослідник В. І. Сергієвич у своїй праці «Віче і князь»¹³ відкидав можливість існування Київської Русі як об'єднання племінних земель. Він поділяв розвиток Русі на два періоди: «Перший — роздрібненість князівств, другий — об'єднання князівств навколо Московського князівства та утворення в майбутньому Московського царства». Тобто, автор взагалі відкидав існування Київської Русі та її майбутній розпад, оскільки розпадатись не було чому.

Ідея автора, на нашу думку, є цікавою, але разом із тим абсурдною, адже вона ігнорує велику кількість джерельної бази.

¹² Соловйов С. М. История России с древнейших времен кн.1. Москва: Колокол-Пресс, 1993. 768с.

¹³ Сергієвич В. І. Віче і князь. Москва: Тип. А. І. Мамонтова, 1867. 413 с.

Доволі цікаві погляди на зародження держави та князівської влади мав Д. Іловайський. Ми використали такі його праці: «Вторая дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-гунскому»¹⁴, «Разыскания о начале Руси. Изд. 1»¹⁵, «Разыскания о начале Руси. Изд. 2, испр. и доп.»¹⁶, «Становление Руси»¹⁷, «Начало Руси. Очерки отечественной истории»¹⁸. У своїх дослідженнях Д. Іловайський виступив рішучим противником норманської теорії і досить скептично ставився до літописних повідомлень щодо раннього часу руської історії, доводячи, що літописи відображали насамперед настрої та інтереси київських князів. Роблячи різницю між варягами і Руссю, Д. Іловайський знаходить Русь не на півночі, а на півдні, де він, крім Києва, бачив і Тмутаракань, яка існувала до об'єднання Русі під владою місцевого київського княжого роду. Дослідник вважав, що пересуватись вільно через землі русів для всіх, у тому числі й для варягів, було небезпечно, а тому варяги не могли брати участь у торговому, військовому та політичному житті країни. Висновки Д. Іловайського поступово ввійшли в канон російської історичної науки і потребують більш глибокого дослідження. Набагато слабшими є спроби автора ототожнити Русь з роксоланами і обґрунтувати слов'янське походження болгар, гунів, ятвягів. Матеріали базовані на доволі ризикованих ономастологічних зближеннях.

¹⁴ Иловайский Д. Вторая Дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-гунскому. Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1886. 138 с.

¹⁵ Иловайский Д. Вторая Дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-гунскому. Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1886. 138 с.

¹⁶ Иловайский Д. Разыскания о Начале Руси. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Типография бывш. Миллера, Покрова, Машков, 1882. 568 с.

¹⁷ Иловайский Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. 731с.

¹⁸ Иловайский Д. Начало Руси, Очерки отечественной истории. Москва: Мысль, 1995. 510 с.

Д. Іловайський не завжди посилався на використані джерела, хоча і констатував велику їх кількість.

У працях В. О. Ключевського «Курс Русской истории. Сочинение в девяти томах»¹⁹; «Курс Русской истории, т. 1»²⁰, «О государственности в России»²¹, «Русская история. Полный курс лекций. В 3 кн.»²²; «Русская история»²³, «Краткое пособие по русской истории»²⁴ приділено велику увагу діяльності князівської влади. У своїй праці «Русская история» він намагався дослідити діяльність руських князів, їх функції, поділивши їх на внутрішні і зовнішні. Він вважав, що до XII ст. об'єднуючим елементом була не народність, не економічні зв'язки, а княжа адміністрація.

В. О. Ключевський, піддаючи критиці праці Н. М. Карамзіна, стверджував, що той не має почуття історизму. На думку В. О. Ключевського, у працях Н. М. Карамзіна домінує не науковий, а літературно-художній підхід, але наголошував на великому значенні його праць у популяризації історичних знань.

В. О. Ключевський є основоположником торгової теорії, суть якої полягає в тому, що торгівля спонукала появу міст у слов'ян, на основі яких пізніше виникла держава, а княжа влада виступала лише як «сторож» торгівельних шляхів. За його теорією, ядром виникнення державності у слов'ян були не національні, а соціальні тенденції. Тобто, державність

¹⁹ Ключевский В. О. Курс Русской истории. Сочинения в девяти томах. Москва: Мысль, 1987. 432 с.

²⁰ Ключевский В. О. Курс Русской истории. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Т. 1. 425 с.

²¹ Ключевский В. О. О Государственности в России. Москва: Мысль, 2003. 463 с.

²² Ключевский В. О. Русская история, полный курс лекций в трех книгах. Москва: Мысль, 1995. 576 с.

²³ Ключевский В. О. Русская История. Москва: Независимая газета, 1992. 192 с.

²⁴ Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории. Москва: Наука, 1990. 412 с.

виникла не на базі якогось окремого племені, а на основі соціальної групи, зокрема розбійників-торгівців.

Автор книги «Политический строй Древней Руси»²⁵ Довнар-Запольський схиляється до думки, що влада у Київській Русі не зосереджувалась лише в княжих руках, а розподілялась між князем та вічем. На його думку, до компетенції віча відносились: визнання влади або обрання князя, питання війни та миру, питання управління і судочинства. На думку дослідника, віче виступало законодавчим органом держави та органом контролю за діяльністю виконавчої гілки влади князя.

У праці Олександра Нечволодова «Сказания о Русской земле» (ч. 1)²⁶, висвітлено дипломатичну діяльність князя Святослава Ігоровича та роль князівської влади в розвитку дипломатичних відносин. Факти, наведені ним, дають підстави дійти висновку, що існував якийсь невідомий договір між Руссю та Візантією.

Ще одним із дослідників Київської Русі був В. Васильєв, судження якого викладені в книзі «Древняя торговля Киева с Регенсбургом»²⁷. У ній акцентується увага на торговельних зв'язках Русі, а у праці В. А. Пархоменка «Три центра Древней Руси» проаналізовано арабські джерела²⁸.

У наукових доробках М. Дяконова «Очерки общественного государственного строя Древней Руси»²⁹ досліджено

²⁵ Довнар-Запольский. М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. Москва: Издательство И. Д. Сытина, 1906. 64 с.

²⁶ Нечволодов А. Д. Сказания о Русской земле, часть первая. Москва: Белый город, 2006. 816 с.

²⁷ Васильев В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. 33 с.

²⁸ Пархоменко В. А. Три центра Древней Руси. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1913. 103 с.

²⁹ Дяконов М. Очерки Общественного государственного строя Древней Руси. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада. Право, 1912. 490с.

джерела Руського права. При її вивченні ми звернули увагу на Русько-Візантійські договори. Дослідник також намагався висвітлити державний устрій та управління Київської Русі.

М. Дяконов стверджував, що княжа влада — такий же давній місцевий інститут, як і віче. Вчений наголошував, що в окремих слов'янських племенах влада князя згадувалась задовго до появи Рюриків. Коріння такої влади ховається в доісторичному патріархальному побуті, стверджуючи, що князь — необхідний елемент у складі державної влади усіх руських земель.

Важливим джерелом монографічної роботи стали праці зnanого українського вченого М. Грушевського. У процесі дослідження ми використали такі його праці: «Історія України-Руси, т. 1»³⁰, «Історія України-Руси, т. 2»³¹, «Виїмки до джерел до історії України Русі»³², «Очерки истории украинского народа»³³. Унікальність досліджень М. Грушевського полягає в тому, що він розглядає Україну-Русь початком творення Української держави. Він проводить розмежування між Північною Руссю та Південною, тобто спростовує теорію, що Київська Русь — «колыска» трьох братських народів. М. Грушевського за його погляди звинувачували в націоналізмі та в необ'єктивному погляді на державницько-історичні процеси в Київській Русі.

На думку М. Грушевського, князівська влада на перших етапах формування державності не відігравала значної ролі, хоча київські князі об'єднали навколо Києва українські землі. Цей процес, на його переконання, був доволі важкий.

³⁰ Грушевський М. С. Історія України-Русі. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. 648 с.

³¹ Грушевський М. С. Історія України-Русі. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.

³² Грушевський М. С. Виїмки з джерел до історії України-Русі. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1895. 143 с.

³³ Грушевский М. С. Очерки истории украинского народ. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1906. 397 с.

Сама Київська держава була німечною, потребує постійно розумної політики Великого князя.

У цілому, дореволюційний період вивчення Київської Русі можна охарактеризувати як період формування норманської та антинорманської теорії.

Прихід до влади більшовиків вплинув на розвиток досліджень князівської влади у Київській Русі. Головну роль у дослідженні історії почав відігравати ідеологічний підхід, з класової позиції. Якщо в історичній науці до 30-х років панування феодальних відносин у Київській Русі вважалося проблематичним, то з середини 30-х років домінуючу позицію посідають погляди прибічників саме феодального розвитку Русі.

Б. Д. Греков був один з основоположників ідеї формування у Київській Русі феодалізму. У своїх дослідженнях ми використали його праці «Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства»³⁴, «Киевская Русь»³⁵, в яких досліджуються питання історії державності слов'ян у домонгольський період.

Одним із кращих, на нашу думку, радянських дослідників Київської Русі був Б. О. Рыбаков. У своїй праці ми використали такі його книги як «Образование Древнерусского государства»³⁶, «Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст.»³⁷, «Первые века русской истории»³⁸, «Историческая География

³⁴ Греков Б. Д. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. Москва: Воен. Узд, 1946. 60 с.

³⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1944. 347 с.; Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: АСТ, 2004. 671 с.; Греков Б. А. Киевская Русь. Ленинград: Госполитиздат, 1953. 569 с.

³⁶ Рыбаков Б. А. Образование Древнерусского государства. Москва: Издательство Академии наук, 1955. 89 с.

³⁷ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст. Москва: Наука, 1982. 592 с.

³⁸ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. Москва: Наука, 1964. 240 с.

Росии»³⁹, «Мир истории»⁴⁰, «Славяне и их соседи в конце 1 тысячелетия до н.э.— первой половине 1 тысячелетия н.э.»⁴¹, «Рождение Руси»⁴².

У своїх наукових дослідженнях вчений намагався простежити не тільки функції князівської влади та механізми їх реалізації, а й виявити структуру її побудови. Б. О. Рибаків використовував не тільки візантійські, русько-літописні, німецькі та арабські джерела, а й археологічні дані. Також, він звертав особливу увагу на билини та легенди Давньої Русі. Як і всі радянські вчені, він офіційно наголошував на тому, що Русь була феодальною державою. Більш детальне вивчення його праць дало змогу дійти висновку про те, що зміст не відповідав висновкам. Можливо, автор не розділяв твердження про існування феодалізму в Київській Русі, але не міг виступити проти ідеологічної позиції радянських дослідників, яка б суперечила основоположникам марксизму, тому у своїх наукових доробках він залишив багато підказок, що суперечили загальноприйнятому погляду на це питання. Особливо цікавим був його аналіз суті князівського полюддя.

Праці Б. О. Рибаків докорінно змінювали уявлення про життя, побут і рівень соціально-економічного і культурного розвитку населення Київської Русі. Наприклад, у книзі «Ремесло Стародавньої Русі» йому вдалося прослідити генезис і етапи розвитку ремісничого виробництва у східних слов'ян з VI до XV ст., а також встановити існування десятків ремісничих галузей. Він дійшов висновку, що домонгольська Русь не тільки не відставала у своєму економічному розвитку від

³⁹ Рыбаков Б. А. Историческая География России. Москва: Мысль, 1970. 216 с.

⁴⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. 351 с.; Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. 351 с.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Славяне и их соседи в конце 1 тысячелетия до н.э.— первой половине 1 тысячелетия н.э. Москва: Наука, 1993. 328 с.

⁴² Рыбаков Б. А. Рождение Руси. Москва: АиФ-Принт, 2004. 446 с.

країн Західної Європи, як це стверджували багато учених, а й за деякими показниками випереджала ці країни. Це, в свою чергу, кардинально міняє погляд на розвиток князівської влади.

В. В. Мавродін у своїй праці «Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г.»⁴³, провів дослідження військових морських походів та мореплавства в Київській Русі. Це дає змогу оцінити важливість торгівельних шляхів та, у зв'язку з цим, проведених морських походів у цілому. Вчений є автором таких робіт як: «Образование Древнерусского государства»⁴⁴, «Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства)»⁴⁵, «Начало мореходства на Руси»⁴⁶, «Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности»⁴⁷, «Народные восстания в древней Руси XI–XIII вв.»⁴⁸.

Для дослідження проблематики було використано такі праці М. М. Тихомірова: «Два памятника новгородской письменности»⁴⁹, «Древняя Русь»⁵⁰, «История связи России со славянскими странами и Византией»⁵¹, «Древнерусские

⁴³ Мавродин В. В. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г. Ленинград: Молодая гвардия, 1950. 42 с.

⁴⁴ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. 432 с.

⁴⁵ Мавродин В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). Москва: Госполитиздат, 1946. 311 с.

⁴⁶ Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. 148 с.

⁴⁷ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. Москва: Высшая школа, 1971. 192 с.

⁴⁸ Мавродин В. В. Народные восстания в древней Руси XI–XIII вв. Москва: Соцэкгиз, 1961. 118 с.

⁴⁹ Тихомиров М. Н. Два памятника новгородской письменности. Москва: Госкультросветиздат, 1952. 24 с.

⁵⁰ Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва: Наука, 1975. 432 с.

⁵¹ Тихомиров М. Н. История связи России со славянскими странами и Византией. Москва: Наука, 1969. 374 с.

города»⁵², «Пособие для изучения Русской Правды»⁵³, «Доклады и сообщения исторического факультета (Вып. 6)»⁵⁴, «Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVII в.»⁵⁵, «Крестьянские и городские восстания на Руси»⁵⁶, «Описания Тихомировского собрания рукописей»⁵⁷.

Його фундаментальна праця «Древнерусские города» є однією із кращих, що присвячувались дослідженню розвитку міст у Київській Русі. Автор перераховує міста, які існували ще до приходу Рюриковичів, а також побудовані у роки їх правління. Також цікавою є інформація стосовно площі міст та визначення їх населення. Можна з впевненістю сказати, що варяги не даремно називали Київську Русь — Гардарік (країна міст). Праці Н. Н. Тихомирова дають можливість краще дослідити взаємовідносини князя і віча.

У монографії використано праці М. Ю. Брайчевського, а саме: «Походження Русі»⁵⁸; «Вступ до історичної науки (Курс лекцій)»⁵⁹. «Коли і як виник Київ»⁶⁰, «Походження

⁵² Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956. 477 с.

⁵³ Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. Москва: Издательство Московского Университета, 1953. 192 с.

⁵⁴ Тихомиров М. Н. Доклады и сообщения исторического факультета (выпуск 6). Москва: Изд. МГУ, 1947. С. 53–59.

⁵⁵ Тихомиров М. Н. Источниковедение Истории СССР с древнейших времен до конца XVII в. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. 496 с.

⁵⁶ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. 278 с.

⁵⁷ Тихомиров М. Н. Описания Тихомировского собрания рукописей. Москва: Наука, 1968. 196 с.

⁵⁸ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 224 с.

⁵⁹ Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки (курс лекцій). Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1995. 168 с.

⁶⁰ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР. 1963. 164 с.

слов'янської писемності»⁶¹, «Біля джерел слов'янської державності»⁶², «Утвердження християнства на Русі»⁶³, «Літопис Аскольда»⁶⁴, «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі»⁶⁵.

За радянської доби М. Ю. Брайчевського вважали українським «націоналістом». Його праці періодично заборонялись, а ім'я ученого надовго «забували». І тільки після здобуття Україною незалежності почалося повернення М. Ю. Брайчевського, як і багатьох інших істориків, у науку.

М. Ю. Брайчевський у своїх дослідженнях приділяє велику увагу науковим доробкам, пов'язаним із руським князем Аскольдом. Використовуючи літописні факти, зібрані польським літописцем Длугошем, він встановив, що Аскольд є останнім представником правлячої князівської династії з роду Кийовичів. М. Ю. Брайчевський стверджував, що першим Київську Русь хрестив не Володимир Великий, а Київський князь Аскольд. Це, у свою чергу, дає можливість по-іншому оцінити взаємозв'язок князівської влади та православної церкви.

Доволі велика робота з дослідження Русі була проведена П. П. Толочком. У монографії ми використали такі його книги з цього питання: «Древний Киев»⁶⁶, «Київська Русь»⁶⁷,

⁶¹ Брайчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. Київ: Видавничий дім «KM Академія», 1998. 154 с.

⁶² Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. Київ: Наук. думка, 1964. 355 с.

⁶³ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 260 с.

⁶⁴ Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. 130 с.

⁶⁵ Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. 720 с.

⁶⁶ Толочко П. П. Древний Киев. Киев: Наукова думка, 1983. 328 с.

⁶⁷ Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 359 с.

«Древняя Русь. Очерки социально-политической истории»⁶⁸, «Від Русі до України»⁶⁹, «Дворцовые интриги на Руси»⁷⁰, «Южная Русь и Византия: сб. науч. трудов»⁷¹, «Древние славяне и Киевская Русь: (сб. науч. трудов)»⁷², «Земли Южной Руси: (сб. науч. трудов)»⁷³, Київська Русь⁷⁴.

П. П. Толочко, як і Б. О. Рибаків та Б. Д. Греков у своїх дослідженнях спираються на вагому археологічну базу. П. П. Толочко не поділяє точку зору стосовно торгової теорії виникнення давньоруської державності. Не погоджується він також із висновками М. С. Грушевського, що руси — це українці. Дослідник П. П. Толочко вважає, що руси — це окрема давньоруська народність.

Не оминули ми й працю О. П. Толочка про князівську владу в Київській Русі «Князь в Древней Руси. Власть. Собственность. Идеология»⁷⁵, яка присвячена дослідженню князівської влади в Київській Русі. Вона складається з трьох частин.

У першій частині він аналізує суть князівської влади, її компетенцію і намагається розглянути життєдіяльність князя з точки зору язичницьких уявлень. О. П. Толочко також ставив перед собою завдання дослідити сутність старійшин Любецького з'їзду, питання дуумвіратів у Київській Русі.

⁶⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. 250 с.

⁶⁹ Толочко П. П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997. 400 с.

⁷⁰ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Киев: Альтернатива, 2001. 206 с.

⁷¹ Толочко П. П. Южная Русь и Византия (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1991. 168 с.

⁷² Толочко П. П. Древние славяне и Киевская Русь (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1989. 200 с.

⁷³ Толочко П. П. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1985. 135 с.

⁷⁴ Толочко О. П. Київська Русь. Київ: Альтернатива, 1998. 352 с.

⁷⁵ Толочко А. П. Князь в Древней Руси. Власть. Собственность. Идеология. Киев: Наукова думка, 1992. 224 с.

У другій частині розглядається ідеологія князівської влади, доктрина права колективної власності Рюриковичів, а також деякі питання ідеології, пов'язані з атрибутами князівської влади ідеї імперії, та давньоруське бачення суверенітету.

Третя частина присвячується праву власності князя, зокрема формам феодального землеволодіння у Давній Русі та особливості межрегіональних відносин у період феодальної роздробленості.

Важливе значення для монографічного дослідження мають праці І. Я. Фроянова. Ми використали такі його праці як: «Былиная история»⁷⁶, «Города-государства Древней Руси»⁷⁷, «Киевская Русь. Очерки отечественной историографии»⁷⁸, «Исторические условия крещения Руси. Древняя Русь»⁷⁹, «Опыт исследования истории социальной и политической борьбы»⁸⁰, «Старинная история»⁸¹, «Рабство и данничество у восточных славян»⁸², «Киевская Русь. Очерки социально-политической истории» и «Очерки социально-экономической истории»⁸³, «Мятежный Новгород.

⁷⁶ Фроянов И. Я. Былиная история. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. 591 с.

⁷⁷ Фроянов И. Я. Города-государства Древней Руси. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988. 269 с.

⁷⁸ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. 328 с.

⁷⁹ Фроянов И. Я. Исторические условия крещения Руси. Древняя Русь. Ленинград: Ленингр. орг. о-ва «Знание» РСФСР, 1988. 31 с.

⁸⁰ Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. Москва. Санкт-Петербург: Златоуст, 1995. 703 с.

⁸¹ Фроянов И. Я. Старинная история. Москва: Знание, 1991. 63 с.

⁸² Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1996. 512 с.

⁸³ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1980. 256 с.; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1974. 160 с.

Очерки истории государственности социальной и политической борьбы конца XII–начала XII столетия»⁸⁴.

У своїх працях І. Я. Фроянов обґрунтовує існування на початковому етапі розвитку Київської Русі не феодального, а рабовласницького ладу, що, у свою чергу, суперечить загальноприйнятим поглядам радянських вчених на суспільний лад Русі. Таке бачення дає змогу розглянути розвиток князівської влади зовсім в іншому аспекті. У своїх наукових доробках він провів доволі кропітку роботу стосовно суті збирання данини в Русі.

І. Я. Фроянов також досліджував питання виникнення, розвитку та значення міста в економічному розвитку суспільства. Він не погоджувався з думкою М. Н. Тихомирова, що причиною появи міста була економічна необхідність, що місто є лише центром торгівлі та ремісництва. Він вважає, що розвиток міста пов'язаний з появою князівської влади. Воно, з його погляду, є організаційним та координаційним центром племені, і з розпадом родоплемінного устрою ремісники починають виходити із-під патронату родової общини і переселяються у місто. Висновки автора дають можливість більш детально розглянути питання взаємовідносин міста та князя.

Також ми використали роботу Б. Д. Грекова «Київська Русь»⁸⁵, видану українською мовою у Києві. У праці М. Б. Свердлова «Генезис и структура феодального общества в древней Руси»⁸⁶ проявляються різні підходи до питання функціонування віча, його еволюцію, формування державної системи експлуатації.

⁸⁴ Фроянов И. Я. Метежный Новгород. Очерки истории государственности социальной и политической борьбы конца XII–начала XII столетия. Санкт-Петербург: Изд-во С.—Петербург. ун-та, 1992. 280 с.

⁸⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь. Київ: Радянська школа, 1951. 500 с.

⁸⁶ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. Ленинград: Наука, 1983. 240 с.

У праці М. П. Кучери «Змеивы валы Среднего Поднепровья»⁸⁷ встановлено хронологічні рамки будівництва Зміїних валів. Автор використав радіовуглецевий метод і визначив кількість працівників та витрачений час, необхідний для їх будівництва. Це дало змогу нам оцінити здатність князівської влади щодо «велетенської» організації будівництва фортифікаційних споруд.

Доволі цікаву роботу провела Жук С. В. «Киевская Русь»⁸⁸.

Також, ми використали працю Г. Л. Курбатова «Становление и развитие раннеклассовых обществ»⁸⁹.

Після розвалу Радянського Союзу змінився підхід до вивчення державотворчих процесів у Київській Русі. Підхід, насамперед, змінився завдяки відходу від цензури та заборон радянської ідеології.

О. О. Мельникова провела якісну та професійну роботу із систематизації іноземних джерел, в яких подаються дані про Русь. Ця робота знайшла своє відображення в книзі «Древняя Русь в свете зарубежных источников»⁹⁰.

О. О. Мельникова дослідила також арабські, візантійські, скандинавські та західноєвропейські джерела, зробила переклад, обґрунтувала їх та дала їм своє тлумачення.

Для порівняльного аналізу ми використали працю О. В. Чернышова «История Дании з давних времен до начала XX века»⁹¹.

⁸⁷ Кучера М. П. Змеивы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1987. 208 с.

⁸⁸ Жук С. М. Киевская Русь. Москва: Мир книги, 2007. 240 с.

⁸⁹ Курбатов Г. Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986. 337 с.

⁹⁰ Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. 609 с.

⁹¹ Чернышов О. В. История Дании з давних времен до начала XX века. Москва: Наука, 1996. 503 с.

Для кращого теоретичного розуміння соціальних процесів ми використали монографію А. С. Хоця «Теория общества П. Становление бюрократии»⁹². Крім зазначених вище праць, ми скористалися також працею І. В. Петрова «Государство и право древней Руси»⁹³.

Крім того, ми задіяли книгу В. Ю. Швецова «Русь. Етнічний екскурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє»⁹⁴, де автор вводить у короткий екскурс виникнення та розвитку Київської Русі та робота Б. Й. Кульчицького «Історія держави і права України»⁹⁵, в якій акцентується увага на питаннях теми нашої монографії.

Із досліджених нами наукових доробків слід обов'язково виділити працю Л. В. Войтовича «Княжа доба на Русі: портрети еліти»⁹⁶. Обсяг проведеної автором роботи не може не вражати.

Під час роботи над монографією ми звернули увагу на дослідження Ю. М. Теплицького «Этногенез славянства и становление государственности Руси в контексте взаимоотношений Запад-Восток»⁹⁷. У ньому робиться аналіз діяльності князя Ігоря Рюриковича, княгині Ольги та князя Святослава Ігоровича. Зібрані дані дадуть нам можливість більш детально проаналізувати діяльність цих правителів.

⁹² Хоцей А. С. Теория Общества П. Становление бюрократии. Казань: Матбугат йорты, 2000. 827 с.

⁹³ Петров И. В. Государство и право древней Руси. Санкт-Петербург: Издательство Михайлова В. А., 2003. 413 с.

⁹⁴ Швецов В. Ю. Русь. Етнічний екскурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1998. 205 с.

⁹⁵ Кульчицький Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. 289 с.

⁹⁶ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.

⁹⁷ Теплицкий Ю. М. Откуда пошла земля славянская и какого мы рода-племени: этногенез славянства и становление государственности Руси в контексте взаимоотношений Запад-Восток. Киев: Арістей, 2004. 288 с.

Також ми використали такі праці: С. П. Чоботенко «Історія виникнення племен, дружин та права в Україні»⁹⁸, В. М. Бодрухіна «Нариси з історії Української державності»⁹⁹, В. І. Граб «Історія джерел права»¹⁰⁰, І. Я. Терлюк «Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст.»¹⁰¹, Р. Є. Делімгрського «Магдебурзьке право в Києві»¹⁰², В. М. Заруби «Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі»¹⁰³, Т. А. Круглової «Магдебурзьке право»¹⁰⁴, О. Подзолкіна «Історія Магдебурзького права в Києві»¹⁰⁵, А. Й. Рогожина «Історія держави і права України»¹⁰⁶, О. Н. Атоян «История государства и права Украины»¹⁰⁷.

У своїй роботі ми також використовували посібники з історії держави і права України та історії України.

У навчальному посібнику Музиченка П. П. «Історія держави і права України»¹⁰⁸ зазначено, що «давньоруська держава як ранньофеодальна монархія була побудована на принципах

⁹⁸ Чоботенко С. П. Історія виникнення племен, дружин та права в Україні. Запоріжжя: Б.в., 2000. 42 с.

⁹⁹ Бодрухін В. М. Нариси з історії Української державності. Луганськ: Сх. нац. ун-т, 2000. 135 с.

¹⁰⁰ Граб В. І. Історичні джерела права. Полтава: Археологія, 1998. 56 с.

¹⁰¹ Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. Львів: [б.в.], 2003. 156 с.

¹⁰² Делімгрський Р. Є. Магдебурське право в Києві. Київ: Соборна Україна, 1996. 143 с.

¹⁰³ Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі. Київ: Істина, 2007. 128 с.

¹⁰⁴ Круглова Т. А. Магдебурське право. Київ: Т-ов Знання, 1999. 34 с.

¹⁰⁵ Подзолкіна О. Історія магдебурзького права в Києві. Вінниця: [б.в.], 2003. 18 с.

¹⁰⁶ Рогожин А. Й. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

¹⁰⁷ Атоян О. Н. История Государства и права Украины. Луганск: РИО ЛИВД, 2001. 472 с.

¹⁰⁸ Музиченко П. П. Історія держави і права. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. С. 56.

сюзеренітету–васалітету». Погодитись з таким твердженням досить складно, адже принцип сюзеренітету — васалітету виникає і функціонує там, де встановлюється залежність васала від сюзерена, яка є наслідком отримання землі васалом від сюзерена. Це і породжувало взаємні обов'язки і сюзеренів і васалів. Але у Київській Русі такі відносини були відсутні. Не можна погодитись і з тим, що Київська Русь за формою правління була монархією. Аналіз державного ладу Київської Русі дає підстави стверджувати, що він тяжів до республіканської форми правління.

Не можна погодитись із суперечливим твердженням авторів навчального посібника про те, що «...влада великого князя була самодержавною» (X–XII ст.), а старшинство великого князя, титул зверхника усієї країни залишався лише почесною історичною традицією».

Влада великого князя не була самодержавною, адже обмежувалась «рядом», який мав укласти великий князь із київським вічем. При укладанні договору — «ряду» князь і віче давали клятву дотримуватись його умов, і, як засвідчує практика, коли князь не виконував його умов, то він втрачав владу: віче проганяло такого князя і запрошувало іншого, який змушений був клястися щодо додержання умов договору. Влада князя обмежувалась також існуванням боярської ради.

Непереконливим є твердження, що церква «...мала свій суд, своїх підданих, на яких не поширювався вплив державної влади». У Київській Русі церква не наділялась зазначеними повноваженнями і її юриспруденція не поширювалась «на своїх підданих», адже також у неї їх не було. Та й відомо, що церковні суди не наділялись правом розглядати справи, що стосувались світських людей. Церква була під опікою князівської влади.

Також не можна погодитись із твердженням, що віче — це збори старших за віком громадян (батьків родин)

головного міста. Відомо, що участь у вічі брало все доросле населення Києва, навіть жінки. Хоча його компетенція точно не визначилась, але з практики його діяльності можна дійти висновку, що віче запрошувало на князювання і позбавляло влади князя, який не виконував умов договору. Віче розглядало також питання оголошення війни і укладання миру. Воно могло зміщувати з посад окремих урядовців, у окремих випадках ставало судовим органом, коли справи стосувались політичних правопорушень.

У підручнику «Історія держави права України» за редакцією В. Я. Тація та А. Й. Рогожена¹⁰⁹ зазначено, що князівська влада спочатку виконувала функції військового начальника та судді стосовно своїх дружинників, а у XI–XII ст. у їх руках нібито зосередилася законодавча функція.

Як уже зазначалося, законодавчі функції зосереджувались у руках київського віча, а вже воно наділяло князя правом здійснювати лише виконавчо-розпорядчі функції.

Ми піддаємо сумніву твердження авторів підручника про те, що діяльність віча у Київській Русі припинилося у XII ст.

У працях дореволюційних істориків-правознавців встановлено, що діяльність віча не припинялася ще й у XVI ст. Лише з появою Речі Посполитої на заміну вічу почали скликатися сейми і сеймики.

У навчальному посібнику П. Музиченка «Історія держави і права України»¹¹⁰ стверджується також, що князь «мав право приймати нові закони, змінювати старі», очолював адміністрацію і суд. Ми ж наголошуємо, що змінювати і приймати закони князь мав право лише за згодою народного віча. Були випадки, коли князі прагнули до цього, але віче, коли новий закон суперечив інтересам населення, скасовувало його,

¹⁰⁹ Тацій В. Я. Рогожин А. Й. Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 35–37.

¹¹⁰ Музиченко П. П. Історія держави і права. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. С. 56.

а князя позбавляло влади. Очевидно, можна дійти висновку, що «...верховна влада належала князеві з думою та народному вічу (зборам)»¹¹¹.

Ми поділяємо точку зору П. Музиченка, що «...після смерті Ярослава встановлюється право всіх синів князя на спадщину в Руській землі...»¹¹². Зауважимо, що таке право успадкування існувало в Московському князівстві. У ньому влада князя (Великого князя), а потім царя набула деспотичної форми, і князівська влада свавільно призначала свого наступника. У Київській Русі була спроба встановити порядок спадкування влади на князівському з'їзді в Любеку, але київське віче порушило таку домовленість, запросивши на князювання учасника князівського з'їзду Володимира Мономаха.

У навчальному посібнику О. Кузьминця і В. Калиновського «Історія держави і права України»¹¹³ доводиться, що якщо «...обов'язки перших київських князів були порівняно простими» й полягали в управлінні землею полян, організації ополчень, командування військом, підкорення нових земель, визначення розмірів і збирання данини (полюддя), то при Володимирі Святославичу князівські функції ускладнилися. З таким твердженням ми погоджуємося, як і з тим, що «найважливіші рішення великий князь приймав лише після ради з дружиною чи боярами», а коли «...розв'язання тієї чи іншої проблеми не знаходили підтримки на раді, він виносив її на всенародне обговорення (віче)». Також ми поділяємо твердження авторів навчального посібника про те, що «...жоден з великих князів київських не мав абсолютної політичної влади».

¹¹¹ Музиченко П. П. Історія держави і права. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. С. 56.

¹¹² Там же. С. 56.

¹¹³ Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. Київ: Україна, 2002. 427 с.

Досить цікавою, на нашу думку, є позиція стосовно компетенції вищих органів влади та їх функцій у Київській Русі колективу авторів навчального посібника «Історія українського права» за редакцією І. А. Безклубого¹¹⁴. Вони стверджують, що князівська влада стає частково спадковою, хоча спадкування влади не було закріплене в нормах права, а народні збори були органами самоврядування, і коли князівська влада послаблюється, то тоді посилювалась роль народного віча, і навпаки, і що від віча залежало, бути чи не бути тому або іншому синові-спадкоємцю князем.

Ми досліджували працю В. С. Кульчицького, Б. Й. Тищук «Історія держави і права України»¹¹⁵, в якій висвітлюється виникнення Київської Русі, а також дається визначення суспільного ладу та державного устрою. На думку авторів, за формою вона вважалась ранньофеодальною монархією і ґрунтувалась на принципі сюзеренітету-васалітету.

Крім перелічених, ми проаналізували і виділили такі підручники: О. О. Шевченко, В. П. Капелюшний «Історія українського права»¹¹⁶, Ю. М. Алексєєв «Історія України»¹¹⁷, В. В. Балацький «Історія України»¹¹⁸, О. Д. Бойко «Історія України»¹¹⁹, А. М. Варинська «Історія України»¹²⁰, Ю. І. Терещенко «Історія України від найдавніших

¹¹⁴ Безклубий І. А. Історія українського права. Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Грамота, 2010. 336 с.

¹¹⁵ Кульчицький В. С., Тищук Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. 320 с.

¹¹⁶ Шевченко О. О., Капелюшний В. П. Історія Українського права. Київ: Орлан, 2001. 217 с.

¹¹⁷ Алексєєв Ю. М. Історія України. Київ: Каравела, 2006. 400 с.

¹¹⁸ Кормич Л. І., Балацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Харків: ООО «Одісей», 2001. 480 с.

¹¹⁹ Бойко О. Д. Історія України. Київ: Академія, 1999. 568 с.

¹²⁰ Варинська А. М. Історія України. Одеса: Фенікс, 2010. 301 с.

часів до сьогодення»¹²¹, Л. М. Колганова «Історія України»¹²², П. С. Гончарук «Історія України»¹²³, В. Гудзь «Історія України»¹²⁴, Г. І. Трофанчук «Історія держави і права України»¹²⁵, О. М. Бандурка «Історія держави і права України»¹²⁶, В. І. Орленко «Історія держави і права України»¹²⁷, І. Тетарчук «Історія держави і права України»¹²⁸, В. М. Щербатюк, П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець «Історія держави і права України»¹²⁹, А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна, С. В. Кудін, Н. П. Свиридчук «Історія держави і права України»¹³⁰, І. Я. Терлюк «Історія держави і права

¹²¹ Терещенко Ю. І. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Київ: КДЛУ, 2000. 246 с.

¹²² Колганова Л. М., Тюльченко І. К. Історія України. Донецьк: Дон НТУ, 2008. 158 с.

¹²³ Гончарук П. С. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 528 с.

¹²⁴ Гудзь В. Історія України. Київ: Слово, 2003. 615 с.

¹²⁵ Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 568 с; Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 568 с; Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

¹²⁶ Бандурка О. М. Історія держави і права України: підруч. Харків: Майдан, 2018. 640 с.

¹²⁷ Орленко В. І., Орленко В. В. Історія держави і права України: посіб. для підготов. до іспитів. 8-е вид., допов. та перероб. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2017. 164 с.

¹²⁸ Тетарчук І., Дяків Т. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 214 с.

¹²⁹ Історія держави і права України: курс лекцій. В. М. Щербатюк, П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.; за ред. В. М. Щербатюка. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. 496 с.

¹³⁰ Історія держави і права України: практикум. А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна, С. В. Кудін, Н. П. Свиридчук; За ред. А. Є. Шевченка. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2012. 248 с.

України»¹³¹, О. І. Нелін «Історія держави і права України»¹³², В. М. Заруба «Історія України»¹³³, В. М. Литвин «Історія України: навч.-метод. посіб. для семінарських занять»¹³⁴, Є. С. Дурнов «Історія держави та права України: термінологічний словник»¹³⁵.

Також ми використали роботи: М. Ф. Котляра «Воєнне мистецтво Давньої Русі»¹³⁶, «Історія дипломатії Південно-Західної Русі»¹³⁷, «Полководці Давньої Русі»¹³⁸, «Історія давньоруської державності»¹³⁹, «Введення християнства в Київській Русі та його наслідки»¹⁴⁰, «Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах»¹⁴¹, Орест Субтельний «Україна: історія»¹⁴², В. С. Світлична «Історія

¹³¹ Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. Вид. 4-те, зі змінами. Київ: Видавничий дім «КОНДОР», 2018. 772 с.

¹³² Нелін О. І. Історія держави і права України. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 719 с.

¹³³ Заруба В. М., Васковський Р. Ю. Історія України (з найдавніших часів до сьогодення). Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 484 с.

¹³⁴ Литвин В. М. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять. Київ: Знання, 2006. 607 с.

¹³⁵ Дурнов Є. С. Історія держави та права України: термінологічний словник. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.

¹³⁶ Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 414 с.

¹³⁷ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.

¹³⁸ Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. Київ: Україна, 1996. 151 с.

¹³⁹ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ: Київський славістичний ун-т, 2002. 234 с.

¹⁴⁰ Котляр М. Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1985. 48 с.

¹⁴¹ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев: Издательство «Наукова думка», 1986. 157 с.

¹⁴² Субтельний Орест. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.

України»¹⁴³, О. М. Бандурка «Історія державності України»¹⁴⁴, В. К. Баран, Я. Й. Грицак, Я. Д. Ісаєвич «Історія України»¹⁴⁵, М. С. Іванченко «Київська Русь: початки Української держави»¹⁴⁶, Ю. Книш «Таємниця початкової Русі в Києві»¹⁴⁷, В. Масленікова «Стародавня історія України в легенді про братів — засновників Києва та в інших легендах і джерелах»¹⁴⁸, С. Мішко «Нариси ранньої історії Русі (Нью-Йорк)»¹⁴⁹, П. С. Пеняк «Ремесло Київської Русі (Ужгород)», Є. С. Дурнов Адвокатура в Україні: історико-правове порівняльне дослідження (кінець XIX–XX ст.), И. И. Ляпушкин «Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства /VIII–IX вв.»¹⁵⁰, В. Потин «Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет»¹⁵¹, В. А. Єрмолаєв «Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій

¹⁴³ Світлична В. С. Історія України: навчальний посібник. Київ: Львів: Каравела, 2006. 308 с.

¹⁴⁴ Бандурка. О. М. Історія державності України. Харків: Одиссей, 2004. 607 с.

¹⁴⁵ Історія України. В. К. Баран, Я. Й. Грицак, Я. Д. Ісаєвич. та ін. Львів: Світ, 1998. 488 с.

¹⁴⁶ Іванченко Р. П. Київська Русь: початки Української держави. Київ: Український письменник, 1996. 332 с.

¹⁴⁷ Книш. Ю. Таємниця початкової Русі в Києві. Вінніпег: Укр. Вільна Акад. наук, 1991. 34 с.

¹⁴⁸ Масленікова В. Стародавня історія України в легенді про братів — засновників Києва та в інших легендах і джерелах. 4-е вид. Київ: [б.и.], 2011. 124 с.

¹⁴⁹ Мішко С. Нариси ранньої історії Русі. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен: 2012. 228 с.

¹⁵⁰ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. VIII–IX вв. Ленинград: Наука, 1968. 158 с.

¹⁵¹ Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Ленинград: АКД, 1961. 16 с.

вітчизняного законодавства»¹⁵², «Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.)»¹⁵³, «Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі»¹⁵⁴, Ф. О. Андрощук «Нормани і слов'яни у Подесенні»¹⁵⁵, Л. А. Голубева «Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв.»¹⁵⁶, Л. Г. Безкровний «Древнерусские княжества X–XIII вв.»¹⁵⁷, Д. М. Гурвич «Вятычи и Рязань до монгольского завоевания»¹⁵⁸, В. Ю. Швецов «Русь. Етнічний екскурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє»¹⁵⁹, А. Є. Шевченко «Формування системи державного управління у Київській Русі»¹⁶⁰, А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. «Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз»¹⁶¹, С. В. Кудін «Порівняльна історія права: вітчизняна традиція

¹⁵² Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Проблеми законності: зб. наук. 2015. Вип. 129. С. 3–10.

¹⁵³ Єрмолаєв В. М. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.). Вісник Академії правових наук України. 2002. № 4. С. 45–55.

¹⁵⁴ Єрмолаєв В. М. Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 5. С. 135–143.

¹⁵⁵ Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Київ: 1999. 140 с.

¹⁵⁶ Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. Москва: Наука, 1973. 210 с.

¹⁵⁷ Безкровний Л. Г. Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва: 1975. 308 с.

¹⁵⁸ Гурвич Д. М. Вятычи и Рязань до монгольского завоевания. Тезисы дисс. канд. ист. наук. — Ленинград: 1948. 3 с.

¹⁵⁹ Швецов В. Ю. Русь. Етнічний екскурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє. Дніпропетровськ: Арт-прес, 1998. 114 с.

¹⁶⁰ Шевченко А. Є. Формування системи державного управління у Київській Русі. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 3. С. 107–113.

¹⁶¹ Шевченко А. Є., Кудін С. В. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз: монографія. за заг. ред. професора Шевченка А. Є. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 125 с.

концептуалізації»¹⁶², «Джерела кримінального права України у X — першій чверті XII ст.»¹⁶³.

Белике значення для об'єктивного дослідження князівської влади мають археологічні дані. Слід зазначити, що в радянський період була проведена доволі суттєва робота. Ми ж скористались рядом археологічних даних. А саме: Илловайский Д. «Посвящается VI Археологическому съезду в Одессе»¹⁶⁴, М. М. Тихомиров «Археографический ежегодник за 1961 год»¹⁶⁵, «Археографический ежегодник за 1963 год»¹⁶⁶, П. П. Толочко «Древнерусский город (материалы Всесоюзной археологической конференции)»¹⁶⁷, «Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи (матеріали Міжнародного польового археологічного семінару)»¹⁶⁸, «Археологічні дослідження стародавнього Києва»¹⁶⁹, О. П. Моця «Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі (Матеріали

¹⁶² Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації. Вінниця: Тов «Твори», 2019. 540 с.

¹⁶³ Кудін С. В. Джерела кримінального права України у X — першій чверті XII ст.: історіографічні аспекти дослідження. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний стан кримінального законодавства України: шляхи реформування». Ірпінь, 2018. С. 77–81.

¹⁶⁴ Иловыйский Д. Посвящается VI Археологическому съезду в Одессе. Москва: Скоропечатная О. О. Гребенка, 1884. 60 с.

¹⁶⁵ Тихомиров. М. Н. Археографический ежегодник за 1961 год. Москва: Наука, 1962. 471 с.

¹⁶⁶ Тихомиров М. Н. Археографический ежегодник за 1963 год. Москва: Наука, 1964. 430 с.

¹⁶⁷ Толочко П. П. Древнерусский город (материалы Всесоюзной археологической конференции). Киев: Наукова думка, 1984. 160 с.

¹⁶⁸ Толочко П. П. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XII ст. (матеріали Міжнародного польового археологічного семінару). Чернігів: Сіверянська думка, 2003. 208 с.

¹⁶⁹ Толочко П. П. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1976. 223 с.

польового історико-археологічного семінару)»¹⁷⁰, М. П. Кучера «Змеивы валы Среднего Поднепровья»¹⁷¹, Б. А. Рыбаков «Археологические открытия»¹⁷².

Крім зазначених авторів ми використали роботи: В. М. Рычка «Формирование территории Киевской земли»¹⁷³, В. М. Кандыба «История Русского народа до XII в.»¹⁷⁴, А. А. Зимин «Правда Русская»¹⁷⁵, Г. М. Филист «Введение христианства на Руси»¹⁷⁶, М. Болховітінов «Вибрані праці з історії Києва»¹⁷⁷, І. Я. Терлюк «Історія держави і права України»¹⁷⁸, В. Д. Гончаренко «Хрестоматія з історії держави і права України»¹⁷⁹, М. Аркас «Історія України-Русі»¹⁸⁰, М. Костомаров «Історія України в життєписах визначніших її діячів»¹⁸¹, Л. Гумилев «Древняя Русь и великая

¹⁷⁰ Моця О. П. Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі (Матеріали польового історико-археологічного семінару). Суми, 1993. 72 с.

¹⁷¹ Кучера М. П. Змеивы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1987. 208 с.

¹⁷² Рыбаков Б. А. Археологические открытия 1975 года. Москва: Наука, 1976. 605 с.

¹⁷³ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Київ: Наукова думка, 1988. 124 с.

¹⁷⁴ Кандыба В. М. История Русского народа до XII в. Москва: КСП, 1995. 222 с.

¹⁷⁵ Зимин А. А. Правда Русская. Москва: Древнехранилище, 1999. 420 с.

¹⁷⁶ Филист Г. М. Введение христианства на Руси. Минск, Беларусь, 1988. 253 с.

¹⁷⁷ Болховітінов М. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. 488 с.

¹⁷⁸ Терлюк. І. Я. Історія держави і права України. Київ: Атіка. 2006. 400 с.

¹⁷⁹ Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Ін Юре, 1997. 464 с.

¹⁸⁰ Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. 456 с.

¹⁸¹ Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів: Наукове товариство Шевченка, 1918. 493 с.

степь»¹⁸², «От Руси до России»¹⁸³, А. Г. Кузьмина «Древняя Русь»¹⁸⁴, М. Ф. Владимирский-Будановъ «Христоматия по истории русского права»¹⁸⁵, «Обзор истории русского права»¹⁸⁶, С. В. Юшков «Памятники Русского права»¹⁸⁷, «Очерки по истории феодализма в Киевской Руси»¹⁸⁸, «Конспект лекций по истории государства и права СССР»¹⁸⁹, «Історія України. Під ред. проф. М. Н. Петровського»¹⁹⁰, «Учебное пособие по истории государства и права СССР»¹⁹¹, «История государства и права СССР»¹⁹², «Общественно-политический строй и право Киевского государства»¹⁹³, «История государства и права СССР»¹⁹⁴, «Русская Правда.

¹⁸² Гумилев Л. Древняя Русь и великая степь. Москва: Айрис пресс, 2005. 763 с.

¹⁸³ Гумилев Л. От Руси до России. Москва: Айрис-пресс, 2008. 320 с.

¹⁸⁴ Кузьмина А. Г. Древняя Русь. Москва: Молодая гвардия, 1990. 303 с.

¹⁸⁵ Владимирский-Будановъ М. Ф. Христоматия по истории русского права: В 3-х вып. Ярославль: Въ типографіи Г. Фалькъ, 1871. Вып. 1. 232 с.

¹⁸⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 7-е изд. Петроград-Киев: Н. Я. Оглоблин, 1915. 699 с.

¹⁸⁷ Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. 287 с.

¹⁸⁸ Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. 254 с.

¹⁸⁹ Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. 308 с.

¹⁹⁰ Історія України. С. Юшков, Л. Славін, М. Петровський, К. Гуслистий. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. 330 с.

¹⁹¹ Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. 62 с.; Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. 55 с.

¹⁹² Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. 778 с.

¹⁹³ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. 543 с.

¹⁹⁴ Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 3-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1950. Ч. 1. 428 с.

Происхождение, источники, ее значение»¹⁹⁵ «История государства и права СССР»¹⁹⁶, «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі»¹⁹⁷, Р. М. Лашенко «Лекції по історії українського права»¹⁹⁸, М. Чубатий «Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права»¹⁹⁹, Л. Окіншевич «Лекції з історії українського права»²⁰⁰, В. П. Шкварець, В. К. Орловський «Історія держави і права України. Навчальний посібник»²⁰¹, С. Д. Сворак «Гене́за та трансформація органів державної влади Київської Русі»²⁰², Б. О. Головка «Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст.»²⁰³, Л. Залізник «Нариси старовинної історії»²⁰⁴, А. Н. Сахаров «Дипломатия Древней Руси IX — первая половина X в.»²⁰⁵,

¹⁹⁵ Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. 379 с.

¹⁹⁶ Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 4-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1961. Ч. 1. 672 с.

¹⁹⁷ Юшкова. С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Наук. думка, 1992. 349 с.

¹⁹⁸ Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.

¹⁹⁹ Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен, Київ: Ноосфера, 1994. 224 с.

²⁰⁰ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. 171 с.

²⁰¹ Шкварець В. П. Орловський В. К. Історія держави і права України: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. 216 с.

²⁰² Сворак С. Д. Гене́за та трансформація органів державної влади Київської Русі [Текст]: автореферат. канд. юридичних наук, спец.: 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2011. 19 с.

²⁰³ Головка Б. О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ: АН України. Інститут історії України, 1994. 30 с.

²⁰⁴ Залізник Л. Нариси старовинної історії. Київ: Абрис, 1994. 255 с.

²⁰⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси IX — первая половина X в. Москва: Мысль, 1980. 355 с.

С. Владимир «Тайны Древней Руси»²⁰⁶, А. В. Марков «Домонгольская Русь в Летописных сводах V–XIII вв.»²⁰⁷, Н. Бодрихин «400 сражений Русы»²⁰⁸, Г. Прошин «Как была крещена Русь»²⁰⁹, Ганс Дельбрук «История военного искусства».

Використані першоджерела не завжди містять об'єктивну інформацію, іноді навіть суперечать одне одному, а тому мають низький рівень достовірності, і тільки археологічні відкриття можуть або підтвердити, або, навпаки, спростувати той чи інший факт.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Опубліковані праці за темою монографії можна поділити на чотири групи за ознакою їх приналежності до певного напрямку в історіографії.

До першої групи відносяться праці дореволюційних вчених. Вони склали основу вивчення напрямків діяльності князівської влади, розробили концепції, на підґрунті яких сформувався ряд наукових шкіл. Проте вони не змогли повністю систематизувати функції князівської влади, глибше торкнутись їх змісту.

Другу групу склали праці радянських вчених, які сформували нові погляди та вдосконалили напрацювання дореволюційних вчених у дослідженні князівської влади в Київській Русі. Вони більшу увагу звертали на доказову базу, глибше дослідили роль князівської влади в збиранні полуддя, розвитку міст, проведенні релігійних та адміністративних реформ, її взаємодію з вічем. Недоліком їх досліджень було те, що вони проводились тільки з позицій ідей класової боротьби.

²⁰⁶ Владимир С. Тайны Древней Руси. Москва: Оникс, 2007. 512 с.

²⁰⁷ Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в Летописных сводах V–XIII вв. Москва: Вече, 2005. 479 с.

²⁰⁸ Бодрихин Н. 400 сражений Руси. Москва: Эксмо, 2009 с.

²⁰⁹ Прошин Г. Как была крещена Русь. Москва: Издательство политической литературы, 1989. 320 с.

До третьої групи досліджень відносяться праці сучасних українських вчених, а також праці вітчизняних вчених, які працювали за кордоном. Вчені удосконалили розробки радянських науковців, а також розпочали доопрацьовувати спадщину дореволюційних вчених щодо вивчення державного устрою Київської Русі, місця в ній князівської влади та її взаємозв'язку з вічем. Цінність праць вітчизняних вчених, які працювали в еміграції, полягає в тому, що вони вивчали князівську владу у контексті еволюції української державності.

Четверту групу склали праці російських дослідників. Ними було досліджено економічний, культурний та державно-управлінський взаємозв'язок північних князівств, який призвів до формування у них двірсько-вотчинної системи управління. Російські вчені також досліджували вічові новгородські традиції.

Слід виділити роботи Бориса Олександровича Рибаківа, в дослідженнях якого була розкрита стратифікація системи управління князів у залежності від їх ієрархічного рівня. Вчений у своїх роботах звернув увагу на процес проведення полуддя. Розглядаючи його як комплексний процес діяльності князівської влади, він здійснив аналіз методики його проведення.

Не можемо оминути своєю увагою наукову діяльність Серафима Володимировича Юшкова, який присвятив багато праць у своїй науковій діяльності державі та праву Київської Русі. В дослідженнях вчений системно розкривав виникнення та розвиток феодальних відносин в Київській Русі. Він чітко ділив історію Київської Русі на дофеодальну та феодальну. Хронологічно дофеодальний період, на думку С. В. Юшкова, складав IX–X століття. Саме смерть Ярослава Мудрого та прихід до влади його синів — тріумвірату стало тим чинником, що вплинув на розвиток феодальних відносин у державі.

У своїх дослідженнях ми високо оцінили роботи Ігоря Яковича Фроянова, який у своїх роботах, на відміну від

більшості радянських вчених, відходив від аксіоми щодо розвинутого феодального характеру Київської Русі, виводячи тільки деякі його характерні риси, а, натомість, знаходив ознаки рабовласницького і общинного устрою. Вчений виділяв важливу роль міста та віча в Русі. Не оминув він своєю увагою фінансових аспектів накопичення князями багатств і княжого землеволодіння.

У роботах, присвячених княжій генеології, ми виділяємо дослідження Леонтія Вікторовича Войтовича з його фундаментальною працею «Княжа доба на Русі: портрети еліти». В даній роботі автор прискіпливо та ґрунтовно дослідив правлячу княжу династію Рюриків.

Але слід зазначити, що більшість робіт, які присвячені дослідженню князівської влади, були написані вченими-істориками, а не правовиками, що, в свою чергу, характеризуються розкриттям історичних моментів дослідження, але, разом із тим, недостатньо враховуються правові аспекти нашої тематики.

У цілому, можна констатувати, що в історично-правовій науці відсутні в достатній мірі комплексні дослідження, спрямовані на з'ясування основних напрямів та характеру впливу князівської влади на процес державотворення Київської Русі в IX — на початку XII ст.

1.2. Характеристика джерельної бази та методології дослідження

Основними джерелами дослідження впливу князівської влади на державотворення у Київській Русі є літописи. Літописи — це записи, до яких літописці вносили дані про важливі події. Наразі оригінали літописів не знайдені,

тому нам доводиться вивчати їх за переписами. Це, у свою чергу, ставить під питання їх об'єктивність. У нашій праці використано такі літописні зведення: «Лаврентьевская и Троицкая летописи»²¹⁰, «Летопись Нестора»²¹¹, «Устюжская летопись и Вологодские летописи»²¹², «Устюжское летописание XVI–XVIII»²¹³, «Патриаршая или Никоновская летопись»²¹⁴, «Типографская летопись»²¹⁵, «Ипатьевская летопись»²¹⁶, «Радзивилловская летопись»²¹⁷, «Иоакимовская летопись»²¹⁸, «Софийская первая летопись»²¹⁹, «Псковская

²¹⁰ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.

²¹¹ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская летопись, Вып. 1. Повесть временных лет. 2-е изд. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. Т. 1. 286 с.

²¹² Полное Собрание Русских Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. 228 с.

²¹³ Устюжский летописный свод. Москва. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 38. 127 с.

²¹⁴ Полное Собрание Русских Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.; Полное Собрание Русских Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. 256 с.

²¹⁵ Полное Собрание Русских Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. 272 с.; Полное Собрание Русских Летописей. Типографская летопись. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 24. 271 с.

²¹⁶ Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Артель Печатников, 1923. Т. 2. 318 с.; Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская летопись. Москва: Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд., 1962. Т. 2. 87 с.

²¹⁷ Полное Собрание Русских Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 177с.; Полное Собрание Русских Летописей. Радзивилловская летопись. Санкт-Петербург: Искусство, 1994. 415 с.

²¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. 503 с.

²¹⁹ Полное Собрание Русских Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.

летопись»²²⁰, «Новгородская летопись»²²¹, «Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки»²²².

Детальне вивчення літописів, їх збереження та систематизація почалися ще у XVIII ст. Першими дослідниками літописів були Г. З. Баєр та А. Л. Шлейцер. У 1828–1834 рр. за ініціативою П. М. Строева у Російській імперії була організована Археографічна експедиція. П. М. Строев разом з Я. І. Бердником детально дослідили більш як 200 бібліотек й архівів. Комісією виявлено близько 4 тис. списків, фрагментів та інших літописних документів. У 1834 р. під керівництвом князя П. Ширинського-Шахматова Археографічна експедиція була реорганізована в Археографічну комісію, основним завданням якої стало видання літописів. У 1837 р. Я. І. Бердников приступив до видання «Повного зібрання руських літописів». У своїх дослідженнях він доводив, що найдавніші літописи, які дійшли до нас, не є оригінальними, а являють собою пізніші зведення оригінальних літописів. У 20-х роках XX ст. видання літописів призупинили, а з 60-х років воно знову було відновлене. У Росії інтенсивно перевидаються томи Повного Зібрання Руських Літописів, більшість з яких сьогодні стали досить рідкісними.

Переписувачі цих зведень брали за основу один з літописів, додаючи до нього виписки з інших. Через неможливість їх правильно хронологічно узгодити часто «серпневі події відбувались раніше червневих, тому що у такому порядку вони потрапляли на очі при зведенні». Згодом майже

²²⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские летописи, Вып. 1. Москва. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 146 с.

²²¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1848. Т. 4. 360 с.; Полное собрание русских летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 3. 305 с.

²²² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Санкт-Петербург: Типография Елеонского и К, 1889. 320 с.

всі наступні літописні зведення включали в себе початкове (Києво-Печерське) зведення 1097 р., яке створили на базі Києво-Печерського зведення 1073 р. та «Новгородського зведення 1079 р.». Початкове зведення послужило основою «Повісті временних літ» ченця Києво-Печерського монастиря Нестора, яке з XII ст. включало усі літописні дані.

Досліджуючи літописи, О. Шахматов виділив три редакції «Повісті временних літ». Замовником першої редакції був Великий Київський князь Святослав Ізяславович, а виконавцем цього замовлення став печерський монах Нестор. За основу своєї публікації він взяв «Печерські зведення 1039, 1050, 1070 рр.». Основою другої редакції послужило доповнення до основного тексту «Повісті временних літ» подій, пов'язаних із осліпленням князя Василька. Ці доповнення вніс ігумен Сильвестер. Текст переробили так, що він підривав авторитет князя Святослава Ізяславовича. Підґрунтям третьої редакції став Сильвестрівський варіант літопису. Замовником виступив Мстислав — син Володимира Мономаха, і саме в ньому було зазначено, що Рюрики мають скандинавське походження. Слід зауважити, що Л. Мюллер припускав існування двох редакцій «Повісті временних літ»²²³.

Крім «Повісті временних літ», у монографічній роботі використано ще кілька літописів: «Устюжская летопись», «Вологодские летописи», «Патриаршая или Никоновская летопись», «Типографская летопись», «Ипатьевская летопись», «Радзивилловская летопись», «Иоакимовская летопись», «Софийская первая летопись», «Псковская летопись». Більшість літописів відрізняються один від одного хронологією та замовчуванням деяких історичних подій.

Особливу цінність для дослідників становить «Ніконовський літопис», який почав досліджувати ще В. Татіщев, котрий доводив, що зведення здійснювалось під керівництвом

²²³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. 687 с.

патріарха Нікона. Але у процесі дослідження з'ясувалось, що початкова редакція літопису, яка охоплювала події до 1520 р., була складена при московській кафедрі під керівництвом митрополита Данила (1522–1539). У літописі вміщено важливі дані про похід Аскольда на полотчан та смерть його сина. Також повідомляється, що новгородці планували послати делегації із запрошенням на князювання не тільки до варягів, а й до полян та інших сторін, які не згадуються в інших літописах.

Радзивіловський літопис належав польсько-литовським магнатам Радзивілам. З плином часу він потрапив до Кенігсберга, де з нього була знята копія. Під час Семилітньої війни літопис захопили росіяни та відвезли до Петрограда, де у 1767 р. його опублікували.

«Типографская летопись» є загальноруським літописним зведенням, складеним наприкінці 20-х років XVI ст. у Троїце-Сергієві монастирі особами із оточення митрополита Даниїла. В основі «Типографской летописи» лежить літопис, близький до Лаврентіївського літопису.

Устюжське літописне зведення було складене у першій чверті XVI ст. в м.Устюг. Цікавим цей літопис є тим, що в ньому детально розповідається про те, як Олег захопив Смоленськ. У літописі вказується, що місто не просто капітулювало, а перейшло на бік Олега. Ключовим моментом, що спонукав їх так діяти, стало те, що у війську Олега був малолітній Ігор — син князя Рюрика.

За твердженням О. Шахматова, Радзивіловський літопис походить від літописного зведення, складеного у Переяславі-Заліському. За своїм змістом Радзивіловський літопис аналогічний Лаврентіївському, але існують деякі відмінності у формулюванні речень та в оцінці подій.

Новгородський другий літопис — пізнє зведення, яке охоплює період з 911 р. до 1572 р. Старша частина літопису базується на Новгородському першому літопису молодшої

редакції та втраченому літописі Новгородського Лисицького монастиря редакції 1450 та 1574 рр.²²⁴.

Іпатіївський літопис є компіляцією київського зведення 1198 р. і продовженням «Галицько-Волинського» літопису. Літопис містить третю редакцію «Повісті временних літ» і був знайдений М. Карамзіним у Костромському Іпатіївському монастирі.

«Софіївський перший літопис» спочатку датувався О. Шахматовим 1448р., а згодом — 1430р. Його позицію підтримали Д. С. Ліхачов та Я. С. Лур'є. Але побутує думка, що насправді це є зведення митрополита Фотія 1418 р.²²⁵.

У літописних джерелах міститься хронологія найважливіших подій, які відбувались на Русі і висвітлюють виникнення Київської Русі, походження княжої династії та виконання князями своїх функцій, спрямованих на процес державного будівництва, тощо.

Але чи можемо ми розглядати літописи як беззаперечне джерело інформації про Київську Русь? На нашу думку, ні, оскільки вони є доволі заангажовані, особливо це стосується періоду язичницької Київської Русі. Написання літописів здійснювалось церковниками, і це наклало свій ідеологічний відбиток на їх роботу. Літописці намагалися зобразити язичницький період як час варварства та примітивності, і лише нібито з появою християнства почались розвиток культури та процвітання економіки. Також літописці намагалися дати негативну характеристику князям-язичникам. Наприклад, у літописі зазначають, що Олега прозвали віщим через його любов до речей. Святослава звинуватили в тому, що він не захищав Києва. Але всі ці звинувачення є несправедливі, адже Олег отримав свої багатства не завдяки введенню великих

²²⁴ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. 687 с.

²²⁵ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. 687 с.

податей, а завдяки контрибуції та укладів на міста, отриманих із візантійців. У період же правління князя Святослава більшість війн велась на ворожій території. Отже, можна вважати, що через релігійну ідеологію деякі факти є неточними і необ'єктивними та суперечливими, тому до літописів як до джерела інформації слід ставитись з обережністю. Крім церкви, у перекручуванні фактів були зацікавлені і князі. Це простежується і у період князювання Святополка, якого у літописах прозвали «Окаянним» за те, що він убивав своїх братів, а його батька — Великого князя Володимира — було названо святим, хоча він теж убив свого брата. Отже, ми простежуємо тенденцію, що одні й ті самі вчинки літописці по-різному оцінюють. Ярославичі хотіли виправдати узурпацію Київського столу, а тому фальсифікували історію, називали князя Святополка узурпатором, щоб надати легітимності Ярославичам. До літописів слід ставитись обережно, брати до уваги те, що їх написання контролювалось митрополитами та князями.

Перші дослідження літописців із метою пояснення виникнення держави в північних та східних слов'янських племен було зроблене німецькими вченими Міллером, Баєром та Шлейцером, які працювали на замовлення російської корони. Вони сформулювали теорію норманського походження держави у східних слов'ян. Згідно з нею, головним чинником у формуванні держави в слов'ян виступають варяги, адже засновником першої княжої династії у східних слов'ян був Рюрик — виходець із норманів. Також норманісти стверджували, що назва держави Русь має скандинавське походження. Основою їх позицій стали літописи, в яких нібито зазначалось, що руси є норманами.

Важливим джерелом цього дослідження є арабські літописи, першим дослідником яких став А. Я. Гаркаві. Він написав працю «Сказание мусульманских писателей о славянахъ и русскихъ» (СПб., 1870), яка складається з перекладів

та пояснень арабомовних джерел з історії слов'ян та русів. Автор зібрав більшість доступних на період написання книги раннях повідомлень арабів про слов'ян та русів. Звісно, переклади А. Я. Гаркаві не можуть претендувати на повноту обсягу інформації, до того ж вони є застарілими. Але і сьогодні деяку цінність мають коментарі дослідника до арабських текстів, а сама його публікація є історичною цінністю²²⁶.

Крім праць А. Я. Гаркаві, важливими джерелами є наукові доробки А. П. Новосельцева, В. Т. Пашути, А. В. Черепніна, Ч. Н. Щапова «Древнерусское государство и его международное значение»²²⁷; О. А. Мельникова «Древняя Русь в свете зарубежной истории.»²²⁸; М. Грушевського «Виїмки з джерел до Історії України-Русі»²²⁹, І. Я. Фроянова «Сборник документов по истории СССР IX–XIII вв.»²³⁰, В. А. Пархоменка, «Три центра Древней Руси»²³¹. У зазначених працях вміщені тексти повідомлень арабських мандрівників.

Текст твору Ібн-Русте «Ал-Алак ан-нафіса» (Дорогі цінності) вміщує і описи землі слов'ян, їх побут та традиції. Зазначено, що слов'яни розводили свиней та займалися бортництвом, вирощували просо, а обряд поховання покійників передбачав їх спалювання. Дивним у традиції слов'ян було

²²⁶ Гаркави А. Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1870. 315 с.

²²⁷ Новосельцев. А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. 476 с.

²²⁸ Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. 609 с.

²²⁹ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. 145 с.

²³⁰ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. 261 с.

²³¹ Пархоменко В. А. Три центра Древней Руси. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1913. 103 с.

те, що коли проходив процес поховання, то люди веселились, виражаючи радість, що Бог виявив до покійника милість. Зазначено також, що слов'яни поклонялися вогню. У слов'ян був коронований лідер. Резиденція царя, за свідченням Убн-Русте, розташувалась у центрі країни. Царя слов'яни називали Голова голів. Наступним за ієрархією йшов супanedжа, який був його заступником (намісником). Столиця, в якій жив цар, мала назву Джарваб.

Цар був єдиним власником коней, а із своїх підданих він збирав данину. Кожного місяця у столиці проводились три дні торгів. Крім слов'ян, згадуються руси, які мають багато міст, добре ставляться до гостей, займаються торгівлею. Коли між ними виникав спір, то вони зверталися до царя, який судив їх, коли ж вони були не згодні з його рішенням, то організовували між собою поєдинок. Велику силу у русів мали жерці, влада яких була сильнішою, ніж влада царів. За своїми обрядами, руси своїх покійників закопували в землю²³².

Інше джерело — «Худуд ал-Алам» (Межі світу), яке частково співпадає з «ал-Алак ан-нафіса». В ньому зазначаємо, що цар у слов'ян має назву Смут-світ. Слов'яни мали багато фортець та два міста. Перше місто мало назву Вабнит (є припущення, що це Київ) та Хордаб (можливо, Хорват, колишній центр прикарпатського об'єднання слов'ян). Цар русів називається Хакан. Кожен рік руси платять цареві одну десяту здобичі та прибутку з торгівлі²³³.

У творі Гардізи «Зайн ал-ахбар» (Краса розповіді), зазначено, що серед слов'ян багато рабів. Якщо вони ловили злодія, то в нього забирали майно, а його самого відсилали на кордон,

²³² Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 41–42.

²³³ Иловайский Д. Разыскания о Начале Руси. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Типография бывш. Миллера, Покрова, Машков, 1882. 568 с.

де і карали. Русів нараховувалось 100 тис., і вони постійно нападали на слов'ян, грабуючи їх²³⁴.

У творі Шараф аз-Замана Тахіра ал-Марвазі «Табаі ал-хай-аван» (Природа тварин) повторюються уже відомі факти і зазначено, що взимку слов'яни роблять набіги на угорців, захоплюючи у них велику кількість рабів²³⁵.

Текст анонімного твору «Моджмал ат — Таварих» (зібрання історії), складеного у 1126 р., розповідає про те, що слов'янин прийшов до Русі, щоб жити на його землі. Рус його вигнав, так само вчинили і Кімари та Хозар. Це було причиною сварок та воєн, через що слов'янин утік і поселився там, де зараз знаходиться земля слов'ян²³⁶.

Текст твору ал-Істархі «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» (Книга шляхів держав) вміщує факти, що руси поділялися на три групи: Куявія, Арсанія, Славія. Руси торгували з Хозарією, Булгаром Великим, Візантією. Зазначено, що Візантія платила їм данину²³⁷.

Існували й інші твори арабських торговців, зокрема, відомий текст із твору Ібн-Хаукаля «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» (Книга шляхів держав), Аль-Ідрісі «Нузхат ал-муштак фіхтірак ал-фіак» (Розвага втомленого в подорожах по областях)²³⁸. Унікальність арабських джерел полягає в тому, що в них містяться факти, що стосуються язичницького періоду Київської Русі. В них йдеться про події, які не містяться у давньоруських літописах або ж прямо їм суперечать. У джерелах також наголошується про взаємовідносини князівської влади

²³⁴ Ключевський В. О. Курс Русской истории. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Т. 1. С. 42–43.

²³⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен кн. I. Москва: Колокол-Пресс, 1993. 768 с.

²³⁶ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 44–45.

²³⁷ Там же. С. 49.

²³⁸ Там же. С. 50.

із жерцями. Зазначені джерела дають змогу проаналізувати функції князівської влади. Досліджуючи арабські джерела, слід розуміти, що араби, імовірно, дізнавались про землю русів із чуток та розповідей руських купців, які, у свою чергу, не могли надати точні та зрозумілі відомості про державний та суспільний лад Русі. Тому до них слід ставитись із обережністю.

Крім арабських джерел, у дослідженні нами використані і західноєвропейські. У збірнику документів з історії СРСР IX–XIII ст. І. Я. Фроянова вміщені «Бертинські аннали», де згадано про прибуття у 839 р. делегації русів до німецького короля Людовика I Благочестивого у складі посольства візантійського імператора Феофіла.

В анналі встановлено, що Русь намагалась налагодити дипломатичні відносини із могутніми імперіями того часу. З нього дізнаємось, що на чолі Русі стоїть правитель, титул якого — Хакан, що, у свою чергу, вказує на вплив Хозарського каганату.

«Бертинські аннали» були у центрі жорсткої полеміки між норманістами, які вважали норманів (варягів) засновниками Давньоруської держави, та антинорманістами, які не вважають норманів засновниками держави у древніх русів.

При дворі Людовика II руських послів звинуватили в шпигунстві. Їх запідозрили в тому, що вони були норманами. «Бертинські аннали» дають підстави стверджувати, що у 839 р. у русів вже існувала державність.

У фаховій розвідці Е. А. Мельникової «Древняя Русь в свете зарубежных источников» міститься «Раффельштеттенский таможенный устав». Цей документ був укладений, за словами автора, у період 904–906 рр., за наказом останнього східнофранкського короля із династії Королінгів, — Людовиком IV — «Дитяти» (899–911рр.). Документ дає підстави стверджувати, що між Руссю та Баварською східною маркою існували торгові зв'язки. Руси торгували челяддю та воском.

Також у праці Е. А. Мельникової міститься текст «Баварського географа», в якому описані міста та регіони від далекої

Півночі і до річки Дунаю. Сам документ виник ще у другій половині IX ст. На жаль, більшість назв племен, що вміщені в джерелі, не вдалось точно ідентифікувати. У ньому розповідається про королівство Церівани, з якого вийшли всі слов'янські народи. Можна стверджувати, що мався на увазі племінний союз севірян.

У «Продовженні хроніки Регінона Прюмского», написаного між 962–967 рр., зазначено, що у 959 р. до германського короля Оттона I звернулись руські послы із пропозицією направити до них єпископа та священників для поширення в їх середовищі християнства. Тобто, йдеться про втручання князівської влади в релігійне життя держави.

У «Хроніці Тітмара Мерзебургського» руському князю Володимирі Великому присвячено три розділи (72–74) наприкінці книги VII. В них наголошується про ув'язнення Володимиром сина Святополка та його дружини — дочки польського герцога Болеслава (у той період імперці не визнавали Болеслава королем). Їх посадили у темницю за спробу державного перевороту, в якому брав участь німецький єпископ Рейнберн, що прибув до Русі разом із польською принцесою. Це ув'язнення негативно вплинуло на дипломатичні стосунки Польщі та Київської Русі. У перелічених вище хроніках Володимира звинувачували в розпусті та жорстокості, зазначено, що у нього було троє синів, що є неправдою. Це ставить під сумнів точність фактичного матеріалу, поданого у хроніках. Але у цілому документ є цікавим і дає змогу детальніше з'ясувати розгортання подій у період перед смертю Володимира.

У візантійських джерелах також міститься повідомлення про русів. У «Житті Георгія Амастридського» аналізується нашествя русів на Амастриду, хоча невідома його хронологія. Знаний дослідник В. Г. Василевський вважає, що зазначені події слід датувати 842 р. Візантіїсти школи А. Грегуара зазначають, що їх треба пов'язувати із походом Ігоря на Візантію.

У «Посланні Патріарха Фотія» йдеться про напад у 860 р. русів на Константинополь, доводиться, що тільки стихійне лихо врятувало візантійців від поразки (шторм зруйнував кораблі)²³⁹. У ньому русів змальовано як жорстокий варварський народ. Оцінку діям русів дає візантійський патріарх, а тому його оцінка дій русів є необ'єктивною. Також слід врахувати те, що руси були язичниками, що, зрозуміло, викликало до них ворожість з боку Константинопольського патріарха. Але факти візантійського джерела цікаво порівнювати з тим, що вміщено в давньоруських літописах і стосуються походу Аскольда на Константинополь.

Досить важливим джерелом є повідомлення Костянтина Багрянородного «О русах, приезжающих из Руси на моноскилах в Константинополь»²⁴⁰. Вони проаналізовані Б. А. Рыбаковим у книзі «Мир истории» і стосуються торгово-економічної політики Київської Русі. Візантійський імператор описав суть полюддя на Русі, що дає можливість проаналізувати систему та механізм збору податей²⁴¹. Саме відповідь на це питання дасть нам змогу з'ясувати, яке значення відігравала князівська влада в економічному житті Київської Русі.

Доволі важливе значення мають скандинавські джерела. До них можна віднести скальдичну поезію та давні саги. Прийнято вважати, що скальдичний вірш сформувався у IX–XII ст., а значна їх частина збереглась у вигляді цитат у прозаїчних творах XII–XIV ст. Віршові вставки, як правило, не є такими. Ними є лише окремі строфи або віси (visur). Основний вид скальдики — хвалебна пісня (драпа), що присвячувалась одній людині або окремому роду.

У вісі Хальфреда Трудного Скальда (Hallfrodr vandradaskald, ум. ок. 1007 р.) вперше зустрічалась назва Давньої Русі — Gardar.

²³⁹ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 21–26.

²⁴⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71.

²⁴¹ Там же. С. 72.

Дружинник і скальд Олава Харальдсона, який перебував з ним на Русі і склав кілька хвалебних пісень, які присвячувались Олаву («Vikingavisur», «Erfidrapa» та ін.) і Сігват Тордарсону (Sighvatr Pordarson, бл. 995–1045 pp.), залишив згадку про походи юного Олава до Східної Прибалтики, про його втечу і перебування на Русі. Арнор Скальд Ярлов (Arnorr Pordarson jarlaskald, народ. бл. 1012 р.) був скальдом сина Олава Харальдсона Магнуса і присвятив йому хвалебну пісню («Hrynhenda»), в якій розповідається про повернення в Норвегію із Русі Магнуса і про діяльність на Русі ярла Рьогнвальда. Згадки про східні подорожі норвезьких конунгів цікавили скальдів і у XII ст. Так, ісландець Халлар-Стейн (Hallar-Steinn) у трьох строфах поеми «Rekstefja» засвідчує перебування на Русі конунга Олава Трюггвасона. Скальдичні вірші складали і деякі із норвезьких конунгів, які знаходили на Русі захист: Олав Харальдсон присвятив вісу Інгігерд, дружині Ярослава Мудрого, а Харальд Суворий Правитель склав окремі віси (Lausavisur) про «дівчину в Гардах», яка «не хоче відчувати почуття « до нього», — ця віса присвячувалась дочці Ярослава Мудрого, яка пізніше з ним одружилась.

Давні саги (segja — «говорити») — це розповідь про важливу подію. У науковій літературі термін «сага» використовується для визначення кількох груп прозаїчних розповідей, які, за рідкісним винятком, були складені в Ісландії і не мають аналогій за межами Скандинавії. Часом початком записів саг вважається середина XII ст. Більшість із них було складено і записано у другій половині XII–XIII ст., але збереглися й у значно пізніших рукописах.

Давньоскандинавські джерела входять до російської історичної науки у XVIII ст. Г. З. Байер та А. Л. Шлецер висловили дві полярні оцінки значення саг для вивчення історії Русі: від повної довіри до викладених у них свідчень (Байер) — до повного відхилення їх цінності як історичного джерела (Шлецер, пізніше Н. М. Карамзін). Справжній інтерес до саг

виник тільки у 30–40-х роках XIX ст., коли розпочалися переклад та дослідження історичного тексту деяких саг, у яких досить детально мова йде про Русь («Сага об Еймунде», «Сага об Олаве Трюггвасоне»).

Для монографічного дослідження скандинавські джерела не дають такої ж цінної інформації, як руські літописи, арабські та візантійські джерела. Але у цілому вони дають можливість більш детально дослідити значення князівської влади у процесі державотворення у Київській Русі.

Цікавими, на нашу думку, є праці польського історика Длугоша, досліджені українським вченим М. Ю. Брайчевським, який звернув увагу на свідчення Длугоша про те, що Аскольд і Дір були останніми представниками роду Кийовичів. Ці свідчення знову ж дають підстави критично ставитись до руських літописних даних, а також переглянути події, пов'язані із запрошенням словенського племінного союзу на князювання Рюрика, з якими нібито прийшли варяги Аскольд і Дір.

У цілому, на жаль, ми не можемо повністю покластись на повідомлення, літописну та поетичну джерельну базу через її деяку неточність. Арабські джерела часто повторюються, що наводить на думку про існування тільки одного або декількох джерел, які з часом змінювались під впливом ідеології та нового культурного віяння. Скандинавські джерела перебільшували роль тих чи інших подій, руські літописи писались під сильним впливом церкви, а тому можна припустити, що висвітлення подій, їх оцінка залежала від суб'єктивного погляду керівництва церкви. Візантійські та західноєвропейські джерела недостатньо надають інформації про стан діяльності та сутність князівської влади. Але слід зазначити, що, незважаючи на недоліки джерельної бази, в цілому її зміст дає нам можливість дослідити процеси становлення, розвитку та впливу князівської влади на процеси державотворення у Київській Русі.

На сьогодні в Україні приділяється важлива увага методології історико-правових досліджень, концепцій та доктрин

держави та права²⁴². Особливе місце становлять роботи, присвячені використанню у дослідженнях історико-порівняльного методу²⁴³.

При дослідженні проблеми даної монографії використовується комплекс методів, який поділяється на філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи пізнання.

У монографії використовується метод загальної філософської діалектики, який дозволяє виявити кількісне збільшення князівських функцій та їх подальші якісні зміни, їх взаємозв'язки із об'єктивно існуючими соціально-економічними та політичними відносинами у Київській Русі в IX — на початку XII ст.

Герменевтичний метод застосовується для тлумачення та авторської інтерпретації нормативно-правових актів, договорів, літописної джерельної бази, повідомлень авторів та мандрівників.

До загальнонаукових методів пізнання необхідно віднести: методи аналізу, конкретно-історичний, порівняльно-історичний та системно-функціональний.

Метод аналізу дає змогу визначити полюддя як комплекс взаємопов'язаних елементів, які були спрямовані як на збирання данини, так і на організацію війська. Окрім того, завдяки його використанню стає можливим з'ясувати види

²⁴² Шевченко А. Є. Інтегративна концепція праворозуміння. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 6–15; Шевченко А. Є. Характеристика доктринальних поглядів на інститут охорони власності в Україні. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 226–243.

²⁴³ Кудін С. В. Дослідження у сфері порівняльної історії права у працях М. М. Ясинського. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 157–165; Кудін С. Разработка теоретико-методологических основ сравнительной истории права в трудах Ф. В. Тарановского. *Leges si viata*, 2018. № 11/2 (323). С. 68–71.

відповідальності князівської влади перед вічем, конкретні санкції, що могли бути вжиті вічем проти князів.

Застосування конкретно-історичного методу уможливило ґрунтовне вивчення соціальної, економічної та політичної ситуації у Київській Русі, відносин русів із сусідами у досліджуваний період і на цій основі — визначення впливу зовнішніх факторів на становлення князівської влади; з'ясування походження династії давньоруських князів; доведення еволюції руських міст, як наслідок — посилення віча.

Вченими використовується системно-функціональний метод, який дозволяє розглянути функції князівської влади у певній системі, що мала істотний вплив на процес державотворення Київської Русі, а також з'ясувати зміст та призначення кожної з цих функцій.

Порівняльно-історичний метод дозволяє простежити становлення та розвиток основних функцій князівської влади як у язичницький, так і християнський періоди розвитку Київської Русі (діахронне порівняння), встановити спільні та відмінні риси у функціях князівської влади і на цій основі виявити характерні тенденції цього процесу.

Із спеціально-наукових методів використовується формально-юридичний метод, який дозволяє проаналізувати наявний нормативний матеріал, що регулював деякі аспекти діяльності князівської влади, визначити різні поняття, юридичні терміни.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі висновки.

Джерельну базу можна поділити на шість умовних груп залежно від місця їх створення та характеру матеріалу.

До першої віднесено руські літописи, в яких розкриваються хронологічні події досліджуваного періоду, міститься інформація про становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі.

Другу групу склав нормативний матеріал: русько-візантійські договори X ст., Коротка та Просторова редакції Руської

Правди, церковні Статути Володимира та Ярослава. В договорах містяться питання економічного, політичного, правового співробітництва двох держав. Руська Правда розкриває правові відносини князівської влади з народом. Статути Володимира та Ярослава містять норми, що деталізують умови співпраці церкви та князівської влади.

Третю груп склали арабські літописи, тексти повідомлень арабських мандрівників. У них містяться факти, які стосуються язичницького періоду Київської Русі. Йдеться про події, що не повідомляються у давньоруських літописах або ж прямо їм суперечать.

До четвертої групи відносяться західноєвропейські джерела, які містять інформацію про торгіві та дипломатичні стосунки Русі із країнами Західної Європи. Саме в цих джерелах є згадка про народ рос, їхнього правителя хакана та спробу налагодити дипломатичні стосунки з Візантією. І всі ці події датувалися 839 роком.

П'яту групу склали візантійські джерела, в яких дається оцінка механізму проведення полюддя.

До шостої групи віднесено скандинавські джерела, в яких є згадки про Київську Русь та руських князів.

В окремих моментах ми не можемо повністю покластись на літописну та поетичну джерельну базу через, іноді її сумнівну достовірність. Дані джерела формуються на основі автохтонних, тобто місцевих древніх джерел. Вони є доволі вагомими, оскільки є письмовим джерелом місцевого характеру, що описує всі важливі, на думку літописців, події, з яких ми здійснюємо аналіз повідомлень, що стосуються князівської влади. Слід зауважити, що проблемою даних джерел є сумніви щодо їхньої достовірності. Як зазначав В. І. Буганов, дане питання було розглянуто ще В. Н. Татіщевим, який здійснював порівняльний аналіз різних літописних списків і виявив, що деякі з них дані в різних літописах не сходяться. В. Н. Татіщев висунув гіпотезу, що в літописні дані добавляли фольклорні

сюжети та пізні вставки. Слід зазначити, що, незважаючи на вищевказане, вчений надавав літописам великий ступень достовірності.

Вивчаючи в літописах хронологічний період нашого дослідження, ми звернули увагу на оціночні судження літописців. Язичницький період більш піддавався критиці та суб'єктивним оціночним судженням, у той час як християнський період, особливо питання введення християнства та набожності князів і діяльності руської церкви, явно перебільшувалися. Ми пояснюємо це тим, що літописи писали християни, які так чи інакше мали відношення до церковної організації, а тому були глибоко віруючі, і в джерелах вони давали саме християнське бачення та церковну оцінку тим подіям, які описувались. Не слід ще забувати про замовлення князів, що були при владі та спонсорували церкву. Вони хотіли очорнити діяльність своїх політичних ворогів, а своїм діям надати більшої вагомості в розвитку держави. Для цього вони і використовували літописців, та й сама церква була зацікавлена в прославленні тих князів, при яких вона набувала розквіту і посилення. Особливо це проявляється в описуванні діяльності Святополка Володимировича (Ярополковича?) та Святополка Ізяславовича, яких нещадно критикують. Слід ще враховувати, що найдревніший літопис, який дійшов до нас, був створений в 1377 році. Тобто для людей, які створювали дане джерело, дев'яте та десяте століття були вже давньою історією. Скоріш за все, інформація, якою вони оперували, була взята з пізнішого джерела, яке в оригіналі до нашого часу не дійшло.

Арабські джерела часто повторювалися, і слід ще звернути увагу на проблематику виявлення географічних орієнтирів, описуваних мандрівниками. Але, разом з тим, арабські дані розкривають древній побут русів, їх звичаєве право та діяльність хаканів і важливість релігійних язичницьких культів у їхньому житті. Особливо для нас важливою

була інформація, що руси розмовляли слов'янською мовою і що одна з їх груп проживала в Києві, який араби називали Куяба. А переказ про здійснення хаканом судових функцій та про судові поєдинки є неоціненими даними для нашого дослідження.

Скандинавські — перебільшували роль тих чи інших подій, руські джерела писались під сильним впливом церкви, візантійські та західноєвропейські джерела недостатньо надавали інформації про досліджуваний нами період. Але у комплексі ці джерела дають змогу розглянути основні напрями діяльності князівської влади більш об'єктивно.

При досягненні мети та виконанні завдань монографічного дослідження було використано такі методи: діалектичний, герменевтичний, метод аналізу, конкретно-історичний, порівняльно-історичний, системно-функціональний, формально-юридичний.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

2.1. Вплив зовнішніх факторів на становлення державності в русів у середині IX ст.

Об'єднання північних та південних земель східних слов'ян науковці вважають початком формування держави Київська Русь. Поділяючи цю точку зору, ми маємо сумнів у тому, що таке об'єднання сталося у 882 р. і що його ініціатором став регент при малолітньому княжичеві Ігореві — Олег. На нашу думку, такий процес відбувся раніше, як це зазначено у «Повісті минулих літ».

За даними літописця Нестора, у 6367 (859) р. варяги змусили платити їм данину ільменських словен (племінний союз)²⁴⁴. Крім них, данину змушені були платити ще такі племінні союзи як меря, чудь, кривичі та полочани²⁴⁵. Цікавим є той факт, що варягам вдалося впоратись з п'ятьма племінними союзами за один рік. Про це ми доходимо висновку з матеріалів літопису, де ці події датуються у літописах під 6367(859) р.

²⁴⁴ Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. С. 19.

²⁴⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Артель Печатников, 1923. Т. 2. С. 8.

Ця версія підтверджується «Першим Софіївським літописом»²⁴⁶. Такі літописи як «Патріарший», або як його ще називають, «Ніконовський»²⁴⁷, та «Псковський»²⁴⁸, також вказують на конфлікт, але не визначають його дату. В інших літописах або підтверджується, або, не спростовується такий конфлікт.

На перший погляд здається, що у зазначених подіях немає нічого несподіваного, але, коли ми розглянемо їх детальніше, то саме в них знайдемо відповідь на запитання, яке турбує науковців вже не одне покоління: хто такі руси та коли виникла Київська Русь?

Акція, нібито проведена варягами, викликає сумнів зокрема через неможливість її проведення. Варто згадати, що зазначені племена займали майже всю територію майбутньої Північної Русі. Відстань від Новгороду, що був племінним центром у словен, до Смоленська — племінного центру кривичів була приблизно в 300 км. Отже, події розгорталися на значному просторі. Немає сумнівів, що напад норманів став однією з найважливіших військових кампаній середини IX ст. Проте згадана кампанія не знайшла свого відображення у скандинавських джерелах: про неї згадують лише слов'янські літописи.

Дивує й те, що варяги здійснили одночасний напад на всі слов'янські племена. Варто нагадати, що Київська Русь, проводячи свої завойовницькі походи, намагалася не вести війни одразу з двома чи більше племенами. Згадаймо хоча б походи Олега. Він, захопивши Київ, провів кілька кампаній. Так, зокрема, у 6391 р. він захопив землі древлян, а у 6391 р. — сіверян. Захоплення території зазначених племен здійснювалось

²⁴⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

²⁴⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 8.

²⁴⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 1.

послідовно. Адже воювати з усіма одночасно було справою ризикованою²⁴⁹. Тактика норманів під час колонізації чужих земель полягала в тому, що вони спочатку захоплювали невелику територію, укріплювали її і звідти робили напади на сусідні землі, розширюючи свої завоювання.

Єдиною, на нашу думку, причиною того, що варяги пішли на такий ризикований крок як напад одразу на кілька племінних союзів, є те, що вони пов'язувались між собою союзницькими відносинами. Усі разом вони становили суперсоюз. Отже, можна стверджувати, що варяги були впевнені у тому, що в разі нападу на один із племінних союзів інші обов'язково втрутяться у конфлікт.

За таких обставин і справді було б доцільно напасти на всі племена одночасно з тим, щоб зв'язати сили кожного племені і не дати їм змоги об'єднатися в один «кулак».

Для проведення будь-якої військової операції потрібні ресурси, адже чим масштабніша військова операція, тим більше вона потребує воїнів і ресурсів.

Щоб підкорити п'ять племінних союзів або, правильніше сказати, — один суперсоюз, потрібне чимале військо. Навіть якщо варяги використовували проти кожного племені окремо дружину кількістю 5 тис. осіб, то для всієї кампанії їм потрібно було б зібрати щонайменше 20 тис. військових. Для досягнення максимальної мобільності варяги мали пересуватися річками. Це, звісно, давало їм перевагу в швидкості пересування, але разом з тим вони втрачали елемент несподіваності. Велику кількість кораблів досить важко не помітити, а малу кількість легко знищити. Отже, вони мали рухатись великою кількістю, щоб не стати жертвами добре продуманого капкану. Проте їх рух можна було б передбачити. До того ж, військо рухалося лісисто-болотистою місцевістю, яка сама по собі є укріпленням, схованкою, засідкою.

²⁴⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 10

Для місцевого населення військове вторгнення стало б чудовою ціллю для «колючих ударів». Тактика місцевих воїнів полягала у стрімкому нападі та швидкому відході, не втягуючись у бійку. Професійне військо, яким, без сумніву, виявилось варязьке, було малоефективним при веденні партизанської війни. Адже для партизанської війни більш характерним є удар у спину, а не відкриті баталії. У звичайному бою перевагу має військо, яке краще навчене та організоване, а від спису чи стріли, пущеної у спину, не завжди врятують обладунки та військове вміння. Усе це наводить на думку, що варяги у поході могли б понести значні втрати, а тому їм була потрібна досить велика кількість людей, оскільки сподіватися лише на їх майстерність занадто ризиковано. Відомо, що в Західній Європі нормани займалися головним чином розбоєм. Вони виявились неспроможними вести повномасштабні війни із захопленням та утриманням територій, тому-то й змогли закріпитися лише на Сицилії та у Нормандії. На більше в них не вистачало сил, їх основна мета — пограбування, яке давало можливість лише тимчасового збагачення.

Необхідно мати на увазі, що варяги на слов'ян здійснювали не розбійницький напад, а тому їм потрібно було обов'язково залишати частину війська хоча б у важливих населених пунктах з тим, щоб забезпечити свої тили, а це, у свою чергу, призводило б до того, що, чим глибше вони просувалися, тим менше у них залишалося сил.

Судячи із терміну проведення військової операції, у варягів виявилось обмаль часу на облогу укріплених місць, яких у слов'ян було чимало, адже місцевість, де вони мешкали, називали Гардарік, що означає «країна міст». Тому варягам довелося би брати штурмом кожне місто, що спричиняло великі втрати. Тобто, навіть коли б вони зібрали 20 тис. вояків, то навряд чи цього було б достатньо, щоб захопити настільки великі території.

Для здійснення походу варягам знадобилась значна військова сила, яку необхідно було б забезпечувати різними припасами. Прогодуватися за рахунок місцевого населення навряд чи стало б можливим. Основним аргументом на користь цієї думки є, знову ж таки, особливості місцевого географічного середовища, яке давало можливість місцевому населенню сховатись не тільки самому, а й зберегти свої пожитки. Нагодувати 20-тисячну кількість вояків за допомогою полювання теж не вдалося б, оскільки відходити далеко від військового стану виявилось би чистим самогубством, та й для полювання необхідно було витрачати чимало часу, а це, у свою чергу, зменшувало б швидкість пересування варязького війська.

Оскільки військова кампанія мала б тривати досить довго, то заготовлених та привезених із собою припасів вистачило б ненадовго. Щоб військо отримувало все необхідне, частину припасів підвозили під час військової кампанії, що, у свою чергу, потребувало б повного контролю над територією. Тобто, варягам необхідно було мати сильний тил, максимально наближений до території, на яку скоювався напад.

Для забезпечення максимальної мобільності варяги змушені були б рухатись в основному на кораблях, і навіть якби їм вдавалось грабувати поселення, які траплялися, то і тоді б не вистачило припасів, адже їх маршрут визначався руслом річки, що зменшувало територію, на якій вони могли б пожитися. Не слід забувати, що саме біля річок будувалися фортеці, з яких можна контролювати пересування по річках. Оскільки частину провіанту потрібно було брати з собою, а частину залишати, то варяги мали б взяти всі фортеці під свій контроль, з тим, щоб була змога спокійно доставляти ці припаси до них. Протидія при забезпеченні війська усім необхідним також є свого роду війною, програвши яку, навіть найбільші армії змушені відступати.

Важливою складовою стратегії варягів мали б стати організація та координація дій війська. Як зазначалось раніше, військо мало рухатися не однією групою, а кількома у різних напрямках та виконуючи різні завдання. Для досягнення максимальної ефективності потрібна була координація сил вторгнення. Збір війська, забезпечення його усім необхідним слід було б поставити на високий рівень професіоналами у цій справі. Воно мало знати свого ворога, його стратегію і тактику. Відомо, що в битві на Калці русько-половецька армія зазнала поразки від монголів через те, що була погано організована співпраця між руськими полками. Отже, у війську мало діяти централізоване управління.

У цілому для проведення військової кампанії проти слов'ян у варягів не було достатньої кількості ні військових сил, ні ресурсів.

Певні сумніви викликає також і загальна тактика військової кампанії варягів. Літописець Нестор повідомляє, що найбільше постраждали кривичі.

Якщо мати на увазі, що варяги наступали з півночі, то у кривичів були найкращі стратегічні позиції і в них виявилось досить часу, щоб приготуватися до зустрічі з ворогом: по-перше, варяги не могли скористатися раптовістю удару, оскільки територія кривичів розташовувалась на південь від суперсоюзу слов'ян, і, щоб добратися до неї, потребувалось багато часу; по-друге, перед тим як вторгнутись на територію кривичів, варяги мали пройти територією інших членів суперсоюзу. Прориваючись до кривичів, ворог би себе обезкровив. Кривичам довелося б у такому випадку воювати з досить ослабленим супротивником; по-третє, у кривичів, можливо, чи не в єдиних серед слов'ян суперсоюзу, виявилась можливість зібрати ополчення; по-четверте, саме на території кривичів кораблі тягли волоком, щоб спустити їх на Дніпро, а це, у свою чергу, робило ворога досить вразливим.

Отже, у кривичів із всіх членів союзу були чи не найкращі стратегічні позиції, а тому досить дивними є твердження літописця про те, що не ільменські словени, не чудь, проти яких мав бути нанесений перший удар, а кривичі найбільше постраждали. Найвигідніше варягам спочатку було напасти на ільменських словен, а потім, відійшовши далеко від морського берега, вторгнутись на територію мері та кривичів. Враховуючи твердження літописця про те, що найбільших втрат зазнали кривичі, є правдивим, то, очевидно, удар по них наносився з півдня. Якщо це так, то кривичі мали б зустріти ворога першими. За зазначених обставин проти кривичів і справді мав наноситись головний удар і ворог, скориставшись раптовістю удару, швидко просувався б по їх території, не давши їм зібрати ополчення. У такому випадку інші члени суперсоюзу мали б більше часу підготуватись для зустрічі ворога. Оскільки ворог сконцентрував проти кривичів свої головні сили, він легко і швидко знищив би їх і зміг без перешкод перетягти свої кораблі волоком і вторгтися у землі ільменських словен. Отже, саме удар з півдня мав би той результат, про який нам повідомляє літопис. Але варяги не могли нанести удар з півдня, адже вони могли рухатись тільки з півночі. Хто ж тоді напав на кривичів? Хто мав на півдні достатньо сил і взагалі потребу в захопленні земель кривичів? Адже якщо не варяги напали на кривичів (а напад було здійснено, як це зазначається у літописах), то його здійснено кимось іншим.

Звернемося до інших джерел, які можуть дати відповідь на поставлені питання. Арабські джерела повідомляють про існування Русі з центром у Києві ще задовго до запрошення ільменськими словенами на князювання Рюрика. Арабські мандрівники та торговці повідомляли про існування трьох груп русів. З них лише група зі столицею Куявія мала назву Русь, а інші дві групи називались Славією та Артанією. Назва Куявія в арабській транскрипції

є Києвом²⁵⁰, а Славію пов'язують із територією ільменських словен. А. П. Новосельцев, Л. В. Пашуто та інші дослідники доводять, що названі три групи русів хронологічно існували у 50–80-х роках IX ст.²⁵¹

Ми не можемо погодитись із зазначеними хронологічними рамками, адже існують дані про існування Русі ще до 50-х років IX ст. У Бертинських хроніках, зокрема, повідомляється, що близько 838–839 рр. було відправлене посольство Русі до візантійського імператора Феофіла. Посли представляли інтереси лідера русів, який мав титул хакан, і прагнули налагодити дипломатичні відносини із Візантією²⁵². Ще одним доказом існування Русі задовго до IX ст. є фортифікаційні споруди, які дістали назву Змієві вали. У радновуглеродній лабораторії Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР було проведено аналіз 28 проб вугля, взятих із 12 валів протягом 1974–1983 рр. Результати аналізів підтвердили, що частина велетенських фортифікаційних Змієвих споруд була збудована у VIII ст. н. е.²⁵³. А це означає, що на теренах південних слов'ян була організована сила, яка змогла мобілізувати великі маси населення для спорудження валів. Такою силою могла стати саме Русь.

Б. О. Рибаків стверджує, що союз слов'янських племен Середнього Подніпров'я взяв ім'я «Рос» або «Рус» в одного із племен, що входило до нього і яке було відоме ще в VI ст. далеко за межами слов'янського світу²⁵⁴. П. П. Толочко

²⁵⁰ Залізняк Л. Нариси старовинної історії. Київ: Абрис, 1994. С. 134.

²⁵¹ Новосельцев. А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 408–417.

²⁵² Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 19.

²⁵³ Кучера М. П. Змеивы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1987. С. 66–67.; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. Київ: Наук. думка, 1964. С. 311.

²⁵⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст. Москва: Наука, 1982. С. 282; Брайчевський. М. Ю. Вступ до історичної науки (курс лекцій). Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1995. С. 116.

вказує, що це могло статися вже наприкінці VIII — на початку IX ст.²⁵⁵. Мова, якою розмовляли руси була слов'янською, що підтверджує автохтонне коріння народу²⁵⁶.

Аналіз письмових та археологічних джерел дає нам можливість констатувати, що з VIII до IX ст. значно зросли обсяги міжнародної торгівлі Русі²⁵⁷. Найважливішими торговельними партнерами Русі в середині VIII ст. були країни Сходу — Хозарія, Волзька Булгарія, Середня Азія, Іран та ін. З кінця VIII — початку IX ст. Русь починає проявляти інтерес до чорноморського ринку²⁵⁸.

Основним фактором, що стимулював торгівлю, була війна. В арабських джерелах зазначено, що одним із головних товарів, які експортувалися в країни Сходу, були раби та хутро, яке Русь отримувала у вигляді данини з підкорених племен²⁵⁹.

На нашу думку, для розширення свого ареалу данників Русь могла зацікавитись північним суперсоюзом слов'янських племен, або (як його називали араби) Славією. Захоплення Славії було вигідним для Русі, адже у такому випадку вона могла збільшити свій експорт хутра та рабів за рахунок підкорених земель, незважаючи на те, що тим самим вона могла налагодити нові торговельні шляхи, які, у свою чергу, могли збільшити подальше накопичення багатств. У Русі було достатньо сил, щоб здійснити завоювання Славії. Б. А. Рыбаков зазначає, що війська Русі за необхідності могли досягнути кількості 100 тис. воєнків, у тому числі й кіннотників. Флот її міг

складатися із 500 кораблів по 200 воєнків на кожному. У цілому військо Русі було добре споряджене та організоване²⁶⁰.

Підтвердженням того, що Русь проводила у першій половині IX ст. агресивну політику, є війни, які вона проводила із Візантією. Про них згадує візантійський патріарх Фотій, який став очевидцем нападу Русів на Константинополь²⁶¹. Він згадує, що Русь, перед тим як напасти на Візантію, захопила землі своїх сусідів²⁶². Арабське джерело «Книги меж світу» також зазначає, що руси воюють зі своїми сусідами і перемагають їх. У зазначеному джерелі ми знаходимо твердження, що руси мають лідера, який зветься Рус-хакан²⁶³, і у їх середовищі існує привілейована група воєнків (лицарів). У книзі вказується, що руси платять хакану десятину від своїх торгових доходів та здобичі²⁶⁴. Отже, письмові джерела підтверджують, що русам війна була вигіднішою ніж мир, оскільки у війні збагачувались як руси, які брали у ній безпосередню участь, так і ті, хто займався експортом захоплених у ворога трофеїв. В арабських джерелах згадується про гостре протистояння русів зі словенами. Можна стверджувати, що жителі Славії називали себе славами, тому в арабських джерелах згадується протистояння русів не із словенами, а із славами.

Таким чином, доходимо висновку, що Русь була єдиною силою, що могла напасти на Славію і успішно провести військову

²⁵⁵ Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. С. 33.

²⁵⁶ Рыбаков Б. А. Образование Древнерусского государства. Москва: Издательство Академии наук, 1955. С. 24.

²⁵⁷ Иловайский Д. Посвящается VI Археологическому съезду в Одессе. Москва: Скоропечатная О. О. Греббека, 1884. С. 38.

²⁵⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 18.

²⁵⁹ Кучера М. П. Змеивы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1987. С. 209.

²⁶⁰ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. Москва: Наука, 1964. С. 29.

²⁶¹ Головкин Б. О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ: АН України. Інститут історії України, 1994. С. 11.

²⁶² Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 34.

²⁶³ Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 4-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1961. Ч. 1. С. 75.

²⁶⁴ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 339–400.

кампанію, через те у 859 р. не варяги, а руси напали на кривичів, і їх напад виявився досить успішним.

Необхідно зазначити, що, за твердженням відомого російського історика В. Н. Татищева, у 867 р. Русь пішла походом на печенігів і багато їх знищила. У тому самому році руси нібито пішли на кривичів, яких перемогли²⁶⁵.

У нас виникає сумнів відносно того, що саме у зазначений рік Русь мала конфлікт з кривичами. У Ніконовському літописі є згадка про те, що у 867 р. руси конфліктували з печенігами, але там відсутня навіть згадка про те, що вони воювали з кривичами. Натомість там зазначається, що руси у 864 р. скоїли напад на полочан, а це означає, що кривичі уже тоді знаходились під владою Русі, оскільки добратися з території Русі до території полочан можна було, перетнувши спочатку територію кривичів. Оскільки літописець зазначив, що у 864 р. у русів виник конфлікт тільки з полочанами, то можна дійти висновку, що кривичі на той час уже знаходились під їх владою²⁶⁶. Слід зауважити, що кривичі та полочани до нападу русів входили до спільного племінного союзу. Перша згадка про полочан як окремих племінний союз з'явилася в Ніконовському літописі саме під час нападу на них русів у 864 р. Отже, В. Н. Татищев мав, очевидно, джерела, які повідомляли про похід русів на землі кривичів. Разом з тим, на нашу думку, В. М. Татищев допустився помилки, аналізуючи лише йому відоме джерело.

Візантійське літочислення, на відміну від літочислення, прийняте на Русі, відрізняється тим, що воно хронологічно випереджає руське на 8 років. І якщо вважати, що В. Н. Татищев вказав дату 867 р. за візантійським літочисленням, то тоді і виявляється помилковість суджень.

²⁶⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 2. С. 33.

²⁶⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

Для встановлення дати походу за руським літочисленням необхідно від 867 відняти 8, і ми отримуємо точний рік військових дій — 859. То як же ж варяги, завойовуючи у цей рік кривичів, не зіткнулися з військами русів? Захопивши землі кривичів включно з Полоцьком, руси могли на кораблях річкою Західна Двіна вийти в Балтійське море, а звідти добратися Фінської затоки, і річкою Невою їм вдалося добратися до території ільменських словен. Тому-то повідомлення про те, що нападники прийшли з моря, не слід ототожнювати з нападом варягів. Адже руси теж могли здійснити напад з півночі. Вони також могли використовувати наймані варязькі дружини. Проте, як зазначалось вище, основний удар, згідно з літописами, було завдано по території кривичів, які, на відміну від інших племен, не відкупилися від русичів сплатою частини данини, а були окуповані, оскільки їх стратегічне значення для русів виявилось досить важливим. Саме з територій кривичів можна легко контролювати інших членів суперсоюзу. В розповіді про волхва розповідається, що племінники князя Кия -Аскольд та Дір керували древлянами і сіверянами. І саме вони напали на словен, кривичів, мерю та весь. Ці події і призвели до запрошення Рюрика і його братів²⁶⁷.

Серед іноземних племен участь у конфлікті брали тільки фіно-угорські племена меря, чудь, які входили, на нашу думку, в Північний суперсоюз²⁶⁸.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Проаналізувавши велику кількість різноманітних джерел, ми дійшли висновку, що у 859 р. вже відбулося об'єднання

²⁶⁷ Костомаров Н. И. Севернорусские народоправства во времена удельно вечаго уклада. Смоленск: Смядынь, 1994. С. 8; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Никаноровская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 27. С. 18.

²⁶⁸ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 16.

північних (Славія) та південних (Русь) земель у єдину державу. Воно стало можливим завдяки посиленню князівської влади у Південному суперсоюзі і ослабленню Північного союзу. Князівська влада виконувала роль єдиного координаційного центру управління, що і дало можливість досягнути мети.

Одним з доказів посилення Південного союзу слугують археологічні розкопки. Дослідження «Змієвих валів» вказують, що дана оборона система оновлювалась та добудовувалась включно і у VIII столітті. Із дослідження досвіду країн стародавнього світу, будівництво великих споруджень потребувало неабиякої організації суспільства. Будівництво розгалуженої системи каналів, колосальних релігійних споруд, масштабних фортифікаційних укріплень потребувало наявності держави з чіткою ієрархічною системою управління. Спорудження унікальної системи укріплення південних кордонів Русі вказує на те, що Русь у даний період проводила політику укріплення своїх оборонних позицій на півдні для запобігання вторгнень з даного напрямку. Ворог мав розуміти, що для розграбунку багатих регіонів Русі він мав спочатку прорватись через систему укріплень. Це, в свою чергу, мало б уповільнити наступ, що призвело б до втрати фактора непередбачуваності.

У діях Русі прослідковується логічна стратегічна військова доктрина, суть якої зводиться до того, щоб забезпечити експансію на південь та утримати захоплені території — слід укріпити свої позиції на південних напрямках кордонів, які, судячи з фортифікаційних споруджень, були найнебезпечнішими для Русі.

Тобто, будівництво укріплень на півдні та посилення обороноздатності в даному напрямку могло спричинити бажання хаканів виділити частину сил для підкорення півночі.

Причиною війни між півднем та північчю слугувало посилення інтенсивності зовнішньої торгівлі у VIII по IX століття із сходом, орієнтованої, в першу чергу, на експорт сировини.

Якби південь бачив загрозу з боку півночі, звідки нібито йшла експансія варягів, то саме там мала б будуватися розгалужена система укріплень.

Результатами діяльності княжої політики стало те, що в середині IX ст., під час протистояння слов'янських південних племен і північних племінних слов'янських та фіно-угорських союзів, виникає об'єднана держава з центром у Києві. Повідомлення літописців про вторгнення варягів та захоплення цілого ряду племінних союзів викликають у нас сумніви, бо об'єм територій які нібито захопили варяги, є занадто великим. Захоплення чотирьох племінних союзів — меря, чудь, кривичі, ільменських словен — потребує організованої державної сили, яка змогла б провести дану експансію. Ми припускаємо, що на півночі такої військової та економічної сили не було. Крім того, для морських загарбників були б цікаві, в першу чергу, ільменські словени та чудь, які мали вихід до моря. Землі меря і кривичів мали б знаходитись у безпеці через їх віддаленість від моря.

Оскільки найбільше постраждали кривичі, ми прийшли до висновку, що саме вони прийняли на себе головний удар і що саме з півдня відбулась експансія. Саме із землі кривичів відкривався шлях до племен меря та ільменських словен. Отже, державність у русів формується у результаті внутрішніх міжплемінних війн, а якщо говорити про значимість ролі іноземців у цьому процесі, то найбільш вагомий внесок зробили фіно-угорські племена: чудь, весь, меря, мурома, які брали активну участь у цьому конфлікті. Адже саме перераховані племена входили до Північного суперсоюзу з центром у Новгороді і боролися за сфери впливу в даному регіоні з Південним суперсоюзом зі столицею в Києві. Також вищезазначені племена брали участь у запрошенні на князювання Рюрика та у поході Олега на Київ проти князя Аскольда. Варяги в даному протистоянні якщо і були, то тільки як найманці.

Отже, як зазначалось вище, цілями експансії на північ було об'єднання північних і південних земель Русі під владою єдиного княжого роду; посилення позицій князя за рахунок збільшення данників; збільшення прибутків у зовнішній торгівлі; встановлення єдиної домінуючої лінії великих князів на даній території. Завдяки об'єднанню виникла істотна потреба у збільшенні ринку збуту товару; як результат, руси зацікавились перспективою посилення своїх позицій на закордонних ринках, що мало забезпечити економічне процвітання держави та посилити авторитет князівської влади.

Київ був націлений на вихід до Балтійського моря для створення нових торговельних шляхів та збільшення данників, які могли б своєю сировиною збільшити торгові обороти Русі. Ймовірно, торговий шлях із варягів у греки мав для князівської влади стратегічне значення, і його захоплення та взяття під контроль і змусив Київ не обмежитись землями кривичів, а рватися далі, забезпечуючи вихід до моря, та створити з Києва головний транзитний центр, який з'єднував би Балтійське та Чорне моря. Це, в свою чергу, говорить про важливу роль річок у процесі зародження Київської Русі. Адже саме необхідність контролю за річками і сприяла об'єднанню півночі і півдня. Річки давали змогу дешево пересувати великі об'єми сировини, а за необхідності — і війська. Недаремно міста та фортеці намагалися будувати недалеко від річок, що й забезпечувало контроль річкового транспортування.

Саме в середині IX ст. виникла і вела війни об'єднана держава з центром у Києві. А це є свідченням того, що процес державотворення на Русі мав автохтонний характер, хоча не слід заперечувати і вплив сусідів на цей процес, зокрема з боку Хозарії та Арабського халіфату. Проте такий вплив не слід переоцінювати. Збільшення ролі торговельних відносин мало б призвести до посилення майнової деференціації, виникненню конфліктів між племенами за перерозподіл торговельної сировини, і тільки князівська влада могла стати

тим арбітром, яка б не допустила внутрішніх протистоянь та спрямувала ресурси племен на зовнішню експансію з метою їх збагачення. Саме князівська влада могла організувати будівництво розгалуженої системи укріплень, щоб забезпечити охорону південних кордонів, коли значні військові сили будуть зосереджені для підкорення півночі. На той час князівська влада не ставила за мету збагатитись за рахунок своїх людей, вона прагнула збагатись за рахунок торгівлі. А для цього була потрібна безкоштовна сировина, яку їм мали б давати підкорені племена. Саме це і послужило головним фактором об'єднання півдня та півночі.

2.2. Походження династії давньоруських князів

Інформація про запрошення ільменськими словенами Рюрика та його братів на князювання міститься у Лаврентіївському літописі. Ільменські словени, кривичі, чудь, відбившись від нібито варягів, не змогли між собою порозумітися і для цього запросили третю силу, яка б змогла навести в них порядок. Нею стали, як не дивно, варяги. Слід зазначити, що серед тих, хто запрошував варягів, була Русь, але це повідомлення суперечить літописному твердженню про те, що саме від варягів, яких запросили правити, походить назва Руська земля²⁶⁹. Потрібно зауважити, що в Псковському літописі, крім перерахованих вище племен, також вказані меря²⁷⁰. Досить дивним у цій історії є те, що запрошених князів

²⁶⁹ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 8–9.

²⁷⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 1.

вважали норманами. В Іпатіївському літописі містяться дані, які ставлять під сумнів те, що Рюрик був вихідцем із норманів. Коли літописець вказував на відмінність русів від інших народів, він зазначив, що ті варяги звуться русами так само, як інші англяне та ін²⁷¹. Літописець зазначив, що руси не мають нічого спільного із свенами, а свенами в той час називали норманів. У Софіївському літописі свени не згадуються, проте йшлося про норманів²⁷². Отже, згідно з літописами, можна стверджувати, що руси не мали жодного відношення до скандинавських народів. Якщо вони прийшли із Скандинавії, це ще не означає, що вони звідти родом. Швидше за все, їх перебування там мало тимчасовий характер. Саме цим можна пояснити те, що в скандинавських джерелах відсутні згадки про народ полян (Русь).

Багато запитань викликає також сам процес запрошення русів. У Ніконовському літописі зазначено, що, крім варягів, обговорювали кандидатури полян (Русі), хозар, дунайців (болгар), також були і кандидати з місцевих²⁷³. Якщо брати до уваги, що в ільменських словен був конфлікт із Руссю, то вибір стає зрозумілим. Ті, хто виступав за примирення, пропонували кандидатуру від полян (русів), ті, хто хотів продовжувати конфлікт, виступали за кандидатуру від хозар або болгар, які могли виступити війною проти русів. Кандидатура від варягів є не настільки зрозумілою.

Варяги не могли надати таку сильну військову підтримку, як, наприклад, Хозарія та Болгарія. Крім того, якщо у випадку з Хозарією та Болгарією у союзники брались окремі країни з непоганим потенціалом, то у випадку з варягами, які називали себе русами, до союзу брались кілька родів. Адже у літописі

зазначено, що Рюрик прийшов зі своїм родом та родами своїх братів «Синеус» та «Труворь»²⁷⁴. Б. А. Рибakov, взагалі переклавши їх назви Синеус — sine hus — свій рід, Трувор — thru waring — вірне військо, дійшов висновку, що брати Рюрика потрапили на сторінки літопису через помилки літописця, який неправильно здійснив переклад²⁷⁵. За версією Б. А. Рибакova, Рюрик прийшов до ільменських словен із своєю дружиною та родичами. Беручи до уваги зазначене, можна констатувати, що ільменських словен цікавила не військова сила, адже Рюрик навряд чи зміг би привести з собою більше 500 вояків. Очевидно, існувала якась важливіша причина запрошення Рюрика на князювання.

У досліджуваний період, крім Рюрика, існувало ще дві важливі історичні фігури, такі як Аскольд та Дір. У Лаврентіївському літописі повідомляється, що вони виявились боярами, які прийшли разом із Рюриком. Не отримавши від нього землі, покинули його та відправились до Візантії, але, побачивши у дорозі невелике містечко полян — Київ, залишилися там князувати²⁷⁶.

М. Ю. Брайчевський стверджує, що Аскольд і Дір виявились останніми представниками династії Кийовичів. Він вважає, що у Ніконовському зводі повідомляється про те, що Аскольд скоїв напад на Візантію ще до приходу Рюрика. Аскольд та Дір напали на Візантію під час правління там Михайла та його матері Феодори, а, як відомо, Михайло правив разом зі своєю матір'ю до 856 р. А посольство до варягів стосовно запрошення на князювання було направлене

²⁷¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Москва: Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд, 1962. Т. 2. С. 14.

²⁷² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 88.

²⁷³ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 9.

²⁷⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Никаноровская летопись. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 27. С. 18.; Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 65.

²⁷⁵ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 49.

²⁷⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 8–9.

у 862 р. Отже, Аскольд і Дір аж ніяк не могли прибути разом із Рюриком. Ю. М. Брайчевський також використав твори Длугоша, який користувався давньоруськими літописами, що до нас не дійшли. Він пише: «Після смерті Кия, Щека та Хорива їх діти і нащадки по прямій лінії панували над рутинами (Руссю) протягом багатьох років. Нарешті спадщина перейшла до двох братів — Аскольда та Діра, які залишилися князувати в Києві, тоді як багато інших з народу Рутенів, що через величезне зростання населення шукали собі нових місць для проживання, будучи незадоволеними їх зверхністю, запросили від варягів трьох князів, бо не могли дійти згоди щодо обрання когось із свого середовища. Перший з цих (князів) по імені Рюрик сів у Новгороді, другий — Синев — у Білім озері, третій — Трувор — у Зборку»²⁷⁷.

Таке саме твердження міститься у Стрийковського: «Коли в Русі, що лежить на півдні, Аскольд і Дір нащадки Кия, у Київському князівстві панували, народи Руські широко розмножились на північних і східних землях»²⁷⁸. Отже, згідно з польськими джерелами, Аскольд і Дір панували з Кийовичами, і за цей період у Русі відбувався демографічний вибух, який вилився в експансію русів на північні та південні землі.

Твердження Длугоша дає можливість дійти висновку про те, що між Аскольдом та ільменськими словенами існував зв'язок. За твердженням польського літописця, причиною запрошення Рюрика на князювання було те, що ільменські словени були незадоволені зверхністю Аскольда. То яке ж відношення Аскольд мав до ільменських словен? І чому їх цікавив Київський князь, який знаходився за кілька сотень кілометрів

від них? Очевидно, відповідь має бути однією: тому, що вони йому підпорядковувались. Якщо сприйняти таку точку зору, то можна дійти висновку, що ільменські словени та інші північні племена підпорядковувались Києву, але політика київських князів не влаштовувала їх, і вони вирішили розірвати з ними свої відносини. Не змігши вибрати з-поміж себе князя, вони вирішили запросити Рюрика. Якщо оцінювати події, що склалися на півночі, з цієї позиції, можна стверджувати, що ільменські словени та інші племена підняли повстання проти Києва.

Виходячи із зазначеного, автор наголошує, що ільменські словени та інші племенні союзи знаходились під владою Києва. Запрошення Рюрика на князювання викликане бажанням від'їднатись від нього. Київ у той період проводив колонізаційну політику, під час якої, імовірно, і були підкорені ільменські словени. Найшвидше колонізація відбувалася у період правління київських князів Аскольда та Діра.

Згідно із Радзивіловським літописом, Рюрик став князем ільменських словен у 862 р.²⁷⁹ Але зазначену дату можна поставити під сумнів, оскільки у Ніконовському, або, як його ще називають, Патріаршому літописі вказано, що новгородці та інші племенні союзи у 859–861 рр. запросили на князювання Рюрика в період правління візантійських імператорів Михайла та Василя²⁸⁰. На перший погляд, у такому твердженні немає жодних суперечностей з прийнятою версією, що Рюрик прибув у 862 р., різниця в один рік не така й суттєва. Проте Михайло та Василь спільно царювали не у 861 р. чи у 862 р., а протягом 866–867 рр. Тому-то датою прибуття Рюрика на князювання необхідно вважати або 866 р., або 867 р.

²⁷⁷ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР. 1963. С. 138–139.; Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 65.

²⁷⁸ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 139.

²⁷⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16

²⁸⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 8–9.

Слід зауважити, що, згідно з Ніконовським літописом, у 866 р. Аскольд і Дір відправилися у похід проти Візантії. Але він виявився невдалим, і через рік вони повернулися до Києва. Військові втрати після невдалого походу були досить істотними. Автор літопису драматизує ситуацію словами: «І бисть в Києве плач великій». Крім того, він повідомляє про голод у Києві та про напад на місто кочових племен степу (печенігів), яких Дір і Аскольд перемогли, і про те, що від Рюрика втекло багато новгородських мужів²⁸¹.

Отже, Рюрик прибув на князювання до слов'ян у той період, коли в Києві з'явилися проблеми, викликані поразкою війська Аскольда і Діра від Візантії. Нею скористалися не тільки печеніги, що напали на Київ, а й ільменські словени та інші племенні союзи, які захотіли звільнитися від влади Києва. Повстання, яке розпочалося у 867 р., очолив Рюрик. Проте група новгородців тікає від Рюрика до Києва. Причина їх втечі у тому, що Рюрик, ставши князем, убив Вадима Хороброго та багатьох новгородців. Отже, вони тікали від Рюрика, який, взявши місто, убив їх лідера та вчинив справжню різню. Вадим Хоробрий, на нашу думку, був посадником від Києва у ільменських словен. Коли ж на прохання сепаратистських кіл ільменських словен до них прибув Рюрик, то Вадим намагався чинити йому опір, але зазнав невдачі, і його прихильники після його смерті та взяття Новгорода відступили до Києва. Київ же через несприятливі обставини не зміг придушити повстання, що і дало можливість Рюрику закріпитись на півночі Русі. Він також поширив свою владу на Полоцьк, Ростов, Белоозеро²⁸².

²⁸¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

²⁸² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

Існує значна плутанина щодо місця князювання Рюрика. У Псковському літописі зазначено, що Рюрик сів у Новгороді²⁸³, у Радзивіловському, що Рюрик сів у Ладозі і тільки через два роки свого правління він збудував Новгород²⁸⁴. Отже, в різних історичних джерелах зазначено, що Новгород існував ще до появи Рюрика, як і те, що Рюрик нібито збудував Новгород. На нашу думку, ці твердження є правильними. Відомо, що Новгород виявив ворожість до Рюрика, а тому він знищив чимало новгородців, і багато з них втекли до Києва. Таке могло статися під час штурму Рюриком міста, яке могло бути повністю знищене. А через два роки Рюрик відбудував його знову, можливо, навіть в іншому місці. Оскільки новгородці тікали до Києва, то можна стверджувати, що саме вони виконували адміністративні функції Києва в ільменських словен. Тобто, Новгород був форпостом Русі на підкорених землях ільменських словен. Його населення могло здебільшого складатися з вихідців із Русі. Саме тому Новгород боровся проти Рюрика. Отже, нам необхідно відрізнити Новгород, який був до Рюрика, та Новгород, який Рюрик збудував і на честь якого ільменські словени з часом почали називатись новгородцями. Перший Новгород не закликав Рюрика на князювання, його запросили ільменські словени, яким і протистояв перший Новгород, для яких Рюрик був ворогом. Знищення Новгорода символізувало початок боротьби проти Києва. Можна вважати, що Новгород був збудований Аскольдом або ж він захопив його в ільменських словен.

Повстання відбувалося протягом 866–867 рр. У ньому брали участь ільменські словени, меря, кривичі, весь, чудь, тобто ті союзи племен, які запрошували Рюрика

²⁸³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 1.

²⁸⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

на князювання²⁸⁵. Цікаво, що серед племен, які запрошували Рюрика, були і руси²⁸⁶. Отже, деякі руські гарнізони теж взяли участь у повстанні. Літописець повідомляє, що під час цього повстання племена не змогли домовитись між собою, що і стало причиною запрошення Рюрика на князювання²⁸⁷. Отже, заради перемоги керівники племінних союзів відмовились претендувати на титул верховного князя²⁸⁸. Ставши князем, Рюрик та його соратники почали підкоряти своїй владі інші слов'янські племена.

Рюриковичі, підкоряючи інші племена, обґрунтовували своє право на князювання правом спадщини. Так зокрема, коли Олег оточив Смоленськ, то місто здалося йому без бою²⁸⁹. В Устюжському літописі зазначено, що причиною здачі Смоленська було те, що Олег показав малолітнього княжича Ігоря, який був сином Рюрика. Олег сказав, що Ігор Рюрикович є руським князем, після чого смоляни і нарекли його своїм Государем і все місто перейшло на бік Ігоря²⁹⁰. Визнання Ігоря князем викликає подив. Адже на відміну від кривичів полоцьких вони не входили до об'єднання, яке очолював Рюрик. Вони зберігали вірність Києву. Але той факт,

що вони присягнули малолітньому Ігорю, підтверджує думку про те, що до походу Олега кривичі смоленські не були підлеглі Рюрику. Адже якби вони були в союзі з Рюриком, то Олегові не довелося б брати місто в облогу. То чому ж кривичі, побачивши Ігоря, перейшли на бік Олега? Яке взагалі відношення до князівської влади мав чужий для кривичів варязький князь? Кияни, як не дивно, після вбивства своїх князів Аскольда та Діра також без бою здали місто. Мало того, історичні джерела вказують, що Аскольд був зраджений киянами²⁹¹. Проте кияни не могли проміняти свого законного князя на іноземця, який не мав жодних прав на Київ. Проте, якщо Ігор мав такі права, то кияни у такому випадку могли стати на його бік, адже Аскольд, будучи у літньому віці, не мав сина-спадкоємця і київські бояри розуміли, що після смерті Аскольда та Діра право на князювання перейде до Ігоря. І було б досить нерозумно у боротьбі за владу Аскольда та Ігоря ставати на бік минулого, а не майбутнього. Вбивши Аскольда та Діра, Олег заявив, що Ігор є законним князем. А законними князями на Русі могли бути тільки представники династії Кийовичів. Отже, смоленські кривичі та кияни, на нашу думку, здали міста з тієї причини, що Рюрик (а отже, і його син) були нащадками Кийовичів. Це підтверджується і тим, що в Літопису зазначається, що варяги, яких запрошували, не були норманами, а русами. А русами у той період називали себе поляни, в яких тоді князували нащадки Кия. Саме цим фактом можна пояснити, чому руси, які базувались на півночі, підтримали Рюрика.

Літописець вказав, що на півночі назва Русь почала застосовуватись після запрошення Рюрика²⁹². Отже, її використовували на півдні, і руси могли прибути до Скандинавії із землі

²⁸⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 6.

²⁸⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 8.

²⁸⁷ Там же. С. 8.

²⁸⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

²⁸⁹ Фроянов И. Я. Метежный Новгород. Очерки истории государственности социальной и политической борьбы конца XII — начала XII столетия. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. С. 107; Толочко П. П. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1985. С. 14.

²⁹⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

²⁹¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. С. 110

²⁹² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 9.

полян (Русі). Те, що їх називали варягами, теж не означає, що вони були скандинавами. Слово «варяг» перекладається як воїн, який склав присягу конунгу, тобто, варяг — це професійний воїн. Рюрик, як відомо, мав професійну дружину.

У Ніконовському літописі зазначено, що Рюрик був князем руським²⁹³. Проте, як відомо, після прибуття на князювання до ільменських словен та інших племінних союзів, він не правив у Києві, де населення називало себе русами і де князували Аскольд та Дір. Отже, Рюрик князував у Києві до того, як опинився у Скандинавії. Польський історик Длугош стверджує, що русами правили нащадки Кия, Щека і Хорива. Отже, Рюрик був у родинних стосунках з Аскольдом та Діром і мав право на князювання у Києві. А чому ж Рюрик опинився у Скандинавії? Тут слід застосувати аналогію. Відомо, що Володимир Великий, рятуючись від переслідувань свого брата Ярополка, втік до Скандинавії і там очікував слушного моменту, щоб повернутись до Києва²⁹⁴. Можна стверджувати, що Рюрик втік з «вірною дружиною» та ріднею до Скандинавії, рятуючись від переслідувань з боку своїх братів Аскольда та Діра. Хоча Б. Д. Рибаків переконливо довів, що імена братів Рюрика були перекручені літописцем. Проте у різних літописах чітко встановлено, що він мав двох братів, якими і могли бути Аскольд і Дір.

У праці В. М. Татищева «Історія Російська» проаналізовано «Іоакімовський» літопис, автором якого був новгородський єпископ Іоакім. У ньому повідомляється про те, що поляни просили Рюрика відправити до них князувати якогось князя або сина. І Рюрик нібито відправив до полян Аскольда. У тому, що поляни просили новгородського князя дати їм на князювання сина, немає нічого дивного, адже літописець був родом із Новгороду, а тому намагався надати Новгороду якомога

²⁹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

²⁹⁴ Субтельний Орест. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. С. 53.

більшу важливість. Проте цікавим є той факт, що, за твердженням літописця, Аскольд був родичем Рюрика²⁹⁵.

Саме тому, що Рюрик був Кийовичем, ільменські словени та інші слов'янські племена і запросили його до себе на князювання. Він був вигідний їм тим, що конфлікт з Києвом переходив в іншу площину. Тобто, звичайне повстання перетворювалось на війну за право на Київський стіл. У цьому випадку ільменські словени отримували право взяти Київ на законних підставах, як це пізніше і зробив Олег. На нашу думку, саме смерть сина Аскольда стала причиною того, що Рюрик повернувся на Русь²⁹⁶. Втрата Аскольдом сина та введення християнства послабило його позиції у Києві, що і дало можливість Ігорю зайняти Київ.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Із здійсненого аналізу інформації про запрошення ільменськими словенами Рюрика та його братів на князювання, що міститься в Лаврентіївському та інших літописах, ми прийшли до думки, що ільменські словени, кривичі, чудь, відбившись від нібито варягів, не змогли між собою порозумітися і для цього запросили третю силу, яка б змогла навести в них порядок. Нею стали варяги.

Ми зауважуємо, що в Псковському літописі, крім перерахованих вище племен, також вказані поляни. В Іпатіївському літописі містяться дані, які ставлять під сумнів те, що Рюрик був вихідцем із норманів. Коли літописець вказував на відмінність русів від інших народів, він зазначив, що ті варяги звуться русами так само, як інші англяне та ін. Літописець зазначив, що руси не мають нічого спільного із свенами, а свенами в той час називали норманів. У Софіївському літописі свени не згадуються, проте йшлося про норманів. Отже, аналіз

²⁹⁵ Татищев. В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. С. 110.

²⁹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

здобувачем тексту літописів дав підстави стверджувати, що руси не мали жодного відношення до скандинавських народів.

Запрошені на князювання руси, згідно з арабськими джерелами, розмовляли слов'янською мовою. Русько-візантійські договори вказували, що вони вірили в Перуна та Велеса, а не молилися скандинавським богам Тору та Одіну. Визнавали Київ матір'ю всіх руських міст. Цю фразу Олега можна визначити, як місце, звідки руси розпочали свою експансію. При цьому, Олег брав не історію запрошення Рюрика, адже в цьому випадку матір'ю міст руських мав стати Новгород. Ми припускаємо, що Олег брав більш давню історію і вказував Київ як найдревніше місто русів. Арабські джерела підтверджують нашу думку, оскільки називали наступні центри народу русів: Куяба, Арса, Слав. Припускається, що Куяба — це і є Київ. Інші центри русів Арса та Слав більше не згадувались. Для об'єктивності слід зазначити, що Славію, де центром було місто Слав, асоціюють із землями ільменських словен. Отже, коли Олег проголошував Київ, то він вказував походження роду Ігоря не із Арси та Слава, а саме з Куяби. Отже, варяги, яких запросили на князювання ільменські словени, були носіями слов'янської культури та походили із Києва. Саме цим можна пояснити таке велике значення для руських князів посісти там, адже рід Рюрика вважав його своїм древнім центром. Якби руси були прийшли, то матір'ю міст руських мав бути аж ніяк не Київ, а Новгород, звідки розповсюджувалась влада Рюрика.

Вивчення даних польського історика Длугоша уможливило зробити висновок, що Аскольд і Дір були не скандинави, а руси, і вони були нащадками роду Кийовичів. Це частково підтверджується тим, що Аскольд і Дір князували в Києві. Факт направлення посольства від хакана русів до Візантії дає можливість стверджувати, що в Києві до приходу Рюрика існувала князівська влада. Причиною запрошення Рюрика було невдоволення підкорених Аскольдом ільменських словен. Використовуючи дані літописів, ми знайшли відомості,

які наводять на думку про родинний зв'язок між Аскольдом і Діром, що вказує на спільне їх походження. Саме це пояснює, чому Олег назвав Київ матір'ю міст руських. Оскільки Рюриковичі були, ймовірно, однією із гілок Кийовичів, то і вели своє коріння саме з Києва. Наприклад, рід королів Франції Капетингів замінили Валуа, але Філіп VI Валуа, засновник нової династії, доводився двоюрідним братом Карлу IV, останньому із Капетингів. Отже, назва династії може змінитися, навіть коли до влади приходять близькі родичі.

На основі цих даних ми припускаємо, що династія Рюриковичів бере свій початок від Кийовичів, а князівська влада княжого роду Рюриків була автохтонного походження і виникла в результаті боротьби за владу. На це вказує, по-перше, те, що під час захоплення князем Олегом Смоленська і Києва їх мешканці не чинили спротиву його війську і визнали право Ігоря на княжий стіл. Цей факт свідчить про те, що Ігор мав відношення до династії Кийовичів і тому мав підстави за «правом сильного» забрати княжий стіл у свого родича Аскольда за підтримки самих же киян. По-друге, авторська інтерпретація інших повідомлень із джерельної бази дослідження також уможливорює припустити наявність родинних зв'язків між Рюриком і Аскольдом. Так, в Іакімовському літописі вказується, що кияни просили Рюрика, щоб той прислав когось із родичів до них на князювання у Київ. У цьому повідомленні ми бачимо, що джерело стверджує про родинні зв'язки Аскольда та Рюрика. Літописець для посилення ролі півночі і послаблення позицій півдня міг вказати недостовірну інформацію або інформацію, пов'язану з легендами, яка б тішила самодостатність новгородців та приховувала б дійсність. Ми вважаємо, що князь Рюрик був родом з Києва і знаходився у родинних зв'язках з Аскольдом. А, значить, спільне коріння з ними було через Кийовичів, з якого рід Рюриковичів вийшов, а, можливо, і був вигнаний саме на північ, звідки їх і запросили на князювання ільменські словени. Саме цим можна пояснити,

чому кияни пустили в місто Олега, а той з почестями поховав Аскольда. На думку киян, ніякого загарбання не відбувалося. Просто відбулася зміна правління у роду. Кияни, як і смоленчани визнавали право малолітнього Ігоря правити. Відмінність у тому, що смоляни це визнали ще при житті Аскольда, а кияни тільки після його смерті. Новгородці були відправлені додому і мусили платити данину, в той час як Олег підтвердив право бути столицею Києву. Олегу дуже важливо було мати при собі Ігоря, адже смоляни, як і кияни визнали право на владу саме Ігоря, а Олег був для них просто опікуном князя. Якщо уважно проаналізувати договір Русі з Візантією 907 року, то слід звернути увагу, що титул Олега не вказувався і тільки в договорі 911 року Олег уже іменувався Великий князь Руський.

Запрошення Рюрика ільменськими словенами на князювання викликане бажанням позбутися влади київських князів і посилити свої позиції на півночі. Для досягнення цієї мети вони і розпочали повстання проти Аскольда та Діра, яке брати не змогли придушити, а поразка від Візантії та напад степовиків-печенігів послабили їх позиції у Києві. Тому, коли їх брат Рюрик завдяки повстанню закріпився на півночі, то вони вирішили змиритися з цим фактом: за Рюриком залишилась Північна, а за Аскольдом — Південна Русь.

Можливо, вони досягли згоди про поділ Русі навпіл, як це траплялося і пізніше, наприклад, коли Ярослав Мудрий та Мстислав Хоробрий поділили Київську Русь між собою. Але при першій нагоді Олег посадив у Києві Ігоря, як і Ярослав Володимирович прибрав до своїх рук землі Мстислава Володимировича. Ось і в нашому випадку, як тільки влада Аскольда в Києві ослабла за рахунок християнізації та втрати спадкоємця, єдиного сина Аскольда, Рюриковичі для киян стали перспективними кандидатами на княжий стіл у Києві. Чим і скористався Олег, використавши малолітнього Ігоря Рюриковича як символ.

2.3. Функції князівської влади у період виникнення Київської Русі

Літописець зазначає, що Рюрика запросили для наведення порядку у Славії та князювання «по праву».

Проте діяльність князів була багатосторонньою. В. О. Ключевський у монографії «Курс Русской истории» обґрунтовує, що основні напрями діяльності київських князів полягали у підкоренні східного слов'янства, збиранні податків, здійсненні управління торгівлею, укладенні договорів з Візантією, організації оборони торговельних шляхів та степових кордонів²⁹⁷. Вчений наголошує, що князь виконував не тільки військову функцію, а й економічну (збір податків, контроль над торгівлею), дипломатичну (укладання міжнародних договорів). Саме В. О. Ключевський встановив причину запрошення Рюрика на князювання.

Ми поділяємо точку зору цього дослідника, що у князя були три основні функції. Коли ільменські словени, меря та інші племінні союзи запрошували Рюрика на князювання, то ставили перед ним виконання саме зазначених функцій²⁹⁸. Але чи дійсно ільменські та інші племінні союзи (Славія) ставили перед собою за мету підкорення східного слов'янства? Адже у той період у них був конфлікт із скандинавами, а тому вони орієнтувались скоріше на оборону своїх земель, аніж на наступ на південь. Тому ми не поділяємо точку зору про те, що північний напівслов'янський союз племен ставив перед собою мету захоплення південного слов'янського союзу, та й наступні дії Рюрика підтверджують нашу гіпотезу.

²⁹⁷ Ключевский В. О. Курс Русской истории. Сочинения в девяти томах. Москва: Мысль, 1987. С. 163–173.

²⁹⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 8–9.

Відомо, що Рюрик не організував жодного військового походу проти південного племінного союзу (Русь). У війні з Аскольдом та Діром він тільки захищав територію підвладних йому племінних союзів²⁹⁹. Навіть тоді, коли Олег за підтримки ільменських словен захопив Київ — центр південнослов'янського союзу, то виявилось, що ільменські словени не мали з цього жодної вигоди. Більше того, резиденція князя перемістилась із Новгороду до Києва, а словени, кривичі, меря були зобов'язані платити данину варягам у розмірі 300 грн³⁰⁰. Отже, після завоювання Олегом південного союзу племен (Русь) північний племінний союз втратив політичне значення та ще й був змушений платити варягам данину. Саме тому, на нашу думку, він не був зацікавлений у завоюванні південного союзу племен.

Можливо, ільменські словени запросили Рюрика для визволення північного союзу племен від скандинавів, які брали з них данину³⁰¹. Але за свідченнями літописів, на момент запрошення Рюрика на князювання північний союз племен уже вигнав скандинавів із своїх земель³⁰². Отже, військовий потенціал північного союзу був здатний захистити свої території від загарбників і без Рюрика.

Виконання князем військової функції полягало в охороні південних кордонів від набігів кочових степових народів³⁰³. Після захоплення Олегом Києва таке завдання було актуальним, але воно аж ніяк не могло бути причиною запрошення на князювання до ільменських словен, кривичів та мері, адже ці племена мешкали на півночі і їм не могли загрожувати південні степові народи, бо лісова місцевість була непридатною

²⁹⁹ Там же. С. 9.

³⁰⁰ Там же. С. 15.

³⁰¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 88.

³⁰² Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. С. 39–40.

³⁰³ Хоцей А. С. Теория Общества II Становление бюрократии. Казань: Матбугат йорты, 2000. С. 601.

для масового випасання тварин і важкодоступною для просування кінноти.

Важливою військовою функцією була оборона торговельних шляхів. В. О. Ключевський наголошує на необхідності оборони південних торгових шляхів³⁰⁴. Але для північних племен це навряд чи стало б причиною запрошення Рюрика, адже не існує даних, що вони вели там інтенсивну торгівлю.

В арабських джерелах, згадуючи про три групи русів, зазначається, що торгівля інтенсивно розвивалась у Куябі (Києві)³⁰⁵. Отже, торгівля велась через Київ, і саме тому південний племінний союз мав би дбати про безпеку торговельного шляху до Візантії. Саме тому захист південних торгових шляхів був завданням князів Олега та Аскольда, а не Рюрика.

Важливою функцією князя була дипломатична. Разом з тим, відсутні дані про те, що Рюрик здійснював інтенсивну дипломатичну діяльність, саме тому вона не могла бути причиною запрошення Рюрика на князювання.

Економічна діяльність пов'язана із збором данини, а тому, на нашу думку, теж не могла стати основною причиною запрошення Рюрика на князювання. Адже жодної вигоди племінні союзи не мали, віддаючи частку свого багатства прийдешньому князю.

Управління торгівлею також не могло бути причиною запрошення Рюрика, адже, якщо вірити літописам, у північних племінних союзів не було проблем з регулюванням торгівлі. Саме тому виконання князем економічних функцій не могло бути причиною запрошення Рюрика на князювання.

Отже, визначені В. О. Ключевським напрями діяльності київських князів не могли бути причиною запрошення на князювання Рюрика.

³⁰⁴ Ключевський В. О. Русская История. Москва: Независимая газета. 1992. С. 41.

³⁰⁵ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 49.

У літописах повідомляється, що після того, як північні племена вигнали варягів, вони почали воювати між собою. Саме тоді вони вирішили запросити князя: «Поищем себе князя, иже бы владел нами и рядилъ по праву»³⁰⁶. Рюрик мав забезпечити мир між племенами, які входили до племенного союзу Слав'я. Він мав виступити арбітром у конфліктах між племенами та вирішувати їх згідно з нормами права. Згадки про існування права в ільменських словен знаходимо в Патріаршому (або Ніконовському) літописі. У ньому є повідомлення про те, що коли словени та інші племена запросили до себе на князювання Рюрика, то багато претендентів відмовились, оскільки боялись їх звичаїв та специфічних норм права³⁰⁷. В Устюжському літописі наголошується, що послы, які запрошували на князювання, звернулись до претендентів з такими словами: «Земля наша добра, и велика, и обильна, а нарядника в ней нет»³⁰⁸. Під словом «нарядника» слід розуміти «князя». Заслуговує на увагу ще одне із повідомлень Устюжського літопису: «И восташа сами на ся. И бысть межъ ими рать велика у себе. И восташа город на город. И несть между ими правды»³⁰⁹. Отже, племена, пересварившись між собою, перестали діяти згідно з нормами права. Кожне з них розраховувало на свою військову силу, і не було нікого, хто б міг виступити арбітром і розсудити їх згідно з нормами права. Саме для цього їм був потрібен князь. Якщо ж з'ясовувати причини виникнення конфлікту, то на підставі літописних даних³¹⁰ ми припускаємо,

³⁰⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

³⁰⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

³⁰⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 17.

³⁰⁹ Там же. С. 17.

³¹⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 8.

що причиною конфлікту племен між собою було, очевидно, будівництво міст. Можливо, їх будували на кордоні міжплемінних союзів і саме через це виникли суперечки стосовно кордонів племен, або ж їх почали будувати на відвойованій у скандинавів території, яку племена не змогли мирно розподілити. До цієї думки ми дійшли у зв'язку з тим, що літописець, вказавши на будівництво міст, одразу повідомив про конфлікт. Отже, ільменським словенам князь був потрібен не стільки для захисту від зовнішнього ворога, як від самих членів союзу. Без князя союз міг вести війни, будувати міста, але не міг забезпечити внутрішній мир. На нашу думку, регулятивна функція є найголовнішою, адже без внутрішнього спокою неможливо ані боротися проти зовнішнього ворога, ані збирати податки, ані мирно торгувати. Відсутність будь-якого регулювання відносин між племенами призвело б до розвалу союзу. Князь Олег протягом свого правління належним чином здійснював регулятивну функцію, адже у період його знаходження при владі не виникло внутрішніх конфліктів у Слав'ї, а потім і у Київській Русі.

З огляду на блискуче проведені військові кампанії та укладання вигідних для русів мирних договорів, князь Олег увійшов в історію як один з найвидатніших князів. Він здійснив два великих військових походи, які вражають своєю масштабністю.

Здійснення військової функції може бути або активним, або пасивним. Активне здійснення полягає у безпосередньому застосуванні збройних сил для досягнення поставленої мети. Пасивне — в організації дій, спрямованих на запобігання прямого використання збройних сил, при цьому задіюються заходи, які унеможливають або ускладнюють ведення для ворогів військових дій. Військові заходи можуть спрямовуватись на побудову військової матеріальної бази, яка має забезпечити успіх у війні.

Військові дії князя Олега проти Аскольда ставили за мету досягнення двох цілей: перша з них полягала у взятті під свій контроль торговельного шляху із «варяг у греки», що проходив

через Дніпро, і захоплення столиці та координуючого центру південнослов'янського союзу — Києва. Вирішення першого завдання автоматично призводило до вирішення другого, оскільки столиця союзу належала до системи міст, які контролювали цей шлях. Отже, перше, що зробив Олег, — це захоплення ключових транзитних міст, які контролювали торгівельний шлях на берегах Дніпра, а саме: Смоленська, Любеча та Києва³¹¹.

Друга кампанія полягала у підпорядкуванні собі племінного союзу полян, до якого входили, на думку М. Ю. Брайчевського, поляни, древліани та частина сіверян і дреговичів³¹². Полянському союзові підпорядковувались такі племена як уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани та білі хорвати. Разом вони входили до південного союзу під назвою Русь. На нашу думку, є підстави вважати, що радимичі теж входили до об'єднання союзу Русь. Очевидно, М. Ю. Брайчевський не зарахував радимичів до Русі, оскільки, згідно з літописом, вони платили данину хозарам³¹³.

Олег, захопивши Київ, підпорядковував своїй владі не тільки полян, а й древліан і сіверян, після чого він нібито наказав чи запропонував радимичам платити данину не хозарам, а йому. До землі радимичів, за повідомленням літописців, Олег пішов раніше, ніж на землі уличів та тиверців³¹⁴. Така хронологія су-

перечить здоровому глузду князя, адже приєднання радимичів призвело б до прямої конфронтації з Хозарією, а якщо ще взяти до уваги, що не всі члени союзу Русь були приєднані, то вони для Олега становили небезпеку. Можна припустити, що ведення війни на два фронти могло призвести до переходу ворогом ініціативи та до поразки князівського війська.

Необхідно врахувати і те, що на захоплених землях Олегу навряд чи вдалось закріпити свої позиції. Тому при перших його невдачах на цих землях могли розпочатись повстання. На це вказує і те, що після підкорення кривичів Хозарія не почала військових дій проти Олега. Отже, якби радимичі підпорядковувались хозарам, то вони мали б втрутитись у конфлікт з тим, щоб відновити попереднє status quo. Якби Хозари не вжили таких заходів, це означало б, що радимичі не залежать від них і не платять їм данину. Слід взяти до уваги і той факт, що Дніпро протікав по території радимичів. Тому необхідно зважати на те, що така територія підпорядковувалась не хозарам, а русичам, адже це була частина торговельного шляху з «варягів до Візантії». Помилку літописця можна пояснити тим фактом, що у той період руські правителі мали такий самий титул, що і хозарські — Хакан. У джеделах, якими користувався літописець, можливо, йшлося не про державу, а про правителя, якому радимичі платили данину. Літописець міг допуститись помилки, вважаючи, що титул Хакан має відношення не до русів, а до хозар. Слід вважати, що по смерті Аскольда та Діра без війни були підпорядковані Олегу древліани, сіверяни і тільки уличі та тиверці чинили спротив, тому й літописець виділив такий факт. Окрім того, в літописі перераховувались племена, що платили хозарам данину: поляни, сіверяни та в'ятичі, але нічого не згадувалось про радимичів³¹⁵.

³¹¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10; Брайчевський. М. Ю. Літопис Аскольда. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. С. 42–43.

³¹² Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 70.

³¹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 18.

³¹⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10–11.

³¹⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

Отже, на боці Олега, який прагнув захопити Київ, виступив північний союз племен (Славія), куди входили кривичі, весь, меря, словени, а також племінний союз чуді та варяги. На боці Аскольда та Діра був південний слов'янський союз, що мав назву Русь, і до якого входили поляни, — їм підпорядковувались уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани та білі хорвати, а також древляни, сіверяни, радимичі. Усі вони разом становили об'єднання, що мало назву Русь.

Метою князя Олега було завоювати і підкорити собі Русь з тим, щоб стягувати з неї данину та поповнювати армію новими воїнами. Все це давало можливість контролювати йому шлях із «варягів у греки» та збагачувати свою скарбницю.

Дослідження діяльності князя Олега щодо захоплення Києва, а потім і готування до державного союзу Русь, дає можливість простежити формування функцій князівської влади, зокрема військової функції. Завоювання князем Олегом Русі можна поділити на три етапи, або стадії.

Перший етап — це підготовка війська до походу. Роль князя на цьому етапі є надзвичайно великою. Без нього для Славії було б доволі проблематичним зібрати військові сили, які склалися насамперед із словен, меря, весь, кривичів та залучити до походу чудь та варягів. Як відомо із повідомлень літописців, у Славії були досить значні труднощі. Ми вже зазначали вище, незважаючи на отриману перемогу над варягами (русами), союзні племена Славії не могли досягти домовленостей і розпочали війну між собою³¹⁶. Отже, саме тому ми доходимо висновку, що неможливо було проводити організовані та масштабні походи без князівської влади, яка б дисциплінувала поведінку як власних воїнів, так і союзників.

Другий етап розпочався, коли військо Олега рушило на Київ. Цей похід мав за мету захоплення дніпровського торговельного шляху та столиці Куявії. Велику роль

³¹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16.

у підкоренні населення різноплемінного союзу Куявія відіграли організаційно-дипломатичні якості князя. Адже жителі Смоленська перейшли на бік князя Олега після тривалих дипломатичних переговорів. Важливу роль у захопленні Смоленська відіграла присутність у таборі Олега князя Ігоря³¹⁷.

Смоленськ, на нашу думку, був опорним пунктом Аскольда в землях кривичів. У Ніконовському літописі зауважується, що Аскольд воював з полочанами³¹⁸, які були в союзі з кривичами, а ті, як відомо, входили до північного союзу племен Славія. Відомо, що у Смоленську, коли його захопив Олег, кривичів не було, адже вони отаборились у його стані³¹⁹.

Після захоплення Смоленська Олег отримав контроль над Любичем, що відкривало прямий шлях на Київ³²⁰. Проте князь Олег, замість того, щоб рушити на Київ з усім своїм військом, використав лише незначну його частину. У Літописі повідомляється, що він нібито хотів замаскувати свій загін під купців і заманити київських князів на свій човен, а потім убити їх³²¹. Повідомлення літописця про це є суперечливим. П. П. Толочко вважає, що вбивство Аскольда та Діра сталося через зраду київських бояр³²². Очевидно, ці київські князі почали вести перемовини з князем Олегом. В іншому випадку вони б не дозволили йому наблизитись до Києва. Маючи невелику військову дружину, князь Олег, вбивши Аскольда та Діра, завдяки зраді

³¹⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

³¹⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

³¹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 17 с.

³²⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10.

³²¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. С. 7.

³²² Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 23–24.

київських бояр зміг легко увійти до Києва. За допомогою зрадників він встановив повний контроль над містом.

Деякі дослідники, зокрема М. М. Карамзін, вважають, що кияни, дізнавшись про загибель Аскольда і Діра, злякалися і визнали князя Олега своїм володарем та впустили його в місто³²³. Версія вченого, на нашу думку, не відповідає дійсності, адже саме київська дружина мала досвід важкої війни проти Візантії. Саме тому звинувачувати киян у боягузтві немає підстав³²⁴. Крім того, після підступного вбивства київських князів слову Олега кияни не повірили б, а тому місто йому не здали б без бою.

Практика вбивства супротивника під час мирних переговорів здійснювалась київськими князями і у наступні роки. Наприклад, так діяв князь Володимир, коли вирішив вбити на перемовинах свого брата Ярополка, і скористався допомогою не своєї дружини, а варягів³²⁵. Отже, Олег, очевидно, хотів приховати факт порушення ним клятви та свого віроломства, адже це могло підірвати його авторитет серед війська.

Ми поділяємо точку зору П. П. Толочка про те, що в Києві стався державний переворот і бояри-зрадники перейшли на бік Олега³²⁶. Приводом для перевороту могло бути незадоволення киян тим, що Аскольд мав намір їх охрестити³²⁷.

³²³ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1987. С. 71.

³²⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

³²⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 29.

³²⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 24; Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 110.

³²⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1963. Т. 1. С. 110.

Третій етап мав за мету захоплення земель данників Києва. Після вбивства Аскольда та Діра і встановлення контролю над Києвом південний слов'янський союз (Куявія) не зміг консолидуватися для боротьби з Олегом, а тому князь досить легко зміг захопити землі древлян, сіверян і радимичів. Найбільший опір Олегу вчинили уличі та тиверці³²⁸.

Завоювавши землі інших племен, Олег на їх землях почав будівництво комплексу фортець з тим, щоб тримати населення підконтрольних територій у покорі та стягувати з нього данину³²⁹. Встановлення данницьких відносин було спрямоване на збільшення князівської скарбниці. Визначивши Київ політичним та економічним центром держави, що формувалася, він замирих не тільки північні, а й південні регіони Київської Русі. Об'єднавши Славію та Куявію в єдине ціле, князь Олег став наймогутнішим керівником держави у Східній Європі.

Зміцнивши свою владу в Києві, князь Олег наклав данину і на Славію.

Отже, Славія, запросивши Рюрика на князювання та підтримавши Олега в його прагненні захопити Київ, тим самим втратила своє значення як самостійного центру північних племен.

Конфлікт Олега з київським князем Аскольдом і Діром був конфліктом князівських династій. Захопивши Київ, Олег у своїй політиці почав спиратись не на північний союз племен, які допомагали йому у боротьбі за владу, а на тих, хто міг забезпечити йому утримання влади. Саме тому Київ, а не Новгород став столицею новоствореної об'єднаної держави.

³²⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 17–18; Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян. Санкт-Петербург: Изд-во С-Петерб. ун-та, 1996. С. 369.

³²⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 8.

Підготовка до війни з Візантією і сам військовий похід дають можливість встановити, як саме формувалися військові функції князівської влади в боротьбі з Візантійською імперією. Олег зібрав величезне військо: за даними літопису, його армія нараховувала близько 80 тис. вояків, які пересувались на 2 тис. кораблях³³⁰. Окрім того, в його війську були представники різних племен, які раніше протистояли одні одному. Але йому вдалося зробити з них дисципліновану і досить боєздатну одиницю. На цьому етапі князь виконував функції головного організуючого центру.

Організація облоги Константинополя дає підстави вважати, що Олег виявився видатним військовим стратегом. Він також проявив себе і досвідченим дипломатом, ведучи переговори з греками. Похід на Константинополь був не розбійницьким походом голої, а походом організованої армії розвинутої країни, який продемонстрував Візантії і всій Європі могутність новоствореної держави. Олег нав'язав Константинополю перемовини з позиції сили, і перемовини завершилися укладенням досить вигідного для русів договору.

Похід на Константинополь зміцнив князівську владу не тільки в політичному, а й у економічному відношенні. Переможний похід на Константинополь не тільки підніс князівський авторитет Олега, а й сприяв об'єднанню представників різних племен, які входили до його війська, навколо князівської влади, яка давала змогу їм збагачуватись.

Наступна важлива діяльність князівської влади пов'язана з дипломатичною функцією.

Про перші спроби налагодити дипломатичні відносини Русі з Візантією ми дізнаємось із Бертинських анналів³³¹, у яких зазначено, що у 839 р. до імператорського двору Людовика I

³³⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 12.

³³¹ Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. С. 10.

Благочестивого у складі посольства візантійського імператора Феофіла прибули руси³³².

Візантійський імператор повідомляв, що народ звать Рос і прийшли вони від імені свого царя, якого називали Хакан, для налагодження дружніх відносин із Візантією, але оскільки їм важко було повертатись тим шляхом, яким прибули через територію варварських народів, то вони відправились разом із візантійським посольством, щоб повернутись додому через землі Людовика I Благочестивого. Візантійський імператор просив, щоб Людовик I посприяв поверненню русів додому. Але Людовик I запідозрив русів у шпигунстві і заявив, що якщо їх вина буде доведена, то він відправить їх назад до Візантії, для того, щоб Феофіл сам вирішив, що з ними робити³³³.

Отже, із зазначеного джерела ми дізнаємось про першу спробу Русі налагодити дипломатичні відносини з іншою державою. На жаль, не можемо з впевненістю довести, чи було письмово складено договір, однак, спираючись на Бертинські аннали, можемо констатувати, що він був, до того ж ще й вигідний Візантії. Доказом цього є те, що імператор Візантії сприяв безпечному поверненню русів на батьківщину. Він не тільки дозволив русам відправитись додому разом із візантійським посольством, а й просив Людовика I Благочестивого, щоб він допоміг їм повернутись додому і охороняв їх на своїй території. Це вказує на те, що Феофіл був задоволений перемовинами з русами і хотів, щоб посли в безпеці повернулись додому. Отже, можемо стверджувати, що домовленостей було досягнуто.

³³² Толочко П. П. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1985. С. 11; Толочко П. П. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XII ст. (матеріали Міжнародного польового археологічного семінару). Чернівці: Сіверянська думка, 2003. С. 102.

³³³ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 35; Грушевський М. С. Історія України — Русі. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 614–615.

З цього самого джерела дізнаємося, що метою руських послів було укладення договору між Візантією та Руссю для налагодження з нею дружніх стосунків. Візантію представляв імператор Феофіл, а руські послы представляли свого князя, якого називали Хакан³³⁴. Зазначене повідомлення про намагання встановити дипломатичні відносини з Візантійською імперією може трактуватись як доказ існування Руської держави.

Розвиток дипломатичних відносин Київської русі з Візантією розширився за часів князювання Олега, на що вказують давньоруські джерела. Так, у 907 р. князь Олег організував військовий похід проти Візантії. Результатом походу стало укладення договору Русі із Візантійською імперією³³⁵. Сторонами договору були Візантійська імперія, з одного боку, та Київська Русь — з іншого. Візантійську сторону представляли імператори Леон та Олександр, а руську — князь Олег. Перемовини князь здійснював через представників³³⁶.

На першому етапі послы князя Олега передали візантійцям умови договору. Перша умова полягала у сплаті візантійцями контрибуції: на кожного руса вони повинні були сплатити 12 грн. Наступною умовою було надання візантійцями укладів таким містам: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Смоленськ, Любич. За укладами руські купці отримували великі торговельні пільги, а саме: не платили мито та були на утриманні у візантійців. Тобто руські купці мали право харчуватись за рахунок візантійської державної казни протягом шести місяців. Окрім того, вони отримували право

користуватись публічними лазнями і, повертаючись додому, могли споряджати свої кораблі за рахунок візантійців³³⁷.

На другому етапі візантійці оцінювали пропозиції русів та висували свої власні. Прибувши до Константинополя, руси мали реєструватись для отримання щомісячного утримання. Візантійці сплачували щомісячну плату тільки тим русам, які прибували з торговельною метою. Проживати вони мали за містом. До Константинополя руси могли заходити через ворота тільки неозброєними групами по 50 осіб, і біля них мав бути візантійський наглядач. Руський князь відповідав за те, щоб руси не чинили розбою на візантійській території³³⁸.

На третьому етапі обговорювали та оцінювали пропозиції стосовно змісту договору. Можна вважати, що князь Олег хотів, щоб усім русам, які прибували до Візантії, платили щомісячне утримання, але вдалось домовитись тільки щодо купців, які прибували до Візантії з торговельними цілями. На цьому етапі переговорів домовились про надання гарантій відносно дотримання умов договору обома країнами. Гарантія полягала у складанні кожною стороною клятви. Візантійці цілували хрест, а руси, за своїм законом, клялись на зброї своїми богами — Перуном та Велесом³³⁹.

Згідно з договором 907 року руські купці отримали цілий ряд безпрецедентних торговельних прав, які вони могли реалізувати у Візантійській імперії³⁴⁰.

³³⁷ Грушевський М. С. Виймки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 35–36.

³³⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивиловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 20.

³³⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 13.

³⁴⁰ Nastyuk A. A. Changes in the rights of the Ruthenians under the influence of the byzantine empire in the period of the residency of Igor Rurikovich. Fundamental and applied researches in practice of eading scientific schools. Volume 26, Number 2, 2018. p. 183.

³³⁴ Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. С. 288.

³³⁵ Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен Київ: Ноосфера, 1994. С. 16.

³³⁶ Іловайский Д. Разыскания о Начале Руси. Издание первое. Москва: Типография Ерачева И. К, 1876. С. 355.

Охарактеризуємо уважніше права та обов'язки для русів за умовами договору 907 року. Перше право пов'язане з отриманням безкоштовного харчування терміном на шість місяців. Візантійська імперія надавала хліб, вино, м'ясо, рибу, фрукти. Цей комплекс заходів мав назву «місячне»³⁴¹.

Наступне право надавало можливість споряджати кораблі купців за рахунок візантійської казни при поверненні назад на батьківщину. Тобто, як тільки руси відправлялись додому, то вони мали право вимагати харчі та ремонт човна і заміну, при необхідності, його оснащення, наприклад, якора або вітрил. І знову ці послуги здійснювались за рахунок візантійців³⁴².

Отже, руси витрачали свої кошти на спорядження кораблів та на харчове утримання екіпажу тільки по маршруту до Константинополя. Прибувши до точки торгівлі, всі подальші витрати на їх утримання брала на себе Візантія. Навіть повернення купців до Київської Русі здійснювалось за рахунок приймаючої сторони. Крім того, руси мали право користуватись у Візантії їхніми лазнями³⁴³.

Руси також отримали право торгувати у Візантійській імперії і не платити при цьому ніяких торгових мит³⁴⁴. Це право давало можливість ввозити і продавати свій товар і не платити у візантійську казну. Це сприяло отриманню руськими купцями шалених прибутків.

³⁴¹ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65.

³⁴² Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65.

³⁴³ Там же. С. 65.

³⁴⁴ Там же. С. 66.

Цікаво дізнатись, які торговельні мита платили руські купці. Згідно з арабським джерелом (Краса розповіді) руси платили своєму хакану 1/10 від торговельних прибутків³⁴⁵.

Звідки ж руси брали свій товар і на яких умовах? На це питання дає відповідь візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Він вказує, що товар, яким торгували руси у Візантійській імперії, забирався ними як данина у підкорених племен. Окрім того, руси перебували всю зиму на території підкорених племен та кормились за їх рахунок. А коли з річок сходила крига вони прямували до Візантії. І єдине, за що вони платили свої власні кошти, так це за побудовані нові кораблі³⁴⁶.

Крім прав, як зазначалось вище за договором 907 року, руси мали і обов'язки. Вони не могли жити в Константинополі, а жили за його межами, біля монастиря святого Мамонта. В місто вони могли входити тільки без зброї і групою не більше як 50 людей через одні ворота. Ймовірно, це було пов'язано із загрозою з боку русів, які в більшій кількості могли захопити ворота. При цих групах був обов'язково наглядач від Візантії³⁴⁷. Він, скоріш за все, контролював пересування русів, щоб вони не займались шпигунством та не вступали в конфлікти з місцевими.

На питання, скільки русів ймовірно брали участь у торговельних експедиціях, дає відповідь Б. А. Рибakov. Він припускає, що кожного року в експедицію відправлялось 400–500 кораблів³⁴⁸.

³⁴⁵ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

³⁴⁶ Рибakov Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71–72.

³⁴⁷ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 74. С. 66.

³⁴⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 74.

Оскільки екіпаж кожного корабля — 40 чоловік, то в по-
дорож відправлялось 16 або 20 тисяч³⁴⁹.

Для проведення торговельних операцій залучалось ціле
військо, щоб охороняти купців та доставляти товар до міс-
ця прибуття. Для того, щоб примусити візантіїців підписа-
ти цей ультимативний договір, була проведена проти них ціла
військова операція із залученням 80000 вояків³⁵⁰.

Зовнішню діяльність регента Олега (907 року) нагаду-
ють дії американського адмірала Пері, який у 1853 році теж
в ультимативному порядку змусив сьогуну Токугаву підпи-
сати нерівноправний торговельний договір, за яким Японія
не мала права встановлювати мита на товар вище певного
процента (від -5 до 35), що йшли з США³⁵¹.

Таким чином, князю Олегу вдалося змусити Візантію під-
писати торговельний договір, який сприяв покращенню тор-
гівлі за рахунок надання візантіїцями зазначених вище пільг.
Завдяки цьому йому вдалося посилити свої позиції і заре-
комендувати себе вмілим політиком та військовим керівни-
ком, вояки якого можуть завжди сподіватись на багату здо-
бич. Отже, уклавши договір, Київській Русі вдалося збільшити
прибутки від торгівлі.

Отже, проаналізувавши дані домовленості, можна при-
йти до висновку, що своїми діями Великий князь виконував
не тільки дипломатичні, а й економічні функції³⁵².

³⁴⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая лето-
пись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1,
1921. Т. 24. С. 10.

³⁵⁰ Там же. С. 10.

³⁵¹ Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ:
Олан, 2003. С. 193.

³⁵² Настюк А. А. Функции княжеской власти в период возникновения
Киевской Руси. Закон и жизнь: Международный научно-практический
правовой журнал, 2019. № 8/2. С. 73.

Наступний договір з Візантією був укладений князем
Олегом у 911 р³⁵³. Ініціатива щодо його укладення належала
саме князеві Олегу. У договорі вирішувалися правові аспекти
співпраці, зазначалися закони, за якими мали судитися гро-
мадяни Русі у Візантії та громадяни Візантії, які перебувають
у Русі. Причиною укладання цього договору могли бути ви-
падки порушення закону іноземцями. Для того, щоб таке по-
рушення не стало причиною майбутніх конфліктів між дер-
жаваами, і було укладено договір щодо притягнення іноземців
до відповідальності за порушення законів. Також у договорі
вирішувались проблеми успадкування майна і викупу поло-
нених та прийняття русів на військову службу до Візантії³⁵⁴.
Отже, зазначений договір є яскравим свідченням збільшен-
ня інтенсивності співпраці між двома державами, причому
не лише в економічній площині, а й у правовій.

Особливо слід виділити в договорі 911 року такі особли-
вості. Він був присвячений регулюванню відносин візантії-
ців та русів у правовому полі³⁵⁵.

Договір 911 року є продовженням закріплення експансій-
ної торговельної політики регента Олега. Саме в ньому про-
являється зацікавленість русів у продовженні торговельних
стосунків³⁵⁶. У цьому договорі Олег хотів захистити інтереси
русів не за допомогою сили, а букви закону. Він уклав з візан-
тіїцями договір, який мав би гарантувати безпеку як життя,
так і майна руських купців. Розглянемо та проаналізуємо ос-
новні умови даного договору.

³⁵³ Толочко П. П. Древний Киев. Киев: Наукова думка, 1983. С. 167.

³⁵⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или
Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 19–21.

³⁵⁵ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–
XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы,
1952. С. 6–10, 65–66.

³⁵⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или
Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 19.

Перша умова договору стосувалася підтвердженню русами політики миру по відношенню до Візантії. Оскільки руси домоглися основних стратегічних завдань у дипломатичних відносинах з Візантією, умови яких були закріплені в договорі 907 року, то їм вкрай важливо було підтримувати мирні стосунки з візантіянами, адже війна зашкодила б торгівлі і відмінила б усі вигідні умови, на які пішов імператор при домовленості з русами.

Наступним питанням розглядалося право русів на захист життя. Вказувалось, що якщо рус вб'є християнина, або навпаки — то за такий злочин слід вбити на місці. Якщо злочинець втік до себе додому, то слід йому розраховуватись власним майном з родичем або представником родини вбитого, окрім майна жінки, яке передбачено їй по закону. Якщо ж злочинець не має майна і не може відшкодувати образу та втече, то його слід переслідувати доти, доки не знайдуть, а потім вбити³⁵⁷. Ця умова теж відображає інтереси купців. Якщо хтось напав на купців і вбив одного із них, тобто виник конфлікт, то потерпіла сторона може вбити злочинця на місці, тим самим вирішивши непорозуміння, і це не буде сприйматись як злочин. Але що найголовніше для купця? Це отримання доходу і відшкодування збитків, і, якщо злочинець втік з місця злочину, то постраждала сторона висуває свої вимоги та відшкодовує збитки. Сам факт вбивства доводиться показаннями свідків. Коли показання викликають недовіру, то приймаються клятви.

Наступна умова домовленостей стосується покарання за заподіяння потерпілому фізичної шкоди. За цей злочин потерпілому слід заплатити п'ять літрів срібла. Якщо злочинець не має цих коштів, то інша частина штрафу платиться іншим наявним у злочинця майном, включно і одежею, яка

є на злочинцеві. Якщо більше ніякого майна немає, то злочинець має поклястися в цьому, і тоді суд закінчується³⁵⁸. Отже, ця умова давала можливість русу залишити свого кривдника в прямому значенні без штанів. Цей пункт умови для нас є цікавим тим, що в договорі прямо вказувалось, що джерелом цього правила є Руський закон. Отже, цей міжнародний договір ратифікував дію руського права на візантійській території, тим самим зробивши руське право джерелом візантійського ще в 911 році.

Захист майнових інтересів русів теж розглядався цим договором. Якщо у руса украдуть майно, то злочинець має бути спійманий та доставлений у суд. Якщо порушника вб'ють під час злочину, то потерпілий не буде платити за його смерть і має назад отримати вкрадене майно. Якщо злочинець не чинить супротив, то його слід затримати та доправити до суду, де злочинець мусить віддати все те, що вкрав, та заплатити втричі більше³⁵⁹. Цей пункт гарантував русам право на їх майно та давав можливість відшкодувати з прибутком вкрадені речі.

Договір 911 року розглядав і питання морського права. Якщо викине корабель на берег, то жителі тієї місцевості повинні зберегти як майно, так і потерпілих людей, а також допомогти відремонтувати корабель та провести його до безпечного місця³⁶⁰. Ймовірно, цей пункт розглядав допомогу кораблям на території учасників договору. Цікаво те, що договір розглядав також обставини щодо надання допомоги потерпілому кораблю біля грецької землі. Візантійський або руський корабель, натрапивши на потерпілий корабель із сторони договору, мали б надати допомогу і при можливості врятувати товар і відправити потерпілих до безпечного

³⁵⁷ Зимин А. А. Памятники Руского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 11.

³⁵⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 19.

³⁵⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 20.

³⁶⁰ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 20.

місця. Вбивство або крадіжка під час цих дій каралась згідно з умовами цього ж договору³⁶¹.

Захищались у договорі майнові інтереси не тільки живих, але й померлих русів. Якщо рус, будучи у торговельних справах, помирав і поряд не було близьких йому людей, то його майно відправлялось назад у Київську Русь до його спадкоємців. Якщо був у померлого руса заповіт, то майном розпоряджались за заповітом. Отже, в руському праві практикували спадкування майна за родинними зв'язками і за заповітом. Цікаво в цьому питанні те, що візантійці реалізовували умови заповіту, який, ймовірно, укладався на Русі. Знову ж цей пункт свідчить про те, що руси хотіли захистити майнові інтереси при різних обставинах, включно і смерті власника майна та неможливості виконати волю мертвого щодо його майна його ж співвітчизниками³⁶².

Договір також захищав власність купця на його челядь. Ніхто не мав права забрати челядина у руса, а якщо хтось це вчинив, то мав повернути назад. Якщо хтось не дасть провести обшук чиновнику, то він буде вважатись винним. Цікаво те, що руси домовились з візантійцями викуповувати своїх полонених за двадцять злотників і відправляти на батьківщину. Отже, якщо купець потрапить у полон, то буде викуплений союзниками за встановлену ціну і відправлений додому³⁶³.

Питання екстрадиції теж не оминули при укладанні договору. В договорі було прописано, що якщо купець вчиняв злочин на території Візантії, а потім тікав на Русь, то князь

мав видати злочинця назад. Аналогічно ситуація вирішувалась із вчиненням злочину візантійцями на Русі³⁶⁴.

Зазначені договори забезпечували стабільність у торговельних відносинах між країнами. Руси отримували можливість продавати свою сировину на візантійських ринках та забезпечувати собі стабільний притік коштів у княжу казну та сприяти збагаченню торгівців.

Смерть Олега призвела до дестабілізації відносин між країнами, розірвання договорів та укладання нових домовленостей. Як тільки регент Олег помер, на Русі розгорілося повстання древлян³⁶⁵. Ймовірно, внутрішня дестабілізація у Київській Русі визвала у візантійців сумнів у необхідності продовження торговельних та правових відносин на умовах раніше укладених договорів. Тому домовленості були перервані, ймовірно, в односторонньому порядку за ініціативи Візантії.

Перша спроба Київської Русі відновити вигідні економічні відносини та повернути в минуле правове поле Візантійську імперію була здійснена в 941 році князем Ігорем за допомогою сили. Спроба князя примусити Візантію силою відновити дію договорів 907, 911 років призвела до військової поразки. Причиною стала недостатня кількість вояків та перевага військово-морських сил Візантії. У результаті флот Ігоря був спалений і похід завершився грандіозною поразкою. Але поразка не призвела до припинення військових дій. Другий військовий похід князя мав масштабний характер, бо літописець вказував, що князь зібрав багаточисленну кількість кораблів, які покривали все море³⁶⁶. Ми припускаємо, що кіль-

³⁶¹ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 12.

³⁶² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 20.

³⁶³ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 13.

³⁶⁴ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 13–14.

³⁶⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивиловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 23–24.

³⁶⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 23–24.

кість військових сил перебільшена. Згідно з дослідженнями Ганса Дельбрюка, велика кількість згадуваних в історичних джерелах армій є недостовірною³⁶⁷. Логічно припустити, що на Русі таке величезне військо зіткнулося б з логістичними проблемами, які було б важко вирішити. Тому ми вважаємо, що навряд чи князь Ігор зібрав більше військових сил, ніж регент Олег при поході на Константинополь. Зібрані військові сили все ж мали значний характер та представляли реальну загрозу для Візантійської імперії. Тому візантійці пішли на перемовини, і даний похід Ігоря призвів до підписання у 944 році нового договору між державами.

На перший погляд, договір 944 року є відновленням договорів 907 та 911 років. Але детальний аналіз вказує на зміни деяких пунктів та появи нових умов.

У нашій роботі ми з'ясуємо, які зміни відбулися у правовому полі після підписання договору Ігоря з Візантією. У договорі 944 року вказано, що руси мають по прибутті у Візантію надати грамоти, в яких вказуватиметься кількість кораблів, які прибули з торговельними цілями³⁶⁸. Для нас цікаво з'ясувати: поява даного пункту діяла в інтересах Русі чи Візантії? Як вище зазначено, арабські джерела повідомляють, що руси мали платити своєму князеві десять відсотків від їх доходів, які вони отримували від торгівлі³⁶⁹. Оскільки князь мав вказати, скільки кораблів прибуває для торгівлі, в грамоті, то він мав знати, скільки йому мусять відрахувати з доходів. Якщо ж кораблі прибували без грамоти, то їх могли затримати, а при супротиві з їхнього боку — навіть вбити.

³⁶⁷ Дельбрюк Ганс. История военного искусства. Москва: Эскимо, 2008. С. 11–14.

³⁶⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 20.

³⁶⁹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

Ми вважаємо, що даний пункт був продиктований інтересами не стільки русів, як візантійців, оскільки він був не вигідний саме торговцям з Русі. Як зазначалося вище, згідно з договором 907 року руси, прибуваючи для торгівлі не платили данини та частина їхніх витрат у Візантії теж перекладалась на приймаючу сторону³⁷⁰. Можна припустити, що руси проводили кораблі інших країн як свої власні, щоб вони не платили мита. Звісно, руси мали б це робити не безкорисливо і за свої послуги, ймовірно, вони отримували кошти, тим самим збільшуючи свої прибутки. Ці дії давали можливість русам проводити контрабандистів з їх товаром. Це мало б призвести до збільшення доходів купців і тим самим відрахувань згідно з їхніми доходами до княжої казни при сплаті десятини прибуткових. З одного боку, даний пункт давав можливість контролювати руській княжій адміністрації кількість кораблів та повністю монополізувати торгівлю з Візантією на підконтрольних Русі землях. Будь-яка спроба русів та слов'ян торгувати з Візантією без княжої волі була зведена нанівець. Але ці ж умови ускладнювали руським купцям можливість проводити кораблі інших країн, маскуючи їх під свої власні. Це, звісно ж, відбувалось на отриманих ними прибутках, що, знову ж, мало вплив на княжу казну. Самі ж візантійці обмежували зловживання з боку русів у торговельних відносинах.

Оскільки дана умова була продиктована візантійцями однією із перших, то збитки від безконтрольної торгівлі суттєво завдавали шкоди візантійській казні.

Далі договір перераховував умови раніше складеної в 907 році домовленості. Але в даний договір були внесені нові умови. Візантійський чиновник мав переписати імена русів, які прибули з торгівлею, і тільки тоді він отримував право

³⁷⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 13.

на «місячне» спеціальне утримання за рахунок візантійської казни³⁷¹. Цим пунктом візантійці вводили правило, що тільки зареєстрований купець отримував можливість перебувати на території Візантії за її рахунок. Цим пунктом візантійці дізнавалися про точну кількість купців, які прибували на кораблях. Дані вимоги ускладнювали можливість отримання допомоги з боку візантійської казни тим, хто прибув не з метою торгівлі, бо при реєстрації, ймовірно, потрібно було довести, що купець прибув саме на руських кораблях, які реєструвалися раніше по прибутті в порт за княжою грамотою. Це, знову ж, ускладнювало іноземним купцям можливість проникати у Візантію, маскуючись під русів. Руси, в свою чергу, втратили можливість маскувати іноземних купців під себе. Цей пункт продовжував політику скасування неконтрольованої торгівлі з боку Русі. Тепер кошти на утримання йшли тільки тим русам і слов'янам, які прибували з торговельними цілями у Візантію.

Це не єдині зміни в торговельних умовах договору 907 року. Русам було заборонено купувати більше ніж на 50 злотників цінних тканин³⁷². Крім цього, після купівлі товар мав бути показаний візантійському чиновнику, і той здійснював його пломбування. Дані умови не давали можливості русам без обмежень скуповувати цінні тканини, ймовірно, з метою їх перепродажу в інших країнах та для свого власного використання. Ми гадаємо, що ці вимоги обмежували можливість щодо отримання доходів руськими купцями та захищали візантійські інтереси.

Змінені були і вимоги, що стосувалися челяді. У договорі 911 року було вказано, що якщо тікає челядин, то його слід

³⁷¹ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 37.

³⁷² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 21.

повернути власнику³⁷³. У договорі 944 року вказувалася сума відшкодування власникам, якщо їх челядин не буде знайдений³⁷⁴. Цікаво те, що вказана сума (дві дорогих тканини) була встановлена, якщо челядин втікав від русів, а якщо втече до русів візантійський челядин, то за його повернення русам платили два злотники. Однак, у договорах 907 та 911 року ці розцінки не вказувалися. Ми можемо припустити, що був укладений принаймні ще один договір під час правління Олега, який, на жаль, нам невідомий. Крім цього, вказувалася умова, за якою надавалась винагорода тому, хто спіймав челядина та повернув його. Дані умови давали можливість русам краще захистити свої права на челядь. Це проявлялося у можливості відшкодування коштів за втрату челядина, а встановлена фіксована винагорода (два злотники) за повернення давала більше шансів його схопити та повернути. Ми вважаємо, що дана умова захищала інтереси русів. Але ці вимоги, на нашу думку, були прописані ще в період правління Олега і повторені в договорі 944 року.

У договорі 944 року внесені зміни щодо відшкодування вкраденого майна. Санкція була пом'якшена з трикратного до двократного відшкодування³⁷⁵. Основною метою русів, які прибували у Візантію, була торгівля, а не розбій, для якого ніякі домовленості не потрібні. Русам було важливо захистити свій товар від крадіжок. Зменшення штрафних санкцій аж ніяк цьому не сприяло. Тому, знову ж, дана умова не була вигідна русам. У свою чергу, візантійці, які зазіхали на майно русів, стали нести меншу фінансову відповідальність за злочини проти майна русів.

³⁷³ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 13.

³⁷⁴ Там же. С. 38.

³⁷⁵ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 12, 38.

У договір 944 року був внесений новий пункт про те, що: коли в Корсунську землю прийдуть вороги і будуть воювати там, то руси не мають їх пропускати. Крім того, договір 944 року забороняв русам воювати в Корсунській землі. Їм заборонялося зимувати в устях Дніпра (на півдні)³⁷⁶. Умови обмежували військову присутність русів біля Криму. Дані домовленості накладали на них додаткові вимоги і змушували їх надавати гарантії безпеки Корсунській землі як від агресії самих русів, так і інших загарбників. Це послаблювало позиції Русі на півдні Причорномор'я.

Ще однією умовою був наступний пункт. Візантії, які скоювали злочин проти русів, не мали права каратись без згоди візантійської імператорської волі. Покарання мало бути винесене в залежності від ступеня скоєного злочину³⁷⁷. Дана умова забороняла русам чинити самосуд, ймовірно, виняток складала самооборона. Хоча і зберігся пункт, що за вбивство руса візантієм останнього карали смертю, так і навпаки.

У договорі 944 року не було вказано пункт, який прописаний у договорі 911 року щодо екстрадиції³⁷⁸. У даному пункті теж прослідковується здача інтересів Русі. На нашу суб'єктивну думку, навряд чи візантійські злочинці тікали до Русі, більш ймовірно — руські злочинці намагалися сховатись у Візантії.

Отже, у 941 р. виник конфлікт між Візантією та Руссю³⁷⁹, що завершився укладенням через чотири роки нового договору

³⁷⁶ Там же. С. 39.

³⁷⁷ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 39.

³⁷⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 20–21.

³⁷⁹ Тихомиров М. Н. Археографический ежегодник за 1963 год. Москва: Наука, 1964. С. 24.

Русі з Візантією³⁸⁰. Однією з умов, яку висунули візантії, було те, щоб руський князь видавав грамоту купцям, які йшли від нього. Тобто, коли руси прибували до Візантії, вони мали пред'явити княжу грамоту, яка засвідчувала їх статус. У випадку, коли купці прибували до Візантії, але не могли надати грамоту від руського князя, то їх затримували для того, щоб з'ясувати, чи справді вони руські купці і чи діють від імені князя. З цією метою до руського князя відправляли повідомлення про таких купців. У цьому випадку князь мав підтвердити або спростувати статус купців. Коли ж купці чинили супротив їх затриманню, візантії вправі були застосувати проти них силу і навіть убити їх. Коли ж купці втікали, то візантії мали повідомити про це руського князя, і тоді він вирішував долю купців³⁸¹. Зазначені статті договору є яскравим свідченням піднесення торгівлі між Візантією і Руссю. Із стихійної русько-візантійська торгівля стає чітко регламентованою. Причому ці статті договору вказують на посилення княжої влади.

Така норма договору була зініційована візантії. Причиною її прийняття стало те, що деякі іноземні купці необґрунтовано називали себе русами і вказували, що ведуть свою торгівлю з благовоління руського князя. Причиною неправди могло бути надання великих торгових пільг руським купцям, а також те, що візантії мали інформацію про нелегальну торгівлю руськими купцями — торгівлю без дозволу князя. Візантії турбувало не стільки те, що дехто з русів обманює свою владу щодо правил торгівлі, як те, що такі порушники користуватимуться усіма правами руських купців, а це, у свою чергу, призводило до фінансових втрат самої Візантії. Ініціатива Візантії була на користь руському князю, адже це давало йому додаткові важелі управління

³⁸⁰ Толочко П. П. Южная Русь и Византия (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1991. С. 18.

³⁸¹ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 56.

торгівлею та нове джерело збільшення державної казни, а також посилення своїх позицій. Тобто, за рахунок укладення договору нелегальна торгівля зводилась до мінімуму.

На нашу думку, причиною появи нелегальної торгівлі могло бути небажання русів платити князю 10% торговельного прибутку, але після набуття чинності договору такі процеси зводились нанівець. Для того, щоб торгувати з Візантією, купець мав звернутись до князя із проханням надати йому дозвіл на право торгівлі з Візантією, сплативши десятину від здобичі, а після завершення торгівлі він змушений був заплатити і за торговий прибуток. Якби він після закінчення торгівлі відмовився платити князю, то він міг би втратити право торгівлі з Візантією.

Отже, статті договору про контроль торгівлі з боку князя посилили його владу за рахунок надання йому додаткових важелів впливу щодо регулювання торгівлі та контролю діяльності купців.

Однак, єдині встановлені візантійцями незручності руським купцям полягали в обмеженні щодо кількості закупівлі шовкових тканин, тобто, руси мали право купити не більше 50 шматків шовку і кожна із таких покупок пломбувалася імператорським чиновником³⁸². Це зменшувало прибутки руських купців.

Крім того, одна із норм, яку запропонували візантійці, передбачала зобов'язання русів не тільки не нападати на кримські володіння Візантійської імперії, а й не давати можливості іншим державам це робити. Це вже є яскравим підтвердженням військової співпраці між двома країнами.

Як бачимо, усі інші норми договору були підтвердженням та вдосконаленням домовленостей, досягнутих та закріплених у двох попередніх договорах.

³⁸² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 18.

Ми погоджуємось із твердженням, що третій договір з Візантією був менш вигідний торговцям, ніж перший, хоча втрата прав виявилась доволі незначною. Єдиною суттєвою втратою для торговців було введення обмежень на торгівлю шовком. Але для князя цей договір став вигіднішим, адже він отримував можливість контролювати торгівлю.

Досить важливим елементом договору було те, що у руської сторони з'явилися чіткіші гарантії щодо його довговічності. Гарантії полягали в уступках, наданих русами візантійській стороні. Відомо, що перший договір, укладений князем Олегом з Візантією, був приречений на розірвання, адже його прийняли в інтересах тільки Русі і він створював незручності для Візантії. У цьому немає нічого дивного, адже договір підписали візантійці під військовим тиском з боку Русі. Недолік його полягав у тому, що Візантія могла його розірвати при першій можливості, що і сталося. Після смерті князя Олега в деяких руських землях розпочалися повстання, а новий князь Ігор не виявляв тих талантів, якими був наділений його попередник. Це для візантійців і стало сигналом для розірвання укладених князем Олегом договорів. Саме тому у 940 р. руси розпочали війну з Візантією³⁸³.

Слід зазначити, що розірвання договорів вкрай негативно вплинуло на економічне становище Київської Русі, адже руси продавали візантійцям віск, хутро, невольників і отримували великі прибутки. Втрата візантійського ринку збуту призвела до суттєвого послаблення княжої влади і державної скарбниці та незадоволення населення, яке займалось продажем сировини. Князь був змушений розпочати військові дії проти Візантії, які, у свою чергу, призвели до значних людських та матеріальних втрат.

³⁸³ Толочко П. П. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1976. С. 8.

Тільки мобілізація усіх ресурсів Київської Русі змусили Візантію «сісти за стіл перемовин»³⁸⁴.

Дослідники звинувачують князя Ігоря у нерішучості під час війни з Візантією. Можливо, князь після того, як візантійці прислали послів для перемир'я, міг не погодитись на нього і продовжувати війну доти, поки візантійці не погодились би підписати договір, аналогічний тому, який був укладений князем Олегом, але така поведінка могла б спричинити ворожі відносини з Візантією. Навіть коли б Візантія підтвердила колишні домовленості з Руссю, при першій же нагоді вона б їх знову розірвала і це призвело б до початку нової війни, як це і сталося у випадку з князем Ігорем.

Після вбивства князя Ігоря та повстання древлян Русь опинилась у доволі скрутному становищі. Важкість ситуації полягала в тому, що у Русі, на перший погляд, не було лідера, який би міг навести порядок у країні. Адже єдиний син князя Ігоря був ще малолітнім. Візантія не скористалася таким моментом й не розірвала торгівельні договори, а також не позбавила пільг, які мали руські купці. Втрата торгівельних привілеїв могла підірвати авторитет княгині Ольги, яка очолила країну і розпочала боротьбу проти древлян³⁸⁵. Причиною нерозірвання договору, на нашу думку, стало те, що договір князя Ігоря мав положення, якого не було в договорі князя Олега: договір виявився не тільки вигідним, а й тривалим у часі. А такими договори можуть бути тільки тоді, коли вони вигідні для обох сторін. Ми вважаємо, що договір князя Ігоря сприяв посиленню князівської влади та гарантував стабільність у дипломатичних відносинах із Візантійською імперією, що позитивно сприяло розвитку торгівлі.

³⁸⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 16.

³⁸⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука, 1982. Т. 38. С. 19–20.

У 946 р. княгиня Ольга відправилась до Візантії на чолі з великим посольством, до складу якого входили 16 наблужених до княгині жінок, племінник (можливо, це був син Ольги — Святослав), священник, 22 послы та 44 купці, а також два перекладачі і 18 рабинь. Перемовини Ольга вела з візантійським імператором Костянтином Багрянородним. На жаль, предмет перемовин залишився невідомим. Ми поділяємо точку зору П. П. Толочка, який вважає, що на перемовинах обговорювали торгово-економічні відносини, під час яких було підтверджена вірність договору від 944 р., а також питання щодо прийняття русами християнства³⁸⁶.

За повідомленнями німецьких хронік, княгиня Ольга направила у 956 р. до германського короля Оттона I своїх послів. Послы мали домовитися про відправлення до Русі єпископа та священника. Оттон I задовольнив прохання княгині. Проте цей єпископ помер у дорозі, і тільки у 961 р. до Києва прибув монах трірського монастиря Адальберт³⁸⁷.

Отже, якщо раніше метою переговорів були торгово-економічні відносини, то за правління княгині Ольги перед дипломатами ставилися завдання ідеологічного характеру. Першим, хто вів з Візантією перемовини щодо запровадження на Русі християнства, був Аскольд. Перемовини виявились успішними, і Візантія направила до Русі священника з метою насадження християнства, але у зв'язку із вбивством князя Аскольда позитивного результату не було досягнуто³⁸⁸.

Особливість перемовин від 946 р. полягала у тому, що вони проводились не через послів-посередників, а безпосередньо керівниками країн. На жаль, ці перемовини погіршили відносини між Руссю та Візантією. На думку Б. О. Рибаківа,

³⁸⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 43.

³⁸⁷ Там же. С. 43.

³⁸⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 13–15.

причиною цього було невдоволення княгині Ольги заходами, вжитими візантійцями стосовно прийому її делегації. Візантійці змусили княгиню тривалий час знаходитись у своєму човні, вони не запрошували її до імператорського двору³⁸⁹.

Якщо справжньою метою посольства княгині було залучення Візантії до поширення християнства в Київській Русі, то слід вважати, що у цьому процесі не Візантія, а княгиня диктувала умови. Після того, як їй не сподобалися результати дипломатичних перемовин, вона вирішила змінити суб'єкт перемовин. Було налагоджено контакти з Папою Римським, і він направив до Києва єпископа. Це примусило візантійського імператора похвилюватись, і він, щоб скріпити зв'язки із Київською Руссю, погодився видати візантійську принцесу за князя Володимира. Отже, руська дипломатія перестала бути прямолінійною і передбачуваною. Тобто, за правління княгині Ольги дипломатія Русі набула більш високого рівня і могла досягати успіху не тільки за рахунок сили, а й використання суперечностей між країнами. Візантія була не зацікавлена у запровадженні в Русі християнства за західним взірцем, вона прагнула прив'язати Русь до себе.

Договір між Візантією та Руссю було укладено у 971 р., після того візантійське військо під проводом імператора Іоана Цімісхієма оточило військо князя Святослава в Доростолі. За договором військові дії між Руссю та Візантією припинилися. Руси зобов'язувались повернути полонених та залишити територію Болгарії. Візантійці, у свою чергу, мали дати можливість русам відбутися на своїх човнах, але руські купці і надалі могли відвідувати Візантію з метою торгівлі. У перемовинах брали участь візантійський імператор та руський князь³⁹⁰. Це, на нашу думку, є яскравим свідченням того, що правителі обох

держав поважали один одного і вели перемовини як рівний з рівним. Адже якби це виявилось не так, то візантійському імператору було б не обов'язково брати участь у перемовинах, бо русам такий договір став необхідний для того, щоб врятувати залишки війська. Коли візантійці укладали договори з Олегом та Ігорем, то відчувався військовий тиск з боку Русі, а при Ользі прослідковувався тиск з боку Візантії. Проте, коли візантійський імператор вів особисто перемовини з руським князем, який зазнав від нього поразки і знаходився в не вигідному становищі, то це стало проявом визнання Русі Візантією як могутньої країни. Отже, Русь тоді була сильною і шанованою державою, яку без гострої потреби не хотіли ображати її сусіди.

Аналіз відносин Русі з Візантією дає підстави дійти висновку, що князівська влада виявилась тим важливим чинником, який сприяв появі нового учасника міждержавних відносин, адже саме від її імені посли Русі запропонували укласти договір щодо ведення торгівлі та підтримки миру. Торгівля з Візантією сприяла розвитку руських міст та привела до посилення князівської влади.

Якщо аналізувати ефективність та якість княжої дипломатії, то можна з впевненістю сказати, що вона інтенсивно розвивалась. Руські князі прагнули забезпечити дипломатичними методами вигідні для Русі умови, іноді використовуючи хитрість, як княгиня Ольга, а іноді й силу, як князь Олег. При Ігорі яскраво прослідковуються як прояви сили, так і компромісність у дипломатичних стосунках із Візантією, а за правління Святослава ми бачимо, що застосування сили призвело до визнання візантійцями існування незалежної держави.

Літописні дані, з оцінки правління Святослава, на жаль, є необ'єктивними, оскільки розглядають діяльність князя з критичної сторони. Причиною цього могли слугувати консервативні погляди останнього стосовно вірувань та способу життя.

³⁸⁹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 115–116

³⁹⁰ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 84–85.

Відносно дати народження Святослава Ігоровича існує кілька версій. М. Ю. Брайчевський вважає, що княжич народився приблизно у 935 р.³⁹¹. П. П. Толочко схиляється до думки, що Святослав народився у період з 930 до 935 р.³⁹². Л. В. Войнович, довіряючи опису Святослава Львом Дияконом на Дунаї, наголошує, що він народився приблизно у 938 р.³⁹³. Відповідно до літописних даних, княжич народився у 941–942 р. У Волгородському літописі зазначено, що княжич народився в 941 р. Цю подію літопис пов'язує із походом Сімеона (Болгарського царя) на хорватів, де він і загинув.³⁹⁴ Ми не випадково звернули увагу на дату народження Святослава, адже вона вказує на те, що Святослав — доволі пізня дитина. І чи справді Святослав був сином Ігоря? Звісно, це питання слід розглянути більш детально, оскільки похилий вік Ігоря не може слугувати переконливим доказом, що Святослав не був його сином, але деякі сумніви це все ж викликає.

Оскільки батька Святослава Ігоря убили древляни³⁹⁵, то влада перейшла до рук Святослава, але на той період він був ще малим, тому його мати, княгиня Ольга, стала регентом, взявши усю повноту влади у свої руки.

З даних, залишених візантійським імператором Костянтином Багрянородним, ми дізнаємося, що Святослав певний період князував у Новгороді³⁹⁶. Зрозуміло, що тоді він не контролював всю Русь.

³⁹¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. С. 110.

³⁹² Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 44.

³⁹³ Войнович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 219.

³⁹⁴ Полное Собрание Русских Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 161.

³⁹⁵ Полное Собрание Русских Летописей. Книга степная царского родословия. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 21. С. 8.

³⁹⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 72.

Цікавим є той факт, що, коли Святослав призначав своїх дітей на князювання, то старшого сина Ярополка посадив у Києві, середнього — Олега — у древлянській землі, до Новгорода він відправив меншого сина Володимира, який народився від ключниці Малуші (невільниці) і, ймовірно, аж ніяк не мав успадкувати владу батька³⁹⁷.

Слід також зауважити, що за тих обставин ініціативу проявили самі новгородці, які прибули до Святослава і просили його дати їм князя. З цього можна дійти висновку, що князювання в Новгороді було не настільки вигідним, як, наприклад, князювання у древлян, бо Святослав не відправив до Новгорода на князювання ні старшого сина Ярополка, ні середнього Олега, які, ймовірно, мали право успадкувати титул великого князя. З цього можна дійти висновку, що Новгород мав на той час менш стратегічне значення, ніж древлянська земля. Можливо, причиною слугувала віддаленість Новгорода від центра Русі — Києва.

Це означає, що, коли княгиня Ольга посадила свого сина в Новгороді, вона не мала на меті посилити його позиції у Києві, і взагалі намагалась тримати його подалі від столиці. Тому не слід категорично вважати, що від часів Олега існувала традиція відправляти до Новгорода майбутніх руських Великих князів, а те, що і Володимир, і його син Ярослав, перед тим, як здобути Київський стіл, князували в Новгороді, є не тенденцією, а випадковістю, адже вони добились влади по праву сили.

Дискусійним є питання, коли Святославу вдалося взяти всю повноту влади у свої руки? Дехто з дослідників констатує, що владу він отримав під час перевороту у 961–962 рр. у Києві, який був здійснений ним проти своєї матері, княгині Ольги, та її оточення³⁹⁸. П. П. Толочко доводить, що всю владу

³⁹⁷ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 46.

³⁹⁸ Войнович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 220.

Святослав отримав у 964 р.³⁹⁹. Такої самої точки зору дотримується і Б. А. Рыбаков⁴⁰⁰. М. Ю. Брайчевський, у свою чергу, відкидає гіпотезу перевороту, називаючи її безпідставною, адже, як він стверджує, діяльність Святослава як державця мала обмежений, виключно військовий характер: внутрішнє управління країною і надалі залишалося у руках властолюбної княгині, яка міцно тримала владу аж до самої смерті. М. Брайчевський наголошує, що Святослав був лідером певного угруповання феодално-дружинного класу, причому угруповання відверто ворожого тим силам, на які спиралася його мати. Вчений зазначає, що Святослав не відзначався особливими інтелектуальними здібностями і, тим більше, кругозором справжнього державотворця. Всі його авантюри — це ланцюг прикрих помилок і прорахунків, які, зрештою, дуже дорого обійшлися Русі⁴⁰¹.

Отже, ми розглянули дві версії відносно приходу Святослава до влади. Одні дослідники відстоюють позицію того, що він прийшов до влади до смерті матері, а інші переконані, що всю повноту влади він отримав тільки після її смерті. «Кънязю Святославу възрастѣшу и възмужавъшу нача вои съвъкуплѣшати много и храбр бе бо и сам храбр. И льгъко ходя, акы пардус, войны мѣногы творяше». Саме ці рядки з літопису Б. А. Рыбаков пов'язує із початком князювання Святослава⁴⁰². Звісно, слова літописця можна сприйняти як початок самостійної державної діяльності Святослава. У цих рядках ані слова не сказано, що він цілковито взяв владу під свій контроль або що княгиня Ольга була проти діяльності сина.

³⁹⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 44.

⁴⁰⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 118.

⁴⁰¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. С. 130–131.

⁴⁰² Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 118.

Можливо, в цей період склалася така сама ситуація як у Європі напередодні хрестових походів. Тобто, з'явилась велика кількість незадіяних вояків, які і згуртовувались біля молодого князя. Ольга, у свою чергу, була б зацікавлена відправити таких вояків подалі від Русі, щоб вони не чинили безлад у країні. Головною метою для неї було те, щоб Святослав швидше покинув Русь, пішовши у військовий похід, а підвладні йому війська знаходились подалі від Києва. Святослав, у свою чергу, теж був зацікавлений у майбутніх війнах, адже вони дали б йому змогу покинути Русь і тим самим позбавитись опіки матері. Він розпочинає військову кампанію проти в'ятичів та Хозарського каганату, яка триває у 964–966 рр.⁴⁰³. Пізніше він розпочинає кампанію проти Болгарського царства, а згодом — проти Візантії, війна з якою тривала у 967–971 рр.⁴⁰⁴. Отже, його дії явно не відповідають бажанню захопити владу в Києві. Якби він захопив владу в Києві у 964 р., то навряд чи відправився б у похід, залишивши свою матір (княгиню Ольгу), в якій він відібрав владу, у столиці. Ми не можемо погодитись з версією, що Святослав у 964 р. відняв владу у своєї матері. Адже, коли він повернувся до Києва з Болгарії, щоб захистити місто від нападу з боку печенігів, то застав матір хворою. Коли ж він знову надумав залишити Київ, то княгиня Ольга почала вмовляти його залишитись у місті. Навряд чи княгиня просила його залишитись, виходячи із сентиментальних почуттів, адже вона була сильною, прагматичною княгинею. Тому її бажання, щоб син перед смертю був поруч з нею, мало політично виражений характер. Адже якби Святослав не знаходився в Києві у момент смерті матері, то київська християнська опозиція могла скористатись ситуацією та передати владу комусь із його синів.

⁴⁰³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. С. 181.

⁴⁰⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 120.

Дії Святослава після смерті матері є доволі дивними⁴⁰⁵. Він перейняв усю повноту влади, але одразу передав її своїм синам, а сам відправився у Болгарію. З цього можна дійти висновку, що Святослав не був київським князем, тому ми вважаємо, що він не брав участі у внутрішньому управлінні Русі ні до смерті, ані після смерті княгині Ольги. Він мав статус Великого князя, але не брав участі у керуванні справами Києва, переклавши ці клопоти на плечі матері, а коли вона померла — управляти країною почали його діти. Для Русі він був великим полководцем, але не державним мужем. Єдине, що він зробив — посадив на князювання своїх синів. Старшого — Ярополка — у Києві, Олега — у древлян, а Володимира випросили для себе новгородці. Своїми діями Святослав розпочав адміністративну реформу, суть якої, можливо, зводилась до колективного управління Руссю.

Святослав ввійшов в історію Київської Русі як великий завойовник. З 964 р. він розпочинає загарбницькі військові кампанії: іде на в'ятичів, щоб змусити їх платити данину йому, а не хозарам. Досить важливим питанням є з'ясування причини війни Русі з Хозарським каганатом. Б. О. Рыбаков, досліджуючи причину виникнення війни, звертає увагу на економічні інтереси Русі. Як вважає вчений, до X ст. торгівля Русі з країнами Сходу набула транзитного характеру. В отриманні різного роду східних товарів було зацікавлено багато держав Північної Європи та Франція, які, у свою чергу, не мали прямого доступу до них, адже Візантія досить прискіпливо регламентувала свій експорт та контролювала наземний шлях в анатолійські східні землі. Тільки хрестові походи пробили шлях на Схід, а до них тільки Київська Русь могла доставити свій товар до Багдада, Константинополя, Раффельштетена та Регенсбурга на Дунаї. Саме боротьба

⁴⁰⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1910. Т. 23. С. 8

за свободу та безпеку торгових шляхів і була головною причиною війни⁴⁰⁶.

П. П. Толочко констатує, що, починаючи війну з Хозарією, Святослав керувався політичними мотивами. Хозари здавна претендували на домінування над частиною східнослов'янських земель, зокрема над землями в'ятичів та сіверців. Для того, щоб включити ці племена до державної структури Київської Русі, потрібно було подолати хозарську протидію⁴⁰⁷. Відомий український історик М. Ю. Брайчевський вважає, що війна з хозарами мала на меті намагання Святослава приєднати до Київської Русі в'ятичів⁴⁰⁸.

Початок війни виявився успішним для русів. Їм вдалося взяти та розорити фортецю Саркел, або, як її ще називали, Білу Вежу. Він переміг племена касогів та ясів. Захоплення Саркела відкривало для русів вільний шлях із Дону на Волгу. Руси, скориставшись таким успіхом, нанесли удар по Хозарії. Піднявшись по Волзі, вони розорили столицю Камських Булгар, а спустившись вниз по річці, опустошили країну Буртасов (Мордва) і напали на Ітіль — столицю хозарських каганів. Пограбувавши Ітіль, руси направились до другого багатого міста хозар — Семендера, яке вони теж розорили. Отже, такими діями Хозарській державі було завдано таких втрат, які вона не змогла більше відновити⁴⁰⁹.

Святослав, крім Хозарії, намагався розорити землі волзьких булгар, які залежали від Хозарії, а тому не мали бажання

⁴⁰⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст. Москва: Наука, 1982. С. 376.

⁴⁰⁷ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 45.

⁴⁰⁸ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 147.

⁴⁰⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 45.

прийти їм на допомогу. Можливо, булгари виступили на боці хозар, адже Святослав був змушений розорити їх столицю з тим, щоб вивести болгар із війни. Але за характером і результатами конфлікту стає зрозумілим, що Русь намагалась знищити Хозарський Каганат. Можливо, руси хотіли захопити не стільки в'ятичів, як саму Хозарію. Адже якби їм вдалося це зробити, то вони могли б безпосередньо торгувати з країнами Сходу, не платячи хозарам мита.

Святослав був доволі амбіційним політиком, а тому князювання у Новгороді явно його ображало. Не бачачи перспективи посісти Київський стіл, поки там сиділа його мати, а можливо, і не бажаючи цього, оскільки у Києві був центр християнської партії, він напав на Хозарію для того, щоб там закріпитись — це дало б можливість князю повністю контролювати східний торговельний шлях, який проходив через Хозарський каганат.

Дослідники по-різному оцінюють результати цієї кампанії як для Святослава, так і для Русі. П. П. Толочко стверджує, що зазначена війна мала великі негативні наслідки для Русі. Він аргументує це тим, що після падіння Хозарського каганату печеніги заблокували торгові шляхи, які вели до країн Сходу. Результатом стало майже повне припинення торгівлі Русі з країнами Сходу. Знищення Хозарії відкрило шлях кочівникам на захід, що спричинило нову небезпеку для Київської Русі. З цього моменту господарями південно-руського степу аж до Посулля та Поросся стають печенізькі орди. Слов'янські поселення, які були розташовані південніше цих рубежів, перестають існувати наприкінці X ст. Небезпека з боку кочівників нависла навіть над самим Києвом⁴¹⁰.

Б. О. Рибakov зауважує, що результати війни виявились унікальними. Перестала існувати Хозарська держава, шлях на Схід був відкритим. Волзька Булгарія перестала бути

⁴¹⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 45.

ворожим заслоном, а крім того, Саркел і Тмутаракань — два важливих південно-східних міста стають руськими центрами. На думку вченого, повністю змінюється співвідношення сил у наполовину візантійському, наполовину хозарському Криму, де Керч стала також руським містом⁴¹¹.

Наступна військова кампанія Святослава спрямовувалась проти Болгарії. Війна Русі з Болгарією почалась на прохання візантійського імператора Нікіфора. Лев Диякон повідомляє, що імператорський посол Патрикій Калокір на переговорах із Святославом почав діяти, виходячи із своїх особистих інтересів. Йому вдалося умовити Святослава ввести війська в Болгарію з тим, щоб у майбутньому розпочати війну з Візантією і допомогти йому, послу Калокіру, усунути Нікіфора від влади і заволодіти імператорським трон⁴¹².

У 967 р. Святослав розпочинає військові дії проти Болгарії та перемагає болгарське військо, захопивши при цьому 80 міст⁴¹³. Як зазначає М. М. Карамзін, у цьому поході з боку русів взяло участь 60 тис. воїнів⁴¹⁴.

Б. А. Рибakov стверджує, що жодного союзу Русі та Візантії не було. Святослав прибув до Болгарії за власною ініціативою, а не на запрошення візантійського імператора⁴¹⁵.

У 968 р. печеніги прийшли на Русь і оточили Київ. Там у цей час знаходилась княгиня Ольга разом зі своїми онуками. Святослав, дізнавшись про ситуацію на батьківщині, відразу поспішив із військом на Русь. Цікаво, що кияни звинуватили князя в тому, що він більше дбає про чужу землю,

⁴¹¹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 121.

⁴¹² Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 123.

⁴¹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 24.

⁴¹⁴ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. С. 174.

⁴¹⁵ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 123.

ніж про свою. Кияни вважали, що князь зобов'язувався захищати їх кордони від зовнішніх ворогів, і у тому, що печеніги оточили Київ, звинувачували саме Святослава. Отже, однією із функцій, яку мав би здійснювати Святослав, була оборона своєї країни. За словами літописця, Святослав погано виконував цю функцію⁴¹⁶.

Взаємовідносини Святослава і мешканців у Києві не можна назвати теплими. Дискутуючи із своєю матір'ю та боярами, він зазначив, що не любить перебувати в Києві. Він зауважив, що хоче жити в Переяславі на Дунаї. Таке бачення він аргументував тим, що там сходяться багато торговельних шляхів: від греків іде шовк, золото, вино та різного роду фрукти, від чехів та угрів — срібло, із Русі — віск, мед та челядь⁴¹⁷. Тому він був зацікавлений у набутті вигідної стратегічної позиції, звідки він міг би контролювати торгівлю у Східній Європі.

Спочатку він наголошував, що таку позицію йому забезпечить захоплення Хозарського каганату, але потім дійшов висновку, що розгром Болгарського царства краще буде відповідати його планам. П. П. Толочко був правий, коли вказував, що похід у Хозарський каганат поховав торгівлю Русі з країнами Сходу⁴¹⁸. Спочатку Святослав, очевидно, хотів окупувати територію Хозарії з тим, щоб контролювати торгівлю, але потім виявилась можливість захопити Болгарію. А те, що торговельний шлях до східних країн перестав діяти, означало, що посилиться торгівля з Візантією. А її він сподівався контролювати саме з Болгарії. Тому для Святослава навіть вигідним було, що торговельний шлях у східні країни

перестав діяти. Удар по хозарах призвів до початку занепаду торговельних зв'язків із країнами Сходу⁴¹⁹. Отже, ми бачимо, що інтереси Святослава та Київської Русі, або точніше, тих, хто займався торгівлею, не співпали. Він чітко проявив свої наміри, коли вказав, які товари і з яких країн ідуть через Болгарію. Для Святослава контроль над торгівлею давав можливість отримати десятивідсотковий прибуток з торгівлі⁴²⁰.

Через територію Болгарії проходив торговельний шлях не тільки русів, а й чехів, угрів, візантійців, тобто, торговельний товарообіг був великим і давав значні прибутки. Бажання поселитись не в Києві, а у Переяславці могло мати не тільки економічний, а й політичний характер. Можливо, він не бажав залишатись у Києві і тому, щоб не підпасти під вплив якоїсь із політичних сил.

Ми вважаємо, що княгиня Ольга контролювала внутрішні справи Київської Русі до самої своєї смерті. Оскільки Святослав, в основному, займався зовнішніми справами країни, то його позиції усередині країни мали б бути слабкими, на відміну від позицій його матері. Отже, виходить, що політичні сили прохристиянського характеру мали в Києві досить сильні позиції, бо, на думку М. Брайчевського, княгиня Ольга очолювала такі сили⁴²¹. Після її смерті вони продовжували існувати в Києві, спираючись на певні верстви населення. Тому-то князь і поспішив покинути Київ, щоб не стати жертвою змови.

Гіпотетично князя могли вбити, але оскільки у нього було два законних спадкоємці, загрози зникнення династичної родової лінії не було. Його діти виховувались при дворі Ольги,

⁴¹⁶ Полное Собрание Русских Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 24.

⁴¹⁷ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 125.

⁴¹⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 44–45.

⁴¹⁹ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. С. 219.

⁴²⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 45–46

⁴²¹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. С. 135.

а тому опозиційні князю сили мали на них значний вплив. Те, що князь покинув Київ та залишив на князювання свого старшого сина Ярополка, було, в першу чергу, вигідно християнській партії. Це дало змогу оточенню Ольги контролювати Київ. Середній син Святослава Олег посів у древлянській землі, а незаконнонароджений син Володимир завдяки своєму дядькові воєводі Добрині зміг осісти в Новгороді на прохання новгородців⁴²². З цих дій князя ми можемо прийти до думки, що Святослав ще до правління Володимира розподілив своїх дітей по руських землях. Отже, виконував адміністративну функцію за рахунок проведення Адміністративної реформи. Адже саме при ньому і розпочалась дана реформа.

Для ворогів князя було вигідно, якби Святослав взагалі не повернувся до Києва. Сам Святослав, у свою чергу, швидше за все, сподівався контролювати Київ з Болгарії за рахунок торгівлі. Це спричинило у 971 р. виникнення конфлікту між Візантією та Руссю. Необхідно зазначити, що позиції Святослава в Болгарії були не досить сильними. Коли він перебував у Києві, у Болгарії розпочалось повстання і Святославу довелося докладати багато зусиль, щоб знову її підкорити⁴²³.

Війну з Візантією Святослав програв і був змушений підписати договір 971 року та повертатись до Київської Русі⁴²⁴. Саме ця поразка відіграла фатальну роль у житті молодого князя і призвела до його загибелі. Коли він повертався до Києва, на нього напали печеніги і вбили.

⁴²² Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. С. 7–8.

⁴²³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 25–26.

⁴²⁴ Толочко П. П. Древнерусский город (материалы Всесоюзной археологической конференции). Киев: Наукова думка, 1984. С. 99; Карамзин Н. М. История Государства Российского. Тула: Приокское книжное издательство, 1989. Т. I–III. С. 150.

Наступна функція князівської влади пов'язана з накопиченням казни. Згідно з давньоруськими літописами, існувало кілька джерел накопичення казни. Ці джерела можна поділити на непостійні та постійні.

Після прибуття 907 р. Олега до Константинополя для ведення військових дій проти Візантійської імперії остання вирішила відкупитися від руських військ і тому заплатила великий викуп. У літописах міститься згадка, що візантійці заплатили 12 грн. за човен⁴²⁵. Такий спосіб відкупу від русів грішми, сума яких безпосередньо залежала від кількості вояків, використовувалася не вперше. Під час війни Візантії з князем Ігорем, коли останній зібрав велике військо і вирушив у похід, візантійці вирішили відкупитися і дали чималий відкуп, після чого руси відступили, а згодом уклали мир⁴²⁶. У цих відомостях літописець не зазначив, що візантійці сплатили данину залежно від кількості війська, але у нас є підстави вважати, що візантійці сплачували саме так. Це приклад був непоодиноким.

Під час війни Візантії з князем Святославом вони теж намагалися відкупитися від нього грішми. Під час домовленостей візантійці поцікавились, скільки вояків у Святослава, щоб за їх кількістю видати данину. Для більшої об'єктивності слід наголосити, що візантійці не пішли на договір з Руссю і розпочали військові дії. Взагалі, можна припустити, що метою переговорів була спроба дізнатися, якими військовими володів Святослав. Але він виграв цю військову кампанію, і візантійці сплатили данину не тільки за живих вояків, а й за мертвих, оскільки Святослав перед початком бойових дій вказав, що у нього 20 тис. воїнів, то візантійці були змушені зрештою виплатити кошти саме на таку кількість вояків, оскільки вони платили не тільки тим, хто вижив, а й тим, хто

⁴²⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 13.

⁴²⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 39.

загинув у цій кампанії⁴²⁷. Для нас є актуальним питання, чи призначалися ці гроші військам, чи вони належали князю. На нашу думку, князь видавав ці кошти воїнам. Коли Ігор прийняв данину від візантійців, він наказав роздати її військам, саме так це повідомляється в літописі. Таке свідчення дає змогу припустити, що візантійці давали кошти на кількість війська. За договором Святослава після перемоги його над візантійцями (під час першої кампанії), кошти виплачувались не тільки за живих, а й за мертвих. Для нас цікавим є коментар, який дав літописець стосовно причини, за якою сплачували мертвим. Літописець вказав, що кошти мертвих воїнів підуть їх родам⁴²⁸. Отже, якщо кошти пішли мертвим, то мали б заплатити й живим.

Згідно з цими даними, ми доходимо висновку, що кошти видавалися воїнам. Можна стверджувати, що таким способом князі розраховувалися зі своїм військом. Спочатку кошти йшли в казну до князя, з якої він віддавав їх воїнам як винагороду або плату за несення ними військової функції. На наш погляд, князь, коли збирав військо у похід, був змушений сплачувати їм винагороду за час перебування у війську. Тому візантійці і сплачували залежно від кількості воїнів, намагаючись цим самим покрити витрати руських князів. Розмірковуючи над викладеним, вважаємо, що коли руський князь зібрав військо і вклав у нього гроші, одним з найважливіших аргументів для укладення миру для ворожої держави була пропозиція повного покриття коштів на оплату війська свого ворога. Якби візантійці не покрили витрати руських князів, вони б продовжили війну до тих пір, доки вона не окупилася б у них сама. Але це питання потребує більш детального дослідження.

⁴²⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 30.

⁴²⁸ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 32–33.

На нашу думку, деяка частина з наданих візантійцями коштів все ж таки залишалася у княжій казні. В арабських джерелах вказуються дані про те, що руси платять кожного року 1/10 здобичі своєму хакану (князю)⁴²⁹. Отже, кожен воїн, який служить князю, має заплатити йому таку здобич. Під здобиччю ми розуміємо матеріальні блага, які отримали руси під час військових експедицій. Отже, кошти, які виплатили візантійці руським воякам, можна назвати здобиччю. Тому 1/10 з виплат воїнам осідала у княжій казні. Припускаємо, що князь міг дозволити не брати із своїх дружинників цієї виплати, але це було його право. Ми не можемо точно довести, чи князь одразу забирав ці кошти, чи пізніше і не у таких розмірах. Оскільки арабське джерело зазначає, що 1/10 здобичі забирався раз на рік, то, можливо, наприкінці року підраховували загальну кількість здобичі і саме з неї князь брав свою долю. Отже, кошти до князівської скарбниці відправляли з виплат військам (відкуп ворогів).

Але, крім відкupu на військо, був ще й відкуп на самого князя та його оточення. Якщо простий воїн і міг бути задоволений запропонованими візантійцями коштами, то для Великого князя та його оточення (Світлик князів, та «всякого княже» і бояр) цього було замало, адже не міг боярин отримати за похід таку суму здобичі, як простий воїн. Тому для них мали б зробити окремі виплати, які б задовольнили їх та замінили ворожість на милість⁴³⁰.

У давньоруських літописах згадується, що Олег (на відміну від своїх дружинників) за свій похід на Константинополь заробив не 12 грн. на свій човен, а набагато більше і саме за розміри привезеної контрибуції отримав прізвисько «Віщий».

⁴²⁹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

⁴³⁰ Настюк А. А. Финанси Київської Русі до прийняття християнства. Київ: Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму, 2016. № 3–4. С. 51.

У літописі зафіксовано, що Олег привіз багату здобич, а саме — багато злата та поволоки, і за це кияни дали йому таке прізвисько. На те, що воно є образливим, вказує і літописець. Люди, які так називали князя, вважалися невігласами⁴³¹. Олег отримав своє прізвисько, бо привіз чимало здобичі з Візантії, а це означає, що візантійці щедро з ним розраховувалися.

Ми маємо пояснення, звідки в Олега взялась багата здобич. По-перше, Олег отримав кошти, взявши 1/10 частину від воїнів. По-друге, з ним розраховувалися окремо, і, можливо, саме те, що надали йому візантійці, надихнуло його на проведення переговорів щодо припинення військових дій.

На те, що візантійці персональними дарами задовольняли руських князів, вказують переговори візантійців 971 р. зі Святославом. Візантійці, намагаючись задобрити Святослава, вислали йому «злато та поволоки», але молодий князь роздав це багатство своїм дружинникам. Після цього візантійці вислали йому дорогу зброю, і саме цей подарунок сподобався Святославу, який почав вести переговори про мир⁴³². Як бачимо, у цій відомості знову фігурують «злато та поволоки», які Олег привіз до Києва і від яких відмовився Святослав. Але Святослав не відмовився від дорогої зброї і саме після прийняття ним подарунка розпочав переговори. Можливо, і Олег відвів війська від Константинополя та розпочав переговори з візантійцями після отримання від них «подарунка».

Звісно, ці кошти йшли в княжу казну і, можливо, приносили державі велику користь. Це джерело наповнення княжої казни дуже нагадує хабар, але ми будемо називати його княжим відкупом.

⁴³¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 13.

⁴³² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 21.

На те, що не тільки князю перепадали подарунки від візантійців, вказують переговори візантійців з Ігорем. Літописець повідомляє, що князь, для того, щоб прийняти рішення про продовження війни або укладення миру, звернувся до дружини, і дружина підтримала пропозицію про мир, аргументуючи, що візантійці добре їм заплатили і що немає гарантії, що вони переможуть у цій кампанії⁴³³.

Можна припустити, що під дружиною князь мав своїх наближених соратників, а це означає, що вони отримали чималі подарунки від візантійців. Навіть тоді, коли літописець розумів під дружиною все військо, воєводи без подарунків від візантійців, певно б, походу не припинили. Щодо того, чому князь виніс рішення про подальшу долю походу на огляд своєї дружини, може бути кілька причин. Одна з них полягає у тому, що князя не задовольнили або, навпаки, задовольнили подарунки візантійців, але він не мав на той час такого авторитету, щоб самому прийняти таке рішення. Отже, і при цих домовленостях князь отримав відкуп, за рахунок якого зміг поповнити казну. Ще одним аргументом на користь думки, що при домовленості з візантійцями Ігор з відкупу ділився з дружинниками, слугують такі літописні дані. У літописі вказано, що візантійці пропонували Ігорю відкуп у більшому розмірі, ніж він був виплачений свого часу Олегу. А як відомо, у договорі Олега з Візантією фігурує інформація, що відкуп залежав від кількості війська, на яке він виплачувався⁴³⁴. Ймовірно, що руські князі збільшували кількість своїх військ з метою отримання більшого відкупу на воїна. Доказом цієї думки можуть слугувати відомості про війну Святослава з Візантією. У цьому конфлікті, коли візантійці запропонували Святославу назвати точну кількість його війська, він, замість того, щоб вказати, що у нього 10 тис. воїнів, обдурив

⁴³³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 25.

⁴³⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 39.

їх і повідомив, що має 20 тис⁴³⁵. Ми можемо припустити, що князь різницю у коштах присвоював казні, а це, в свою чергу, набагато збільшує суму прибутків, отриманих князями під час відкупу.

Отже, першим видом наповнення князівської казни ми називаємо відкуп. Він, у свою чергу, поділяється на військовий відкуп, який полягає у виплаті ворогом кожному дружиннику «домовлених» коштів, з яких князь отримує 1/10. Інший вид відкупу ми назвали княжим, який полягає у персональній виплаті ворогом коштів князю. Крім того, ми дійшли висновку, що керівному складу війська також платили персонально. Можливо, перераховані вище відкупи здійснювалися комплексно, тобто спочатку сплачувалися князю, потім військовому керівництву і зрештою — простим воякам.

Наступне джерело наповнення князівської казни також пов'язано з веденням військових дій. Якщо при перших видах надходження прибутку до казни князі отримували кошти за рахунок домовленостей з ворогом, то наступний вид використовувався тоді, коли домовленостей не було досягнуто, або сторони не змогли домовитися. За цих обставин військо силою захоплювало ворожі матеріальні блага. На нашу думку, тоді розподіл трофеїв відбувався не за таким принципом, як при відкупі. А це означає, що і до казни кошти йшли за іншим принципом.

Завдяки літописним даним, до нас дійшли описані літописцями події, які стосуються розподілу данини. Після вбивства древлянами руського князя Ігоря між Руссю та древлянами спалахнула війна. Вона закінчилася перемогою Русі та розоренням Древлянської землі. У літописі вказано, що після перемоги руси поділили данину — 2/3 відправилось до Києва, а 1/3 — до Вишгорода. Літописець пояснює відправлення данини до Вишгорода тим, що це місто було княгині

⁴³⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука, 1982. Т. 38. С. 21.

Ольги⁴³⁶. З отриманих даних ми дійшли висновку, що княгиня Ольга, яка очолила військо у боротьбі проти древлян, забирала собі 1/3 данини. Але нам потрібно з'ясувати, що літописець вважав під словом «данина». Під даниною ми розуміємо систематичну (раз на рік) виплату підлеглого племінного союзу визначених коштів на користь племінного союзу, що домінує. Але літописець, на нашу думку, не робив різниці між даниною та відкупом або, наприклад, трофеями.

Ми можемо це довести, досліджуючи Радзивіловський літопис. Під час походу Олега на Константинополь було підписано договір. Якщо дослідити його зміст щодо зобов'язань Візантії, то у ньому не було використано слово «дань». На нашу думку, літописець розумів, що наданий візантіяцями відкуп не можна назвати даниною. Але у тому ж літописі, коли йде повідомлення про похід Ігоря (наступника Олега), є інформація, що літописець не вказував різниці і відкуп візантіяців від Олега вважав даниною⁴³⁷.

У літописі зазначено, що візантіяці, дізнавшись про виступ Ігоря з великим військом на Візантію, послали посольство з метою переконати русів у недоцільності цієї війни. Як один з головних аргументів припинення конфлікту візантіяці пропонували (як повідомляє літописець) сплатити данину, притому в більшому розмірі, ніж вони сплатили свого часу Олегові. Літописець доводив, що візантіяці сплатили Олегу данину, але в договорі Олега з Візантією немає жодних відомостей щодо того, що візантіяці були змушені систематично (наприклад, кожного року) сплачувати русам данину.

Наступне джерело накопичення казни має постійний характер і здійснюється систематично. Аналізуючи військові дії Олега проти древлян, сіверян та інших племінних союзів,

⁴³⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 30.

⁴³⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 25.

ми простежуємо, що всім племенам було встановлено данину. В нас є підстави вважати, що ці стягнення мали систематичний характер. Костянтин Багрянородний стверджував, що руси кожного року робили об'їзд підконтрольних племінних союзів з метою збирання данини. Цей об'їзд він називав процес полюддя⁴³⁸. Ці свідчення доводять, що данина, яку наклали руські князі на підкорені племінні союзи, функціонувала систематично. Згідно з арабськими джерелами, руські купці раз на рік платили князю 10% від здобичі (награбоване під час військових експедицій майно) та торгового прибутку⁴³⁹.

На нашу думку, данина була одним з найважливіших джерел накопичення князівської скарбниці. Руські князі завжди намагалися тримати під контролем племена, які оточували їх, з метою накопичення стратегічного ресурсу. Коли племена переставали платити данину, проти них застосовувалася сила. Наприклад, князь Ігор застосував силу проти древлян, коли вони не виплатили йому данину після смерті князя Олега⁴⁴⁰.

Данина сплачувалася племенами тими багатствами, які були необхідні русам. Ресурси, які збирали руси, мали для них цінність як товар, який можна продати за кордоном. Сам ресурс навряд чи представляв для них цінність. Оскільки ці ресурси збиралися у великому розмірі, це означає, що дефіцитом він не був, а тому навряд чи його ціна на місці була високою, але коли цей ресурс відвезти в місце, де цей товар є дефіцитом, то за нього можна отримати великі прибутки. Питання постійного надходження доходу та механізм його збирання, тобто проведення полюддя ми більш детально розглянемо в наступній частині нашої роботи.

⁴³⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71.

⁴³⁹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 47.

⁴⁴⁰ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1988. С. 81; 9, С. 42

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **ВИСНОВКИ**.

Князівська влада в період дохристиянської Русі здійснювала такі функції: регулюючу — для вирішення міжплемінних спорів; координаційно-організаторську — з метою координації діяльності підлеглих князів; економічну — задля збагачення князівської скарбниці через встановлення данини, контрибуції, організацію торгівлі; дипломатичну — для укладення угод з іншими державами, що, в свою чергу, посилювало вплив князівської влади за рахунок отримання статусу суб'єкта міжнародної політики; адміністративну — з метою здійснення у регіонах синами князя управлінських функцій; контролюючу — для забезпечення контролю за підлеглими територіями.

Однією із провідних функцій князя було запобігання конфліктів між племенами, які входили в Русь (цим мотивували ільменські словени запрошення Рюрика на князювання). У наших дослідженнях ми прийшли до думки, що головною причиною призову Рюрика на князювання було встановлення порядку в міжплемінних відносинах для мирного їх співіснування. Наведення ладу, в свою чергу, впливало на ефективне виконання і інших функцій.

Регулююча функція давала можливість здійснювати ефективно інші функції, наприклад: координаційно-організаторську, економічну, дипломатичну, адміністративну, військову. Саме ці функції племена не могли здійснювати без інституту князівської влади. Народ Русі бачив у князеві суддю-арбітра, який повинен був судити суперечки справедливо і бути незалежним від впливу племінної родової еліти. Саме з цією метою закликали князя збоку, а не вибрали зі своїх племен.

З-поміж функцій виділялась військова, яка відіграла найважливішу роль у державному будівництві Київської Русі: завдяки її реалізації було об'єднано Славю та Русь, забезпечено економічну стабільність через систему полюддя, укладено вигідні торговельні договори та союзи.

Виконання військової функції підтверджується успішністю ряду військових походів під проводом князя Олега (на південь з метою захоплення Києва, на Візантію). Саме підготовка і проведення самих походів ілюструють формування військових функцій князівської влади у кінці IX — на початку X ст. (участь значної кількості племен, можливо, проведення військової реформи щодо керівництва окремими підрозділами).

Похід на Константинополь зміцнив князівську владу не тільки в політичному, а й у економічному відношенні. Переможний похід на Константинополь не тільки підніс князівський авторитет Олега, а й сприяв об'єднанню представників різних племен, що були у його війську навколо князівської влади, яка давала змогу їм збагачуватись.

Отже, під час боротьби Олега за Київ, за об'єднання різних племен в єдину державу Київська Русь та під час походу на Константинополь почала формуватись військова функція князівської влади. Здійснення князем військової функції дало можливість створити потужну у військовому відношенні та достатньо в економічному плані стабільну державу Київська Русь.

Важливу роль у діяльності князівської влади відігравали дипломатичні функції. Гарантом спіху дипломатії русів виступала військова міць Київської Русі. Дипломатична функція також тісно була пов'язана із економічними, бо саме за рахунок результатів дипломатичної діяльності відбувався розвиток економічних відносин у Київській Русі. Договір 907 року гарантував економічну стабільність через вигідні торговельні умови. А договір 911 року гарантував у правовому полі безпеку для руських купців та їх товару. Особливо ми виділяємо однакове покарання для руса та візантієця стосовно вбивства. Питання екстрадиції злочинців та морського права, яке торкалося питання надання допомоги на морі та на суші торговцям, вказують на розвинутість

русів та на глибину продуманості їх зовнішньої політики щодо захисту своїх інтересів.

Умови договору 944 року, якщо порівняти з договорами 907, 911 років, вказують на цілий ряд поступок, що були здійснені з боку Київської Русі щодо Візантійської імперії. Правовий статус русів залишився доволі значним, але було внесено цілий ряд умов, які зменшили можливість Русі майже безконтрольно займатись торговельною діяльністю, що, в свою чергу, мало негативно вплинути на їх прибутки. Основною причиною таких змін ми вбачаємо в послабленні міжнародних позицій Київської Русі. Внутрішні негаразди всередині країни, поразка війська Ігоря на початку війни дали можливість візантієцям переглянути домовленості 907 і 944 років та укласти більш вигідну для себе угоду. Ці події є свідченням ослаблення Русі та необхідності проведення реформ для збереження держави. Пізніше проведені адміністративна реформа князя Святослава та релігійна реформи Володимира є яскравим свідченням того, що стара система управління ставала неефективна і потребувала кардинальних змін, без яких держава перестала б існувати. Договір 944 року вказує нам на те, що ослаблення країни розпочалось не з прийняттям християнства, а ще до цих подій. Даний договір звужував права руських купців та призводив до посилення контролю з боку візантійської влади відносно них.

Саме ослаблення Київської Русі змушує Святослава Ігоровича розпочати адміністративну реформу, суть якої зводилась до колегіального управління Руссю під головуючим керівництвом київського князя. Опираючись на своїх дітей, які були відправлені в ключові регіони Київської Русі, Святослав планував посилити контроль над ними. З метою протистояння київській християнській партії, яку очолювала княгиня Ольга, за рахунок військової функції Святослав хотів взяти під контроль торговельні шляхи, але отримав поразку у Болгарії від візантієців, що і стало причиною його смерті.

У період правління Святослава одним із основних напрямів діяльності князівської влади стає адміністрування: князь розміщує своїх синів у різних племінних союзах. Відтак, координаційно-організаторська функція ускладнюється тим, що потрібно було координувати діяльність не тільки посадників, але й своїх власних дітей-князів.

Функції князівської влади у період перебування при владі Святослава Ігоровича полягали у веденні війни та контролі торгівельних шляхів. Святослав ставив за ціль домінування у Східній Європі за рахунок знищення Хозарського каганату та витіснення візантії з Європи. Це дало б можливість русам створити величну та могутню державу. Святослав мало цікавився внутрішньою політикою країни, а тому відчував відчужене ставлення до себе з боку мешканців Києва, які прагнули мати спокій та бути захищеними від нападу кочівників. Більшість кроків князя не набули підтримки в Києві, що, в кінцевому результаті, і призвело до поразки князя. Будучи видатним військовим начальником, князь Святослав не зміг належним чином захищати мешканців своєї країни, і навіть сам став жертвою підступного нападу з боку печенігів. Але ми маємо визнати те, що ні один до нього і по його смерті із руських князів не мав таких амбітних стратегічних планів.

Правління руських князів в епоху язичницької Русі характеризується вирішенням завдань князівської влади через, у першу чергу, використання сили. Ускладнюється військова функція за рахунок зміцнення економіки Київської Русі; все більше зростає роль торгівлі. Ми прийшли до думки, що всі функції так чи інакше були пов'язані з економічною, та, передусім, зводились до збільшенням обсягів данини та торгівлі.

Аналіз джерел накопичення княжої казни у дохристиянський час дозволяє виділити такі способи нагромадження прибутків князів: відкуп, трофеї, данина. З вищевикладеного матеріалу ми дійшли думки, що літописець, описуючи дохристиянську Русь, ймовірно, не розмежовував такі категорії

як данина, відкуп і трофеї. Літописний термін «данина» має набагато ширше поняття, ніж систематичні виплати матеріальних благ за домовленостями. Стягнення, відкуп, як і збирання трофеїв, проводилися за чітким розподілом ресурсів між сторонами та мали визначену процедуру. Стягнення мало на меті не тільки накопичення княжої казни, а й грошовий розрахунок з військами, які брали участь у поході. Цікаво те, що при дослідженні відкupu, ми дізналися про такий аспект, як гарантованість, у разі успіху походу, одноразової допомоги сім'ї загиблого воїна у сумі відкupu, який припадає на одного вояка. Характерною ознакою джерел накопичення казни є те, що всі вони, знову ж, пов'язані з військовою справою і головну роль у цих процесах відіграє військо. Отже, фінансова діяльність князівської влади тісно пов'язана з військовою функцією, принаймні, у дохристиянський період.

2.4. Полюддя як комплекс дій, спрямованих на збирання данини та організації війська

Завдяки літописним даним ми дізнаємось про військові операції, що проводили руські князі. Ці операції за своїм завданням були різного роду. Одні з них проводились з метою захоплення влади шляхом заміни керівництва, інші — для збереження територіальної цілісності, у цілому за характером вони мали внутрішній характер. Ми у своєму дослідженні звернемо увагу на військові операції, які Русь проводила проти сусідніх держав. Ми прагнемо виявити, які цілі мали на меті князі і які причини слугували тому, що князі відправляли в похід багатотисячні війська на величезні відстані. Також ми розглянемо організацію походів і склад руського війська.

Перше, ми вважаємо за потрібне розвіяти стереотипи, які не дають нам об'єктивно дослідити цю проблему. У «Повісті літописця Нестора» дається характеристика полян (русів). У цій характеристиці вказується, що поляни (руси) мали спокійний і тихий характер, з чого доходять висновку, що поляни були невойовничі. Але слова літописця могли мати інший зміст. «Поляне бо ихъ отецъ обычай имуть кроток и тихъ, и стыденъ къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ»⁴⁴¹. Слова літописця і справді можна сприйняти так, що у полян був невойовничий характер. Але їх можна сприйняти й так, що поляни (руси) спокійні та тихі до своїх родичів і аж ніяк не до сусідів, до яких вони могли ставитись вороже. Другою причиною того, що полян літописець Нестор змалював у такому плані, могла бути ідеологічна пропаганда. З прийняттям християнства змінилися і моральні цінності, тому літописці могли надати полянам тих рис, яких вони ніколи не мали. Щоб детальніше розглянути цю проблему, ми звернемося до іноземних джерел, які описали характерні риси русів.

Арабський мандрівник Ібн Русте доводить, що руси мужні та хоробрі, і якщо вони нападають на інший народ, то не відступають, поки не знищать його повністю. Переможених вони знищують або перетворюють на рабів. Автор наголосив, що руси сміливі при нападі. Він описував русів як народ високого зросту та кремезної статури. Крім позитивної характеристики, автор надав русам і негативні риси — він вказав, що всі вони постійно носять із собою мечі, оскільки мало довіряють один одному, і підступ у них є справою звичайною. Якщо комусь із них вдалося добути собі хоча б небагато майна, то навіть рідний брат і товариші починають заздрити і намагаються пограбувати або навіть і вбити його. Також автор розповів нам про цікавий обряд, який здійснювався при народженні дитини. Коли у руса народжувався син, то він дарував

⁴⁴¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 14.

новонародженому меч і говорив: «Я не залишаю тобі у спадок ніякого майна, і немає у тебе нічого, крім того, що ти добудеш цим мечем». На думку автора, руси жили в основному за рахунок торгівлі. Цікавою рисою русів (з повідомлення автора) є те, що, коли на русів скоюється напад, вони припиняють свої суперечки і виступають проти ворога разом⁴⁴².

Інші арабські мандрівники, які у своїх наробках описували русів, теж підкреслювали їх войовничість. Арабський мандрівник Шараф аз-Замана Тахира ал-Марвазі у своїй книзі підтвердив звичай русів дарувати новонародженому меч і уточнив, що все майно в родині діставалось у спадок донькам, а не синам. Він також підтвердив, що руси сильні і могутні й ходять у походи в далекі місця з метою набігів, плавають у Хозарське море, де нападають на кораблі з метою захоплення товару. Автор наголошував на тому, що хоробрість і мужність русів добре відомі і коли б у них виявилась кіннота, то вони стали б страшним батою для людства⁴⁴³.

Крім арабських джерел, досить цікаву характеристику русів нам надають візантійські джерела. У «Житті Георгія Амастрідського» вказується, що на візантійське місто Амастріду, яке знаходилося у Малій Азії, був скоєний напад русами. Автор констатував, що руси, як всі знають, народ дикий та грубий і не має жодних людських рис, виділяється своїм бажанням до вбивств. Він також вказав на звірства, які вчинили руси, а саме — винищення населення міста⁴⁴⁴.

Другим візантійським джерелом, яке ми розглянемо, у цьому параграфі будуть записи патріарха Фотія, який став свідком нападу русів на Царгород у 865 р. У своїй праці він

⁴⁴² Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 397–398.

⁴⁴³ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

⁴⁴⁴ Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. С. 90–91.

вказував, що руси мають сувору вдачу й охоту до вбивств. Напад русів сприймався Фотієм як небесна кара⁴⁴⁵.

Як бачимо, іноземні джерела не поділяли оптимізму щодо доброзичливості русів. З викладеного вище стає зрозумілим, що руси були агресивними завойовниками, які присвячували своє життя війні та торгівлі. Метою виявлення характеру русів було питання, чи взагалі Русь могла проводити військові операції за межами своєї країни, адже миролюбний народ досить важко організувати для походу в далекі країни. Отже, ми з'ясували, що руси володіли основними рисами характеру для того, щоб вести війни. А далі слід з'ясувати, яку мету мали князі, розпочинаючи війни? Ми дослідимо кілька військових операцій, які проводили руси.

Але, насамперед, нам необхідно розглянути, як руси проводили організацію походу. У цьому нам допоможе Візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який написав для свого сина книгу «Стратегікон». У ній описаний процес проведення полюддя. На нашу думку, цей процес можна розглядати як підготовку до військового походу. Кожний похід розпочинається зі збору війська. Костянтин Багрянородний повідомляє нам про те, що руси відправляються на землі древлян, кривичів, сіверян, дреговичів, де кормляться усю зиму⁴⁴⁶. Цей процес можна розглядати як збирання данини і як збирання війська. Навряд чи інші племенні союзи мали бажання брати участь у походах русів, адже руси забирали собі кращу частину отриманої у поході здобичі, доказом чого може слугувати розповідь про похід Олега на Константинополь, під час якого русам вдалось отримати багату здобич. Олегу вдалося примусити візантійців пошити для війська вітрила, але з вимогою виготовити

⁴⁴⁵ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 34.

⁴⁴⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71–72.

їх з дорогого матеріалу, а слов'янам із звичайного⁴⁴⁷. Цей приклад доводить, що руси зневажали слов'ян, навіть коли вони робили спільну справу. Отже, руси могли відправлятися на землі слов'ян не тільки з метою збирання данини, а й для збирання війська. Оскільки військо для свого забезпечення у зимовий час використовувало припаси не свої, а сусідніх племен, то це значно полегшувало його у холодну пору року. Костянтин Багрянородний нам повідомив пункти, з яких відправлялось військо у похід. Це — Новгород, Смоленськ, Вишгород, Любич, Чернігів. Ці міста Костянтин Багрянородний назвав Зовнішньою Руссю. З повідомлення імператора можна дійти висновку, що він розрізняв словенські племена — данники і Зовнішню Русь. Адже він повідомляв про них окремо, тобто вбачав між ними різницю, хоча міста, які він назвав Зовнішньою Руссю, знаходились на території саме підлеглих слов'янських племен. Ми вважаємо, що перераховані імператором міста вважались територією Русі і саме з цих міст руси контролювали підлеглі племена. У цих містах збиралися війська підконтрольних Русі племен. У Вишгороді збиралися ополчення древлян. У Любечі збиралися ополчення дреговичів та радимичів, звісно, коли останні підпорядковувались Києву, тому що, наприклад, Костянтин Багрянородний не вказував радимичів як данників Києва, хоча під час походу Олега на Візантію останні брали у ньому участь⁴⁴⁸. У Чернігові збиралось ополчення сіверян, а у Смоленську — кривичів. Ільменські словени у похід виступали з Новгорода. Отже, ці міста мали велике значення і спеціальний статус. Саме у них проживала основна маса руського війська. Звісно, збір війська мав би проходити наприкінці зими, тобто перед самим походом. Тому присутність руських військ поряд із племенами, які

⁴⁴⁷ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 13.

⁴⁴⁸ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 14.

мали б брати участь у поході, була запорукою того, що у цих племен не виникне бажання зірвати похід, відмовившись брати у ньому участь. Так відбувались приготування до походу. Навесні, коли Дніпро ставав суднохідним, війська русів разом із ополченнями підлеглих слов'ян та, можливо, найманців — варягів спускалися по Дніпру і збиралися разом у київській фортеці «Самватас». Саме там військо зустрічається із великим князем, який бере участь у поході. Поблизу Києва проходять останні приготування до походу, там замінюють ненадійні човни новими і після цього відправляються у похід⁴⁴⁹. Торгові операції здійснювались за цією самою схемою. Різниця між торговими та військовими походами була лише у тому, що вони мали меншу кількість учасників і Великий князь не брав у ньому участь. Доказом того, що Смоленськ і Любич були руськими містами, стали руські літописи, в яких повідомляється, що під час походу Олега проти Аскольда Олегу довелося взяти Смоленськ та Любич⁴⁵⁰.

Оскільки на боці Олега були кривичі, то стає зрозумілим, що Смоленськ не був містом кривичів. Літописи повідомляють, що Олег на той період мав конфлікт тільки з Руссю (полянами). Отже, можна дійти висновку, що Смоленськ і Любич належали Києву, тому Олег був змушений взяти їх під свій контроль, щоб не залишати за спиною ворога.

Система міст-фортець, які знаходились на території племен, що мали із Києвом данницькі відносини, була вироблена ще до захоплення Києва Олегом. Ці міста-фортеці мали комплекс військових завдань. По-перше, це утримання руського війська за рахунок племен, які платили данину Києву, бо данники були змушені (крім сплати данини) також брати на себе тягар забезпечення війська під час зими припасами. Це, у свою чергу, послаблювало їх, не даючи їм змоги

розпочати повстання. Тут діяв принцип «Не хочеш годувати своє військо, то будеш годувати чуже». По-друге, присутність війська у містах-фортецях під час зими забезпечувало безпеку збирання данини та знижувало вірогідність повстання. Якщо розглядати, в яку пору року могло виникнути повстання, то можна констатувати, що воно могло виникнути у той період, коли русам потрібно було платити данину, або тоді, коли руси наказували збирати війська для далекого походу, тобто на початку або наприкінці зими. Саме в цей період руси тримали свої війська у містах-фортецях. По-третє, при підготовці великого походу, до якого залучались підлеглі племена, ці міста-фортеці виступали пунктами збору військових сил. Отже, міста, які нам перерахував Костянтин Багрянородний, мали величезне військове значення.

Цікаво також дізнатись про діяльність князя по забезпеченню війська усім необхідним. Як ми вже наголошували, проблему забезпечення війська припасами брали на себе племена, біля території яких базувались їх опорні пункти. Але ці племена не могли забезпечити війська усім необхідним. Для нас цікавим є питання, чи князь видавав кошти на утримання усього війська, чи тільки, наприклад, того, що базувалося в Києві, чи взагалі він брав на себе зобов'язання по утриманню війська? Відносно розподілу коштів, то у Лаврентіївському літописі повідомляється, що коли Ольга підкорила древлян і збрала у них данину, то дві третини від її складу були відправлені до Києва, а одна третина — до Вишгорода. Відправку однієї третини данини до Вишгорода літописець пояснює тим, що Вишгород — це місто Ольги⁴⁵¹. Як бачимо з повідомлення Костянтина Багрянородного, Вишгород має статус Зовнішньої Русі і є одним із пунктів збору данини. Саме у Вишгород мала б іти данина, яка збиралася у древлян. Смоленськ, Любич та Чернігів теж мали б бути княжими містами, оскільки вони

⁴⁴⁹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 72.

⁴⁵⁰ Полное Собрание Русских Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

⁴⁵¹ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 25.

були захоплені русами і там базувались княжі війська. Отже, якщо припустити, що розподіл данини здійснювався за таким способом, про який нам повідомляє Лаврентіївський літопис, то виходить, що одна третина від зібраної данини відправлялась для утримання війська, яке збирало данину, дві третини відправлялося до Києва. Наприклад, одна третина данини, яка збиралась із сіверян, відправлялася до Чернігова, а дві третини відправлялися до Києва. На нашу думку, сам князь не відправлявся збирати данину систематично. Князь збирає данину тільки тоді, коли підкоряє плем'я, і саме тоді він встановлює розмір данини для переможених⁴⁵², а систематичне збирання данини здійснюється його воєводами. У літописах повідомляється тільки про один випадок, коли князь сам відправився збирати данину і це закінчилось для нього смертю⁴⁵³. З повідомлення літописця зрозуміло, що князь не збирався іти збирати данину. У розповіді прослідковується тиск з боку бояр на князя. Бояри наголошували на тому, що дружина Свенельда багатша в озброєнні за них, тому вони хотіли взяти участь у збиранні данини⁴⁵⁴. У цій розповіді цікавим є те, що бояри не просили князя взяти їх з собою, а навпаки, запрошували його взяти участь разом з ними.

Організація великого походу із залученням варягів та підлеглих племінних союзів здійснювалась за два-три роки. Саме за два роки Ігор підготував другий похід проти Візантії⁴⁵⁵. Олег теж готувався до походу на Візантію три роки⁴⁵⁶. Цей час

⁴⁵² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Новгородская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 15.

⁴⁵³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 23.

⁴⁵⁴ Нечволодов А. Д. Сказания о Русской земле, часть первая. Москва: Белый город, 2006. С. 19.

⁴⁵⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 19.

⁴⁵⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Новгородская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 18.

витрачався на будівництво флоту та найму варягів, які брали участь у цих походах.

Якщо ми поділяємо точку зору про те, що перераховані Костянтином Багрянородним міста, які знаходились у Зовнішній Русі, були місцем базування руського війська, то можна дійти висновку, що руське військо ділилось на п'ять частин, кожна з яких базувалась на своїй території і контролювала порядок у тому племінному союзі, з якого стягувала данину. Ці війська були постійні, вони займались тільки військовою та торговельною справою. Існували вони за рахунок племен, з яких збирали данину для князя. Доказом того, що руси кормились за рахунок підлеглих племен, є арабські джерела, в яких повідомляється, що руси не мають своїх ланів, а їх вони беруть у підлеглих слов'ян⁴⁵⁷. Те, що руси, які знаходились у Зовнішній Русі, не займались хліборобством, немає нічого дивного, адже вони осілим життям жили тільки взимку. Весь інший час вони були в поході, адже, як тільки Дніпро ставав суднохідним, вони відправлялися у торгові або військові походи і поверталися на Русь лише восени. Але для великих походів русам не вистачало регулярного війська, тому вони використовували військові сили племінних союзів, які сплачували данину русам або були їх союзниками. Так, наприклад, під час походу Олега у 882 р. проти Візантії Олегу вдалося зібрати під своїм керівництвом: словен, чудь, кривичів, меря, древлян, радимичів, полян, сіверян, в'ятичів, дулібів, тиверців⁴⁵⁸. Отже, крім постійного війська, руси використовували військові сили підлеглих племен. Основним ядром цих сил мало б бути ополчення, оскільки велике постійне військо могли утримувати тільки руси. Різниця між русами та полянами полягала

⁴⁵⁷ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 45, 48.

⁴⁵⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 19.

у тому, що поляни проживали у Внутрішній Русі і, на відміну від своїх земляків, які проживали в Зовнішній Русі, були менш агресивними — вони вели осілий спосіб життя і займалися хліборобством. У великі походи вони відправляли своє ополчення, бо постійні війська базувались у Зовнішній Русі. У Внутрішній Русі постійне військо мало б базуватись у Києві при князі. Це військо не брало участі у збиранні данини. Саме воно було найчисельнішим.

Інтерес викликає проаналізований нами матеріал про походи русів. Цікавим є те, що руси в основному вели не стільки завойовницькі війни проти сусідніх держав, скільки грабіжницькі походи, метою яких було їх розорення. Руси у своїх походах для пересування використовували човни⁴⁵⁹. За рахунок використання човнів руси отримували велику швидкість при пересуванні війська. Але використання човнів мало великий недолік, а саме: військо втрачало свою маневреність. У деяких своїх походах руси використовували величезні маси населення, наприклад: Олег у поході на Візантію використав 80 тис. воєнків, які прибули туди на 2 тис. човнів, а кожний з них вміщав 40 воєнків⁴⁶⁰. Цей похід доволі цікавий хоча б тим, що він є невідгідним для русів у плані військової операції. Адже метою русів не було захоплення території. Коли збирають подібну кількість військ, то метою походу є саме захоплення, а не розорення території. Руси, поряд з іншими заходами, взяли контрибуцію і відступили. На нашу думку, в Константинополі не було таких матеріальних благ, які б могли компенсувати похід русів. Якою ж тоді була головна мета Олега? Судячи з того, що він повернувся із військом додому, не розоряючи Візантії, слід наголосити, що він добився мети. Відповідь на це питання знаходиться у договорі, який уклав Олег з Візантією. У ньому

⁴⁵⁹ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 39.

⁴⁶⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 12.

вказується, що Олегу вдалося отримати великі поступки для русів у торгівлі⁴⁶¹. Руський князь Ігор теж використовував військову силу проти Візантії, відстоюючи торгові інтереси русів⁴⁶². Але війська використовувались не тільки для військових походів, частіше вони брали участь у торговельних операціях, де охороняли данину, яку реалізовували на іноземних ринках. Характер військових походів кардинально починає змінюватись з приходом до влади у Русі молодого, але амбіційного Святослава. Святослав розпочинає військову кампанію проти хозар, яка закінчується перемогою Русі та зникненням такого державного утворення як Хозарський каганат. Метою цієї війни було намагання Русі взяти під свій контроль торговельні шляхи, які проходили через Хозарію. У цьому конфлікті руси намагаються зайняти територію хозар і взагалі усунути свого торгового конкурента. Але він не зупинився на досягнутому: за проханням Візантійського імператора він розпочав завойовницьку війну з Болгарським царством. Ця війна теж закінчилася перемогою Святослава. Але він вирішив залишитися у захопленій Болгарії, мотивуючи це тим, що у Болгарії сходяться торгові шляхи. Візантіїці були незадоволені тим, що руси вирішили залишитися в Болгарії, і це призвело до війни Русі з Візантією. Цього разу війна закінчилася поразкою Святослава. Йому довелося залишити Болгарію, однак, повертаючись додому, він був убитий печенігами⁴⁶³. Як бачимо, війни, які вів Святослав, відрізнялись від тих війн, які вели Олег та Ігор проти сусідніх держав. Святослав, на відміну від минулих війн, мав намір залишати за собою

⁴⁶¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 13.

⁴⁶² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 24–25.

⁴⁶³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 27–31.

захоплені території. Але, розпочавши військові кампанії проти хозар, болгар та Візантії, він цими діями мав підірвати економіку Русі, бо саме ці країни активно торгували з Руссю⁴⁶⁴. Цікавим фактом є те, що у цих війнах Святослав використовував регулярні війська. Доказом цього є те, що його війська брали участь у походах з 965 до 971р. За цей період тільки у 968 р. він ні з ким не воював. Таку довгу військову кампанію можна було вести тільки регулярними військами. Також цікавим фактом у війні Святослава з Візантією є те, що в одній із битв на стороні русів брали участь жінки⁴⁶⁵. А у походи із собою брали жінок тільки регулярні війська. Про це ми доходимо висновку з того, що у своїй торгіві походи руси брали жінок⁴⁶⁶. А оскільки у торгових походах брали участь постійні княжі війська, то можна стверджувати, що і у військові походи вони також брали із собою жінок.

Процес проведення полюддя у своїх працях дослідив Б. А. Рыбаков. Але його дослідження, на нашу думку, має певні неточності, які ми хотіли б виявити та простежити, хоча в цілому ми повинні визнати, що його робота зробила вагомий внесок у висвітлення цієї проблеми.

Термін «полюддя» з'являється у публікації Візантійського імператора Костянтина Багрянородного, в якій він описує, як князь русів проводив об'їзд своїх земель взимку⁴⁶⁷. Б. А. Рыбаков, у свою чергу, наголошував, що полюддя є ключем до розуміння Руської державності. Він зробив розмежування полюддя відносно політичних утворень, з яких вона збиралась. Наприклад, механізм збирання полюддя на Русі був, на його

думку, набагато складнішим, ніж у племінному союзі в'ятичів. Аргументував він це розмірами цих об'єднань⁴⁶⁸. Отже, сьогодені побутує думка, що полюддя являє собою збір данини з підвладних земель.

Але слід більш детально розглянути, на нашу думку, як за відомостями Костянтина Багрянородного здійснювався цей процес: «Зимний и суровый образ жизни этих самих Русов таков. Когда наступает ноябрь месяц, князя их тотчас выходят со всеми Русами из Киева и отправляются в полюдье, то есть круговой объезд и именно в славянские земли Вервианов (древлян), Другувитов (дреговычей), Кривитеинов (кривичем), Севериев (север) и остальных славян, платящих дань Русам. Прокармливаясь там в течение целой зимы, они в апреле, когда растает лед на Днепре, снова возвращаются в Киев. Затем забирают свои однодревки, снаряжаются и отправляются в Византию.

Однодревки, приходящие в Константинополь из Внешней Руси, идут из Невогарды (Новгорода), в котором сидел Святослав, сын русского князя Игоря, а также из крепости Милински (Смоленск) из Телюцы (Любича), Чернигож (Чернигова), и из Вышеграда (Вышгород вблизи Киева). Все они спускаются по Днепру и собираются в Киевской крепости, называемой «Самватас». Данники их славяне, называемые кривитеинами (кривичами) и ленсанинами (полотчанам) и прочие славяне рубят однодревки в своих горах в зимнюю пору и, обделав их, с открытием времени (плаванья), когда лед растает, вводят в ближние озера.

Затем, так как они (озера) впадают в реку Днепр, то оттуда они и сами входят в ту же реку, приходят в Киев, вытаскивают лодки на берег для оснастки и продают русам. Русы, покупая лишь самые колоды, раснащивают старые однодревки,

⁴⁶⁴ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 412.

⁴⁶⁵ Нечволодов А. Д. Сказания о Русской земле, часть первая. Москва: Белый город, 2006. С. 9–10.

⁴⁶⁶ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 41.

⁴⁶⁷ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. С. 71.

⁴⁶⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 69.

берут из них весла, уключины и прочие снасти и оснащают новые...»⁴⁶⁹.

Досліджуючи надану Костянтином Багрянородним інформацію, можна стверджувати, що він розрізняв данину від полюддя. Він стверджував, що полюддя збирається з тих земель, де платять данину князю. З викладеного вище бачимо, що полюддя було пов'язане з даниною, але аж ніяк не означало самої данини, оскільки автор провів паралель між цими поняттями. Полюддя автор пов'язує з даниною тільки тим, що воно здійснюється у тих землях, які платять князю данину. При цьому автор не вказав, що полюддя рухалось через землі полочан, хоча він чітко вказав, що полочани є данниками русів. Отже, на нашу думку, не слід пов'язувати полюддя лише із одним збиранням данини.

Багато питань викликає сам процес здійснення полюддя. Б. Д. Рибаків, досліджуючи полюддя, напрацював концепцію про те, як, на його думку, здійснювалось полюддя. На його думку, воно розпочиналось на землях древлян. Дослідник також вказав, що данину, яку там збирали, відправляли до Києва за рахунок того, що річки ще не замерзли. Від території древлян полюддя рухалось у північно-східному напрямку, до землі дреговичів, які жили на обох берегах Дніпра. Від дреговичів князь із русами направлялись на землі кривичів, проходячи їх землю через південні околиці, він досягав столиці кривичів — Смоленська. Звідти він входив на землі сіверян, звідки й повертався до Києва. Б. Д. Рибаків вказував, що цей круговий маршрут князь здійснював за шість місяців. Розпочинався він у листопаді, а закінчувався в квітні. У середньому за цей період князь разом з дружиною долав відстань у 1500–1600 км, проходячи за добу в середньому 7–8 км. Середня швидкість руху, на думку Рибаківа, не означала, що кіннота та їздові проходили за добу лише 7–8 км. За день, на думку автора, враховуючи місцевість, можна пройти 30 км.

⁴⁶⁹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71–72

І у такому випадку весь княжий об'їзд у 1500 км можна було б здійснити за 50 добових відрізків⁴⁷⁰.

Ми не поділяємо оптимізму Б. Д. Рибаківа і вважаємо, що відстань у 1500–1600 км нереально подолати за тих обставин, від яких відштовхувався автор. Перше, що у нас викликало сумнів, це період часу, за який мав би бути подоланий цей шлях. За даними Костянтина Багрянородного, в полюддя князь виступав у листопаді. Це означає, що основний період руху мав би здійснюватись взимку, а це, у свою чергу, позбавляло русів можливості використовувати човни, адже взимку річки не є суднохідними. Рибаків теж розумів неможливість використання човнів, тому вказав, що руси мали б рухатись гужовим транспортом. Звісно, руси використовували коней, але судячи із повідомлень різного роду джерел, є підстави вважати, що основним їх видом транспорту були все-таки човни.

Арабські джерела, в яких описуються напади русів, вказують, що вони користувались човнами. Арабський мандрівник Ібн Русте у своїй книзі вказав, що руси всі свої набіги здійснюють на човнах, і наголосив, що, як кіннота, вони слабкі. У тексті про русів із твору Гардізі «Зайн ал-ахбар» теж наголошено про те, що руси здійснюють свої походи на слов'ян на човнах⁴⁷¹. Отже, в арабських джерелах вказується, що русів вважали флотоводцями, а не кіннотниками. Руські літописи теж підтверджують, що руси при нападах використовували човни. У 866 р. руські князі Аскольд та Дір здійснили напад на Константинополь саме на човнах⁴⁷², руський князь Олег при нападі на Константинополь використовував

⁴⁷⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 75–77.

⁴⁷¹ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 398–399.

⁴⁷² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Вологодско-пермская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 26. С. 16.

армаду з 2 тис. човнів⁴⁷³. Взагалі у всіх своїх нападах на Візантію та Болгарію Русь використовувала човни.

Тому думка Б. Д. Рибаків відносно того, що основний шлях долався кіньми, викликає у нас здивування. Але якщо припустити, що автор виявився правим у своїх дослідженнях і руси справді використовували під час полюддя коней як засіб пересування, то тепер давайте уявимо собі таку картину: руське військо, яке налічує 20 тис. вояків, намагається подолати відстань у 1 500 км у зимову пору. Слід зауважити, що Б. Д. Рибаків для того, щоб надати більшої достовірності своїй гіпотезі, вказав, що по всьому маршруту повинні бути бути побудовані становища, в яких військо мало змогу відпочити, поповнити свої запаси продовольством і навіть залишити данину⁴⁷⁴. Якщо припустити, що становища будувались на відстані 50 км одне від одного, то на маршруті у 1500 км повинно було бути 30 становищ. Ви одразу повинні зрозуміти, що розмір таких становищ мав би бути дуже великим, адже в них мало розміститись військо кількістю 20 тис. вояків. Ці військові стани мали охоронятися постійним гарнізоном. Відстань між військовими станами взята нами оптимальна. Оскільки Б. Д. Рибаків вказав, що учасники полюддя мали рухатись із середньою швидкістю 7–8 км за добу, то, враховуючи пору року та кліматичні умови, можна дійти висновку, що навіть подолати відстань у 50 км без втрат для війська було б важко. Враховуючи підрахунки цього дослідника щодо середньої швидкості полюддя та нашого припущення відносно відстані, яку мало долати полюддя, щоб добратися від одного військового стану до іншого (а саме — 50 км), то виходить, що війську доводилось принаймні п'ять днів рухатись до наступного військового стану. Якщо ми візьмемо до уваги те, що зими на Русі були досить

суворими, то навіть така відстань для війська була б небезпечною. Цікаво також дослідити, на яку відстань розтягнеться колона. Для того, щоб це з'ясувати, ми скористаємося працею Ганса Дельбрука «Історія військового мистецтва». Згідно з німецьким військовим статутом, військовий корпус, який складається із 30 тис. людей при русі в похідній колоні розтягується по фронту на 21 км. При відсутності відповідної дисципліни марш колони досить швидко розтягується вдвічі-втричі більше, ніж це дозволено статутом⁴⁷⁵. Згідно з цими даними, похідна колона русів мала б протягуватись на відстань приблизно у 14 км у глибину. Якщо підтримати середні дані Рибаків, що військо долато відстань 7–8 км за добу, то можна стверджувати, що воно не могло за добу навіть повністю вийти із свого стану.

Кількість війська, яке, на нашу думку, брало участь у полюдді, ми визначили за даними, які надав сам Рибаків. Він припускав, що торговий флот, який відправлявся до Візантії, мав би налічувати 400–500 суден⁴⁷⁶. А це означає, що саме таку кількість кораблів потрібно було мати для доставлення до Києва зібрану під час полюддя данину, адже на експорт руси відправляли ту сировину, яку збирали під час полюддя. Костянтин Багрянородний вказував, що усі руси відправляються у полюддя, і що після того, як збирали полюддя, вони рушали до Візантії. Відповідно до цих даних, ми можемо припустити, що кількість русів, які брали участь у полюдді, була не меншою за ту кількість, яка потому відправлялася у торговельну експедицію. У Радзивіловському літописі вказано, що під час походу Олега на Візантію руси використовували до 2 тис. кораблів і екіпаж кожного корабля становив

⁴⁷³ Полное Собрание Русских Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 19.

⁴⁷⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 78.

⁴⁷⁵ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 38.

⁴⁷⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 74.

40 осіб⁴⁷⁷. Отже, екіпаж у 500 кораблів мав становити 20 тис. осіб. Те, що руси відправлялись у торговельні експедиції у великій кількості, підтверджує договір Великого князя руського Ігоря з Візантією. У ньому візантійці змусили князя піти на поступки, а саме там вказано, що руси мали входити в місто через одні ворота та обов'язково без зброї. Також була обмежена кількість русів, які могли одночасно увійти в місто, а саме — не більше 50 мужів. Також русів мав супроводжувати царський представник⁴⁷⁸. Ми припускаємо, що умови, які поставила Візантія, були викликані насамперед загрозою з боку русів захопити місто. Ці дані дають нам підстави вважати, що руси і справді у своїх торгових кампаніях прибували до Візантії у великій кількості. Візантійці небезпідставно боялись, що руси можуть захопити ворота та вторгнутись у місто, тому вони заборонили русам входити в місто зі зброєю. Але навіть беззбройні руси викликали страх, тому було вирішено пускати їх у місто партіями по 50 осіб. Присутність спеціального чиновника від Візантійського імператора, швидше за все, була викликана побоюванням, що руси можуть підкупити варту. Отже, можна констатувати, що руси прибували до Константинополя у такій кількості, що могли, за припущенням візантійців, захопити місто.

Ще однією підставою вважати, що полюддя здійснювалось великою масою людей, є те, що руси брали із собою жінок. Перед тим, як прийти до такого судження, ми опрацювали велику кількість джерел і у деяких з них знайшли цікаві факти. Арабський мандрівник Ібн-Фадлан у 921–922 рр. був свідком прибуття торговельної експедиції русів, яку він і описав у своєму дослідженні. Нас здивувало, насамперед, те, що

⁴⁷⁷ Полное Собрание Русских Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 20.

⁴⁷⁸ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 57.

автор описав руських жінок, став також свідком поховання руса. В ритуалі, описаному автором, є цікава деталь.

Ритуал поховання передбачав, що за померлим мали право іти його жінка та отроки. Під час описаного поховання відгукнулася одна дівчина, яка, за правилами ритуалу, була принесена в жертву та похована разом із русом. Цікавим є також те, що принесення жертви було скоєне спеціальною людиною, а саме бабкою, яка увігнала ритуальний ніж у груди жертви⁴⁷⁹. Саме присутність жінок у розповіді автора нас досить здивувала, адже відстань від Русі до Хозарії була чималою. Виходить, що у своїй торговій експедиції руси рушали разом зі своїми жінками. Другим доказом того, що руси у свої походи брали жінок, є війна Великого князя руського Святослава з Візантійською імперією. Під час війни візантійці виявили цікаві обставини, а саме: після однієї битви, коли вони почали мародерствувати на полі минулої битви, то з боку русів брали участь у битві багато жінок, які воювали у чоловічому одязі і загинули під час битви⁴⁸⁰. Ми не поділяємо точку зору, що руські жінки брали участь у війні як вояки, ймовірніше, їх участь у вказаній нами битві виявилась скоріше актом відчаю руського війська, оточеного візантійцями, але факт присутності жінок під час походу є незаперечним. На нашу думку, руси, відправляючись у полюддя, брали із собою своїх жінок, що, у свою чергу, впливало на кількість учасників полюддя.

Розглянувши організаційні аспекти руху полюддя, запропоновані Рибаківим, ми дійшли висновку, що його проведення є неможливим. На нашу думку, процес руху полюддя здійснювався інакше. Руси, коли наступав листопад, і справді великими силами відправлялись у полюддя, але військо

⁴⁷⁹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 64–69.

⁴⁸⁰ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 10–11.

ділилось на чотири частини і йшло у свої пункти. Для пересування вони, звісно, використовували човни. Кожний військовий стан знаходився на кордоні того союзу племен, з якого збиралась данина, і саме в цих станах ця данина зберігалася. Доказом цього є те, що Костянтин Багрянородний стверджував, що кораблі приходять з Новгороду, Смоленська, Любича, Чернігова та Вишгорода. Б. Д. Рибаків доводив, що саме в цих містах будувався флот⁴⁸¹. Але ж Костянтин Багрянородний вказав, що флот русам будується кривичами та полочанами, які, зробивши кораблі, спускають їх по Дніпру та відправляють до Києва, де продають. Костянтин Багрянородний, вказуючи міста Новгород, Смоленськ, Любич, Чернігів, Вишгород, на нашу думку, мав на увазі не місце, де будують або зосереджують флот, а місце, де зосереджується зібрана данина, яку потім відправляють до Київської фортеці Самватас. Можна припустити, що данину відправляли до Києва. Але, можливо, ця фортеця знаходилась неподалік від Києва і саме там здійснюються останні приготування до відправки флоту до Візантії. Костянтин Багрянородний вказує, що руси, після того як приходить строк, відправляються з того місця, де кормилися, до Києва з метою придбання нових човнів. Ми не розуміємо це як масову модернізацію флоту. Швидше за все, човни купують ті, у кого власний човен навряд чи зможе витримати далеку морську подорож. Не можуть же руси кожного року міняти свої човни.

Розташування міст, до яких відбувають війська, і справді сприяє збиранню данини. До міста Вишгород, на нашу думку, поставлялась данина від древлян. Підставою так вважати послужило саме розташування Вишгорода, яке знаходилось неподалік від древлянської землі. Завдяки річкам Тетерів та Прип'яті із Вишгорода можна легко і швидко дістатися до древлян. Отже, річкове сполучення дозволяло

⁴⁸¹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 73–74.

легко зібрати данину у древлян. Княгиня Ольга, розбивши древлян, свою частину данини відправила до Вишгорода⁴⁸². До Любича йшла данина від дреговичів. Вона здійснювалась через річки Березина та Дніпро. Данина, яка збиралася у кривичів, відправлялася до Смоленська. З Чернігова збирали данину у сіверян. Басейни Десни і Сейму надавали можливість це зробити.

Оскільки 20-тисячне військо ділилося на чотири частини, то в кожний регіон направлялось приблизно 5 тис. Це, у свою чергу, полегшує проблему забезпечення його усім необхідним, адже 5 тис. легше прогодувати, ніж 20 тис. Звісно, слід розуміти, що вони, розміщені на постійний період перебування, з'їдять стільки ж, скільки б, наприклад, з'їло 20-тисячне військо, яке б рухалось через їх територію. Але організувати підвіз продуктів харчування в один постійний стан набагато легше, ніж забезпечувати військо у поході. Притому основну проблему в цій ситуації становитиме не стільки нестача продуктів, скільки їх постачання. А оскільки стан війська має постійне базування, то в ньому можна одразу залишити продукти, які довго зберігаються, притому основний період базування війська є зима, що, у свою чергу, полегшує зберігати продукти. Ще одним важливим фактором економії є те, що військо потребувало лише чотири постійних військових стани. Притому, вони мали приймати набагато меншу кількість людей, ніж, наприклад, тоді, коли все військо рухалось разом і для якого потрібно було будувати систему військових станів, кожний з яких зобов'язувався прийняти 20 тис. людей. Із запропонованим нами варіантом легко вирішувалось питання із транспортуванням війська. Усі війська встигали б прибути на човнах до місць свого базування. Повертатися з даниною вони теж могли на човнах. Це, як бачимо, дає їм

⁴⁸² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 22.

змогу великої економії часу та ресурсів. Доказом того, що вони під час полюддя використовували човни, є повідомлення Костянтина Багрянородного, що руси відправлялися до Києва тоді, коли розтавав лід на Дніпрі. У повідомленні того, що руси чекали танення льоду, немає нічого дивного, адже всім їм доводилось повертатись на човнах саме через Дніпро. Міста, в яких базувались війська для зимування мали велике стратегічне значення ще за часів Аскольда. Щоб це довести, ми прослідкуємо військову кампанію Олега, який представляв сили Новгороду проти Аскольда. Під час кампанії (ще до захоплення Києва) літописи описують взяття Олегом двох міст — Смоленська та Любича. Отже, ці міста мали велике стратегічне значення для Олега, чим і можна пояснити, що відомості про їх захоплення були описані літописцем. На другий рік Олег захопив древлян, а на третій він захопив сіверян⁴⁸³. Досить цікаві дані ми отримали із Софіївського першого літопису та Типографічного літопису. В цих джерелах вказано, що Олег здійснив похід на древлян і сіверів в один рік. Саме тоді, на нашу думку, Олег взяв Чернігів та Вишгород⁴⁸⁴. З цих даних виходить, що міста, в яких базувались руси під час полюддя, відігравали ключову роль ще за часів Аскольда. Можливо, в той період полюддя здійснювалось за тим самим маршрутом, який вказав нам Костянтин Багрянородний, тому Олег і намагався насамперед зайняти ці міста. Виходить, хто контролював ці міста, той контролював і всю Русь.

⁴⁸³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10.

⁴⁸⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 89; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 8.

Далі слід в'яснити, скільки часу було необхідно русам, щоб зібрати данину під час полюддя. У літописі Нестора вказано, що Ігор восени пішов збирати данину у древлян і, зібравши її, відправився у своє місто. Повертаючись додому, він вирішив повернутися з малою дружиною для того, щоб знову йти до древлян зібрати з них ще данини. Древляни попередили Ігоря і запропонували йому повернутися додому, але князь відмовився. Тоді древляни вийшли з міста Іскоростень і вбили його разом із його малою дружиною (військом)⁴⁸⁵.

Проаналізувавши інформацію, яку надає літописець, ми дійшли висновку: вона підтверджує нашу думку, що полюддя не проводилося одним військом, яке поступово рухалось через територію древлян, дреговичів, кривичів та сіверян. Адже, як ми бачимо, Ігор, зібравши данину у древлян, не мав наміру йти на територію дреговичів, він відправився до свого граду. Ми вважаємо, що це — Вишгород. Там він, наймовірніше, перезимував, але потім відіслав військо з даниною до Києва, а сам відправився, знову ж таки, не на землі дреговичів, а до древлян, де і був вбитий.

Ми в своєму дослідженні вирішили розглянути, як розвивались децентралізаційні процеси в Київській Русі через призму розподілу податкового навантаження.

Слід зазначити, що в українській науковій думці все більше уваги приділяється історії розвитку та еволюції органів внутрішньої безпеки держави. Це проявляється у цілій серії робіт, які присвячуються даній тематиці⁴⁸⁶. Безпека держа-

⁴⁸⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 23.

⁴⁸⁶ Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 1). Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2016. Вип. 1 (3). С. 203–211; Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 2). Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць

ви, на нашу думку, проявляється у фінансовій стабільності, яку гарантує фіскальна система. Українські вчені не оминули і це питання своєю увагою⁴⁸⁷. Ми вирішили продовжити дослідження історичних аспектів формування податкової системи в Київській Русі.

Як зазначається в арабському джерелі, а саме Гардізі «Зайн ал-ахбар» (краса розповідей) вказує, що цар русів бере з них десять процентів з торгівлі⁴⁸⁸. Чому русів обкладали податками саме з торгівлі? Арабські джерела вказують, що у русів немає ні посівів, ні пашень і вони, в основному, користуються слов'янськими посівами, тобто грабують. Ібн-Русте в своїй роботі «Дорога цінностей» вказав на відсутність у русів нерухомого майна. Єдине їхнє заняття — це торгівля⁴⁸⁹. Отже, оскільки руси займалися тільки торгівлею, то й податок був відповідний, прикріплений саме до торговельних операцій. Руси обкладали податком фізичну особу, яка займалася комерцією, і з кожної торговельної операції бралася 1/10 частина. На жаль, зазначений автор не уточнив, з чого бралася 1/10: з прибутку чи з товару, який хотіли

Національного університету державної податкової служби України. 2016. Вип. 2 (4). С. 240–246; Кудін С. В. Система правоохоронних органів України: Порівняльно-історичний ракурс дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків: ХНУВС, 2019. С. 113–114.

⁴⁸⁷ Кудін С. В. Порівняльно-історичні аспекти дослідження фіскальної системи України. Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки», 24 листопада 2017 р. Університет державної фіскальної служби України, Навчально-науковий інститут права. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 33–35

⁴⁸⁸ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

⁴⁸⁹ Там же. С. 48.

реалізувати. Відповідь на це питання надає текст із «Худуд ал-Алам» (Межа світу) про країну русів та їх міста. Вказується, що кожного року руси платять своєму цареві 1/10 із здобичі та прибутку з торгівлі⁴⁹⁰. Отже, торговельні податки платили з прибутку від реалізованої продукції, а не з об'єму наявного для реалізації товару. Крім того, оподатковувався награваний товар.

У тексті Ібн-Русте (Дорога цінностей) вказано, що цар слов'ян кожного року об'їжджає свій народ. І якщо у когось з них є дочка, то він бере собі по одній з її суконь у рік. У кого з них є син, то також бере по одному із вбрання в рік. У кого немає ні сина, ні дочки, то бере одне вбрання жінки або рабині⁴⁹¹. Слов'янський цар обкладав податками кожну сім'ю, де були діти, жінка або рабині.

Підходи до оподаткування у русів і у слов'ян були різні. Руси брали податок з торговельних операцій, що вказувало на велику роль комерції у житті русів. Слов'яни ж обкладали податками співмешканців. Схожістю було те, що руси і слов'яни обкладали податками фізичні особи. Для того, щоб зібрати податки, їм потрібно було здійснювати кожного року об'їзд територій. Руський цар мав контролювати усі місця здійснення торговельних операцій, ймовірно, такими місцями були ринки в містах, бо руси не мали сіл⁴⁹². Отже, цей період характерний посиленням централізації як необхідного елемента збору данини.

Наступний період нашого дослідження стосується часів правління Рюриків. Перший етап стосується ще язичницької епохи. Великий князь займав Київ, об'явивши його центром Київської Русі. Саме Київ мав стати центром збору податків,

⁴⁹⁰ Там же. С. 47.

⁴⁹¹ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 389.

⁴⁹² Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 45.

оскільки там знаходилась резиденція князя. Спочатку в Київ Олег зобов'язав платити данину слов'янам, русам, кривичам та мерям. Новгород мав платити варягам 300 гривень у рік, які були під рукою князя Олега⁴⁹³. Отже, Олег розпочав централізацію земель навколо Києва, а не Новгорода. Цікаво те, що літописець, перераховуючи племена, які мали платити податки, вказав на слов'ян. Слід з'ясувати, слов'ян сприймали як народ чи як плем'я ільменських словен. Із даних літопису з трьох перерахованих народів меря не відносилися до слов'ян. Кривичі, навпаки, класифікувались як слов'яни⁴⁹⁴. Отже, якби слов'ян класифікували не як племінний союз, а як народ, то кривичів би не згадали. Тому ми схилиємося до думки, що автор перераховував племінні союзи. З цього ми можемо вважати, що Новгород став самостійним суб'єктом оподаткування. Ільменські словени платили свій податок, а Новгород платив свій. Великий князь висунув податкові зобов'язання не перед індивідумом, а перед містом, яке, в свою чергу, було племінним центром. Податок був виведений не з прибутку та не з кількості людей і їх сімейного стану, а з витрат на утримання варязької дружини⁴⁹⁵. Не родова община, а місто стає суб'єктом зобов'язання і саме воно гарантує сплату коштів на її утримання. Отже, місто мало самоорганізуватись своїми силами, зібрати та заплатити князю гроші для забезпечення миру. Оскільки варягам фактично платило місто, воно мало вплив на керівництво їхніми діями. Отже, Новгород отримує постійні професійні збройні сили, на утримання яких і платиться 300 гривень для підтримки миру в даному регіоні.

Дослідимо детальніше систему збору данини з племінних союзів півдня.

⁴⁹³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 14.

⁴⁹⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Русскій Хронографъ. Часть первая. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1911. Т. 22. С. 347.

⁴⁹⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 14.

За Супрасльським списком древляни мали платити по чорній куні⁴⁹⁶. Літописний свод 1497 р. вказує, що Олег наклав данину на древлян і сіверян, не вказуючи розмір данини. Владимирський літописець вказує на те, що сіверяни мали перестати платити данину хозарам та платити легку данину Олегу. Але який мав бути розмір цієї легкої данини — автор джерела не вказав⁴⁹⁷. Типографський літопис розкриває, що сплата однієї куні в рік класифікується як легка данина⁴⁹⁸. Згідно з Ніконовським та Софіївським літописами, древляни та сіверяни мали платити чорну куну⁴⁹⁹. Радзивіловський літопис повідомляє, що Олег запропонував радимичам платити данину йому, а не хозарам. Радимичі мали платити по «щ'люягу» стільки, скільки вони платили хозарам⁵⁰⁰. Устюжський літопис вказує на те, що Олег наказав сіверянам, древлянам та хозарам платити по одній куні від людини раз в рік⁵⁰¹. Тверський літопис повідомляє про те, що Олег пішов на древлян та сіверів та, перемігши їх, наклав на них данину у розмірі чорної куні, а в наступний рік здійснив похід на сіверян⁵⁰². У даному

⁴⁹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Западнорусскія летописи. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1907. Т. 17. С. 5.

⁴⁹⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Владимирский летописец. Новгородская вторая летопись. Москва: Наука, 1965. Т. 30. С. 15.

⁴⁹⁸ Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 8.

⁴⁹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 15; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 89.

⁵⁰⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 18.

⁵⁰¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

⁵⁰² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леониды Демиса Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. С. 33–34.

джерелі літописець розділяє сіверів на сіверян. Отже, з'являється новий племінний територіальний регіон, в якому русам платили данину.

Василь Татищев у своїй роботі розповідав, що у 883 році Олег відправився у похід проти древлян, переміг їх та встановив дань у розмірі однієї шкури чорної куниці від диму⁵⁰³. Олег у даному випадку вимагав сплату данини від господарської одиниці, яка проживала в будівлі. Вони мали від свого господарства сплатити данину в розмірі однієї чорної лисиці, і кількість проживаючих людей не впливала на розмір данини.

У 884 році Олег змусив древлян не платити данину хозарам, а натомість вони мали уже платити русам, і обсяги сплати данини характеризувались як легка данина⁵⁰⁴.

У 885 році Олег послав до радимичів і наказав їм, як і сівер'янам, не платити хозарам, а платити йому. Радимичі, за Татищевим, мали платити шлягу від плуга. Данина мала бути, знову ж, того розміру, що платили хозарам⁵⁰⁵. Складається враження, що у хозар і русів встановлювали однакові критерії збору данини. Можливо, саме руси брали за основу хозарську модель оподаткування. У радимичів, як і в древлян система збору данини відштовхувалась не від фізичної особи. Але, на відміну від древлян, вона відштовхувалась не від будівлі, в якій проживали люди, а від основного знаряддя праці, на базі якого і трималося господарство. Ймовірно, у древлян, на відміну від радимичів, не настільки було розвинуте господарство, щоб дань прикріпляти до плуга. Тому вони відштовхувались від житлового будинку, в якому проживала родина.

Дані літописів щодо оподаткування древлян, сіверян та радимичів суперечать один одному. Якщо сума данини — це чорна куниця у древлян та, ймовірно, також і сіверян,

⁵⁰³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 14.

⁵⁰⁴ Там же. С. 14.

⁵⁰⁵ Там же. С. 15.

а в дреговичів шлаг, не виникає питань, то виникає питання: до чого прикріплювався податок? Владимирський літописець⁵⁰⁶, Літопис Авраамки⁵⁰⁷, Доповнення до Іпатієвського літопису⁵⁰⁸, Типографський⁵⁰⁹, Патріарший або Ніконовський⁵¹⁰, Радзівіловський⁵¹¹, Лаврентійовський літопис⁵¹², Сімеоновський літопис⁵¹³, Новгородський Другий літопис⁵¹⁴, Нікіфоровський літопис⁵¹⁵, на відміну від Татищева, не уточняли, хто саме мав платити данину Олегу. Але Устюжський літопис вказав, що данина накладалась на людину⁵¹⁶.

Але чи були в літописах вказана такі умови збирання данини, про які вказав Василь Татищев. У Вологодсько-Пермському літописі описано, що Святослав Ігорович

⁵⁰⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Владимирский летописец. Новгородская вторая летопись. Москва: Наука, 1965. Т. 30. С. 15.

⁵⁰⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Санкт-Петербург: Типография Елеонская и К, 1889. Т. 16. С. 36.

⁵⁰⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 239.

⁵⁰⁹ Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 8.

⁵¹⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 15.

⁵¹¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 17–18.

⁵¹² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10.

⁵¹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Симеоновская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1918. Т. 18. С. 9.

⁵¹⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородская Вторая летопись. Москва: Наука, 1965. Т. 30. 240. С. 15.

⁵¹⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука, 1980. Т. 35. 306 с.

⁵¹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

наказав в'ятичам платити «по щялягу від рала»⁵¹⁷. Отже, в Київській Русі примінявся даний спосіб збирання данини. Але літописець вказав про дану модель у більш пізній час.

Тому ми можемо припустити, що індивідуальну сплату данини з людини замінили в майбутньому на сплату з господарсько-сімейної одиниці, відштовхуючись від диму (житловий будинок) та плугу. Але в обох випадках, щоб зібрати данину, потрібно було створити систему, яка б дозволяла систематично збирати данину з обширних земель. Ми вважаємо, що руси тільки контролювали сплату данини та охороняли її. Данину ж збирали місцеві князі по умовах, встановленими хаканами русів.

Згідно з візантійськими джерелами, а саме текстом із твору Костянтина Багрянородного «Про управління державою». Розділ 9-й. Про Руссів, які приїжджають із Русі на однокрепках у Константинополь. У даній роботі вказано, що руси відправлялись на зиму в землі древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, які платять данину, живуть там та її збирають⁵¹⁸.

Для самостійного збирання данини русам була потрібна система її збору, яка будувалась на централізаційних процесах, бо війська русів були кожного року присутні в кожній землі, яка платила данину. Дана система зазнала кризи та вибухнула у древлянській землі, де при спробі зібрати данину декілька разів в один рік, був убитий князь Ігор Рюрикович⁵¹⁹. Причиною, на нашу думку, слугувало збільшення данини

⁵¹⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Вологодско-Пермская летопись. Москва: Наука, 1959. Т. 26. С. 19.

⁵¹⁸ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 72–74.

⁵¹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 23–24.

відносно тієї, яку встановив Олег⁵²⁰. Не слід виключати, що князь затримався у землях древлян, щоб перевірити, чи вся данина, яка збиралась, доставлялася йому. Події у древлянській землі є конфліктом між регіоном та Києвом через невдоволення щодо посилення податкового тягара.

У період правління Володимира система сплати данини кардинально міняється. Тепер князь не їздить збирати данину, а отримує від земельного центру, в нашому випадку, Новгорода 3000 гривень. Тисяча іде на утримання війська в даному регіоні, а дві тисячі — в Київ. Саме 3000 гривень отримував Ярослав Володимирович з Новгорода, одну тисячу залишав собі на утримання, а дві тисячі мав відправляти в Київ батькові⁵²¹. Літописець раніше при обкладанні податками вказував назву за родовою ознакою: тобто древляни, сіверяни, дреговичі, в'ятичі, полотчани, кривичі. Саме вони збирали встановлений податок з кожної людини, диму, плуга. Податок платився шкурами (кунами), рідше шлягами. Шкури князі реалізовували на ринках Візантії, Хозарії, Арабських країн. При Володимирі податки не платить земля, податки платить місто, притому податок фіксований, 3000 гривень. Фактично, князь віддає місту право збирати в землях дань, за це йому платять кожного року. Подумаємо самі, скільки князю було потрібно людей, щоб створити постійну систему сплати данини, яка мала опиратись на місцеву інфраструктуру. Не забуваємо і те, що серед князів постійно здійснювались ротації, а разом із ними землю покидали і всі його люди. Постійно діючу систему сплати податків могло побудувати місто, яке мало і гроші та людські ресурси. Князь отримував право прокорму себе і своїх людей та отримував ще кошти з судочинства в даній землі. Місто починає нав'язувати свою

⁵²⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Новгородская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 26.

⁵²¹ Там же. С. 69.

владу в регіоні, а князь виступає арбітром та захисником цієї землі. Місто відкуповується від князя за 3000 гривень в рік і саме починає збирати кошти із реалізації сировини, яку збирають у підконтрольних землях. Фінансова часткова незалежність регіону сприяє посиленню ролі віча. Не слід виключати і те, що місто платило гроші тільки за себе і навколишні землі, а князь і далі мав право збирати данину. Якщо розглянути податки, які Новгород платив при Олегу (300гривень)⁵²², та суму, яку місто платило при Ярославі Володимировичу (3000 гривень)⁵²³, то податки для міста збільшились у десять разів.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Полюддя здійснювалось не пересуванням усього війська одразу по підкорених племенах, а лише чотирма військами, які рушали з Києва, використовуючи човни і направлялись до міста, де й базувались всю зиму. Звідти вони відправлялись до Києва, де віддавали князю його частину данини, а потім відправлялись до Візантії з торговими цілями. Там торгували, наймовірніше, усе літо і поверталися до Києва. Саме тому Костянтин Багрянородний назвав цей процес кружінням. У Києві руси платили десятю частину прибутків князеві, отриманих під час торгівлі. Це вказує на те, що у русів була вироблена чітка система збирання данини. Велику роль в цій системі відігравала продумана логістика. Використовуючи річкове сполучення, руси могли швидко перевозити великі об'єми сировини, яку їм звозили в спеціально відведені місця.

Організація війська було тісно пов'язана з полюддям. Система була побудована так, що війська утримувались за рахунок підлеглих племен, на території яких вони і базувались. Ця система давала змогу князям утримувати велике військо, збагачуватись самим, ослаблювати підкорені племена та, у кінцевому результаті, — посилювати роль князівської влади в Русі.

⁵²² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 15.

⁵²³ Там же. С. 69.

Отже, полюддя можна інтерпретувати не тільки як процес збирання данини, але й як і маршрут кочування русів. Адже, крім зими, основна маса русів не мешкала на своїх територіях, тому розглядати полюддя тільки як збирання данини не є об'єктивним, бо цей процес мав комплекс завдань, пов'язаних з управлінням державою. Фактично, полюддя — це складна логістична система, яка будувалася на базі річкового транспорту та опорних центрів (фортець), що захищали логістичні маршрути і були факторіями, в яких накопичувалась данина та весною транспортувалась річками до Києва. Також ці фортеці були опорними військовими базами, з яких можна було вести військові дії при спробах повстань з боку місцевого населення. Полюддя було пов'язане з логістикою, збиранням податків, охороною торговельних шляхів, військовою організацією та контролем за данниками.

Процес збирання полюддя базувався на домовленості князівської влади з представниками племен через укладання домовленостей, при яких встановлювалась сума стягування данини та сам суб'єкт оподаткування. Ним виступала людина. Ймовірно, пізніше стали оподатковувати господарські одиниці (диму, плуга). Хоча, можливо, через помилки літописця могло бути навпаки. Слід зауважити, що якщо руси брали за основу хозарську систему сплати данини, то в них податкування здійснювалось з диму. У русів податкування здійснювалось із доходів особи.

Першою системною помилкою стався перехід до сплати фіксованої суми з міста. Спочатку Олег з Новгорода став брати 300 гривень. З часом сума почала зростати та стала при князюванні Володимира Великого 3000 гривень. Ми припускаємо, що в першому випадку 300 гривень місто платило за себе, а в період Володимира (3000 гривень) — платило за всю землю. Не виключено, що доходи міста теж за цей час піднялись і земля могла дозволити собі платити більшу суму. В цілому ми прослідковуємо тенденцію ослаблення єдиної державної

системи сплати данини Київському князеві. Перший дзвінок стався при руйнуванні системи полюддя у зв'язку з децентралізаційними процесами та перехід від індивідуального оподаткування людини, господарства до єдиного фіксованого податку від землі, яку представляло місто. Звісно, князівська адміністрація стягувала й інші доходи з землі, наприклад, за судову діяльність та інше. Але літописи чітко прослідковують тенденцію відмови від індивідуального фіксованого оподаткування землі, що збирало в свій час полюддя, до фіксованого загального податку, який накладался не на особу або господарську одиницю, а відразу за всю землю. Ця тенденція не давала можливості створити ефективну загальнодержавну систему сплати данини, яка б могла замінити примітивне полюддя, а почала створювати регіональні центри податкової системи, які замикалися не на столиці, а на регіональному центрі. Саме ці тенденції у майбутньому сприяли фінансовій незалежності та переходу Русі від імперії з єдиною системою збору данини (полюддя) до конфедерації із автономною системою збору податків, на яку центр мав вплив тільки через волю регіонального князя. Те, що податки піднялися у десять разів, може слугувати тенденція збагачення регіонів, що в майбутньому і дало їм можливість протистояти Києву. Секрет децентралізації Київської землі криється саме в еволюції податкової політики.

Слід зауважити, що збирання данини змінилося тим, що раніше процес її проведення розглядався як одна система. Війська князя, використовуючи човни, відправлялися у спеціальні міста, в які звозилася данина. Там забезпечували силову підтримку у вигляді контролю за збиранням та охороною зібраного, зимували і, коли розтавав лід, звозили данину у Київ. При Володимирі кожен із синів самостійно збирав у відведених йому землях данину, частину залишав собі, а дві третини відправляв батькові (Великому князю) у Київ. Цікаво те, що літописець вказав, що Ярослав Володимирович зібрав три

тисячі гривень, із яких дві тисячі мав відправити батькові. Але якби данина збиралася з господарства, то сума не могла бути фіксованою, адже могли виникнути нові господарства або зникнути старі. Те, що суми є цілі, а саме тисяча, дві тисячі, і вказує, що одиницею сплати для князя ставала не господарська одиниця, а вся земля в цілому. Фактично, якщо припустити, що 3000 гривень Ярослава — це є аналогічна данини з землі, то нічого дивного немає, що раніше не вказувалось, скільки данини має дати кожна земля, адже сума постійно мінлася і не могла бути заокругленою у зв'язку з постійними змінами в демографії, тому князь не знав, скільки йому привезуть данини. Наприклад, частину платників податків могло зникнути або, навпаки, з'явитися. Не слід виключати, що частину данини могли і приховати від князя. У нашому ж випадку Великий князь точно знав, що у нього вкрав син 2000 гривен. Фактично, Ярослав не збирав данину, а отримував від місцевих фіксовану суму грошей. Скільки ж данини збирали місцеві, на нашу думку, Ярослав і не знав. Його завдання полягало в підтримці порядку, контролю за тим, щоб дана сума була заплачена. Князь мав із цієї суми взяти 1000 собі для підтримки свого апарату управління та контролю, а 2000 гривен відправити в Київ. Початок зародження цієї системи ми ще бачимо при княгині Ользі, а саме, коли ділилася встановлена данина древлян. Одна третина йшла у Вишгород Ользі, а дві третини в Київ, що схоже на розподіл данини при Володимирі. При Святославі країна ділилася на три центри збору данини, кожен з яких очолює його син. При Володимирі землі починають збирати фіксовану суму. Фактично, в період правління Ярослава у Новгороді землі не стільки платять данину, як купують у князя це право за чітко встановлену суму.

2.5. Формування князівською владою державного устрою у Київській Русі

Однією з головних ознак імперії є її виникнення внаслідок завоювань, колонізації та інших форм експансії. Отже, імперія має розширюватись за рахунок завоювань. Чи підходить ця умова для Київської Русі? В 982 році регент Олег захопив Смоленськ та Київ. 883 року були підкорені древляни. 884 року підкорили сіверян. У 885 році радимичі стали платити данину Олегу. Суляни та тиверці бились з Олегом⁵²⁴. У 964 році Святослав ходив походом на в'ятичів і примусив їх платити данину⁵²⁵. Отже, Русь розширювала свої кордони за рахунок своєї військової експансії, підкорюючи сусідні племінні союзи.

Наступною ознакою є те, що імперія тримається на насильстві, на державному примусі з боку метрополії. З'ясуємо, чи Русь використовувала насильство для утримання своїх територій. Одразу після смерті регента Олега, в 913 році, древляни відділились від Ігоря. У 914 році князь Ігор розбив древлян та знову їх підкорив⁵²⁶. У 945 році древляни знову підняли повстання та вбили князя Ігоря. Його дружина княгиня Ольга в 946 році знову підкорила древлян і спалила місто Коростень разом з його жителями⁵²⁷. Спроби підняти повстання відбувались і в період правління князя Святослава. В 966 році Святослав придушував повстання в'ятичів⁵²⁸. У період правління князя Ярополка повстання підняли древляни

та новгородці⁵²⁹. Унікальність цих повстань була в тому, що їх очолювали брати князя. Отже, в період язичницької Русі підкорені племена здійснювали спроби вийти з-під влади Києва або хоча б покращити своє становище в імперії, використовуючи родичів Великого князя.

Складовими імперії є наявність колоній, які використовуються для збагачення метрополії. Костянтин Багрянородний повідомляв про проведення русами полюддя. Полюддя — це круговий об'їзд імперії з метою збирання данини. Зібрана данина продається на іноземних ринках⁵³⁰. Цікаво те, що руси зимували на землях підлеглих племен, ймовірно, з метою охорони і забезпечення збирання данини. Фактично, руси збирали з підконтрольних племен данину та утримували окупаційні війська, які базувались у ключових містах, куди завозилась данина.

Костянтин Багрянородний повідомив, що вся економічна система базується на викачуванні ресурсів з підкорених племен з метою продажу їх на міжнародних ринках. Підкорені племена ставали колоніями для Києва, який збагачувався за їх рахунок.

Дані візантійського імператора Костянтина Багрянородного дають нам можливість не тільки в отриманні ще одного припущення про наявність існування імперії у даний період, але й вказують на її кочовий характер, бо руси, проводячи полюддя і торгуючи з Візантією за договором 907 року, вели фактично кочовий спосіб життя. Можливо, саме тому Олег легко поміняв столицю Новгород на Київ. Хоча ми схилиємося до думки, що Київ мав для нього сакральний характер. Схожа ситуація була із князем Святославом Ігоровичем, яку ми також розглянемо по мірі нашого дослідження.

Давайте більш детально розглянемо історичні факти, які вказують на кочовий характер Київської Русі періоду

⁵²⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 14–15

⁵²⁵ Там же. С. 34–35.

⁵²⁶ Там же. С. 22.

⁵²⁷ Там же. С. 28–3.

⁵²⁸ Там же. С. 35.

⁵²⁹ Там же. С. 41–42.

⁵³⁰ Рибаків Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 71–72.

язичництва. З цією метою ми дослідимо роботу Костянтина Багрянородного «Про управління держави» та русько-візантійські договори.

У розділі дев'ятому, який має назву «Про русів приїжджаючих із Русі на онодревках у Константинополь» із тексту «Про управління державою» вказаний маршрут та час, який займає процес проведення полюддя «У листопаді князі разом із всіма русами виходять із Києва і відправляються в полюддя, круговий об'їзд у землі Древлян, Дреговичів, Кривичів та Сіверян та остальных слов'ян, які платять їм данину. Прокормлюються там цілу зиму, тобто зимують за рахунок свої данників, а в квітні, коли розтає лід на річці Дніпрі вони повертаються в Київ»⁵³¹. Відомий дослідник Київської Русі Б. А. Рибakov розрахував у своїй роботі «Світ історії», що полюддя тривало шість місяців і за цей час руси долали відстань у 1500–1600 кілометрів, здійснюючи кружіння. Саме полюддя, на думку вченого, було кожнорічним державним заходом. Військо, на думку автора, проходило по 7–8 кілометрів у день і здійснювало кругообіг. На своєму шляху руси використовували спеціальні військові стани, де вони відпочивали, після чого знову вирушали у подорож⁵³².

Слід зазначити, що в роботі «Організація проведення полюддя у Київській Русі» при проведенні дослідження даної теми був зроблений висновок, що полюддя не проводилось, як процес кружіння всіх русів по території данників, а військо ділилось на частини, і кожна частина на човнах відправлялась у конкретно відведене йому місто, де зимувала і займалась збиранням данини та її охороною, а весною транспортувала річковим шляхом до Києва. Тобто, дана робота ставила під сумнів дослідження Рибакова Б. А. про те, що руси цілу зиму

одним військом подорожували по землях данників, здійснюючи кружіння⁵³³.

Доказом цієї теорії є те, що Костянтин Багрянородний вказав, що руси повертаються у Київ, коли на Дніпрі зникає лід⁵³⁴. Б. Д. Рибakov вказує, що останнє велике місто в процесі збирання данини на шляху до Києва є Чернігів⁵³⁵. Отже, зі слів візантійця, до Києва відправлялись тоді, коли сходив лід на Дніпрі. Але біля Чернігова протікав не Дніпро, а річка Десна. Це, в свою чергу, суперечить теорії Б. А. Рибакова про кружіння при збиранні данини. Адже основний річковий шлях постачання данини здійснювався по Дніпру, а Десна мала тільки допоміжне значення у цьому процесі, і Чернігів не міг бути основним відправним пунктом у даній логістичній схемі.

Так чи інакше ми в своїх дослідженнях приходимо до думки, що руси не зимували у себе вдома в Києві, а відправлялись у землі данників, де зимували, і цей процес тривав, ймовірно, шість місяців. У червні руси відправлялись з торговими справами через Дніпро в Чорне море до болгарського міста Месімврія. Для цієї подорожі руси теж мусили мобілізувати великі сили, оскільки їм доводилось пробиватись через печенізькі землі. В джерелі вказується, що часто відбувалось так, що човни однодревки викидувались на берег і тоді всі руси теж приставали до берега з метою оборони від печенігів⁵³⁶. Отже, морський торговий караван не просто намагався проскочити через половецькі території, жертвуючи

⁵³³ Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 43. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. С. 111–116

⁵³⁴ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 74.

⁵³⁵ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 74.

⁵³⁶ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 72–74.

тими, хто відстав або кого викинуло на берег, а проривався силою і був готовий вступити у відкрите протистояння із степовиками на суходолі навіть за один корабель. Ці факти вказують, що руси мали достатньо військової сили при транспортуванні товару для торгівлі, щоб вести військові дії із степовиками.

Б. А. Рибаків припускав, що торговельний флот міг складатись з 400–500 човнів⁵³⁷.

Русько-візантійський договір 907 року вказує, що якщо прибувають руські купці, то хай беруть місячне протягом шести місяців. У місячне входило: хліб, вино, м'ясо, риба і плоди. Отже, даний договір гарантував утримання протягом шести місяців руських купців на візантійській території⁵³⁸. З цих даних ми робимо висновок, що збут полюддя (данини, зібраної із підкорених племен) тривав до шести місяців.

Слід зазначити, що договір 944 року теж вказував про право русів отримувати місячне, але їм заборонялось зимувати у Візантії⁵³⁹. Отже, торгувати дозволялося до зими. Оскільки руси взимку відправлялись в полюддя до підлеглих племен, то зрозуміло, що вони не могли зимувати у Візантії (біля монастиря Мамона — спеціального поселення для русів).

Руси мали б відправлятися додому не у зв'язку з продажем товару окремого купця, а із продажем всього товару каравану або ж коли піджимали строки прибуття, пов'язані з початком нового циклу полюддя. Відправляючись додому, їм знову ж довелося б пробиватися через землі половців, і невеликі групи стали б для степовиків легкою здобиччю. Тільки разом із всіма був шанс повернутись додому. Тут діяв принцип: або всі, або ніхто. Крім того, на це вказують записи Костянтина

⁵³⁷ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 74.

⁵³⁸ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65.

⁵³⁹ Там же. С. 37.

Багрянородного: при подорожі руси для торговельних справ плывуть до фортеці Вітичев та чекають там декілька днів, поки не припливуть всі однодревки (човни)⁵⁴⁰. Тому можна припустити, що коли руси повертались назад додому із торговельних операцій, то вони знову ж збирались в один кулак для того, щоб прорватись до Києва.

Для нас цікавим є те, скільки часу потрібно на проведення полюддя в Руській землі та тривалість перебування русів за кордоном. Полюддя, як зазначалося вище, проводилось шість місяців, і місячне, тобто безкоштовне харчове утримування купців теж тривало шість місяців. А тепер складемо весь час.

У листопаді руси відправлялися збирати данину, і цей процес у них тривав до квітня. Дані строки пов'язані із судноплавністю річок, а саме, коли вони замерзали та розмерзались. У червні вони вирушали торгувати тією даниною, яку збрали взимку, і ця торгівля, згідно з домовленостями, могла тривати шість місяців. Слід одразу зазначити, що навряд чи цей процес проходив саме так, як вказував Костянтин. Оскільки відправка із підкорених земель русів починалась із моменту настання судорожності на річках, то рання весна могла прискорити цей процес. У зв'язку з цим флот міг відправитись не в червні, а, наприклад, у травні. Саме з цим, ймовірно, пов'язувалося шість місяців перебування на візантійській території — це максимальний строк, скільки могли дозволити собі руси бути у Візантії, щоб встигнути повернутись до того, як має розпочатись наступне полюддя.

Отже, ми прийшли до думки, що руси могли перебувати у себе в Києві місяць, можливо, трохи більше. Із повідомлень Костянтина Багрянородного, та русько-візантійських договорів 907 та 944 років, руси перебували в Києві тільки в травні, можливо, могли зайняти частину квітня та червня. Далі відправлялись у торговельні справи і повертались

⁵⁴⁰ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 72.

не пізніше листопада для того, щоб встигнути зібрати данину. Частина часу вони могли бути вдома в листопаді. Знову ж, слід зазначити, що торговельні каравани мали б бути прив'язані не тільки до часу, але й до їх кінцевої мети, тобто продажу товару. Коли б руси продали весь товар до серпня, то навряд чи вони сиділи б до листопада, а, ймовірно, вирушили б додому раніше. Слід для об'єктивності зазначити, що вони могли б залишитись і далі у Візантії, навіть коли б продали весь товар, бо їх продовжували б годувати протягом шести місяців безкоштовно. Такими діями вони б зеконічили на утриманні війська, яке б харчувалося не за свій рахунок і навіть не за рахунок князя, а за рахунок візантійської казни. З таким підходом нам стає зрозуміло, що харчування русів здійснювалося за рахунок данників та торговельного партнера.

Із зазначеного ми можемо прийти до думки, що руси вели кочовий спосіб життя, не займалися сільським господарством і жили за рахунок збирання данини та продажу її за кордоном. Війна, збирання данини, торгівля та торговельні подорожі були основними сферами життя русів язичників згідно з джерельною базою арабів та візантійців. Для руса зв'язок із домом був доволі слабкий. Саме цим можна пояснити, що Великий князь русів Святослав Ігорович хотів перенести столицю із Києва до Болгарії. Пояснював свої дії князь тим, що на Дунаї проходять багаті торговельні шляхи⁵⁴¹.

Князь не бачив землю як власність, що експлуатується для отримання сільськогосподарського товару і є через це цінністю. Він вбачав цінність землі як торговельний шлях. Оскільки річковим та морським шляхом легше доставляти товар та швидко перекидати війська — то контроль за річками і був для князя стратегічним завданням. Саме це може пояснити, чому Руська

⁵⁴¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, 1863. Т. 15. С. 67.

правда майже не регулює питання володіння землею та захист великого княжого землеволодіння для сільськогосподарських робіт. Разом з тим вона більше уваги приділяла торговельним та пов'язаним з ними відносинам для тих хто, веде кочовий спосіб життя, відчуження та захист землі не є пріоритетним. Тому ці питання повною мірою у Руській правді не розкривались і не були розкриті як за кордоном та суттєво відставали, наприклад, від Салічної Правди⁵⁴².

Якщо степовиків цікавили, в першу чергу, поля для випасу худоби, землеробів — поля для сільськогосподарських робіт, то русів цікавила не земля, а данники, з яких можна було забрати ресурси як для задоволення своїх власних потреб, так і для продажу їх за кордоном у буквальному розумінні, оскільки руси займалися работоргівлею⁵⁴³. Тому їх цікавили комунікації, по яких вони могли транспортувати товар у великій кількості, а це простіше було здійснювати через річкові шляхи. Ними можна було перевозити данину на великі відстані для реалізації її за вигідними цінами за кордоном.

Слід зазначити, що, згідно з арабськими джерелами, все майно передавалося по жіночій лінії, чоловіки отримували зброю⁵⁴⁴. Можливо, це було викликано тим, що чоловіки не займалися господарством, оскільки більшість часу проводили, не перебуваючи вдома. Тому управління господарством перекладалося на жіночі плечі. Звісно, жінки теж проводили якийсь час у походах з чоловіками з метою продовження роду, але вагітність та виховання дітей прикріпляли їх на якийсь час до одного місця, і вони були зацікавлені в його зручності. Тобто, жінці був потрібний будинок, де вона могла б рости

⁵⁴² Law and History Review, Issue 4 (2), (November). Volume 35. Cambridge University Press, 2017. Pages. 1266–1275

⁵⁴³ Грушевський М. С. Війми з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 48.

⁵⁴⁴ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 400.

дітей та, можливо, доглядати за літніми батьками. Чоловіка, в свою чергу, це взагалі не цікавило через його спосіб ведення життя.

Особливістю кочового способу життя русів було те, що діти та частина старих людей не брали участі в даному процесі і залишалися вдома. У джерелах не вказується, що руси брали в торговельні операції дітей. Старі люди, як і діти, радше створювали б на кораблях під час походу проблеми. Тому ми припускаємо, що літні люди в своїй більшості залишались охороняти дітей та несли гарнізонну службу⁵⁴⁵.

Згідно з даними Ібн-Фадлан руси в торговельні подорожі брали своїх жінок⁵⁴⁶. Можна припустити, що частина жінок залишалась вдома доглядати дітей і управляти господарством. Цей же автор вказував, що руси мали декілька молодих дівчат та хлопців⁵⁴⁷. Ібн Русте теж підтверджував багатоженство в русів. Він вказав, що коли помирав знатний рус, то в його могилу клали улюблену жінку, а за Ібн-Фадланом — могли покласти і юнака⁵⁴⁸.

Отже, частина русів вела кочовий стиль життя, і це тісно було пов'язано з економічною моделлю суспільства.

Ознакою імперії є те, що правова система має діяти, в першу чергу, в інтересах метрополії. Правові документи язичницького періоду — це русько-візантійські договори. В русько-візантійських договорах були створені сприятливі умови для продажу данини, яку збирали руси, і це прописано в договорі

⁵⁴⁵ Настюк А. А. Форма державного устрою Київської Русі в період язичництва: кочова імперія. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика): науковий журнал. 2019. Випуск 14. С. 17–18.

⁵⁴⁶ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 64.

⁵⁴⁷ Там же. С. 66.

⁵⁴⁸ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 46, 64, 66.

907 року⁵⁴⁹. Другий договір 911 року забезпечував права та вказував на обов'язки русів, які перебували на території Візантійської імперії⁵⁵⁰. Третій договір забезпечив повний контроль руським князям на торгівлю з Візантією, бо без дозволу князя, який мав видати документ, що засвідчував кількість човнів, їх візантійці затримували, а при спротиві навіть вбивали⁵⁵¹. Справа в тому, що в документах говорилося тільки про русів або використовувався термін Русь. Коли Олег збирав війська, то перераховувались учасники. Були вказані: варяги (найманці), словени, руси, чудь, кривичі, меря, древляни, радимичі, поляни, сіверяни, в'ятичі, хорвати, дуліби і тиверці. І всіх їх називали Велика Скіфія⁵⁵². У 944 році Ігор зібрав війська, в які ввійшли: варяги, русь, поляни, словени, кривичі, тиверці, печеніги⁵⁵³. Отже, коли літописець перераховував учасників походу, то вказав і про русів, і про інші підкорені племена та, ймовірно, союзників. У договорах прописувались саме інтереси русів. У договорах мова йшла тільки про русів, і про інших утримувачів благ там не вказано.

Арабське джерело «Межі світу» вказує, що у русів є групи слов'ян, які служать їм. Вони шийють шаровари приблизно із ста «гязов холста»⁵⁵⁴.

У договорі з Візантією 907 року вказано, що спеціальне утримання, яке надавали візантійці, першими мали отримати купці, які прибували із Києва, а тільки потім купці

⁵⁴⁹ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65–66.

⁵⁵⁰ Там же. С. 10–14.

⁵⁵¹ Там же. С. 35–41.

⁵⁵² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 17.

⁵⁵³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 19.

⁵⁵⁴ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 47.

із Чернігова, Переяслава, Полоцька, Ростова, Любича та інших міст⁵⁵⁵. Із тексту договору ми знову ж бачимо привілейоване становище Києва, столиці русів по відношенню до інших міст. Навіть у Руській правді вказується про русів і словен окремо, хоча, слід зазначити, що відмінностей у їх правовому статусі не було. Ймовірно, наявність у Руській Правді цих даних є пережитком минулого⁵⁵⁶. Отже, у нас є підстави вважати, що дані правові документи в першу чергу захищали інтереси русів.

Ще однією з умов імперії є дискримінаційне становище населення колонії та обмеження їхніх прав. Згідно з арабськими джерелами, є свідчення дискримінаційного становища слов'ян по відношенню до русів. У книзі «Дорогі цінності» вказано, що руси нападають на слов'ян, беруть їх у полон і продають хозарам або болгарам⁵⁵⁷. Також у книзі «Краса розповідей» повідомляється, що руси не вирощують зернові культури, а забирають їх у слов'ян. Серед русів багато слов'янських рабів. Руси відправляються у слов'янські землі і беруть з них на своє утримання. Отже, араби вказують, що руси грабують і експлуатують слов'ян. Оскільки вони самі, окрім торгівлі та військової справи, майже нічим не займаються, то всі інші потреби для їхнього життя забезпечуються за рахунок слов'ян. Для нас цікавим є те що, араби вказували на відсутність сільського господарства та ремісництва у русів. У тексті про русів Ібн Русте вказано, що руси не мають нерухомого майна ні сіл, ні полів, єдина їхня справа — це торгівля соболями, білками та іншим хутром. За рахунок

⁵⁵⁵ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65.

⁵⁵⁶ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 81.

⁵⁵⁷ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 45.

набігів на слов'ян руси торгують полоненими рабами. Разом з тим автор вказує, що у русів є багато міст⁵⁵⁸.

Ці дані є ще одним доказом кочового характеру життя русів. Оскільки вони не мали своїх власних сіл та не займалися сільським господарством для того, щоб вижити, вони були б змушені міняти свій спосіб життя або ж грабувати сусідів. Руси вибрали останнє.

Наявність централізованого органу влади та намісників у колонії є ще одним доказом імперії. Про наявність у русів централізованої влади вказується у Бертинських аналах у 839 році. В даному джерелі повідомляється, що у русів є лідер, який носить титул хакан (хан над ханами). Арабські джерела теж вказують, що лідер русів носить титул хакана⁵⁵⁹. Отже, централізоване управління влади було сформоване на Русі ще у 839 році. За приклад існування інституту намісництва ми можемо взяти дані щодо приходу Рюрика в землі ільменських слов'ян. Він посадив своїх братів Трувора в Ізборську, а Синеуса в Білоозері⁵⁶⁰. Ще можна привести в приклад Рогвольда, який сидів у Полоцьку, і Тура, який князував у Турові. Вказано, що їх предки прийшли з Рюриком⁵⁶¹.

Отже, ці князі були посажені ще ним і керували цими землями. Можна припустити, що вони виконували функції посадників. Ще одним доказом про існування інституту намісництва є захоплення Олегом Смоленська. Племінний союз кривичів, центром якого і був Смоленськ, запросив Рюрика

⁵⁵⁸ Новосельцев А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. С. 397.

⁵⁵⁹ Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. С. 288.

⁵⁶⁰ Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Санкт-Петербург: Археологическая комиссия, 1888. Т. С. 5.

⁵⁶¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 43.

на князювання⁵⁶². Чому тоді Олег брав місто силою? Ми пропускаємо, що це викликано тим, що Аскольд раніше захопив Смоленськ і посадив там свого намісника. Саме тому Олегу і довелося брати в облогу місто. Цікавим доказом про існування інституту намісництва в цей період виступають русько-візантійські договори. В договорі 907 року вказано, що утримання прибуваючих з руських міст має в першу чергу Київ, потім Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч та інші міста, оскільки там сидять підвладні Олегові князі⁵⁶³.

Отже, дані міста класифікувались як руські, і в них сиділи князі, які в період князювання Олега та Ігоря не входили в рід Рюриків, але були підвладні ним. Оскільки зазначені міста знаходились на території підкорених племен, саме вони, ймовірно, були центрами збору данини із підкорених племен та контролювали річкові шляхи. Костянтин Багрянородний згадує, що човни прибувають з Любича, Чернігова, Новгорода, Смоленська. Ці міста були названі тому, що через них проходили торговельні річкові шляхи для звозу данини. Те, що в містах сиділи не місцеві князі, а призначені Рюриками князі посадники, доводить Полоцьк. Адже, коли в договорі 907 року вказується Полоцьк, де сидів князь, підвладний Олегу, то нам відомо, що в період правління Ярополка Святославовича там сидів Рогвольд, який, за свідченням літопису, прийшов з-за моря. Тобто він ніякого відношення не мав до місцевої княжої династії полоцьких князів, як і Тур, який сидів у Турові. Отже, там сиділи посаджені Рюриками князі, які були підвладні їм та представляли окупаційну адміністрацію Рюриків⁵⁶⁴.

⁵⁶² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9, 15.

⁵⁶³ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65.

⁵⁶⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 32.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Провівши дослідження, ми прийшли до думки, що виявлені аргументи по підтвердженню існування у Київській Русі імперії є доволі значними і їх не можна ігнорувати. Руси розширювали свої території за рахунок завоювань. Руські князі проводили експансіоністську політику з метою розширення свого впливу. Ця політика дала змогу побудувати саму велику за територією державу в Європі. Для об'єктивності слід додати, що деякі племенні союзи без насильства йшли під підпорядкування русів.

Будь-які прояви племінних союзів відділитись від Київської Русі суворо карались. Навіть новгородці, які запросили Рюрика, зазнали насильства, коли підняли повстання через невдоволення його правлінням, а їх вождь Вадим Хоробрий був убитий. Древляни, які проявляли непокору Києву і убили князя Ігоря, зазнали каральних дій з боку княгині Ольги, що вирізала запрошених древлян на тризну по чоловіку, а пізніше княгиня спалила Вишгород із населенням. Ці дії княжої влади вказують на те, що будь-який прояв непокори присікався дуже жорстокими мірами.

Захоплені племінні союзи використовувалися для збагачення самих русів за рахунок отриманої з них данини та продажу її на закордонних ринках. Слід звернути увагу, що Київ розглядав підкорені землі як джерело безкоштовної сировини, яку мали б платити за тих умов, що укладалися з данниками. Якщо данники проявляли непокору, то сума данини збільшувалась. Також руси утримували зимою свої війська за рахунок підкорених народів. Разом з тим підкоренні племена мали б брати участь у походах Русі та отримували б за це багату здобич. Особливо яскравим прикладом є війни Русі з Візантією. Фактично із всіх земель Русі через систему полюддя збирались багатства і відправлялися до Києва. Був історичний випадок, коли у древлян за один рік спробували

тричі зібрати данину. Руси проводили колоніальну політику стосовно слов'ян та фіно-угорців, які були їхніми данниками.

Право русів діяло, в першу чергу, в їхніх інтересах. У Русько-візантійських договорах вказувалось, що, в першу чергу, пільги мали б отримувати ті, хто прибував з Києва і потім обслуговувались інші. При тому, коли називалися інші міста, які отримували пільги, то ми вважаємо, що ці міста були руськими і там владу тримали руси. Вони були форпостами Русі та іменувались «Зовнішня Русь». Щодо прав русів, слід звернути увагу, що в договорах з Візантією регулювались відносини між русичами та християнами. Візантійці ідентифікували свою сторону як християн, а Русь своїх називала русами. Тобто, оскільки у Візантії жили різні народи, то їх охарактеризували за релігійною приналежністю. У договорі вказувалось, що руси клялись зброєю та Перуном і Велесом. Але посли русів свою сторону не визначали за релігійною ознакою, а визначили їх як русів, хоча у війську літописець перераховував, крім русів, племена полян, словен, кривичів, сіверян, древлян та інш. Але захищалися договором права саме русів. Оскільки даний договір 907 року, в першу чергу, стосувався торговельних відносин між Візантією і Руссю, складається враження, що в Константинополі дозволялось торгувати тільки русам, яких права і захищалися. Це означає, що руси повністю тримали торгівлю з візантійцями в своїх руках, забороняючи іншим купцям, не русам з Київської Русі, користуватись встановленими пільгами або взагалі виключали їх з торгівлі із Візантією. Дана політика є яскравим проявом імперської політики імперії стосовно своїх колоній, яка контролювала торгівлю своїх колоній, створюючи сприятливі умови, в першу чергу, для себе.

У язичницький період Русі відбувалась дискримінація русами слов'ян, яка виражалася в їхній експлуатації у своїх цілях. За даними арабських джерел, руси не вирощували нічого. І, якщо їм щось було потрібно, то вони це забирали

у слов'ян. Це вказує на те, що руси дискримінували слов'ян, привласнюючи їхні результати праці собі, коли в них виникала в цьому потреба.

У русів була централізована влада, на чолі якої стояв Хакан русів. Влада князя передавалася у межах роду Рюриків і створювала монополію. Представники будь-яких інших родів, які не відносилися до роду Рюриковичів, або навіть чоловіки, що одружувалися з представницями роду Рюриковичів, не могли стати визнаними князями в Київській Русі.

Також, ймовірно, існував інститут намісництва. Це виражалось через посилення у підкорені племена князів, які були підвладні Рюрикам. Так, нам відомо, що Рюрик посадив у містах своїх братів та варягів, які прибули разом з ним: Рогвальд, Тур, можливо, були й інші. Святослав посадив у Києві Ярополка. В древлянській землі Олега, Ярослава в Новгороді. Ярослав теж продовжив політику свого батька Святослава і розіслав по підконтрольних землях своїх синів. Те, що сини були направлені в землі посадниками, а не власниками князівств, вказує на те, що податкова політика контролювалась батьком і він міг здійснювати ротації стосовно своїх синів, переводячи їх на інші землі.

Руси вели кочовий спосіб життя і були торгівцями-розбійниками. Маршрути кочування були тісно пов'язані із збиранням данини та торговельними операціями з її реалізації. Фактично процес кочування мав назву полюддя, про яке і згадував Костянтин Багрянородний. Цей комплекс заходів опирався на систему міст, які виступали як центри збору данини та були місцями дислокації військ по утриманню окупованих територій. Кочівля русів також тісно була пов'язана із харчовим утриманням. Якби руси не кочували, то через їх спосіб життя, а саме відмову від сільського господарства, призвело б до голодної смерті. Саме спосіб ведення життя та, можливо, релігійні традиції змусили їх створити імперію, бо самостійно без підкорених племен і викачки з них

ресурсів вони не могли б існувати без суттєвих змін у своєму суспільстві. Дослідження даного проміжку часу полягає у тому, що є суттєві проблеми з джерельною базою, які в повній мірі не дозволяють дослідити культурний побут язичників русів. Літописи створювались під патронатом саме церкви, яка, в свою чергу, боролася проти язичництва. Події у літописах у доязичницький період не розкривають у повній мірі побут та світобачення саме руса. Ось чому записи візантійців та арабів про русів-язичників такі важливі для нас. Найголовніше, що в питанні побуту русів вони не розходяться. Як вище вказано, араби вказали, що руси нічого не виробляли, а займались торгівлею та розграбунком сусідів. Візантійці, в свою чергу, описуючи полюддя фактично підтверджували оцінку побуту русів, надану арабами, бо останні протягом року здійснювали цілий комплекс дій, пов'язаних саме з торгівлею та збиранням данини. Аналіз комплексу даної діяльності вказує на те, що у русів фізично не було часу займатись сільським господарством, оскільки свої людські ресурси вони використовували в сфері війни, контролю територій і торгівлі.

Руси створили єдину систему збору данини, яка була централізована та повністю контролювалась Київськими князями.

Отже, доказова база дає нам можливість припустити про існування у русів імперського державного устрою. При тому, найактивніша їх частина вела кочовий спосіб життя. Але для повного розкриття даного питання потрібні подальші дослідження. Кочовий характер руської держави теж потребує більшої доказової бази, яку можна виявити при подальшому дослідженні.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРОЦЕС ЗМІЦНЕННЯ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕД ВІЧЕМ

3.1. Еволюція основних напрямів діяльності князівської влади в кінці X — на початку XII ст.

Після смерті Святослава кожен з його синів почав думати про зміцнення своїх позицій на Русі. Вони прагнули послабити владу один одного. Один із синів Святослава, Олег, наказав убити сина Свенельда Люта, коли той займався мисливством на території древлян.

Свої дії Олег аргументував тим, що Лют вів полювання на території, яку він контролював⁵⁶⁵. Олег мав розуміти, що вбивство сина воєводи Свенельда сприйматиметься його братом Ярополком як агресія, і це аж ніяк не стане запорукою добросусідських відносин. Отже, Олег свідомо пішов на конфронтацію з Києвом. Те, що Олег аргументував убивство Люта тим, що той займався мисливством на його території, вказує на те, що він давав зрозуміти, що на древлянській землі, де він сидів, керує він, а не його брат Ярополк, якому служив Свенельд, а, можливо, і сам Блуд.

⁵⁶⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 28.

Тим самим Олег дав зрозуміти, що не збирається підкорятись Ярополку, і, якщо той втручатиметься в його справи, то він застосує силу. Своїми діями Олег здійснював функцію князівської влади — захист своєї території, хоча у таких діях прослідковувався сепаратизм. Не слід виключати, що Олег припинив виплату данини Києву.

Після того, як Ярополк вислав війська у древлянську землю, Олег вирішив вступити з ними в бій. У 977 р. поблизу міста Вручай зустрілись київські та древлянські полки. У цій битві перемогли кияни, а древляни були змушені відступати до Овруча. Саме тоді, при спробі відступити, Олег загинув⁵⁶⁶. Отже, дії Олега вказують на те, що він не хотів залежати від свого брата Ярополка, але така спроба завершилась повною поразкою.

Метою Олега було стати незалежним князем древлянської землі, яку він вирішив захищати навіть від своїх братів.

Літописець намагався звинуватити у протистоянні Олега та Ярополка воєводу Свенельда, який нібито підговорив Ярополка виступити проти свого брата. Таку думку підтверджують слова Ярополка, з якими він звернувся до Свенельда: «Свенельдъ, яжъ, сего ты еси хотель»⁵⁶⁷. З цих слів у нас може скластись враження про те, що Свенельд був найвпливовішим воєводою і змусив Ярополка піти проти свого брата Олега. Але ми маємо інші дані щодо вигаданої могутності Свенельда. Літописець зазначає: «В лето 976 нача княжити Ярополкъ в Киеве»⁵⁶⁸, и воєвода оу него Блоудъ»⁵⁶⁹.

⁵⁶⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 28.

⁵⁶⁷ Там же. С. 28.

⁵⁶⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Западнорусские летописи. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1907. Т. 17. С. 9.

⁵⁶⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 27.

Отже, довірою Ярополка користувався не Свенельд, а Блоуд. Цікавим є і той факт, що Лют був убитий у 975 р., а військові дії між Олегом та Ярополком розпочались у 977 р. Якби основною причиною початку війни було вбивство Люта, то Ярополк мав би виступити проти Олега у 976 р. На нашу думку, вбивство Люта стало першим, але не останнім чинником війни. Швидше за все, саме у 976 р. відбулись якісь події, які призвели до прямої конфронтації братів.

Можна вважати, що саме в цей рік древляни не дали данини, але ми не маємо прямих свідчень літописців. Однак, можна з впевненістю стверджувати, що дії Ярополка були спрямовані на відновлення порушеного порядку, який діяв за їх батька Святослава. Отже, Ярополк своїми діями виконував військову функцію, яка полягала в захисті і цілісності країни та у збиранні, забезпеченні й використанні військової сили. Отже, крім військової функції, князівська влада здійснювала і консолідуючу функцію, адже зі смертю Олега древлянська земля знову підпала під вплив Києва.

Смерть Олега стала причиною втечі із Русі новгородського князя Ярослава. Після того як Ярослав, боячись за своє життя, втік до Скандинавії, Ярополк направив до Новгорода свого посадника⁵⁷⁰. Ці дії Ярополка можна назвати функціями по зміцненню системи влади управління країною.

Ця функція проявляється у здійсненні Ярополком кадрової політики на підпорядкованій йому території. Після підкорення древлян слід вважати, що Ярополк також призначив туди посадника.

Один із синів Святослава, Володимир, також втік до Скандинавії. Він сподівався саме там отримати підтримку в боротьбі проти свого брата Ярополка. Шляхом ведення переговорів він найняв загін варягів для військової служби. Для нас є актуальним питання, де у молодого княжича взяли кошти?

⁵⁷⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 49.

Можна допустити, що він їх зібрав за рахунок несплати данини у Київ, що, у свою чергу, і призвело до конфлікту його із старшим братом.

Увійшовши з варягами до Новгороду, він вигнав Ярополкового посадника і наказав, щоб той передав, що «Володимир розпочинає війну з Ярополком»⁵⁷¹. У своїх діях він хотів бути схожим на батька, адже той теж попереджав своїх супротивників про намір напасти на них. Отже, Володимир прийняв рішення боротись за Київський стіл із Ярополком. Для того, щоб рушити на Київ Володимир мав посилити свої позиції. Для цього він вирішив застосувати не силу, а дипломатію.

Для успішного походу на Київ Володимирі потрібно було заручитися підтримкою полоцького князя. Для того, щоб полоцький князь Рогвольд підтримав його, Володимир вирішує одружитись із його дочкою Рогнедою. Але вона відмовила йому, оскільки мала бажання одружитись з Ярополком⁵⁷². Отже, дипломатія Володимира зазнала повного фіаско. Мало того, що йому відмовили в одруженні, але ще й дали зрозуміти, що Рогвольд підтримуватиме Ярополка.

Після провалу дипломатії Володимир вирішує покласти на військову силу, а тому розпочинає військову кампанію проти Полоцька, в якій він досяг перемоги⁵⁷³. Мазуринський літописець вказує, що Володимир на півночі зібрав військо в 70000 варягів⁵⁷⁴. Ми вважаємо, що або це були всі мобілізовані війська півночі Русі, або кількість суттєво перебільшено.

⁵⁷¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 28.

⁵⁷² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 28.

⁵⁷³ Там же. С. 28.

⁵⁷⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописцы последней четверти XVII в. Москва: Наука, 1968. Т. 31. С. 41.

Отже, для досягнення своїх цілей князь Володимир використав військову силу.

Після взяття Полоцька Володимир іде на Київ. Ярополк, у свою чергу, заклався у Києві. Володимир розумів, що взяти Київ буде важко. Для вирішення цієї проблеми він використовує дипломатію. Йому вдалося переманити на свою сторону найвпливовішого воеводу Блуда, який умовляє Ярополка покинути Київ, і Ярополк, піддавшись вмовлянням, покидає місто, після чого сюди увійшов Володимир. Після втрати Києва заманив Блуд Ярополка на перемовини з Володимиром, де і був убитий⁵⁷⁵. Отже, дипломатії вдалось зробити те, що навряд чи вдалось б добитись військовою силою. У досягненні своєї мети князь Володимир використовував дипломатичну функцію. Вбивство Ярополка пов'язане із виконанням Володимиром консолідуючої функції, адже після смерті Ярополка на Русі залишився лише один син Святослава — Володимир. Це, у свою чергу, дало можливість закінчити боротьбу за владу в Русі між синами Святослава.

Отже, для досягнення своєї мети сини Святослава використовували кілька методів, з яких найбільш застосовуваний був військовий, але найбільш результативним — дипломатичний.

Володимир, ставши Великим князем, ставить перед собою нові завдання. Він прагне зміцнити кордони та розширити сфери впливу. Зазначеного він намагався досягти за рахунок залучення нових данників у Русі. З цією метою він здійснив походи проти Польщі, в'ятичів, Литви, радимичів, болгар та хорватів⁵⁷⁶. Цими походами Володимирі вдалося укріпити кордони з сусідами та посилити свої позиції у Східній Європі. Похід на болгар закінчився перемогою русів, але Добриня, воевода русів, порекомендував покинути територію болгар. Своє рішення він обґрунтував так:

⁵⁷⁵ Там же. С. 29.

⁵⁷⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 132.

«Съглядахъ колодниѣ и соуть вси в сапозехъ: симѣ дани нам не дати, поидевемискати, лапотникъ»⁵⁷⁷.

Складається враження, що захоплена територія не виправдала їх сподівань, адже, крім цього випадку, руси ніколи добровільно не покидали захоплені території. На нашу думку, причиною відступу могла стати відсутність механізму збирання данини у болгар. Якщо у них данину збирала адміністрація правителя, то могла виникнути проблема у тому, як її забрати, коли така адміністрація буде знищена.

Племінні союзи складались із кількох племен, у кожного з яких діяла своя система збирання данини на користь свого місцевого князя. Той, у свою чергу, передавав данину спочатку лідеру племінного союзу, а коли їх землі потрапили під контроль Русі, то вони віддавали данину призначеному із Києва князю або посаднику. Отже, знищення лідера союзу племен та його адміністрації не тягло за собою руйнування системи збирання данини, адже кожен член союзу збирав данину окремо. Але, якби у болгар механізм збирання данини не був побудований, як у племінному союзі, знищення адміністрації володаря Болгарії тягло б за собою руйнування системи збирання коштів. У цьому випадку русів ця територія не цікавила б, оскільки вони своїми силами не змогли її налагодити, у них не було сильної розгалуженої місцевої адміністрації, яка могла б повністю взяти на себе збирання данини. Наше припущення про збирання данини у союзах племен було зроблене на основі соціально-політичної стратиграфії Русі, наданої Б. О. Рыбаковим⁵⁷⁸. Але для об'єктивності слід наголосити, що це є лише припущення і що для більш детального дослідження цієї проблеми потрібно ще працювати.

⁵⁷⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 31.

⁵⁷⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 83–84.

Конфлікт Болгарії та Русі закінчився підписанням договору про мир⁵⁷⁹. Це є яскравим прикладом того, як за допомогою військового механізму можна досягти позитивного результату у виконанні дипломатичної мети.

Під час зазначених походів Володимир вирішував не тільки фінансову, а й ідеологічну проблему. Він намагався ввести для русів визначний язичницький пантеон богів з лідерством у ньому Перуна⁵⁸⁰. Це була ідеологічна функція князівської влади.

З невідомих нам причин Володимира не влаштувала його язичницька релігійна реформа, а тому він вирішив піти на радикальний крок по зміні релігії. Причиною невдоволення існуючою язичницькою релігією могло бути те, що його не влаштував авторитет язичницьких релігійних служителів — волхвів. В арабських джерелах зазначається, що волхви мали настільки великий авторитет, що могли втручатись у справи правителів⁵⁸¹. Можливо, саме заміною релігії Володимир хотів позбутись конкуренції волхвів.

Першими агітувати Володимира прибули волзькі булгари. Вони намагались умовити його прийняти ісламську релігію⁵⁸². Потім до князя прибули німці, які агітували за християнство⁵⁸³. Після німців прийшли хозари, які агітували за прийняття Володимиром іудаїзму⁵⁸⁴. Представники Болгарії про-

⁵⁷⁹ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 236.

⁵⁸⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 30.

⁵⁸¹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 47–48.

⁵⁸² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 31.

⁵⁸³ Там же. С. 32.

⁵⁸⁴ Там же. С. 32.

понували змінити його язичницьку віру на християнство. Літописець зазначає, що Володимир сподобалось християнство, але він не міг прийняти таке важливе рішення без підтримки бояр та старців градських. Саме тому їх було зібрано для вирішення зазначеної проблеми. Вони запропонували князю послати своїх представників за кордон і на місці зібрати інформацію щодо суті різних релігій. Повернувшись, посланці пропонували прийняти християнство⁵⁸⁵. Отже, у діях князя проглядається ідеологічна функція, а, відправляючи мужів для вивчення релігій в інші країни, він виконував також і дипломатичну функцію.

Прийняття християнства Київською Руссю тісно пов'язане із перемогою руської дипломатії стосовно одруження Володимира з візантійською принцесою Анною. Відомий історик Михайло Брайчевський наголошував, що Візантійський імператор у той період знаходився у складній ситуації, адже в імперії тоді розпочалося повстання. Імператор хотів використати військову силу русів для придушення повстання, але князь Володимир зажадав від нього погодитись на одруження з візантійською принцесою. Коли візантійці не захотіли піти на поступки князю, то він вторгся у візантійські володіння у Криму та захопив Херсонес. Після цих подій Візантія поступилась Володимиру, і він (після свого хрещення) зміг одружитись з візантійською принцесою⁵⁸⁶.

Одруження князя Володимира з візантійською принцесою було визнанням Візантією Русі як великої держави. Для досягнення потрібного результату князь Володимир використовував військовий та дипломатичний механізм. Слід зазначити, що князь Володимир надав візантійцям 6-тисячний військовий корпус для допомоги імператорові у боротьбі

⁵⁸⁵ Там же. С. 34.

⁵⁸⁶ Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 171–173

з повстанцями⁵⁸⁷. Одруження Володимира з візантійською принцесою могло дозволити русам претендувати на візантійський престол, а це, у свою чергу, могло б призвести до об'єднання Русі та Візантії в одну державу.

Після особистого хрещення та одруження з візантійською принцесою Володимир розпочинає хрещення Київської Русі. Для досягнення цієї мети Володимир використовує військовий механізм, адже саме за підтримки армії вдалося охрестити русів.

Але не все населення Київської Русі підтримало релігійну реформу князя. У Новгороді, наприклад, довелося використовувати військову силу, і ми вважаємо, що охрестити новгородців вдалося тільки з другої спроби, адже побудовану церкву Преображення новгородці спалили⁵⁸⁸. В. В. Седов у своїх дослідженнях доводив, що християнство повільно просувалося у сільській місцевості аж до вторгнення монголів⁵⁸⁹.

Після релігійної реформи Володимир поставив перед собою мету, суть якої полягала в укріпленні південних кордонів Русі. Він почав інтенсивне будівництво укріплень, які мали б скласти розгалужену систему міст-фортець, оточених системою валів. Зважаючи на те, що будівництво проходило в малозаселених місцях, то відразу почав відчуватись дефіцит людських ресурсів. Наявність великої території та її мала заселеність спричинили напади кочівників, які здійснювали походи проти Русі. Іноді степовики збирали настільки велику армію, що навіть об'єднані військові сили кількох земель

⁵⁸⁷ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 237.

⁵⁸⁸ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Москва: Наука, 1989. Т. 1. С. 239.; Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 73.

⁵⁸⁹ Головкин Б. О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ: АН України. Інститут історії України, 1994. С. 23.

не могли їх перемогти. Отже, людям, які жили на кордонах із степом, загрожувала велика небезпека, а тому бажаючих там поселитись було небагато. Але Володимир знайшов вихід із цього становища. Літописець повідомляє, що для населення на межі із степом мужів відбирали у в'ятичів, ільменських словен, кривичів, чуді. П. П. Толочко, досліджуючи це питання, був здивований тим, чому саме цим племенам була виявлена така висока довіра. Він дійшов висновку, що Володимир за рахунок зазначених мужів прагнув створити протидію місцевому боярству⁵⁹⁰. Але чи могли, наприклад, в'ятичі бути вірною силою, адже вони здійснили проти нього два повстання? На нашу думку, авторитет Володимира у в'ятичів не був високий, адже в їх очах він виявився справжнім узурпатором. Ільменські словени також не були вірними союзниками князя Володимира, бо саме він насильно запровадив християнство у Новгороді. Новгородці доволі агресивно поставились до ініціативи князя щодо зміни релігії. Літописці повідомляють навіть про серйозні збройні сутички⁵⁹¹. Кривичі по приході до влади князя Володимира теж повстали проти влади князя. Володимир був змушений відправити на їх землю військо на чолі з воєводою Вовчий хвіст, який і розбив повстанців.

Племінний союз чуді взагалі не відносився до слов'янських племен, а тому сподіватись на його підтримку було б марним⁵⁹². У зв'язку із зазначеним постає питання, чому князь Володимир вирішив посилити на кордоні країни майже вороже налаштованих поселенців?

Щоб зрозуміти це, необхідно розглянути ситуацію, яка склалася тоді в Київській Русі. Можна стверджувати, що

⁵⁹⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 51.

⁵⁹¹ Там же. С. 73.

⁵⁹² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 5.

населення було незадоволене зміною релігії⁵⁹³, адже така зміна призвела до дестабілізації, і навіть вірні соратники Володимира — новгородці не підтримали його і намагались чинити спротив. Володимир розумів, що з часом це може вилитись в організований опір. Для того, щоб цього не сталося, він почав діяти на упередження: вирішив нанести удар по тих племінних союзах, які агресивно були налаштовані проти його починань. Володимир вжив заходів щодо депортації регіональної еліти та значної кількості населення, яке могло бути опорою волхвів в організації протидії хрещенню, яка б могла завершитись війною християнського Києва з язичницькими племінними союзами. Саме тому Володимир відбирав кращих мужів і тим самим прагнув ослабити язичницьку опозицію та запобігти початку антихристиянського повстання.

Доказом зазначеного є те, що мобілізація населення прикордонних земель обійшлась би князю дешевше, ніж переселення мужів з півночі Русі.

Зрозуміло, що кращі мужі перерахованих вище земель не мали бажання добровільно покинути свої домівки, де їм жилося, очевидно, непогано, адже кращими мужами була регіональна еліта, тобто ті, хто уже досягнув влади та шани. Під депортацію не потрапили ізгої, тобто ті, у кого не було де жити і яких, очевидно, і можна було звабити землею. Тобто, під кращими мужами літописець розумів верхівку суспільства.

Князівська влада за доби правління Володимира виконувала функції будівництва на Русі доріг, мостів та підтримування їх у належному стані. Літописець стверджує, що Володимир наказував робити дороги та ремонтувати мости⁵⁹⁴. Ці дії князя можна вважати такими, що спрямовува-

⁵⁹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 37–39.

⁵⁹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст. Москва: Наука, 1982. С. 404.

лись на виконання військових функцій, адже вони сприяли швидкому пересуванню війська. Такі дії князя, можливо, викликалися появою великого кінного війська, яке не можна було перекинути човнами. Тому належний стан доріг і мостів став для князя важливим завданням, адже від цього залежало, як швидко військо добереться до призначеного пункту.

При князі Володимирі, у зв'язку з прийняттям християнства, розпочинається будівництво церков. У 998 році була збудована Десятинна церква⁵⁹⁵. Починаючи з цього періоду, із Візантії запрошують архітекторів та художників.

Найважливішою функцією князя залишився контроль за вчасним збиранням данини. Саме з цією метою він направляв своїх посадників та синів на землі племенних союзів.

У зв'язку із збільшенням у Великого князя дітей ускладнюється координаційна функція, у якій князь здійснював загальнодержавну координаційну діяльність між синами та посадниками.

Як тільки якийсь союз відмовлявся платити данину, князь одразу направляв туди свої війська. Літописець повідомляє про те, що Володимир, дізнавшись, що ільменські словени на чолі із його сином Ярославом відмовились платити Києву данину, одразу почав готуватися до походу на них⁵⁹⁶. Проте спочатку хвороба, а потім смерть не дозволили йому провести каральну акцію⁵⁹⁷. Несплату данини Володимир не міг пробачити навіть своєму синові. Отже, виконання князем фінансової функції стало одним із головних його завдань.

У 988 р. Володимиром Святославовичем (Великим) була проведена реформа, спрямована на будівництво нової

⁵⁹⁵ Толочко П. П. Древние славяне и Киевская Русь (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1989. С. 118.

⁵⁹⁶ Полное Собрание Русских Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 161.

⁵⁹⁷ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 42.

адміністративної системи. На думку Б. О. Рибаківа, суть її полягала у злитті державного інтересу з особистим: на місце колишніх «світлич князів», які керували племенними союзами, Володимир посадив своїх синів⁵⁹⁸.

За реформою сини Володимира були посаджені і правили в таких землях: у Новгороді — Ярослав, Полоцьку — Ізяслав, Турові — Святополк, Ростові — Борис, Муромі — Гліб, у Смоленську — Станіслав, у древлянській землі — Святослав, Волині — Всеволод, Тмутаракані — Мстислав, у Пскові — Судислав. На думку П. П. Толочка, реформа Володимира ліквідувала владу місцевих князів та знищила автономію у землях, куди направили синів князя. Ці реформи сприяли тому, що всі вищі ступені феодалної влади зосередились у руках одного княжого роду⁵⁹⁹.

Дослідження, проведені радянськими вченими стосовно реформи, вражають, але не слід сліпо покладатись на їх судження. Тільки всебічне дослідження цієї тематики дає можливість наблизитись до істини.

Посилання князем своїх дітей у підвладні землі вперше було здійснено ще до Володимира Святославовича.

В Іоакімовському літописі зазначається, що князь Вандал, який володів слов'янами (ільменські словени) мав трьох синів: Ізбора, Володимира, Столпосвята. Для кожного з них він побудував місто і розділив між ними землі⁶⁰⁰. Наголосимо, що літопис не зберігся і про нього згадано лише у працях Татищева.

В іншому літописі констатується, що з приходом Рюрика відбувалися такі події: «И избрашася отъ Немець три брата с роды своими и пояша съ собою дружиноу многу, и пришедь старейший Рюрикъ седе в Новогороде, а Синеоусъ, братъ

⁵⁹⁸ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 132.

⁵⁹⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 50.

⁶⁰⁰ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1963. Т. 1. С. 108.

Рюрикови на Беле озері, а Троуворъ в Исборьске»⁶⁰¹. Тобто, у літописі зазначено, що кожен з братів зайняв своє місто.

Святослав, згідно з повідомленням Костянтина Багрянородного, сидів у Новгороді⁶⁰². За правління Святослава теж відбувся розподіл міст між синами. Старшого сина Ярополка Святослав посадив у Києві, середнього сина, Олега — у древлянській землі і, на прохання новгородців, Святослав відправив на їх землі свого меншого сина — Володимира⁶⁰³.

Отже, якщо брати до уваги зазначене, то можна дійти висновку, що посилення князем своїх синів у різні міста практикувалося задовго до народження Володимира. Єдине, чим відрізнявся розподіл міст між дітьми Володимира, було те, що він був найбільшим, адже у Володимира було 12 синів⁶⁰⁴. У Новгороді спочатку сидів Вишеслав, але після того, як він помер, на його місце Володимир направив Ярослава, який до цього перебував у Ростові. Необхідно наголосити, що Д. Іловайський у своїй праці «Становление Руси» зазначив, що розподіл руських земель між синами київського князя Володимира відбувся не вперше. Вчений стверджував, що ділити міста між родичами було звичайною практикою того періоду⁶⁰⁵.

Дослідники пов'язують реформи Володимира не тільки із розподілом земель між синами, а й з усуненням від влади місцевих князів. Відомий дослідник історії Київської Русі Б. Д. Рибаків зазначає: «Довольно аморфное раннефеодальное государство Киевскую Русь правительство Владимира

стремилось охватить новой административной системой, построенной, впрочем, на типичном для той эпохи слияния государственного начала с личным: на место прежних «светлых князей», стоявших во главе союзов племен, Владимир сажает своих сыновей»⁶⁰⁶. Літописець називає колишніх управителів земель «світлими князями». Перша літописна згадка про них вказується під час походу Олега на Візантію. Під час походу, коли руси взяли в облогу Константинополь, візантіїці пішли на переговори з Олегом, які закінчилися підписанням договору між Візантією та Руссю. Саме у цьому договорі є згадка про «світлих князів», які знаходяться під владою Олега⁶⁰⁷. Б. Д. Рибаків звертає увагу на структуру влади у Київській Русі. На чолі держави стояв Великий князь (Хакан), після нього йшли світлі князі, які стояли на чолі племінних союзів. За ними йшли князі, які іменувались «всякое княже»⁶⁰⁸. Вважається, що це були князі племен, які входили до союзу племен. Побутує думка, що вказуються і світлі князі, але їх позиції за князя Ігоря були значно послаблені. Тому їх літописець і зневажає, назвавши їх «всякого княже». Слід вважати, що існували й інші князі, адже при сватанні древлянського князя Мала до княгині Ольги наголошується: «Мы убили твоего мужа за его хищность и грабительство; но князь древлянские добры и великодушны: их земля цветёт и благоденствует»⁶⁰⁹. Це дає підстави вважати, що, крім світлого князя, існували й інші князі, які, можливо, керували племенами, що входили до племінного союзу.

Ми частково погоджуємось із зазначеною структурою влади Б. О. Рибаків і вважаємо, що «світлі князі», які

⁶⁰¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 6; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Холмогорская летопись. Двинской летописец. Ленинград: Наука, 1977. Т. 33. С. 13.

⁶⁰² Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 72.

⁶⁰³ Іловайський Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. С. 60.

⁶⁰⁴ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1987. С. 108.

⁶⁰⁵ Іловайський Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. С. 72.

⁶⁰⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 132.

⁶⁰⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 18.

⁶⁰⁸ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 55.

⁶⁰⁹ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. С. 167–168.

очолювали племінні союзи, навряд чи були представниками місцевої родової знаті. Доказом цього може бути їх походження. У літописах зокрема зазначається: «И заповеда Олегъ дати воемъ на 2000 кораблей, по двенатьцать гривне на ключъ, и потомъ даяти углады на Рускіе города: перове на Киевъ, также и на Черниговъ, и Переяславль, и на Полътескъ, и на Ростовъ (в пізніших літописах додано: и на Смоленскъ), и на Любечъ, и на прочая города; по темъ бо городом седяху (велиции) князья подъ Ольгомъ суще»⁶¹⁰. Це дає підстави сумніватись, що «світлі князі» мали автохтонний характер походження, принаймні, частина їх при князюванні Олега. Характерним у цьому відношенні є згадка про «світлого князя» у Полоцьку.

«В лето 6488 Пріде Володимеръ к Новоугородоу с Варягы и рече намесникомъ Ярополчимъ: «Идите къ братоу моему и рцете ему: «Володимир грядетъ на тя, устрои вои свои битися». И седе в Новегороде и посла к Рогволдоу Полтському, глаголя: «Хощю дщеръ твою поимати себе жене». Он же рече дщери своей: «Хощеши ли за Володимира»? Она же рече: «Не хощу розути роби чина, но Ярополка хощю». Бе бо Рогвольдъ пришолъ изъ заморіа имея бо власть свою Полтескъ, а Туръ в Турове, отъ негоже и Тоуровицы прозвася»⁶¹¹. Отже, «світлий князь», який сидів у Полоцьку, прийшов із-за моря і не був представником родової знаті полочан.

Повідомлення літописця слід уважно проаналізувати, адже Рюрик з'явився у 875 р., а сватання Володимира відбулось у 975 р. Це означає, що якби Рогвольд народився у рік приходу Рюрика до Новгороду, то йому мало б бути

⁶¹⁰ Грушевський М. С. Віймки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 35–36.

⁶¹¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 28.

112 років. Але у літописі зазначається, що Рюрик направив до Полоцька свого представника, і ним аж ніяк не міг бути Рогвольд, а це означає, що у Полоцьку князі часто змінювались, що їх влада не була довічною і не успадковувалась. Ми вважаємо, що великий князь міг змістити у будь-який час одного і посадити туди іншого. Можливо, Рогвольд з'явився під час походу Ігоря (944 р.) на Візантію. У цьому поході Ігор використовував варягів⁶¹². Можливо, саме тоді Ігор направив Рогвольда до Полоцька, хоча не виключено, що це могло статись за правління княгині Ольги. Отже, Рогвольд був направлений до Полоцька Ігорем або Ольгою. Можна припустити, що Рогвольд захопив Полоцьк. Але це є мало ймовірним, адже Полоцьк був руським містом, а тому напад на нього викликав би відповідну реакцію Києва. Навряд чи Рогвольд міг протистояти могутності Русі. Отже, на нашу думку, він працював на київських князів і титул отримав від них.

Бажання Володимира одружитись з Рогнедою вказувало на те, що він намагався заручитись підтримкою полоцького князя, але той відмовив йому у такій підтримці і став на бік Ярополка. Літописець намагається довести, що нібито Рогнеда сама відмовила Володимиру, але зрозуміло, що якби батько не любив її, він не звернув би уваги на примхи доньки. Отже, він вирішив не зраджувати свого Великого князя (Ярополка) і не ставати на бік бунтівника (Володимира). Це засвідчує, що Полоцьк знаходився у сфері впливу Києва, а не Новгороду. Отже, принаймні у двох містах, а саме у Полоцьку, куди був направлений Ізяслав, та у Турові, де був Святополк, місцевих князів не було і там князували призначені київським князем колишні найманці. Не виключено, що вони одружились з представницями місцевої родової знаті.

Сумнівним є повідомлення літописця, що місцеві «світлі князі» сиділи у Смоленську та у Любичі. У Патріаршому,

⁶¹² Там же. С. 16.

або, як його ще називають — Ніконовському літописі, зазначається, що Смоленськ був містом кривичів⁶¹³. Але під час походу Олега на Київ Смоленськ опинився у його руках. У літописі вказується, що він посадив у Смоленську своїх мужів⁶¹⁴. В Іпатієвському літописі повідомляється про те, що Любич спіткала доля Смоленська: місто було захоплене і у ньому були посаджені мужі Олега. Отже, слід вважати, що у договорі Олега з Візантією йдеться про те, що Київ, Смоленськ і Любич були під контролем Олега, а це означає, що у Смоленську сидів не місцевий племінний князь.

Не було місцевого князя також і у Новгороді, адже новгородці саме за відсутності його запросили Рюрика правити ними «по праву»⁶¹⁵.

Древляни також навряд чи могли мати «світлого князя» місцевого походження з древлянської землі, адже там був посаджений Святославом його син Олег, який був представником династії Рюриковичів. Він там князував з 970 до 977 р. Коли Святослав загинув і між братами розгорілось протистояння, древляни виступили на боці свого князя Олега, який повів боротьбу проти свого брата Ярополка. Отже, древляни визнавали Олега своїм князем. Боротьба закінчилась поразкою древлян, а князь Олег загинув в одній із сутичок⁶¹⁶.

У названих у договорі князя Олега з Візантією міст, а саме: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Любич, Ростов, Смоленськ — також не було «світлих князів». Ці міста у договорі

названі руськими⁶¹⁷. На нашу думку, їх назвали руськими тому, що вони не відносились до племінних союзів, а знаходились у складі Київської Русі. Вони були руськими форпостами, які знаходились на території племінних союзів. Мета таких форпостів полягала у збиранні данини та військової сили у підкорених племінних союзах і нагляд за миром. Адже, як уже зазначалося, і у Полоцьку, і у Смоленську, і, як наголошується в Іпатієвському літописі, у захопленому Олегом Любичі було посаджено його мужів⁶¹⁸. Отже, і Любич теж не мав місцевих «світлих князів».

Таким чином, Рюриковичі або їх представники на момент приходу Володимира до влади сиділи у Києві, Любичі, Смоленську, Полоцьку. Під питанням залишаються Чернігів, Ростов, Переяслав. М. Брайчевський доводить, що Київ, Чернігів і Переяслав входили до великого князівського домену⁶¹⁹. Це означає, що ці міста управлялись самим Великим князем і були центром його влади. Оскільки ці міста контролювались Великим князем, то він не ділився ними з дітьми. Князь Ярослав, наприклад, посадив у Переяславі та Чернігові своїх дітей — Всеволода та Святослава⁶²⁰. Вони займались будівництвом укріплень на півдні Русі. «И рече Володимир: «Се не добро, еже мало город около Кыев». Нача ставити городы по Десне и по Вьстри (реке Остру), и по Трубешеву, и по Суле и по Стугне. И начаша нарубати («набирать») муже лучшее от Словен и от Кривич, и от Чуди, и от Вятич, и от сих насели грады. Бе бо рать от печенег и бе воюясь с ними и одала

⁶¹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая, или Никонская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 5.

⁶¹⁴ Там же. С. 15.

⁶¹⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 6.

⁶¹⁶ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 231.

⁶¹⁷ Грушевський М. С. Віймки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 35–36.

⁶¹⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Москва: Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд. 1962. Т. 2. С. 16.

⁶¹⁹ Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 175.

⁶²⁰ Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. С. 22.

им». На думку Б. Д. Рыбакова, ці слова літописця повідомляють нам про організацію загальнодержавної оборони⁶²¹. Масштаби роботи і справді вражають, адже для будівництва фортець залучалися представники чотирьох племінних союзів. Будівництво по спорудженню фортець Київської, Чернігівської і Переяславської земель, а це, в свою чергу, означає, що ресурсна база для будівництва знаходилась саме там. Зазначені землі мали надати підтримку переселенцям, щоб вони могли осісти на них. Отже, будівництво здійснювалось під керівництвом князя Володимира. Саме тому Володимир не посадив у зазначених містах своїх дітей, адже це могло зашкодити загальній координації будівництва укріплень. Іншою причиною могло бути те, що Володимир особисто хотів координувати оборону і можливу подальшу колонізацію південних земель. Саме тому він особисто і здійснював контроль над Києвом, Черніговом та Переяславом, які були перепорою для степовиків. Якби він поділив ці землі між синами, то тим самим підірвав би загальну оборону південного регіону Русі. Звернемо увагу на помилку Ярослава, який посадив на зазначених землях своїх синів, що призвело до послаблення кордонів Русі. Це спричинило поразку трьох синів Ярослава у 1068 р. у битві проти половців на р. Альті. Половцям вдалося перемогти об'єднане руське військо та прорватись через загальну оборону південної Русі⁶²².

Отже, можна дійти висновку, що у Чернігові та Переяславі, принаймні, за князювання Володимира, жодних «світлич князів», які мали відношення до місцевої родоплемінної знаті, не було.

Названі у договорі Олега з Візантією міста, а саме: Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ, Полоцьк та Любич — були руськими містами і управлялись не місцевими князями,

⁶²¹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 133.

⁶²² Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 87.

а представниками київського князя. Можна вважати, що і в Ростові були представники князя. Доказом того, що там не було місцевих князів, є літописні дані, в яких зазначено, що Рюрик посадив у Ростові свого представника⁶²³. Міста, перераховані у договорі, називались руськими тому, що вони управлялись не місцевими князями, а представниками Київського князя і їх територія вважалась руською.

Отже, діти Володимира були розподілені так: Ярослав — до Новгорода, Ізяслав — до Полоцька (де взагалі не було князя). Святополк, якого направили до Турова, теж не замінив місцевого князя, адже ми зазначаємо, що в Турові сидів направлений Києвом найманець із Скандинавії. До Ростова направили Бориса. Згідно із договором Олега з Візантією Ростов був руським містом, а тому місцеві князі могли в ньому перебувати тільки в статусі гостей або заручників. Смоленськ, куди направили Станіслава, теж згідно з договором, був руським містом. На древлянську землю, на яку направили Святослава, теж, як ми уже згадували, не призначались місцеві князі. У Тмутаракані також не могло бути місцевого «світлого князя», оскільки ця територія раніше належала Хозарії і захоплена Святославом⁶²⁴. Місцева хозарська династія, очевидно, була знищена або втекла з країни. Псков, ймовірно, знаходився на землі ільменських словен, в якій очевидно, також не було «світлого князя». Тому, кого міг потіснити син Володимира — Судислав, теж залишається таємницею.

Щодо Мурому, куди був направлений Гліб із Волині, якого замінив Всеволод, то у нас немає джерел, на які можна було б спиратись, щоб довести, що у зазначених містах були місцеві «світлич князі». Проте слід зазначити, що немає доказів і того, що вони там не були, але якщо й були, то не віддали б владу без боротьби. Події у Полоцьку засвідчують, що відбувається

⁶²³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 9.

⁶²⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 121.

з князем, коли він стає проти династії Рюриковичів. Тоді Володимир вбив не тільки князя, а й його синів, залишивши тільки дочку Рогнеду, з якою насильно одружився⁶²⁵.

Схожі методи застосовувала княгиня Ольга проти древлян. Отже, якби Володимир заміняв місцевих «світлих князів» у Муромі та на Волині, то до них мали б бути направлені експедиційні сили з метою знищення місцевих представників влади — «світлих князів». Проте в літописах не згадується те, що Володимир воював проти Муром та Волині. Це, на нашу думку, вказує на те, що у цих містах не було місцевих «світлих князів», які тісно пов'язувались із місцевою родоплемінною знаттю, яка, у свою чергу, могла підняти на боротьбу весь регіон.

Отже, з викладеного бачимо, що в тих містах місцевих князів, про які згадує П. П. Толочко⁶²⁶, або «світлих князів», які, на думку Б. О. Рибаківа, стояли на чолі союзів племен, не існувало. Це означає, що Володимир замінив кілька направлених Рюриковичами посадників своїми синами і жодної руйнації племінних союзів та автономії не відбувалося, а відбувалась лише ротація кадрів. Така сама ротація відбувалась за князювання Святослава та Рюрика.

Будь-якого постійного закріплення за дітьми Володимира земель не відбувалось. Звернемо увагу на те, що Святополк відкликали з Турова, а Володимир направив Ярослава до Новгороду після того, як там помер Вишеслав⁶²⁷. Отже, Володимир використовував своїх дітей як звичайних посадників і міг у будь-який час замінити одного сина на іншого або відкликати його і посадити туди посадника.

⁶²⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 28.

⁶²⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 50.

⁶²⁷ Войтович Л. В. Князя доба на Русі портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 245.

Що ж являли собою місцеві «світлі князі»? Під такими слід вважати лідерів племінних союзів. У договорі Олега з Візантією, як нам відомо, було названо кілька руських міст, у яких, як ми уже доводили, не могли сидіти племінні князі. Проте у договорі після переліку міст було вказано: «По тем бо городамъ сядяху велиции князи подо Олегом суще»⁶²⁸.

Літописець вказує, що в містах були князі, але нами встановлено, що в перерахованих містах сиділи не племінні князі місцевого походження.

Досить цікавою виявилась процедура скріплення договору через клятву. У літописі вказується, що руси поклялись зброєю, Перуном, своїм богом та Велесом — богом тварин⁶²⁹. Якби серед русів були не лише місцеві племінні князі, то були б зазначені не лише боги Велес та Перун, адже тільки цими богами клялись представники Олега.

У договорі Ігоря з Візантією йдеться про те, що на боці Ігоря виступили теж князі («всякое княже»). Крім русів, у похід виступили поляни, тиверці, словени, кривичі, печеніги⁶³⁰. У договорі наголошується, що руси клялись Перуном та Христом⁶³¹. Вони не клялись Велесом, а клялись вже Христом. Це означає, що в період князювання Ігоря позиції християнства на Русі значно посилюлися.

Саме тому, в цьому договорі згадуються князі, які клянуться Перуном та Христом. Хоча, крім князів, у договорі були представлені бояри і люди руські, можливо, саме серед цих категорій населення були християни. Якби Перун був найавторитетнішим богом на Русі, то навіщо Володимирі було вводити культ Перуна? Літописець зазначає, що у Новгороді

⁶²⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 20.

⁶²⁹ Там же. С. 20.

⁶³⁰ Там же. С. 25.

⁶³¹ Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України-Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. С. 60.

капище Перуна взагалі ставили під час язичницької реформи⁶³². Це дає підстави стверджувати, що Перуна поважали тільки руси, а решта племен молилися іншим богам. Вони не визнавали його головним богом, що і стало причиною реформ. Отже, світлі князі, про яких є згадка у літописі, на нашу думку, не пов'язувались із племінними місцевими князями.

Після прийняття християнства князь починає проводити соціальну політику. Її суть зводилась до забезпечення бідного населення Києва харчами та грошима. Він починає організовувати «княжі застілля», у яких беруть участь різні прошарки населення⁶³³. Князь Володимир не тільки допомагав харчами, але й роздавав гроші. Він пожертвував 300 гривень на потреби бідних. Ймовірно, дії князя можна пояснити впровадженням християнських цінностей у Київській Русі. Крім допомоги бідним, Володимир організовував свята за свій власний рахунок⁶³⁴. Соціальна політика давала можливість князю підняти свій авторитет у Києві. Також він почав впроваджувати освітню діяльність: віддавав дітей до церкви, щоб вони вчилися писати та читати⁶³⁵. Його дії були направлені на посилення впливу церкви, яка брала на себе обов'язки по формуванню християнської свідомості у дітей. Таким чином, сформувалось дві княжі функції: соціальна та освітня.

Княжу діяльність Ярослава Володимировича, на нашу думку, слід розділити на три частини. Перша присвячується

⁶³² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 30.

⁶³³ Фроянов И. Я. Старинная история. Москва: Знание, 1991. С. 45.; Фроянов И. Я. Былинная история. Санкт-Петербург: Изд-во С. Петербург. ун-та, 1997. С. 115.

⁶³⁴ Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. С. 60.

⁶³⁵ Брайчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 1998. С. 19.

періоду правління Ярослава у Новгороді, друга пов'язана із боротьбою за Київ, третя — вокняжіння Ярослава на «Київському княжому столі», де саме новгородські війська відіграли важливу роль. При розподілі земель, згідно з велінням князя Володимира Великого, Ярослав (син) був направлений до Ростова. У зв'язку зі смертю Вишеслава у 1010 р. Ярослава перевели із Ростова до Новгорода.

Після смерті Володимира Великого відбулась кровопролитна боротьба за Київ⁶³⁶. Війна сталась між двома братами — Святополком та Ярославом. Цікавим моментом у війні було те, що Святополк у внутрішні справи Київської Русі ввів іноземну сторону. У 1017 році Болеслав Хоробрий, підтримуючи свого зятя Святополка, повів на Русь війська і оволодів Києвом. Отже, Ярополк перший із руських князів, хто привів не найманців, а війська іншої держави. Руські князі, завдяки династичним шлюбом, могли використовувати іноземні держави в своїх інтересах або ж навпаки. До цього часу шлюби князів були тільки гарантом миру між державами, і дії Святополка повністю змінюють суть династичної функції. Після цих подій міжкнязівські відносини стали більш складними, адже потрібно було враховувати не тільки економічний, політичний, ідеологічний та військовий потенціал, а й з якою країною опонент зв'язаний династичним шлюбом і чи готова та сторона підтримати його. Через розірвання союзу Святополка і Болеслава в 1019 році Ярослав за допомогою новгородців переміг брата та став князювати в Києві.

На даному етапі розвитку Русі князі роду Рюрика не могли знайти спільного компромісу управлінням Руссю. По смерті Святослава його сини воювали один проти одного і мир у Київській Русі настав лише тоді, коли залишився один із братів, а саме Володимир. По смерті Володимира

⁶³⁶ Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 3-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1950. Ч. 1. С. 43.

ситуація знову повторилась⁶³⁷. Святополк убив Бориса, Гліба та Святослава. Ярослав, прийшовши до влади, знищив Святополка. Але смерть Святополка не означала кінець конфлікту між родичами. В 1021 році Ярослав воює проти свого племінника Брячислава, який князував у землі батька свого, Ізяслава.

У 1023 (1014) році спроба Ярослава та Мстислава поділити між собою землі закінчилась війною. Причиною конфлікту було те, що Ярослав запропонував брату взяти тільки муромську землю, через що Мстислав почав готуватись до війни. У ній Ярослав зазнав поразки і поділив Київську Русь по Дніпру⁶³⁸.

Ця поразка ознаменувала початок нової епохи на Русі: вперше брати не знищують один одного, а ділять владу між собою. Отже, на Русі розпочався період дуумвірату. В 1031 році брати організували спільний похід на Польщу.

Ярослав, як і його батько, займався організацією будівництва міста по Росі та за Дніпром. Отже, він, як і Володимир Великий, укріплював південні кордони Русі та колонізував степ.

У 1033 році помер син Мстислава Євстафій, а в 1034 році сам Мстислав. Цей період символізував закінчення дуумвірату, і Ярослав почав одноособово правити в Київській Русі⁶³⁹. Смерть племінника та брата наводять на думку, що Ярослав прагнув позбутися конкурента. Саме цим можна пояснити те, що цього ж року він заточив у Пскові свого брата Судислава. Отже, Ярослав став єдиним із своїх братів правителем Київської Русі.

⁶³⁷ Тихомиров М. Н. Описание Тихомировского собрания рукописей. Москва: Наука, 1968. С. 164–165.

⁶³⁸ Тихомиров М. Н. История связи России со славянскими странами и Византией. Москва: Наука, 1969. С. 232.

⁶³⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 80.

У 1035 році новгородці просили Ярослава, щоб він дав грамоту, в якій вказувалось, по чому судити та дані давати, оскільки стара стала недієвою.

Ймовірно, мається на увазі судова грамота 1016 року, яку Ярослав дав новгородцям. Розробка документа здійснювалась в Києві⁶⁴⁰. Сини Ярослава: Володимир, Ізяслав та Святослав — збирали знатних людей із різних міст. Після того, як документ був прийнятий, його розіслали по Русі для виконання. На жаль, відомості стосовно зазначених даних до нашого часу не дійшли.

Отже, Ярослав розробив звід писаних законів, які стали діяти по всій Русі. В Руській правді вказувались злочини та штрафи за їх вчинення. У документі не вказувалось про смертну кару, хоча в деяких випадках дозволялося вбити кривдника, бо діяла кровна помста.

Княжі вищі посадовці захищались штрафом⁶⁴¹. Також у Руській правді встановлювався захист княжого майна. В основному, перша частина документа присвячувалась захисту життя, здоров'я, майна русичів та слов'ян. Цікаво те, що захищалось рухоме майно (зброя, худоба, одяг, дрова, сіно, човни). Також регулювались питання челяді, встановлювались тарифи штрафів за вбивство княжих людей, вири для вірників та податі для будівництва і ремонту мостів⁶⁴².

Ярослав Мудрий, як і його батько, здійснював організацію будівництва церков. Крім їх будівництва, Ярослав розширив Київ. При ньому були зведені «Золоті ворота».

⁶⁴⁰ Ключевський В. О. Русская история: полный курс лекций в трех книгах. Москва: Мысль, 1995. С. 168; Ермолаев В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Проблеми законності: зб. наук. 2015. Вип. 129. С. 3.

⁶⁴¹ Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. Москва: Издательство Московского Университета, 1953. С. 80.

⁶⁴² Зимин А. А. Правда Русская. Москва: Древлехранилище, 1999. С. 77–80; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1974. С. 35–36.

Як і його пращури, князь ходив походами на сусідів і встановлював одним данину (литовці), а інших розграбовував (ятвяги, мазовшани, емь).

Велику увагу Ярослав Володимирович приділяв укріпленню позицій Київської Русі на міжнародній арені через династичні шлюби. У 1043 році Ярослав видав свою молодшу сестру за польського короля Казимира. Поляки повернули 800 полонених, а руси обіцяли допомогти полякам у війні проти чехів, мазовшан та пруссів. У 1047 році руси допомогли полякам у війні проти мазовшан та допомогли захопити їхні землі польському королю Казимиру. Отже, Русь починає при Ярославі допомагати союзникам та укріплювати їх позиції. Для зміцнення Київської Русі інші його дочки теж були видані за іноземних королів.

У 1051 році при Ярославі, у зв'язку з погіршенням дипломатичних відносин з Візантійською імперією, був вибраний руськими єпископами, а не візантійським патріархом митрополит Іларіон, ставленик князя Ярослава.

Перед своєю смертю Великий князь розподілив землі між синами⁶⁴³. Старшого сина Ізяслава визнав головним серед своїх братів і дав йому Київ, Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяслав, В'ячеславу — Смоленськ, Ігорю — Володимир. Цікаво те, що на той момент Святослав був у Володимирі, а Ізяслав і Всеволод при ньому в Києві. Ярослав заборонив синам воювати та забирати землі один в одного. Він здійснював координаційну міжкнязівську функцію, як і його батько, яка будувалась на принципі батько — син⁶⁴⁴.

Отже, Ярослав Мудрий на відміну від своїх попередників розділив перед смертю землі між синами і заборонив їм

⁶⁴³ Історія України. С. Юшков, Л. Славін, М. Петровський, К. Гуслистий. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. С. 70.

⁶⁴⁴ Іловайский Д. Начало Руси, Очерки отечественной истории. Москва: Мысль, 1995. С. 132.

боротися за владу, як, до речі, робив він сам. Князь підготував своїх синів до колективного управління Київською Руссю. Йому частково це вдалося. Тому ми можемо сказати, що Адміністративна реформа колективного управління Київською Руссю, яку розпочав Святослав Ігорович та продовжив Володимир Святославович, завершилась по смерті Ярослава Володимировича. Фактом закінчення реформи слугує те, що по смерті Великого князя його діти не одразу розпочали нищівну війну один проти одного, а намагались спільно керувати державою.

Особливістю правління Ізяслава Ярославовича було те, що в його руках не зосереджувалась вся повнота верховної князівської влади. Він мусив рахуватись зі своїми меншими братами, які тільки чекали помилки з його сторони, щоб зайняти Київський стіл. При його князюванні змінюється суть координуючої функції, адже до цього часу Великий князь враховував тільки свої інтереси, а його діти були помічниками. Відносини між братами не були такі однозначні. Оскільки, навіть визнаючи старшість свого брата, вони, в першу чергу, враховували свої власні інтереси і готові були їх захищати. Прикладом може слугувати протистояння Ярослава Мудрого та Мстислава Удалого.

Ізяславу було набагато складніше управляти державою, стараючись знаходити компроміси. Крім зайняття Києва, Ізяслав у 1055 році направився до Новгороду та призначив там посадником Стромисла. Цього ж року Всеволод організував похід на торків та уклав мир з половцями. Ці дії вказують на те, що кожен князь міг вести незалежну політику регіону і навіть укладати міжнародні договори. В літописах не вказувалось, що дії Всеволода якось координувались із Ізяславом.

У період правління Ізяслава була розроблена схема відречення представника династії Рюриків від князювання. У 1059 році Судислав Володимирович був звільнений із ув'язнення своїми племінниками і постригся у монахи та став жити

в Печерському монастирі⁶⁴⁵. Отже, була продумана схема усунення конкурента від влади, не знищуючи його.

Перше випробування владою Ізяслава відбулось у 1057 році, коли помер його брат В'ячеслав, звільнивши тим самим смоленський княжий стіл. Ізяслав перевів Ігоря із Володимира в Смоленськ. Ці дії князя вказують на те, що він не міг сам взяти Смоленськ під контроль і не хотів, щоб Святослав і Всеволод посилили свої позиції. Тому він вирішив перевести в Смоленськ Ігоря. Але Ігор помер у 1060 році. Ці події в майбутньому призвели до протистояння поколінь.

У 1060 році Ізяслав, Святослав, Всеволод і Всеслав полоцький разом відправились у похід на торків і перемогли їх⁶⁴⁶. З цього повідомлення можна прийти до висновку, що влада великого князя ще й могла здійснювати координаційні військові походи, використовуючи усю міць Київської Русі. Цього ж року Ізяслав ходив на ссолів та велів їм платити 2000 гривень дані, але останні відмовились її платити. Ізяслав, як і його пращури, змушував сусідів платити данину. Отже, у Великого князя змінюється кординаційна функція. Її відмінність полягає у тому, що відносини між князями починають складатися не за принципом батько — син, як це було при Святославі, Володимирі, Ярославі, а брат — брат або брат — племінник. Міжкнязівські відносини ускладнюються через посилення і збільшення незалежності регіональних князів та боротьби за владу. Це призводить до того, що авторитет князя падає, оскільки він не може в повній мірі опертись на своїх родичів, окрім синів та внуків. Доказом цього є наступні події.

У 1066 році князь полоцький Всеслав захопив Новгород. Проти нього виступили Ізяслав, Святослав, Всеволод.

⁶⁴⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1848. Т. 4.С. 176.

⁶⁴⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 86.

Повстання полоцького князя жорстоко придушили. Наприклад, Святослав побив чоловіків у Мінську, а жінок та дітей роздав війську в полон. Була сильно розорена Полоцька земля. Князь полоцький був підступно захоплений у полон.

Поразка від половців призвела до того, що Ізяслав був вигнаний із Києва. Лише за підтримки польського короля Болеслава він зміг повернути княжий стіл.

За нашою класифікацією, у Київській Русі було чотири види княжої влади: перший — це велике княжіння, другий вид — це старше княжіння, третій ми називаємо «повне княжіння», четвертий — посадницьке княжіння.

Суть великого княжіння полягає в отриманні статусу Великого князя. Для отримання цього статусу потрібна була воля Києва та визнання інших князів. За даними нашого дослідження, складається думка, що Великий князь мав право розподіляти землі між князями-посадниками з правом відкликання, отримувати 2/3 прибутку з данини, яку збирав князь-посадник, також отримувати військову підтримку князів-посадників, представляти країну на міжнародній арені та контролювати монополію на експорт і імпорт товарів з Візантії.

Кожному Великому князю потрібна столиця його земель. У Київській Русі такою столицею виступав Київ. Значення Києва підтверджується боротьбою за нього та зусиллями на його утримання. Наприклад, князь Олег, коли захопив Руську землю (полянський племінний союз), то зробив столицею своєї землі не Новгород, з якого прийшов, а Київ. Під час боротьби Володимира з Ярополком за княжий стіл Володимир, перемігши, залишає столицею Київ, а не переносить її до Новгорода. Так саме чинить його син Ярослав. Коли князю Чернігівському Святополку вдалося отримати Київ, то він, знову ж, не переносить столицю до Чернігова, а «сідає» у Києві: тільки Святослав хотів перенести столицю

з Києва до Болгарії, посадивши в Києві свого старшого сина Ярополка. З наведених вище аргументів ми дійшли висновку, що статус володаря Києва мав велике значення для утвердження статусу Великого князя.

Великий князь мав право розподіляти землі між князями посадниками. Так, князь Святослав, повертаючись до Болгарії, направив свого старшого сина Ярополка князувати в Києві, Олега — у древлянській землі, Володимира — у Новгороді. Великий князь Володимир роздав: Вишеславу — Новгород, Ізяславу — Полоцьк, Святополку — Туров, Ярославу — Ростов, Святославу — древлянську землю, після смерті Вишеслава — Борису — Ростов, а Глібу — Муром⁶⁴⁷. Великий князь Ярослав теж роздав землі дітям: Київ по смерті батька зайняв Ізяслав, Святослав — у Чернігові, Всеволод — у Переяславі, В'ячеслав — у Смоленську, Ігорю — Владимир⁶⁴⁸. Отже, Великі князі мали право ділити землі між князями. Прихід до влади Великого князя Святослава Ярославича привів до певних змін. Сина Бориса він посадив у Вишгороді, Гліба — у Переяславі, Давида — у Новгороді, а Олега — у Ростові. Великий князь Ізяслав Ярославович, коли вдруге повернув собі владу, зробив такий поділ володінь: сина Святополка відправив до Новгорода, другого сина Ярополка — у Вишгород, а племінника Володимира Всеволодовича — до Смоленська. Отже, Великі князі мали змогу розподіляти свої землі між іншими князями.

Але чи мали вони право знімати князів із їхніх земель? Князь Володимир після смерті Вишеслава зняв Ярослава з Ростова та перевів до Новгорода. У 1055 р. Ізяслав призначив у Новгород посадником Стромилу. Коли до влади прийшов

⁶⁴⁷ Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1987. С. 108.

⁶⁴⁸ Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. С. 29.

Великий князь Святослав, то у Новгород був посланий його син Давид. Брат Мстислав був переведений із Переяслава до Чернігова. Слід зауважити, що раніше в Чернігові правив сам Святослав. З дослідження літописів складається думка, що кожен наступник Великого князя міг визнати або не визнати земельний розподіл його попередника. Так, наприклад, коли Ізяслав Ярославич втретє став Великим князем, то (за повідомленням літописця) він визнав Чернігів за своїм братом Всеволодом, князю Олегу — сину Святослава Ярославича — довелось тікати із Ростова до Чернігова, який за заповітом Ярослава належав його батькові, Святославу Ярославичу. Але Всеволод Ярославич не уступив йому цієї землі, тому він був змушений тікати до Тмутаракані. Його брат Борис був витіснений із Вишгорода. Отже, якщо проаналізувати літопис, то можна дійти висновку, що у Київській Русі князі переводились або взагалі виганялись Великим князем доволі часто.

У нас є підстави констатувати, що земля, роздана Великим князем, не передавалась у спадок дітям. Син князя Ігоря Ярославовича, Давид, не зміг успадкувати землі батька. Його було переведено до Турова, звідки він утік до Тмутаракані та став князем-ізгоем. По смерті Святослава Ярославича його діти Олег та Борис не змогли успадкувати Ростов та Вишгород і теж були змушені тікати до Тмутаракані. Прихід до влади Великого князя Святополка Ізяславовича⁶⁴⁹ призвів до того, що Володимир Всеволодович (під натиском Олега Святославовича) був змушений покинути Чернігів, який дістався йому у спадок від батька. Цікаво те, що Великий князь Святополк визнав право Олега на Чернігів, хоча сам батько Олега, Святослав, коли сів у Києві, то посадив у Чернігові Всеволода — батька Володимира, а Ізяслав — батько Святополка підтвердив це право. Отже, навіть сам Володимир Мономах не зміг отримати свій спадок.

⁶⁴⁹ Полное собрание русских летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 3. С. 3.

Але коли князю вдавалось отримати від Великого князя землю, то чи справді він ставав незалежний від нього хоча б на час князювання у призначеній землі? Щоб насправді бути незалежним, потрібен, насамперед, фінансовий ресурс. Цей ресурс князі-посадники отримували з данини. Князь за рахунок неї міг зосереджувати чималі кошти. Але, згідно з літописними даними, Великий князь мав механізм стримування сепаратистських настроїв за рахунок жорсткої фінансової політики, адже, наприклад, князь Ярослав, який сидів у Новгороді, був змушений із 3 тис. грн. віддавати батькові — Великому князю Володимирі Святославовичу 2 тис. грн. Отже, Великий князь отримував від князів-посадників 2/3 прибутку із збору данини.

Звісно, в руках князів-посадників знаходилась і торгівля. Можливо, саме за рахунок торгівлі князі-посадники могли накопичити багатство. Але для цього ми знову проаналізуємо візантійсько-руські торговельні договори, укладені князем Олегом. Згідно з даними Радзивіловського літопису, князю Олегу вдалося укласти доволі вигідний торговельний договір, за яким деякі руські міста отримували уклади (не платили мита та жили за рахунок княжої казни). Це — Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любич (за Ніконовським літописом). А тепер звернемо увагу на розподіл Київської Русі між синами великого князя Володимира. За Радзивіловським літописом, Ізяслав (Полоцький князь) та Ярослав, а потім Борис (Ростовський князь) могли мати уклади в портах Константинополя. За Ніконовським літописом, тільки Ярослав, якого з часом заступив Борис. Як не дивно, ці міста є найвіддаленішими від Візантії і не мають прямого доступу до дніпровського торговельного шляху, як, наприклад, Чернігів, Київ, Любич, Переяслав. Отже, Володимир продовжував контролювати ключові торгові міста, на які візантійці давали уклади. Згідно з домовленостями, укладеними за князювання Ігоря, посли, що прибувають з Київської Русі, повинні мати золоті печатки, гості

(купці) — срібні. Тобто, купці повинні мати документ, завірений Великим князем, що дає йому можливість повного контролю над торгівлею із Візантією. Отже, Великий князь контролював весь експорт та імпорт товарів із Візантії, яка була головним торговим партнером Русі.

Князі-посадники, незважаючи на отримані землі, продовжували виконувати функції великокняжих воєвод. Вони, за наказом Великого князя, водили війська у походи. У 1015 р. Великий князь Володимир послав свого сина Бориса, ростовського князя, на печенігів. Військо, з яким князь Борис пішов на печенігів, складалось із київських полків. Ростову аж ніяк не могли загрожувати печеніги, бо він знаходився на півночі країни. Отже, князі-посадники продовжували виконувати волю Великого князя та вирішувати завдання не тільки з благоустрою власних земель, а й загальнодержавницького характеру.

Актуальним залишається питання: коли князь Володимир роздав свої землі синам для княжіння, чи надав він їм повні права управління, а чи відправив їх як звичайних посадників (тобто з обмеженими функціями управління)? Ми схильні до думки, що княжичі виконували функції князя-посадника. Князь-посадник, на нашу думку, відрізняється від князя обмеженням функцій.

У період князювання Володимира є літописні дані про те, що підвладні землі платили данину гривнями. Тим, що ці дані фігурують у літописі, ми маємо завдячувати конфлікту, який виник між Великим князем Володимиром та його сином — князем Новгородським Ярославом. Підставою конфлікту стало небажання Ярослава виконувати свої зобов'язання з приводу сплати данини своєму батькові. Згідно з умовами, Ярослав збирав кожен рік 3 тис. грн.; 1 тис. грн. він залишав для себе, а 2 тис. відправляв до Києва⁶⁵⁰. Але в 1014 р. він відмовився платити гроші батькові. Батько, у свою чергу, почав

⁶⁵⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 150.

готуватись до походу проти свого сина але його смерть завадила йому це зробити.

Згідно з даними, в Новгороді збиралась данина у сумі 3 тис. грн., з яких 2 тис. відправлялось до столиці⁶⁵¹. Але, крім Ярослава, Володимир посадив у підлеглих йому землях інших своїх синів, які, звісно, як і Ярослав, мали б збирати данину для свого батька. Отже, в Полоцьку збирав Ізяслав, у Турові — Святополк, Ростові — Борис, Муромі — Гліб, Смоленську — Станіслав, Древлянську — Святослав, Волині — Всеволод, Тмутаракані — Мстислав, у Пскові — Судислав. Слід зазначити, що в Новгороді спочатку князував В'ячеслав, але коли він помер, то на його місце Володимир поставив Ярослава. Доказом того, що сума у 2 тис. грн. була визначена і збиралась з усіх земель, може слугувати війна Великого князя Ізяслава з солами, перемігши яких він визначив данину, яка мала відправлятись до Києва, в 2 тис. грн⁶⁵².

Отже, Володимир відправив 10 своїх дітей у різні міста Русі, щоб вони допомагали батькові управляти Руссю. І однією із функцій, які на них покладалось, було збирання данини у грошовому еквіваленті, як, наприклад, збирав Ярослав. А якщо допустити, що кожен з них збирав приблизно однакову суму, яка, можливо, була визначена, то виходить, що діти Володимира збирали кожен рік 30 тис. грн. і відправляли до Києва 20 тис. Якщо взяти до уваги, що перерахований список підвладних Великому князю земель є неповний, то вказана нами сума є заниженою.

Але для нас цікавим є те, що це за вид данини, оскільки, за описом Костянтина Багрянородного, руси брали данину, ймовірно, сировиною, а не грішми. Можливо, за цей період економічний достаток русів зріс так, що вони могли

⁶⁵¹ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская летопись, Вып. 1. Повесть временных лет. — 2-е изд. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. Т. 1. С. 130.

⁶⁵² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 55.

вже платити данину не сировиною, а грішми? Але ця гіпотеза занадто неймовірна, хоча повністю виключати її не слід. Ми вважаємо, що ця данина виплачувалась з міст і збиралась паралельно з полюддям. Для нас є важливим з'ясувати, чи виплачувана сума була постійною, чи змінювалась. Якщо сума була постійною, то можна допустити, що між містом та князем підписувався договір, згідно з яким головне місто певних земель виплачувало князю кожного року визначену суму за захист. Ці гроші князь міг отримувати з мита та 1/10 з прибутку купців, адже арабські джерела наголошують, що князь брав 1/10 з прибутку своїх купців⁶⁵³. Крім того, князі отримували прибуток з винесених ними судових рішень.

Грошова данина могла еволюціонувати з полюддя або вони існували паралельно. Але отримані прибутки князів із грошової данини не можуть не вражати, та, у свою чергу, пояснюється один із чинників роз'єднання Русі. Оскільки кожна із земель вже у період князювання Володимира збирала такий дохід, що могла протистояти центру, то у кожного з князів з'являлась спокуса не віддавати дві третини своїх прибутків Києву. Зазначимо, що раніше великі прибутки базувались на торгівлі з іноземними країнами (як це було на початку зародження Київської Русі), а вже після смерті Ярослава торгівля почала приносити прибуток із товарообігу в самій землі. Тому Київ як головний транзитер товарообігу з іноземними країнами втрачав свою стратегічну перевагу. Судячи із суми, яка надходила до Києва, Володимир вів політику фінансового обезкровлення підлеглих земель, підриваючи їх фінансове благополуччя, що призвело до припинення процесу розпаду держави, адже важко підняти повстання проти Києва, не маючи коштів.

Прикладом може слугувати протистояння Ярослава із братом Святополком. Святополк, програвши битву

⁶⁵³ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 48.

Володимиру і втративши Київ за рахунок того, що встиг забрати державну казну, зміг отримати допомогу від польського короля та найняти багато найманців. Повернувшись на Русь, він розбив князя Ярослава⁶⁵⁴. А той був змушений тікати до Скандинавії, і тільки ініціатива новгородців, які оплатили продовження війни за власний рахунок, змогла дати можливість Ярославу виграти кампанію. Як бачимо, за Київський стіл по-справжньому боролись тільки два брати: Ярополк воював за рахунок державної скарбниці, а Ярослав — за рахунок не виплачених Києву стягнень. Інші брати, які чесно платили данину, не боролись за княжий стіл на початковому етапі⁶⁵⁵. Це відбувалось не тому, що не мали амбіцій, а тому, що вчасно заплатили батькові данину, через що, на момент його смерті, були без грошей. Їм залишалося тільки сподіватись, що Святополк або Володимир не нанесуть їм удар. Це пояснює те, чому, наприклад, князь Тмутараканський Мстислав Хоробрий тільки через 10 років виступив на боротьбу за Київ. Але час було втрачено, і Ярослав за ці роки зміг посилити свої позиції у столиці, через що кияни не прийняли Мстислава⁶⁵⁶.

Цей приклад вказує на те, що забирання 2/3 прибутків до столиці підтримувало мир і стабільність у державі в цілому, адже Великий князь зосереджував у своїх руках основні ресурси країни, тоді як регіональні князі не мали достатньої економічної незалежності.

На нашу думку, система зруйнувалась тому, що Великі князі не розраховували, що місцеве населення спонсоруватиме війну свого князя за власний рахунок, як це було з князем новгородським Ярославом. Оскільки новгородці змогли проплатити війну свого князя, то і заплатити вдвічі більшу

данину вони теж змогли б. Тоді у них навряд чи були б гроші на втручання у внутрішні справи Русі.

Після смерті Володимира фінансова безпека Київської Русі руйнується. Через те, що брати вступили у протиборство між собою, то, ймовірно, вони перестали відраховувати свою данину в Київ. Це призвело до тимчасового послаблення столиці та до посилення регіонів, оскільки вони перестали відраховувати дві третини прибутків Києву і змогли б собі дозволити вдвічі збільшити свої полки. Звісно, для Києва не стало небезпекою протистояння однієї або двох земель, але після смерті Володимира була загроза, що на Київ підуть усі брати для того, щоб стати Великими князями. Це і послужило причиною, що князь Святополк, зайнявши Київський стіл, намагався приховати смерть батька. Він розумів, що війна з братами у жодному разі не мала набути затяжного характеру, оскільки кожен пройдений рік конфлікту посилюватиме регіони та послаблюватиме Київ через руйнацію вседержавної системи збору данини, яка перестане прибувати до Києва. Тому, поки у Святополка зосереджувались більші матеріальні ресурси, ніж у його братів, йому потрібно було рішуче діяти. Рішення фізичного знищення братів було доволі вигідним для збереження централізації Київської Русі. Літописці вказують, що Борис, дізнавшись про смерть батька, незважаючи на те, що у нього було військо, відмовився від боротьби, розпустив військо та визнав Святополка Великим князем, хоч воєводи висловили сподівання, що саме він сяде в Києві, і (що цікаво) кияни теж підтримували його. Але Борис відмовив їм ніби через те, що не виступить проти брата⁶⁵⁷. Святополк у той час попрямував до Вишгорода, звідки підіслав убивць до свого брата. Під час вбивства вишгородці убили слугу Бориса Георгія, в якого на шиї була прив'язана золота гривня. Вишгородці так поспішали, що для того,

⁶⁵⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 77.

⁶⁵⁵ Настюк А. А. Финансы Киевской Руси после принятия христианства. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 38.

⁶⁵⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 73

⁶⁵⁷ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Киев: Альтернатива, 2001. С. 42–43.

щоб зняти цю гривню, відрубали йому голову, а пораненого князя викрали і відправили до Вишгорода, де варяги його й добили⁶⁵⁸. З цих подій можна дійти висновку, що вбивці дуже поспішали, але якщо Борис розпустив військо та знаходився лише зі слугами, то чому вбивці так поспішали? Другим цікавим фактом є те, що, як повідомляють літописці, Борис не проявляв тривоги навіть тоді, коли одержав попередження, що його вирішили вбити, і що нібито він навіть зброї не вийняв, а почав молитись Богу. Але вишгородці не мали вбивати його, і пораненим доставили до Святополка. А якби їм наказали вбити князя, то вони не везли б його до Святополка, а вбили б у таборі. Але чому літописець вказує, що Бориса поранили? Адже якщо вишгородці хотіли його доставити живим, то їм було не вигідно поранити князя, адже з пораненим набагато важче в дорозі. Очевидно, Борис оборонявся зі зброєю у руках, і тому вишгородці поранили його, а поспішали вони з тієї причини, що боялись війська, яке він нібито розпустив і яке почне переслідування. Навіть коли в Бориса і не було війська, досить йому було прибути до Києва і скликати віче, щоб стати Великим князем. Тому Святополк і вбив його.

Отже, не слід виключати можливість, що навіть Борис не хотів поборотись за великокняжий стіл. У цьому випадку дії Ярополка хоч і жахливі з точки зору моралі, але для держави є гуманними. Навіть, коли б ці брати відмовились від великокняжого столу, то вони все одно б не платили Києву данину, що призвело б країну до розрухи. Те, що зволікання виявилось не на користь Київського князя, є яскравим прикладом боротьби між Ярославом та його братом князем Мстиславом.

З викладеного бачимо: якби Святополк не вбив Бориса, Гліба, Святослава, яка б тоді доля чекала Київську Русь?

⁶⁵⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 66–67

У 1026 р. Тмутараканський князь Мстислав із військом підійшов до Києва, але кияни не впустили його в місто, і тому він сів у Чернігові. Спроба Ярослава силоміць вибити його із Чернігова закінчилась поразкою, після чого вони поділили Русь між собою. Згідно з цією угодою, Київська Русь втратила на законних підставах данину із Чернігова, Переяслава та Тмутараканського князівства. Прибуток із цих земель почав надходити не до Києва, а до Чернігова, що, у свою чергу, могло сприяти швидкому посиленню останнього, але у 1034 р. князь Мстислав Хоробрий помер, і Ярослав прибрав його землі собі. Саме завдяки консолідації своїх земель і поверненню своїх данників князь Ярослав зосередив усі фінанси Русі в своїх руках⁶⁵⁹. Далі князь Ярослав розпочав серію військових походів: у 1038 р. похід Ярослава на ятвігів, 1040 р. — війна на литву, 1041 р. — війна на мазовшан, 1042 р. — війна на емь, 1043 р. — війна на греків, 1044 р. — війна на литву, 1047 р. — війна на мазовшан. У 1036 р. під Києвом Ярославом були розбиті половці. Слід зазначити, що в цій битві Ярослав, крім руських (київських) та словенських (новгородських) полків, використав велику кількість найнятих варягів. Їх виявилось так багато, що вони були поставлені по центру війська⁶⁶⁰.

Велика кількість найманців та часта динаміка походів вказує на те, що у Ярослава не було проблем із коштами завдяки відновленню фінансової системи, що охоплювала усі Руські землі, але Ярослав і надалі продовжував політику залучення нових данників і тим самим сприяв збільшенню своїх прибутків.

Отже, коли фінансова система, суть якої полягала у переведенні 2/3 данини із кожної підлеглої землі відмінно працювала, то Київська Русь розширювала свою владу

⁶⁵⁹ Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. С. 46.

⁶⁶⁰ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 75–81

на сусідні землі, з метою збільшення державної скарбниці. Князь Ярослав був перший з Володимировичів, який посіяв зерно сепаратизму для задоволення своїх владних амбіцій, але, захопивши владу в Києві, він стає поборником єдності Руських земель та збереження старої фінансової доктрини. Однак створений ним прецедент щодо несплати центру данини вже неможливо було зупинити.

По смерті Ярослава Київська Русь була розділена між дітьми, а титул Великого князя (за велінням батька) успадкував Ізяслав. Згідно з настановою Ярослава, Ізяслав сів у Києві, Святослав — у Чернігові, Всеволод — у Переяславі, В'ячеслав — у Смоленську, Ігор — у Володимирі⁶⁶¹. Отже, на Русі з'явились п'ять центрів князівської влади, чотири з яких підпорядковувались Києву.

Перше, що зробив Ізяслав, так це взяв під контроль Новгород, посадивши там свого посадника Стромила. Це означає, що Новгород продовжив платити данину Києву. У 1058 р. помер син Ярослава — смоленський князь В'ячеслав. На його місце перевели брата — Володимирівського князя Ігоря, але у 1060 р. він теж помер. Таким чином, у 1060 р. на Русі існувало три центри збору данини. Отже, після смерті цих двох князів брати поділили їх володіння між собою. Але після того, як у Києві розпочалось повстання, Ізяслав був змушений втекти, і, ймовірно, через це його брати Святослав та Всеволод перестають платити данину Києву.

У 1073 р. відбувся новий переділ землі. Причиною слугувала перемога Святослава та Мстислава над своїм братом Великим князем Ізяславом та повторне його вигнання з Києва. Владу прийняв Святослав, ставши Великим князем. Всеволод поступився йому переяславською землею, але отримав взамін чернігівську, яка була багатша за переяславську. Доволі цікава інформація стосовно розподілу Святославом своїх синів. Бориса він посадив у Вишгороді, Гліба — у Переяславі,

⁶⁶¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Єрмак, 2005. Т. 2. С. 82.

Давида — у Новгороді, а Олега — у Ростові⁶⁶². Ми вважаємо, що князі через своїх дітей збирали данину для себе. У цей період важко сказати, чи платили данину князі великому князю, особливо коли його позиції були слабкі. Судячи з конфронтації полоцького князя Всеслава з київським князем Ізяславом, можна припустити, що Полоцьк припинив платити данину Києву. У 1064 р. син князя Володимира, онук Ярослава захопив Тмутаракань, вигнавши сина князя Святослава Гліба⁶⁶³. Отже, у цей час Тмутаракань перестала платити данину Чернігову, оскільки знаходилась у конфронтації.

Таким чином, саме в цей період розпочався розвал єдиної фінансової системи та посилення земель. Звісно, деякі з князів намагались взяти Київську Русь під свій контроль. Більш менш це вдалось князю Мстиславу та його сину Ярославу Мономаху. Але із його смертю процес розвалу продовжився. Причиною неможливості київських князів знову нав'язати свою владу було те, що з інших земель перестали вивозити 2/3 зібраної данини та збільшувати її кількість у міру збагачення землі, що привело до економічного зростання регіонів, що й дало можливість не тільки захищатись, а й боротись за лідерство у Київській Русі.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

На початку правління Володимира функції князівської влади залишились незмінними, крім релігійних аспектів. Важливу роль відігравало залучення нових данників, для чого були здійснені походи проти Польщі, литви, в'ятичів, радимичів, болгар та хорватів. З часом, основні напрями діяльності князівської влади ускладнюються: однією з функцій стає ідеологічна. У кінці X ст. була спроба ввести єдиний язичницький пантеон богів з лідерством у ньому Перуна. Після проведення язичницьких релігійних реформ Володимир розчаровується у їх результаті та починає шукати інші підходи в питанні

⁶⁶² Там же. С. 90.

⁶⁶³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Єрмак, 2005. Т. 2. С. 83.

релігійних взаємовідносин за рахунок зміни релігії. Князівська влада займає активну позицію у питанні релігійної доктрини Русі і, на відміну від політики Аскольда, Ольги та Ярополка, займає агресивну позицію, яка базується не тільки на хрещенні еліт, а на масовому хрещенні всього народу із застосуванням насильства. Якщо минулі правителі хотіли християнство зробити провідною релігією у Київській Русі, то Володимир Великий хотів зробити цю релігію єдиною та державною. Влада не намагалась примирити священників та волхвів, а вела політику повного витіснення з Русі останніх. На відміну від своїх попередників, Володимир у питанні християнізації Русі вів продуману та рішучу політику, одразу відмовляючись від компромісу з язичництвом. Князь використовував військову силу, щоб хрестити ключові місця у Київській Русі, прикладом чого може служити хрещення Новгороду Добриною. Саму церковну організацію Володимир намагався взяти під свій контроль через фінанси. Отже, при Володимирі Святославичу активно формується релігійна функція князівської влади.

Після релігійної реформи 988 р. із введенням християнства, розпочинається інтенсивне будівництво укріплень, які б мали скласти розгалужену систему міст-фортець, оточених валами. Ця функція ускладнюється за рахунок залучення до будівництва мешканців півночі. Саме в період правління Володимира удосконалюється охорона функція як результат появи нового методу за дотриманням внутрішньої безпеки країни — примусової депортації у прикордонні регіони. Мешканців півночі починають переселяти на південні кордони Київської Русі для будівництва та заселення укріплених поселень.

Князівська влада за доби правління Володимира також виконувала функцію організації будівництва шляхів, мостів та підтримування їх у належному стані. З'являються соціальна (підтримка бідних та калік), освітня функції (дітей віддавали до церкви для отримання освіти). Розвиток даних

функцій виводить Київську Русь на новий етап розвитку держави. На цьому етапі держава думає не тільки про теперішнє, а вкладає гроші в майбутнє. Освітня функція князівської влади дає змогу готувати для майбутнього освічених правителів та їх помічників. Князівська влада починає змінювати культурне світобачення русів. Держава починає пропагувати культуру співчуття та милосердя. Порівнюючи з даними про культуру русів, яку описали араби, що базувалася на насильстві та жадобі і бажанні збагатитися за рахунок сусідів, Володимир Святославович та його нащадки починають вводити в руське суспільство нові цінності завдяки формуванню соціальної функції.

Найважливішою функцією влади залишилась економічна — здійснення контролю за вчасним збиранням податків. Зібрана данина набуває вже грошового характеру, а княжа скарбниця виділяє десять відсотків від прибутку церкви. Ускладнилися координаційно-організаторська (контроль за більшою кількістю князів-синів) та дипломатична функції (предметом стали питання династичних шлюбів), князівською владою здійснювалась законодавча функція (було видано Церковний статут Володимира).

Суттєвих змін щодо управління державою при Володимирі Великому не відбулось. На момент князювання Володимира на Русі уже діяла традиція посилення дітей князя у віддалені від Києва міста для отримання ними досвіду. Щодо місцевих племінних князів, які очолювали племінні союзи, то на той момент їх уже не було: їх замінили княжі посадники, які направлялись із Києва.

Завдяки укладанню династичних шлюбів значно ускладнилась дипломатична функція. Набуває розвитку будівнича функція князівської влади за рахунок зведення церков, улаштування доріг та мостів; запрошуються візантійські архітектори та художники для будівництва та облаштування храмів.

У період правління Ярослава ускладнюється адміністративно-управлінська функція: він намагається контролювати управління церквою. І з цією метою змінив систему обрання митрополита. Якщо раніше митрополита призначав патріарх, то Ярослав запровадив систему обрання руськими єпископами. В цей період продовжує залишатись важливою законотворча функція: було видано Коротку редакцію Руської Правди, церковний Статут Ярослава.

Саме в період князювання Ярослава Володимировича завершується адміністративна реформа, яку започаткував Святослав Ігорович: вона змінює систему управління держави з одноособової на колегіальну. Застосована Ярославом Мудрим нова система спадкування влади мала б запобігати існуванню братовбивчих випадків, як-то смерть братів Рюрика, Володимира, Ярослава. Хоча для об'єктивності слід зазначити, що дана реформа не запобігла конфлікту і навіть у період правління дітей Ярослава відбувся конфлікт між князями та їх племінниками, який призвів до смерті Великого князя.

У другій половині XI ст. колективне управління набирає вигляду як тріумвірату, так і дуумвірату. Цей період характерний удосконаленням законотворчої (були видані Правда Ярославичів, «Суд Ярослава Володимировича») та ускладненням координаційно-організаторської функцій. Із збільшенням незалежності князівств протистояння владі Великого князя здійснювали Полоцьк, Тмутаракань, Володимир, Чернігів, Переяслав. Перераховані регіони протистояли Великому князю з метою закріпити цей титул за своїм князем. Тобто, в цих випадках фігурувала боротьба за владу, яка призводила до формування у регіонах місцевих княжих династій.

Період правління Святополка та Володимира Мономаха можна охарактеризувати як постійну війну зі Степом. За часів правління Володимира Мономаха відбувається удосконалення законодавства: було видано «Статут Володимира Всеволодовича».

Кількісні та якісні зміни функцій призвели до зміцнення влади місцевих князів, що, в свою чергу, вплинуло на зростання могутності регіональних князівств, які з часом могли конкурувати із Києвом. У цей період змінюється суть економічної функції, оскільки збір данини перетворюється у сплату податків. Результатом цього стало ослаблення родоплемінного устрою та посилення ролі міста.

3.2. Роль князівської влади у формуванні й розвитку нової релігійної доктрини

Перша відома спроба хрестити Русь за підтримкою влади була здійснена руським князем Аскольдом. Він поставив за мету впровадити християнську течію (Візантія). Ці події описуються у Ніконовському літописі. За відомостями літописця, Аскольд після поразки від візантійців вирішив прийняти християнство і попросив, щоб вони направили на Русь архієрея для розповсюдження там православ'я, на що візантійці погодились. Спершу князь намагався хрестити наближене до себе оточення, але з боку останніх виник супротив у зв'язку із небажанням прийняти нову релігійну доктрину. За літописом, конфлікт вдалось вирішити архієрею. Він сотворив чудо, чим довів язичникам силу Бога. Суть чуда полягала в тому, що кинута в полум'я Біблія не згоріла. Після цього чуда усі погодились хреститись⁶⁶⁴.

Звісно, причиною чуда міг бути якийсь хитрий прийом або ж звичайний підкуп — це те, що оточення руського князя зголосилося хреститись. Головною ж, на нашу думку, подією стало те, що на Русь прибув ємісар Візантійської

⁶⁶⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. С. 13.

православної церкви. Перше, на що ми звернули увагу, — на те, за яких умов у Аскольда виникло бажання не тільки самому прийняти християнство, а й почати запроваджувати його на Русі. Ці події відбулись після поразки походу проти Візантії. За даними Радзивіловського літопису, останній невдалий похід Аскольда на Візантію стався у 866 р. Причиною невдачі походу був шторм, який знищив руський флот⁶⁶⁵. Головне, на що ми маємо звернути увагу: за яких умов князь вирішив прийняти це рішення. Тут не слід виключати можливість, що на князя здійснювався тиск у зв'язку з прийняттям рішення.

Отже, при Аскольду Візантії вперше вдалося проникнути на Русь легально і діяти за підтримки князівської влади. Для цього візантіїці використали християнську церкву. Саме церква могла покращити дипломатичні відносини між Руссю і Візантією та припинити напади Русі на північні провінції та навіть на сам Константинополь. Слід зазначити, що після цих подій Аскольд більше не нападав на Візантію. Отже, початок запровадження християнства на Русі убезпечив Візантію від нападів з боку Русі.

Але цікаво, яку користь це принесло самій Русі у той період? Відповідь на це питання можуть надати праці В. Н. Татищева. В історії Іокіма, єпископа новгородського, вказується, що Олег, майбутній князь Київський, відправився у похід проти Аскольда, Київського князя, коли дізнався, що кияни були невдоволені останнім⁶⁶⁶.

Отже, успішність походу Олега на Київ була, на нашу думку, завдячена невдоволенню киян князем Аскольдом. Саме втрата популярності Аскольда дала змогу Олегу без бою увійти до Києва. Літописець вказує на дві події, які могли негативно вплинути на популярність Аскольда.

⁶⁶⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 16–17.

⁶⁶⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1963. Т. 1. С. 100.

Перша подія пов'язана з невдалим походом на Візантію, друга — це прихід християнства на Русь. Посудіть самі, як кияни могли ставитись до Аскольда, коли він не тільки погубив військо, а й змінив віру прашурів? Окрім того, в його оточенні з'явився візантійський священник, який за підтримки князя хитрістю змусив наближених до двору людей прийняти християнство. Можливо, навіть князь мав на меті за допомогою сили змусити усіх киян хреститись. У нашому припущенні немає нічого дивного, адже в майбутньому запровадження християнства Київським князем Володимиром йшло саме за таким сценарієм⁶⁶⁷. Отже, у киян були всі підстави вважати, що князь примусить їх змінити віру, і це могло підштовхнути їх іти проти князя. П. П. Толочко у своїх дослідженнях доводить, що дослідження В. Н. Татищева вказують на прямий взаємозв'язок між хрещенням та захопленням Олегом Києва. А саме: кияни, не бажаючи хреститись, призвали Олега⁶⁶⁸.

Олег прийшов до влади у Києві на антихристиянській хвилі, отже, був змушений вести агресивну політику щодо Візантії як джерела християнства. Це призвело до війни і продовження протистояння Русі проти Візантії. Похід Олега є яскравим прикладом негативного результату для візантійської політики, спрямованої на християнізацію Русі⁶⁶⁹. Договори з Руссю призвели до значних фінансових втрат з боку Візантії. На жаль, на цьому етапі дослідження ми не можемо з'ясувати, які цілі ставила Візантія перед церквою, коли просувала християнство на Русі, оскільки зовнішній чинник не дав можливості провести релігійну реформу Аскольда до кінця.

Перша спроба введення на Русі християнства коштувала князю-реформатору життя та захоплення Києва Олегом,

⁶⁶⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 53–54

⁶⁶⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 24.

⁶⁶⁹ Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. С. 18–19.

який узурпував владу і, щоб придати їй певну легітимність, прикривав свої дії нібито інтересами малолітнього князя Ігоря, сина Рюрика, управляючи від його імені.

Але, за Візантійсько-Руським договором, за князя Ігоря, посіяне Аскольдом насіння почало проростати: представники Ігоря при укладенні договору клялися не тільки на зброї, а й на хресті⁶⁷⁰.

У період князювання Ольги відносини Київської Русі та Візантії почали покращуватись. Ольга відвідала Константинополь та прийняла там хрещення. Крім того, вона пропонувала своєму синові Святославу також хреститися, але він відмовився. У науці побутує дві точки зору щодо місця хрещення Ольги. В одних джерелах доводиться, що Ольга хрестилась у Києві напередодні своєї другої подорожі до Константинополя. Інші вчені доводять, що Ольга хрестилась у Константинополі⁶⁷¹. Б. Д. Рибаків вважає, що бажання Ольги хреститись слід розцінювати не як епізод з її особистого життя, а як політичний бій монархів, які очолювали дві великі держави того часу. Ольга, охрестившись сама, боялась запроваджувати християнство з рук Візантії, тому що імператор вважався намісником Бога на землі і був як главою держави, так і главою церкви.

Із цього Б. Д. Рибаків доходить висновку, що держава, або народ, прийнявши християнство із рук Візантії, ставав васалом грецького імператора⁶⁷².

Але факт того, що сама Ольга прийняла християнство і намагалась хрестити Святослава, залишається фактом. Тепер слід розглянути таке. Якщо справді для Ольги

⁶⁷⁰ Полное Собрание Русских Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 60.

⁶⁷¹ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Тула: Приокское книжное издательство, 1989. Т. I–III. С. 111–112.

⁶⁷² Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 111.

прийняття християнства була політичним кроком, то яку вигоду від цього княгиня вбачала для держави? Б. Д. Рибаків вказує на те, що християнська віра полегшувала торгові зв'язки з Візантією. Походи Олега та Ігоря на Константинополь привели до ратифікації вигідних для русів торговельних відносин та закріпили з Візантією дипломатичні відносини, адже майже у всіх конфліктах між русами та Візантією руси нападали першими, а тому Візантія не становила для них військової загрози.

А що ж від прийняття християнства отримувала Візантія? По-перше, руси переставали турбувати її кордони. По-друге, через церкву з Русі можна було викачувати багатства. По-третє, Русь можна було використовувати у своїх військових конфліктах як союзника. По-четверте, можна було знову переглянути торговельні договори. П'яте: візантійські торговці могли напяму вийти на руський торговельний ринок. Шосте: через церкву можна було б маніпулювати як князем, так і народом, а це б дало змогу впливати на політику Русі в цілому, а за сприятливих умов Русь можна б було приєднати до Візантійської імперії. Тому ми вважаємо, що Ольга при бажанні хреститись керувалась не політичними, а особистими причинами. Швидше за все, їй подобались ідеали християнства, притому для неї не було принциповим, чи християнство прийде з Константинополя, чи із Риму. Доказом цього є те, що після відвідин Ольги Константинополя та особистої зустрічі з візантійським імператором її ставлення до Візантії погіршилось. Це призвело до того, що Ольга направила послів до германського імператора, для того, щоб він прислав єпископа⁶⁷³.

Руси, орієнтуючись на вибір моноістичного вірування, керувались не «сліпою» вірою, а державною доцільністю. Як тільки Візантія проявила неповагу до княгині Ольги,

⁶⁷³ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 43.

та почала переорієнтовуватись з Константинополя на Рим. Для княгині Ольги не було принциповим отримати християнство із рук патріарха. Папа Римський теж її влаштовував.

Син князя Святослава, який успадкував владу на Русі, теж мав зносини з Римом. Під час його правління відбувався обмін послами. Відомості про ці події повідомляються в одній німецькій хроніці та у Ніконовському літописі під 977 р. У ній повідомляється, що у цьому році до Русі прибули посли із Риму від Папи. П. П. Толочко припускав, що ці перемовини стосувались питань, пов'язаних із християнізацією Русі. Ще раніше, на думку автора, Ярополк провів перемовини з Візантією, але успіхи їх були незначні⁶⁷⁴.

Сам факт цих перемовин вказує на те, що внук княгині Ольги теж побоювався приймати християнство з рук Візантійської церкви і тому шукав компроміс у Римі. Однак Ярополк програв у протистоянні з Володимиром, якого підтримали новгородці. Якщо уважно проаналізувати ці події, то можна дійти висновку, що доля молодого Ярополка нагадує долю Аскольда, який теж протистояв Північній Русі. Київ був захоплений при загадкових обставинах, а сам князь загинув через підступну зраду. І, якщо вірити припущенню П. П. Толочка, то, крім їхньої лихої долі, їх ще об'єднує намагання хрестити Русь. Можливо, і Ольга не пішла б на такий крок, як примусове хрещення Русі, з огляду на досить сильну та впливову опозицію. Але давайте спочатку з'ясуємо, хто був найменше зацікавлений у запровадженні християнства на Русі. На нашу думку, це були представники язичницьких культів, яких називали «волхви». Якщо князь та народ могли змінити оберіг на хрест, то волхва чекало тільки, у кращому випадку, вигнання, у гіршому — смерть. Волхви мали б розуміти, що як тільки князі впровадять християнство, то їх культи виявляться поза законом, оскільки офіційна церква не терпіла конкуренції. Тому волхви були зацікавлені

⁶⁷⁴ Там же. С. 69.

як у смерті Ярополка, так і у смерті Аскольда, адже новації князя загрожували їх існуванню. Але, щоб це довести, нам потрібно дізнатись, чи мали волхви реальну силу на Русі і могли протистояти князю. Перша відомість про великий вплив волхвів на князів вказується в арабських джерелах. Арабський мандрівник Ібн-Русте у своїй праці «Ал-Алак ан-нафиса» повідомляє таке: «Есть у них знахари. Из которых иные повелевают царем, как будто бы они их (русов) начальники»⁶⁷⁵.

Зі слів згаданого автора можна допустити, що влада волхвів була настільки сильною, що вони могли в деяких випадках наказувати князю. Але чи була їх влада сильною у період, наприклад, княгині Ольги? Відповідь на це питання ми можемо отримати у літописі, який, до речі, писали опоненти язичників. Літописець Нестор повідомляє, що, коли Ольга прийняла християнство, то спробувала хрестити Святослава, але він відмовився, пояснюючи це тим, що як тільки він охреститься, то з нього глузуватиме його військо. Ольга попередила його, що як тільки він охреститься, то військо наслідує його приклад. Але він, очевидно, не послухав матір, і, що саме за цей непослух Бог покарав його⁶⁷⁶. У цих рядках літописець ненавмисне розкрив один із етапів боротьби язичництва з християнством. Тут вказується, що військо було налаштоване на сповідування консервативних язичницьких вірувань. Зміна ж князем релігії, на думку Святослава, могла підірвати довіру війська до свого князя, чим порушувалась військова дисципліна і князь міг втратити управління військом, яке, у свою чергу, було одним із головних інструментів його управління Руссю. Можливо, саме це трапилось з Аскольдом та Ярополком, адже у літописі чітко вказується,

⁶⁷⁵ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 46.

⁶⁷⁶ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 27.

що Ярополка, який хотів хрестити Русь⁶⁷⁷, зрадив один із наближених до нього воєвод. Він заманив свого князя на перемовини, на яких останній був убитий⁶⁷⁸. Можливо, саме так заманили на корабель і Аскольда.

Але хто був посередником у перемовинах між зрадником воєводою та князем Володимиром? Той, хто був посередником, той повинен би мати вільний доступ як у табір Володимира, так і у табір Ярополка. Крім того, він мав уже набути великий авторитет для гарантії того, що Володимир не покарає його пізніше сам, як, до речі, і сталося. Володимир не міг направити до нього когось з найближчого оточення, оскільки це було ризиковано, крім того, посередник мав би бути незалежним від княжої влади, бо жоден із бояр не міг змусити Володимира виконати умови через те, що вони були його підлеглими. Посередник, крім свого авторитету, мав би бути знайомим із воєводою. Але Ярополк князував у Києві, а, значить, і воєвода був там, а Володимир сидів у Новгороді. Це означає, що у кожного із князів було своє боярство, і навряд чи воно часто контактувало одне з одним. Ми вважаємо, що найкращим посередником міг бути впливовий волхв (можливо, культу Перуна). Оскільки Блуд займав високу посаду у війську, то він мав стикатись у своїй роботі з представниками релігійного культу. А, як нам відомо із вказаного вище повідомлення літописця Нестора, більшість війська була язичниками, а це означає, що волхви могли мати на них великий вплив. А якщо ще й об'єднати повідомлення Нестора про язичницьке військо та повідомлення арабського мандрівника про великий вплив волхвів на язичників, то можна дійти висновку, що волхв міг надати наказ, погрожуючи карою богів, Блуду, щоб той

⁶⁷⁷ Кандыба В. М. История Русского народа до XII в. Москва: КСП, 1995. С. 74.

⁶⁷⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 29–30.

виманив князя із Києва, а потім привів на перемовини. Через те, що в обох військах молодих князів були язичники, волхв міг спокійно переміщатись із одного табору в інший, тим самим підтримуючи зв'язок між змовниками. Звісно, це припущення доволі сміливе і потребує ретельного дослідження, але давайте поміркуємо, навіщо було Блуду зраджувати свого князя? По-перше, сила виявилась на боці Ярополка, і тільки вмовляння Блуда переконали князя не йти назустріч Володимиру, а чекати його в Києві, що дало змогу Володимиру дійти до міста, а брехня про те, що нібито в Києві готувалась змова проти князя, змусила Ярополка покинути столицю, тим самим передавши ініціативу своєму братові, князю Володимиру. Літописець вказує на те, яку велику роль відіграла зрада воєводи для захоплення Володимиром влади⁶⁷⁹.

Але у цих діях нас дивує: на що сподівався сам зрадник? Стати самому князем він не міг, бо не був Рюриковичем. Стати наближеним до князя? Але, вибачайте, він ним був, адже те, що Ярополк йому так довіряв, вказує на його наближеність до князя, а біля Володимира було своє наближене оточення, яке навряд чи допустило б воєводу до нього. На що взагалі могла сподіватись людина, яка зрадила власного князя?

Перше запитання, яке ми маємо поставити, це: якого віросповідання був Блуд? Оскільки він був воєводою, а, значить, військовим, то, ймовірно, що він — язичник. А це означає, що волхв міг примусити його зрадити князя, або навіть він сам пішов на цей крок з огляду на релігійні переконання. Тільки віра може примусити людину йти на необдумані кроки без вигоди для себе. Волхви, у свою чергу, були зацікавлені в усуненні Ярополка через те, що останній симпатизував християнам.

⁶⁷⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 29.

Ми з'ясуємо, яку зовнішню політику відстоювали волхви. Для цього звернемось знову до арабських джерел, які вказують, як язичництво впливало на формування думки у русів. Араби доводять, що як тільки у руса народжувався хлопчик, то перше, що йому мали дати в руку, це — меч, після чого батько вказував, що саме ця зброя дасть можливість русу дістати статок, оскільки все майно передавалось тільки жінкам, а чоловіки мусили добувати зброєю. У повідомленні не вказувалось, що батько давав сину в руки серп або лопату. Це означає, що тільки добування статків зброєю було у пошані⁶⁸⁰. На нашу думку, наведений приклад формування особистості складався релігією, яка закликала русів до насильства. Тому вони і були такими агресивними. Візантії розуміли, що єдиний спосіб зупинити напади русів (а у майбутньому, можливо, і експансію, адже Святослав уже підібрався до самих кордонів Візантійської імперії) — це змінити світобачення Русі, що можливе лише при зміні релігії. Адже військовим шляхом це було зробити неможливо. Наприклад, коли візантії спалили флот Ігоря, він не злякався, а дійшов висновку, що наступного разу слід взяти із собою більше вояків. Так і сталося. Він повів на Візантію набагато більше військо⁶⁸¹.

Отже, деякі язичницькі культи русів формували в них агресивний характер. Що, в свою чергу, впливало на формування експансійної політики. Слід відзначити, що до прийняття християнства Русь майже завжди нападала сама, а після прийняття християнства її зовнішня політика стала менш агресивна та експансійна. Тепер її війни мали більше оборонний, ніж експансійний характер, зате внутрішні князівські суперечності поглибилися. У свою чергу, представники язичних релігійних культів (особливо слід зазначити тих, чия

⁶⁸⁰ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 45.

⁶⁸¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 24–25.

діяльність пересікалась з військовою справою) були зацікавлені саме в агресивній політиці русів, бо частина здобичі, котру захоплювали вояки, осідала в їхніх кишенях.

Наступний князь, який активно зайнявся релігійними реформами, був син князя Святослава — Володимир. Але, на відміну від своїх колег, він розпочав язичницьку релігійну реформу. Суть цієї реформи (з досліджень Б. А. Рыбакова) полягала у намаганні князя Володимира піднести давні народні вірування до рівня державної релігії. Для цього він наказав біля свого будинку поставити дерев'яні кумири шести богів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла та Макоши⁶⁸².

Можливо допустити, що язичницькі культи допомогли Володимирові у захопленні влади, чим пояснюється крок Володимира з приводу релігійної реформи — він мусив віддячити волхвам. Можливо, навіть саме перераховані культи або деякі з них брали активну участь у перевороті Володимира.

Встановлення язичницьких капищ, на нашу думку, є символічним знаком, суть якого полягала у поверненні княжого двору до старої віри. Посудіть самі: останніми хазяями княжого двору була княгиня Ольга, а після її смерті син князя Святослава Ярополк (Святослав майже не князував у Києві). Ці політики, судячи з джерел, віддавали перевагу християнству, і тому немає нічого дивного, що при їх князуванні якщо і капища були, то вони були або знищені, або перенесені за межі двору, щоб не турбувати своїм виглядом християн. Коли Володимир встановив ідоли, це означало, що язичество повернуло свій авторитет та, можливо, і владу при княжому дворі, витіснивши християнство.

Доволі цікавим для нас є подія, що відбулася у Києві, пов'язана з принесенням у жертву християн. Як повідомляє літопис, язичники кинули жеревки для того, щоб виявити,

⁶⁸² Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 142; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. С. 113.

кого слід принести в жертву. Вибір випав на сина варяга, який прибув із Константинополя і став проживати у місті та був таємним християнином. Під час спроби провести ритуал батько почав чинити супротив і був вбитий разом із сином⁶⁸³.

Перше, на що ми звернули увагу, — варяг приховував, що він сповідував християнство. Це дивує, адже за договором Ігоря з візантійцями деякі руси відкрито клялись на хресті в церкві Іллі, яка була в Києві⁶⁸⁴. Княгиня Ольга взагалі була християнкою. Є два пояснення цієї ситуації. Перше полягає в тому, що по приході до влади Володимира в Києві почали переслідувати християн. Тому, побоюючись за своє життя, вони намагались зберегти в таємниці те, що вони християни. Але оскільки у літописі повідомляється про їх справжнє віросповідання, то, можливо, і для жерців це не було таємницею. І ось вибір впав на цього хлопчину, адже, можливо, у язичників було інше ставлення до своїх дітей, і тому жерці, пильнуючи за діями варяга, дізнались, що він був християнином, адже язичник мав змиритись з волею богів (звісно, коли він сповідував руські язичні культи). Можливо, їх вбили, коли батько своїми діями видав, що він та його син — християни. Друга версія пов'язана з місцем, звідки прибув цей варяг. Літопис повідомляє, що він прибув з Константинополя і був таємним християнином. Цікаво, як відреагував Візантійський імператор, коли дізнався, що Ярополк програв протистояння своєму братові Ярославу і тепер язичники повернули свої позиції до Києва, витіснивши християн. Для Візантії це означало, що під впливом язичницької партії Русь розпочне військові кампанії і її інтереси можуть знову загрозовувати безпеці

⁶⁸³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 30–31.

⁶⁸⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 23.

Візантійської імперії. Отже, Візантія вкрай була незадоволена подіями в Києві, а тому мала діяти рішуче. Але через кого вона мала просувати свої інтереси в Києві? Звісно, через християн, і, як не дивно, цей варяг прибув саме з Константинополя і був християнином, а віросповідання він міг приховувати через переслідування (якщо, звісно, вони були) або для виконання якоїсь місії. Отже, можливо літописець нам повідомив успішну операцію волхвів з виявлення візантійського шпигуна. Нам зрозуміло: одне посилення язичників призвело до утиску християнської київської громади, і вибір волхвів щодо жертви був зроблений не випадково.

Але прихід язичників до влади призвів до виникнення ще однієї проблеми. Вона виявилась малопомітною, але якщо проаналізувати договір Олега з візантійцями та наслідки перемоги Володимира, то стає зрозумілим, що язичники розпочали боротьбу не тільки з християнством, а й між собою. У договорі Олега з Візантією руси клялись на зброї (про це у Типографічному літописі) та богами своїми — Перуном та Велесом⁶⁸⁵. У Ніконовському літописі повідомляється, що клялись на зброї та богом Велесом. Отже, язичницький бог Велес відігравав велику роль у житті русів, і те, що ним клялись, як і Перуном, означає, що цей культ активно сповідували на Русі. Але, незважаючи на значущість цього бога, Володимир не встановив його капища у себе в дворі. Отже, культ Велеса не був визнаний як один із головних язичницьких культів на Русі. Але оскільки про цей культ, як і про культ Перуна, згадується у договорі із Візантією, то слід відзначити його значущість. Звісно, до часів Володимира цей культ був частково витіснений культом Перуна, оскільки при договорі Ігоря з візантійцями руси клялись тільки Перуном. Але при договорі Святослава з візантійцями вони клялись

⁶⁸⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 10.

Перуном та Велесом⁶⁸⁶. Чому ж тоді другому за популярністю культу не поставив Володимир ідола разом з іншими богами? Насамперед, ми маємо звернути увагу на те, як мали б відрегулювати представники культу Велеса та інших культів, коли князь Володимир своїми діями довів, які він збирається підтримувати культу, а які ні.

Отже, після несприйняття християнства у Києві, ймовірно, розпочалась боротьба між язичницькими культурами, ініційована діями князя Володимира. Цікаво, чи усвідомлював він, що своїми діями стравив язичників між собою? Особливо слід звернути увагу на те, що цей розкол мав би відбутись у війську, адже саме військові клялися Перуном та Велесом, а коли князь дав зрозуміти, що не визнає влади Велеса, то це мало б послабити у війську позиції тих, хто сповідував цей культ, та дати надію тим, хто таємно сповідував християнство. Адже, якби язичники виступили в союзі проти них, то у останніх не було жодного шансу, а так ворог розділив противників і примусив боротись один з одним. Тобто, був використаний візантійський дипломатичний прийом: розділяй та володарюй. Слід зазначити, що ця боротьба підривала основи старої релігійної доктрини, суть якої полягає у віротерпимості. Як засвідчує історія, у боротьбі Перуна та Велеса виграв Христос. Слід зазначити, що ще в 1024 та 1071 році на півночі відбулись повстання волхвів⁶⁸⁷.

Язичник князь за неповних 10 років провів шість військових кампаній, з яких тільки кампанія 968 р. була оборонною, всі ж інші — наступальні. Під час кампаній він вступив у боротьбу з одним племінним союзом, двома царствами та однією імперією. За 18 років правління княгині Ольги, яка сповідувала християнські цінності (як повідомляє літописець), був тільки

⁶⁸⁶ Там же. С. 27.

⁶⁸⁷ Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. Москва. Санкт-Петербург: Златоуст, 1995. С. 116.

один військовий конфлікт на початку її правління — це придушення повстання древлян. Чи не дивна різниця у зовнішній політиці? За правління попередників Святослава Візантія вступала в протистояння з язичником Аскольдом, язичником Олегом, язичником Ігорем. Починаючи від Аскольда і закінчуючи Володимиром, Візантія зазнавала нападу від кожного князя, який сповідував язичництво. Слід пояснити, що на період війни з Візантією князі Аскольд та Володимир були язичниками.

А тепер проаналізуємо, як вплинули на княжу політику язичницькі цінності, які сповідував Володимир. 981 рік — напад Володимира на поляків, 982 р. — похід на в'ятичів, 983 р. — похід на вятягів, 984 р. — напад на радимичів, 985 р. — напад на болгар⁶⁸⁸. Це мало, в свою чергу, посилити його авторитет серед вояків, які мали збагатитись за рахунок війн. У 988 р. Володимир атакує візантійське місто Корсунь⁶⁸⁹, після чого одружується на візантійській принцесі та приймає християнство⁶⁹⁰.

Після цих подій Володимир повернувся до Києва і скинув владу волхвів, проголосивши православ'я єдиною релігією на Русі⁶⁹¹, і за допомогою війська змушує русів хреститись. Отже, Володимир зробив те, що не вдалося Аскольду: хрестити Русь. Це йому вдалось за рахунок комплексного

⁶⁸⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 30–31.

⁶⁸⁹ Іловайский Д. Вторая Дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-гунскому. Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1886. С. 1; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1910. Т. 20. С. 77.

⁶⁹⁰ Прошин Г. Как Была крещена Русь. Москва: Издательство политической литературы, 1989. С. 29–31.

⁶⁹¹ Шкварець В. П., Орловський В. К. Історія держави і права України: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. С. 98.

підходу до цієї справи: перше — захоплення влади та знищення усіх конкурентів, друге — організація протистояння серед різних язичницьких культів та обезкровлення їх, що й підірвало їхній авторитет серед війська та посилило там християнські погляди.

Отже, Володимир створив сприятливі умови, які дали йому можливість запровадити християнство на Русі. Це призвело до втрати язичницьких жерців своєї влади та посилення впливу князівської влади.

Після прийняття християнства Володимир на певний час припинив зовнішню експансію щодо Візантії, а це може вказувати на те, що нова релігійна доктрина вплинула на зовнішні відносини держави⁶⁹². На цьому етапі навряд чи християнство змогло змінити буйний характер русів. Пояснення може полягати в тому, що Русь зайнялась своїми внутрішніми проблемами, пов'язаними з поширенням нової релігії, а тому вона не могла витрачати свої сили на зовнішню експансію. Отже, Візантійській імперії вдалось перехопити ініціативу і хоча б на короткий час запобігти небезпеці своїх північно-західних кордонів. Крім того, на Русі почався процес побудови всеродовищної руської церкви, а цей процес потребував допомоги Візантії, оскільки саме вона могла забезпечити Русь достатньою кількістю священників із Візантійської імперії, які б розпочали місіонерство. Звісно, в літописі є згадка про існування християнських церков у Києві, але навряд чи власних ресурсів вистачило для побудови всеродовищної церкви.

Важко сказати, що змусило князя Володимира запровадити на Русі християнство. Можливо, він хотів позбутися волхвів (які мали великий вплив на життя) для того, щоб княжа влада мала пріоритет над релігійною. Він мав розуміти, що молода руська церква не могла обійтись без підтримки князя, а тому мала б бути слухняним інструментом на відміну від

⁶⁹² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 45–65.

гордих волхвів. Але князь не врахував те, що церква рано чи пізно набере сили, і той, хто її контролюватиме, зможе впливати на владу в Русі.

Отже, зараз ми будемо намагатись з'ясувати, чи змогли руські князі перехопити управління церквою, а чи руська церква стала васалом візантійської? Для того, щоб відповісти на це питання, нам потрібно дізнатись, хто очолював руську церкву.

Першим митрополитом на Русі був Михайло, роду сірин. Він прибув до Києва разом із Володимиром у 988 р. за благословенням Константинопольського патріарха Миколая Хрисовіра. Після його смерті наступним патріархом у 992 р. став Леонтій, грек за походженням. Прибув Леонтій із Константинополя від патріарха Миколая Хрисовіра. Наступним митрополитом став Іоанн I, що прибув від Константинопольського патріарха Сергія, після нього — Феопемпт, за походженням грек, прибув від патріарха Алексія Студіта. Наступним митрополитом був Іларіон, за походженням русич, що був поставлений митрополитом князем Ярославом у 1051 р. У 1068 р. митрополитом у Києві став Георгій, за походженням грек, посвячений у сан митрополита Константинопольським патріархом Іоаном Ксифіліаном. У 1080 р. митрополитом став Іоанн II, невідомий за походженням, посвячений патріархом Евстратієм Гарідом. Після нього митрополитом став Іоанн III, за походженням грек, присланий на Русь патріархом Миколою Грамматиком. У 1091 р. митрополитом Київським став Ефрем, посвячений він був патріархом Миколаєм, за походженням, згідно з Ніконовським літописом, грек. Наступним митрополитом Київським став Миколай, за походженням грек, посвячений у Константинополі патріархом Миколаєм. Його наступником став Нікіфор, грек за походженням, що прибув від патріарха Миколи Грамматика. У 1122 р. до Києва прибув новий митрополит, якого звали Микита, за походженням він був грек, прибув від патріарха Іоанна IV. Тринадцятим митрополитом став

Михайло II, за походженням грек, присланий від патріарха Іоанна V. У 1145 р. він відмовився від митрополитства та повернувся до Візантії. У 1147 р. митрополитом став Климент, родом рус, вибраний був великим князем Ізяславом та посвячений руськими єпископами. Цей митрополит не був визнаний Новгородським єпископом Ніфонтом, за що останній отримав похвальну Грамоту від Миколи IV Константинопольського, з чого можна дійти висновку, що цей митрополит не був визнаний Візантією. У 1156 р. Климент був вигнаний Константинопольським патріархом Лукою Хрісоверхом через присланого до Києва митрополита Костянтина I, який зайняв його місце, за походженням він був грек. До цих подій Костянтин був єпископом Чернігівським. У 1160 р. до Києва був присланий із Константинополя від патріарха Луки митрополит Київський Феодор, який був греком за походженням. У 1164 р. був присланий із Константинополя від патріарха Луки митрополит Іоанн VI, за походженням грек. У 1167 р. прибув із Візантії від патріарха Луки новий митрополит по імені Константин II, який теж був греком за походженням. У 1184 р. від патріарха Василя Каматіра був присланий митрополит Нікіфор, грек за походженням. Наступним митрополитом став Матфей, який був греком та прибув до Києва від, ймовірно, патріарха Іоанна Каматіра. У 1223 р. митрополитом став Кирило I, за походженням грек. Наступником Кирила I став Іосіф, який був греком за походженням. Він був присланий до Києва від патріарха Германа Навплія у 1237 р.⁶⁹³

Переглянувши хронологію приходу до влади митрополитів на Русі, ми звернули увагу на національність та ким вони були посвячені. Картина, яку ми побачили, не може не вражати: із 23 митрополитів київських тільки двоє було русами, походження двох було невідомим і 19 були греками. Із них — 21 кандидатура була затверджена і прибула від константинопольських

⁶⁹³ Болховітінов М. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. С. 79–96.

патріархів, що пояснює, чому на Русі у перерахований нами період (поодинокими випадками) митрополити були греками. Цікавим є і той факт, що обох митрополитів, які за національністю були руси, висунули руські князі⁶⁹⁴.

З викладеного доходимо висновку, що Руська православна церква контролювалась не з Києва, а із Константинополя, хоча і на Русі деякі князі намагались протистояти їй через призначення ними руських митрополитів. Перше, на що ми маємо звернути увагу, при яких князях робились ці спроби.

Перша спроба князівської влади перехопити ініціативу стосовно контролю над Руською церквою була здійснена Ярославом Мудрим. У 1051 р. без згоди патріарха собором руських єпископів був поставлений митрополитом пресвітер княжої церкви на Берестові Ілларіон. Слід зазначити, що цим подіям передувала війна Ярослава з Візантією, яка тривала до 1046 р. Мир скріпився шлюбом Всеволода Ярославича з Марією, племінницею Костянтина IX. Імператор відпустив полонених. Було відновлено чинність попередніх угод⁶⁹⁵.

Отже, після війни Ярослав Мудрий вирішив поставити митрополитом не присланого з Візантії грека, а свою людину. Цікаво те, що Ярослав свідомо йшов на конфронтацію з патріархом після того, як тільки вдалось помиритись з Візантією і скріпити свій союз шлюбом. Це, на нашу думку, може означати те, що князь Ярослав вважав, що митрополити-греки, які присилялись на Русь, шкодили інтересам Русі, відстоючи позиції Візантії, і що Ярослав не хотів бачити в своєму найближчому оточенні візантійських шпигунів. Тому він

⁶⁹⁴ Там же. С. 79–96.

⁶⁹⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 85–86.; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Тверская. Санкт-Петербург: Типография Леониды Демиса Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. С. 150; Войтович В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 267–268.

і поставив за мету завести традицію: тільки князь ставить Руського митрополита, що давало б змогу змінити ієрархічну субординацію. Тобто, митрополит Русі підпадав під владу руського князя, що мало, в свою чергу, посилити позиції останнього. А за старою схемою, коли Руського митрополита вибирав Константинопольський патріарх, який був підвладний Візантійському імператору, виходило, що на Руського митрополита мав більший вплив Візантійський імператор, а не Великий князь. Ярослав своїми діями, можливо, хотів перервати тісний зв'язок Руської та Візантійської церков, щоб остання не втручалась у внутрішні справи Русі.

Ярослав надавав велику важливість цій справі, адже він надав новому митрополиту грамоту, яка підтверджувала гарантії, надані церкві його батьком. Крім того, єпископи та все духовенство звільнялись від сплати торговельних податей та дані, а священникам призначалась плата. Цей крок князя є яскравим свідченням, що він намагався надати церкві нові джерела збагачення, тим самим забезпечивши її фінансовою незалежністю від Візантії. Князь також ставав гарантом фінансового благополуччя церкви, котра впадала в його залежність. Слід звернути увагу на те, що при митрополиті Іларіоні була зібрана команда писарів, що почали перекладати велику кількість привезеної з Візантії літератури на слов'янську мову (ми вважаємо, що переклади робились не на староболгарську (церковну мову), а саме — на слов'янську, ці роботи, ймовірно, були знищені, бо не відповідали доктрині Візантійської церкви). Цей крок є свідченням того, що до цього Боже слово читалось не слов'янською мовою. А цей крок митрополита зближував Руську церкву з слов'янським народом і у той самий час відсторонював від Візантійської церкви. Отже, дії Володимира були спрямовані не просто на приведення до влади свого митрополита, а на закладення підвалин майбутньої автокефальної церкви, яка не підпадала під вплив Візантії і відстоювала інтереси Русі. На жаль, спроба Ярослава зазнала

невдачі, оскільки його наступники не мали батьківської стратегічної далекоглядності у питанні церкви і ставили перед собою тільки вирішення тактичних питань. Тому Візантія їх легко переграла.

Наступний князь, який зайнявся питанням церкви, був Київський князь Ізяслав. Він посадив у 1147 р. митрополитом Київським Климента (русич), якого посвятили єпископи руські. Візантія доволі агресивно відреагувала на дії князя. Візантійці підтримували Ніфонта — Новгородського єпископа, який виступав проти Климента. Крім того, Візантія підтримувала галицького князя Володимира Володаревича, Юрія Долгорукого та Ольговичів, які протистояли Київському князю Ізяславу⁶⁹⁶.

Після смерті Ізяслава за підтримки Володимира Долгорукого митрополит Київський Климент був звільнений патріархом Константинопольським Лукою Хрисовіром через присланого до Києва митрополита (грек), який був посланий на прохання Київського князя Володимира Долгорукого. Слід відзначити, що дії Ізяслава так допекли Візантію, що його по смертю було відлучено від церкви тодішнім митрополитом Константином. Крім того, були позбавлені духовного сану всі, і кого Климент посвятив, щоправда, потім їм сан повернули⁶⁹⁷. Дії Візантійського патріарха нагадують репресії щодо тих, хто був причетним до ставлення князем Руського митрополита. Мало того, що цей випадок вказує на втручання Візантії у внутрішні справи Русі через надання підтримки сепаратистам, які виступали проти Великого київського князя Ізяслава, так ще обурює й те, що коли в Києві сів один із колишніх опонентів Ізяслава — Володимир Долгорукий, то він замість того, щоб продовжити процес виходу Руської церкви

⁶⁹⁶ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 461.

⁶⁹⁷ Болховітінов М. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. С. 90.

з-під впливу Візантії, здав всі досягнуті позиції, попросивши візантійців прислати нового митрополита. Це робилось для того, щоб заручитись підтримкою Візантії. Тобто, заради миттевої вигоди він підірвав процес створення автокефальної Руської церкви.

Наведені приклади вказують на те, що Візантія усіма силами боролась проти права руських князів ставити митрополитів, коли в самій Візантії патріарх підпадав під владу імператора, а це означає, що візантійці не сприймали русів як рівноправних партнерів, і тільки руська зброя змушувала їх рахуватись з ними. І цікаво, за що Ізяслав був відлучений від церкви? Напевно, за те, що, на відміну від інших князів, він не хотів, щоб візантійці вважали його — нащадка предків, які громили Візантію ще з часів Великого князя Київського (в якому, до речі, текла і кров візантійських імператорів), нижчим за становищем ніж візантійський імператор. Чи, можливо, за те, що він не хотів, щоб руські воїни гинули за інтереси догниваючої імперії, придушуючи в ній бунти та захищаючи її кордони?

У літописах вказується, що Руська церква, якою керували греки, засуджувала боротьбу князів за владу. На перший погляд, складається враження про гуманність і любов до руської землі митрополитів — греків. Але, можливо, насправді Візантію турбувало не те, що руси убивають один одного, а те, що хтось у цій боротьбі може перемогти, Русь знову стане єдиною і тоді зверне увагу на Візантійську імперію. Крім того, з такою Руссю Візантії довелось би рахуватись.

У ті періоди, коли князям вдавалось більш-менш сконцентрувати владу над країною у своїх руках, у Візантії починались неприємності, незважаючи на те, що Русь стала християнською. Наприклад, Ярослав розпочав проти неї військові дії після того, як у Константинополі побили руських купців. Наведені вище умови, на які Візантія була змушена піти, щоб уладнати конфлікт. При Володимирі Мономахи

Русь навіть спробувала посадити свого ставленика на візантійський престол⁶⁹⁸.

Наступний вчинок, який засуджувала церква, це вбивство князями один одного. Наприклад, церква засудила вчинок Святополка стосовно вбивства своїх братів. Але, якщо об'єктивно розглядати цю ситуацію, то саме дії Святополка сприяли посиленню державних позицій на Русі. Якби він не знищив своїх братів, то навряд чи Ярославу вдалось би сконсолідувати усю Русь, адже ще при ньому могли утвердитись три нові княжі гілки, які претендували на управління Руссю, адже саме це призвело до розвалу в майбутньому. Цікаво, що в язичницькій Русі, коли до влади приходив князь, то конкурентів у нього не було. Можливо, саме прихід до влади у язичників включав вирішення проблеми з конкурентами. Ми допускаємо, що у язичників до влади приходив той, хто знищував конкурентів. Це давало йому можливість зосередитись на справах держави. Але зміна менталітету русів за допомогою церкви та впровадження ідей, які призводили до дроблення Русі, що призвело до виключення Русі як потенційного агресора в Східній Європі, що повністю змінило хід історії цієї держави.

Отже, Візантії вкрай не вигідно було мати справу з об'єднаною та єдиною Руссю, тому вона і сприяла (через церкву) процесу множення княжого роду, що і призвело до дроблення Русі. На жаль, церква на Русі не стала чинником, який сприяв би консолідації країни, а виступала інструментом впливу Візантійської імперії, а ті, хто намагався почати процес відходу від впливу Візантії на справи Русі, були зражені своїми наступниками. Ми не намагаємось піддати сумніву православну релігію, ми проти використання релігії церквою для досягнення своїх результатів. Особливо, коли церква починає діяти в інтересах іншої держави, і у таких випадках йде питання не про релігію, а про політику, в якій церква виступає

⁶⁹⁸ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 456.

інструментом впливу. Ми переконані, що Русь рано чи пізно увійшла б до християнської сім'ї, але цей процес мав би бути не насильницьким і йти не з Константинополя, а із Києва за рахунок власних людських ресурсів, можливо, навіть з'явилась нова християнська течія, адже у кожного народу є свій шлях до Бога. Саме такий підхід дав би змогу зберегти єдність Київської Русі і продовжити розширення кордонів.

Володимир Великий у 996 році збудував церкву Святої Богородиці⁶⁹⁹. Після молитви князь прийняв рішення виділяти церкві десятину своїх прибутків та прибутків його міст⁷⁰⁰. Для будівництва церкви князь найняв будівельників із Візантії. Своє рішення він підтвердив клятвою та зобов'язав нащадків дотримуватись цих умов⁷⁰¹. Отже, князь Володимир розпочав по всій Русі будівництво храмів та виділив кошти на підтримку церкви. Його дії були спрямовані на забезпечення фінансової залежності церкви від княжої казни.

Володимир повелів відправляти в церкву на навчання дітей як знатних, так і середніх та бідних людей⁷⁰². Можна припустити, що князь намагався через церкву, яку він фінансував, взяти під свій контроль ідеологію⁷⁰³. Чи міг Володимир Великий взяти під свій контроль кадрову політику церкви, тим самим взявши її під свій повний контроль? На нашу думку, князівська влада не могла взяти під свій контроль кадрову політику,

⁶⁹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 55.

⁷⁰⁰ Устюжский летописный свод. Москва. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 38. С. 35.; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 59.

⁷⁰¹ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Древняя Русь. Киевская Русь. Москва: Московский рабочий слог, 1993. Т. 1, Т. 2. С. 146–147.

⁷⁰² Волкова А. И. Как была крещена Русь. Москва: Политиздат, 1989. С. 182.

⁷⁰³ Настюк А. А. Діяльність князівської влади після хрещення Київської Русі. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2015. № 1–2. С. 24.

поскілки саме візантійці створювали механізм церковної діяльності, використовуючи свої кадри. Князь Володимир на той момент не мав своїх власних кадрів, які могли б замінити візантійців. Наприклад, коли помер у 992 році митрополит Київський Михайло, то Володимир відправив посланника до патріарха просити нового митрополита⁷⁰⁴. Отже, централізована руська влада мала терпіти візантійців до того часу, поки вони б не створили церковну систему та не з'явилися свої власні кадри. Це і є причина того, чому Володимир не відрізував руську церкву від візантійської. Нашу думку, це підтверджують дії сина Володимира Великого, князя Ярослава Мудрого.

Але чи втручалась церква в державні справи Київської Русі? Відповідь на це питання ми можемо отримати, розглянувши події, які сталися в 991 році. В цей рік до Володимира прибули послы від Папи Римського. Володимир прийняв послів з великою пошаною та відправив до Папи свого посла⁷⁰⁵. На ці дії патріарх Константинополя написав листа князю, в якому засудив Володимира в його дипломатичних стосунках з Римом, наголосивши на неправильності їхньої релігії та підступності.

Наступне втручання у внутрішні справи було здійснене в 996 році митрополитом Леонтієм. Він послав до Володимира єпископів⁷⁰⁶: «И сильно умножились разбои, и сказали епископы Владимиру: «Вот умножились разбойники; почему не казнишь их?» Он же ответил: «Боюсь греха». Они же сказали ему: «Ты поставлен Богом для наказания злым, а добрым на милость. Следует тебе казнить разбойников, но расследовав». Владимир же отверг виры и начал казнить разбойников,

⁷⁰⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 57.

⁷⁰⁵ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 54.

⁷⁰⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 129.

и сказали епископы и старцы: «Войн много у нас; если бы была у нас вира, то пошла бы она на оружие и на коней». И сказал Владимир: «Пусть так». И жил Владимир по заветам отца и деда»⁷⁰⁷.

Отже, митрополит піддав критиці судову діяльність князя у зв'язку з тим, що він бере із злочинців гроші, а не карає штрафом. Цікавим є те, що, коли князь погодився на цю пропозицію, то з часом епископи та старці запропонували повернути штрафи назад, і князь знову погодився.

Можливо, причиною таких кардинальних змін було збільшення інтенсивності війни з печенігами, а на зброю і коней грошей не вистачало, а тому князь міг зменшити фінансування церкви, припинити роздачі грошей бідним та організовувати свята, тим самим зменшуючи авторитет церкви. Цікаво те, що перша пропозиція єпископів, знову ж, була направлена саме на підриг благополуччя княжої казни, а не боротьбу за справедливість.

Відповідь на те, куди йшли княжі кошти, ми отримали з наступних даних літописців: «И построив церковь ученил праздник великий; сварил 300 горшков меда, зозвал бояр, посадников, старейшин от всех городов и народа множество. Притом раздал убогим 300 гривень. И празновали 8 дней, Возвратился в Киев ко Успению пресвятой Богородицы, августа 15, и тут сотворил праздник, бодем тугого созывая людей; христиане ж радовались душой и телом». Можливо, ці акції мали не системний характер? «И так вот каждый год празновал, ибо был весьма милосерд».

Цікаво, а звідки князь брав ці чудові по своїй безкорисливості і утопічності ідеї? «И прилежал для познания закона Божия почасту слушать Писание святое и учение святых отцев, наставляющее благодетельно, справедливости и милости, омел всегда в памяти слова Господа: «Блаженны милостивые, поскольку помилованы будут». И еще: «Продай имяне

⁷⁰⁷ Кузьмин А. Г. Древняя Русь. Москва: Молодая гвардия, 1990. С. 81.

твое и раздай нищим». Повелел всякому нищему и убогому приходить на двор мой и брать потребную пищу и питье, а от казначеев (в вырниках) раздавать деньги (шкурою) по усмотрению. Видев же, что многие убогие из-за старости и дряхлости не могут в дом его приходить, велел построить подходящие телеги и, накладывая хлеба, мяса, рыбы, овощей, различных и мед в бочках, а в других квас, возить по граду и раздавать таковым, которые не могут ходить. Сие творил каждую седмицу, в суботы, в воскресенье же после ослушания литургии делал пиры в доме своем боярам и всем ближним и знатным людям, что делалось и без него, когда отлучался в иные грады или села. Приготовляли на то множество от мяса скота, рыб, пива, вина, меда и все веселились». Виходить, що князь роздавав велику кількість ресурсів на підтримку злиднених та убогих, не забував він і про високі та середні прошарки населення.

Цікаво, якби новгородці, чернігівці, смоляни, полотчани та інші платники, прибувши до Києва, бачили, куди князь діває княжу казну і на що він тратить гроші, їм би сподобались ці нововведення? Але, можливо, ці трати не були помітні для княжої казни? «А поскольку Владимир се ребро, не храня, раздал на церкви, войнству и нищим. А сосуды и ложки на столе своем имел бодем от дерева, прискорбно то явилось всем его вельможам, и начали за деревянные ложки нарикать». З цього повідомлення можна прийти до висновку, що через соціальну політику князя казна знаходилась у тяжкому становищі. Для об'єктивності слід сказати, що на срібні ложки в князя ще знайшлися кошти. Князь пояснював свої дії: «Серебром и златом (напрасно лежащим) не могу приятелей купить и войска обрести, а войнством сыщу серебро и злато, как дед и отец мой воском злато и серебро приобрели». Отже, зі слів Володимира складається враження, що він шукав союзників серед жебраків та убогих і церковників, які розповідали йому: «Блаженны милостивые, поскольку помилованы будут».

І ще: «Продай имение твое и раздай нищим»⁷⁰⁸. Цікаво, що на меті мали священики, коли вмовляли князя роздати гроші бідним?

Дії князя схожі на безумство, адже ні жебраки, ні убогі, та й церква не спасли б його від ворогів. Церква не могла стати сильним союзником для Володимира, бо християнство тільки було введено на Русі. Більшість жителів країни ще не були похрещені або не щиро вірили в Бога. В союзі з Володимиром церква на даному етапі могла тільки просити, а ніяк не надавати допомогу.

Можливо, Володимир своїми діями хотів підняти свій авторитет та церкви, але вплив нової релігії на даному етапі негативно впливав на княжу казну. Ми можемо припустити, що візантійські церковники спеціально підривали фінансову могутність князя, агітуючи його тратити великі гроші на благочинність, щоб князь не зміг їх потратити на війну з Візантійською Імперією. Не треба забувати, що нащадки від Володимира та візантійської принцеси Анни могли претендувати на візантійську корону. Але тільки могутня, єдина і багата Русь могла цей проект реалізувати. Великі грошові ресурси Русі могли купити гвардію, війська, флот, чиновників та аристократію. Отже, переміг би той, у кого було б більше грошей.

Думка про те, що Великий князь Володимир планував вирішити свої фінансові труднощі за рахунок війни, прослідковується у його словах. Він сказав, що добуде золото та срібло, так як це зробили його дід та батько. Але його дід Ігор та батько Святослав добули свої багатства у війні проти Візантії.

Отже, не встигла церква як слід закріпитись на Русі, а вже почала втручатись у зовнішню та внутрішню політику Київської Русі.

У 1000 році Володимир розпочинає війну проти болгар⁷⁰⁹. Він, як і свого часу його батько, захоплює Переяславець.

⁷⁰⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 60–61.

⁷⁰⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 63.

Слід зазначити, що саме війна Святослава із болгарами спровокувала військовий конфлікт з Візантійською імперією. Причиною конфлікту було те, що Візантія вважала Болгарію своєю сферою впливу. Війна Візантії з князем Святославом відбулась і через те, що захоплена Болгарія стала чудовим плацдармом для вторгнення на балканські території Візантійської держави.

Але поки князь Володимир перебував у Болгарії, печеніги напали на Київську Русь, і він був змушений повернутись на Русь. Така сама ситуація прослідковувалась і з батьком Володимира, князем Святославом. Слід зазначити, що Володимир не вперше захопив Болгарію. У свій час, захопивши її, він відмовився від окупації держави. Чому ж він знову прийшов у ці землі? Можливо, питання в тому, що змінився його статус.

Перший раз він прийшов як язичницький князь варварської країни, а другий раз — як Великий князь-християнин та чоловік візантійської принцеси. І чи не Константинополь був кінцевою метою походу? В 1000 році Володимир, можливо, хотів започаткувати нову імперію, яка включала б в себе Русь та Візантію — «Новий Рим». Але удар печенігів зруйнував усі плани князя. Але чому князь не реалізував свій план пізніше?

1001 рік — війна з печенігами, 1004 рік — знову вторгнення печенігів, а в 1011 році вмерла Анна, княгиня Володимира⁷¹⁰. В 1015 Борис йде на печенігів. Отже, постійна загроза з боку вторгнення печенігів та смерть княгині Анни не дали змогу реалізувати Володимиру свою амбітну комбінацію. Слід зазначити, що печенігів у 1000 році привів зрадник Володарь, який, зі слів літописця, забув вдячність свого князя. Отже, в найбільш відповідний момент Володимира зраджує хтось з його

⁷¹⁰ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Москва: Наука, 1989. Т. 1. С. 159; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 63–64.

оточення, привівши на Русь печенігів, тим самим зруйнувавши плани війни з Візантією. Можливо, цей зрадник був пов'язаний з Візантією і діяв у її інтересах.

А які події відбувались у Візантійській імперії? У 1000 році Візантійський імператор послав війська проти болгарських фортець за Балканськими горами. Візантіцям вдалося захопити Плиски і Малий Преслав. У наступному році болгари втратили Видин. Настав один з найтрагічніших в історії Болгарії періодів.

Отже, Володимир Великий, ймовірно, мав намір через прийняття християнства та династичного шлюбу спробувати взяти Візантійську імперію під свій контроль. При спробі створення плацдарму в Болгарії був обіграний Візантією. Що цікаво, Володимир повністю взяв на себе утримання церкви, не наділяючи її економічною самостійністю, ймовірно, з метою її контролю. Але в цілому Візантія обіграла Володимира, а церква стала ще одним важелем впливу на Русь.

У період правління Володимира стали вибудовуватись взаємозв'язок церкви і князівської влади та на базі цих відносин формуватись просвітницька та соціальна функція князівської влади. Ціль прийняття християнства, ймовірно, пересікалась з бажанням князя взяти під контроль Візантійську імперію. Правління Ярослава характеризувалось законодавчою діяльністю князівської влади та спробою взяти під свій контроль Руську церкву.

Після смерті Володимира Великого відбулась кровопролитна боротьба за Київ. Війна відбулась між двома братами: Святополком та Ярославом. Через розірвання союзу Святополка і Болеслава в 1019 році Ярослав за допомогою новгородців переміг брата та став князувати у Києві⁷¹¹.

На даному етапі розвитку Русі князі роду Рюрика не могли знайти спільного компромісу управління Руссю. По смерті Святослава його сини воювали один проти одного, і мир

⁷¹¹ Рыбаков Б. А. Мир Истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 157.

у Київській Русі настав лише тоді, коли залишився один із братів, а саме Володимир. По смерті Володимира ситуація знову повторилась. Святополк убив Бориса, Гліба та Святослава. Ярослав же, прийшовши до влади, знищив Святополка. Але смерть Святополка не означала кінець конфлікту між родичами. В 1021 році Ярослав воює проти свого племінника Брючислава, який князував в землі батька свого Ізяслава⁷¹².

У 1023 році спроба Ярослава та Мстислава поділити між собою землі закінчилась війною⁷¹³. Причиною конфлікту було те, що Ярослав запропонував брату взяти тільки Муромську землю, через це Мстислав почав готуватись до війни. У війні Ярослав зазнав поразки і поділив Київську Русь по Дніпру.

Ця поразка ознаменувала початок нової епохи на Русі. Вперше на Русі брати не знищують один одного, а ділять владу між собою. Отже, на Русі розпочався період дуумвірату. В 1031 році брати організували спільний похід на Польщу⁷¹⁴.

Ярослав, як і його батько, займався організацією будівництва міста по Росі та за Дніпром.

Отже, він, як і Володимир Великий, укріплював південні кордони Русі та колонізував степ.

У 1033 році помер син Мстислава Євстафій, а в 1034 році помер сам Мстислав⁷¹⁵. Цей період символізував закінчення дуумвірату, і Ярослав почав одноособово правити в Київській Русі. Смерті племінника та брата наводять на думку, що Ярослав прагнув позбутися конкурента. Саме цим можна пояснити те, що цього ж року він заточив у Пскові свого брата Судислава. Отже, Ярослав став єдиним із своїх братів правителем Київської Русі.

⁷¹² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 72.

⁷¹³ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 78.

⁷¹⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 74.

⁷¹⁵ Там же. С. 75.

У 1035 році новгородці просили Ярослава, щоб він дав грамоту, по-скільки стара стала недієвою. У ній вказувалось, по чому судити та дані давати⁷¹⁶.

Ймовірно, мається на увазі судова грамота 1019 року, яку Ярослав дав новгородцям. Розробка документа здійснювалась у Києві. Сини Ярослава — Володимир, Ізяслав та Святослав — збирали знатних людей із різних міст. Після того, як документ був прийнятий, то був розісланий по Русі для виконання. На жаль, відомостей стосовно данини до нашого часу не дійшли.

Отже, Ярослав розробив звід писаних законів, які стали діяти по всій Русі. В Руській правді вказувались злочини та штрафи за їх вчинення. В документі не вказувалось про смертну кару, хоча в деяких випадках дозволяється вбити кривдника. Також діяла кровна помста.

Княжі вищі посадовці захищались подвійним штрафом. Також у Руській правді встановлювався захист княжого майна. В основному перша частина документа присвячувалась захисту життя, здоров'я, майна русичів та слов'ян. Цікаво те, що в основному захищалось рухоме майно (зброя, худоба, одяг, дрова, сіно, човни.). Також регулювались питання челяді та встановлювались тарифи штрафів за вбивство княжих людей, вири для вірників та податі для будівництва і ремонту мостів⁷¹⁷.

Ярослав Мудрий, як і його батько, здійснював організацію будівництва церков. Крім церков, Ярослав розширив Київ. При ньому були возведені «Золоті ворота».

У 1051 році при Ярославі, у зв'язку з погіршенням дипломатичних відносин з Візантійською імперією, був вибраний руськими єпископами, а не Візантійським патріархом митрополит Іларіон, князя Ярослава ставленик. Причиною таких

⁷¹⁶ Там же. С. 75.

⁷¹⁷ Юшков С. В., Зимин А. А. Памятники русского права. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 75–85.

дій князя було небажання пускати на Русь патріархів грецьких, щоб вони тут керували та зменшували її скарби. В 1052 році помер старший син Ярослава Володимир. За Татищевим Т., у 1053 році на Русь прийшов митрополит Георгій⁷¹⁸. Також цього року у Всеволода, сина Ярослава, від грецької принцеси родився син Володимир Мономах⁷¹⁹. У 1054 році відбувся розкол на католицьку та православну церкву.

Отже, якщо вірити Татищеву, то перед самим церковним розколом на Русі знову дозволили патріарху прислати свого митрополита, тим самим показавши вірність Візантійській церкві. Чому це сталося?

У Київській Русі знову з'явився князь, у крові якого текла кров Ярослава Мудрого та Візантійського імператора. Русь знову могла поборотись за візантійський трон, але для легітимності влади потрібна була підтримка патріарха, який би визнав Володимира Мономаха законним претендентом. На нашу думку, саме з цією метою Київська Русь уступила Візантії, щоб перед самим розколом церкви русів не визнали єретиками. Адже князю-єретику важко буде закріпитись на візантійському престолі та отримати підтримку церкви. Можливо, між Київською Руссю і Візантійською церквою був укладений договір, тому і руси уступили, а Візантійська церква не втратила руську паству.

Перед своєю смертю Ярослав розподілив землі між синами. Старшого сина Ізяслава визнав головним серед своїх братів і дав йому Київ, Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяслав, В'ячеславу — Смоленськ, Ігорю — Володимир⁷²⁰. Саме на дітях Ярослава спрацювали християнські цінності, які, ймовірно, були у них сформовані візантійськими священниками ще в дитинстві, і вони, на відміну від старшого

⁷¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 80–81.

⁷¹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Постниковский Пискаревский, московский и бельский летописцы. Москва: Наука, 1978. Т. 34. С. 65.

⁷²⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 84–85.

покоління, намагались вирішити свої конфлікти не через вбивства один одного, а через домовленості або силове досягнення мети без фізичного усунення. Це призвело до множення княжого роду та розвалу Київської Русі. Незважаючи на те, що брати намагались не вбивати один одного, вони не відмовлялись від військової боротьби за княжі столи. А оскільки кількість бажаючих захопити княжі столи тільки збільшувалась, то це призводило до ще більшої внутрішньої боротьби. Чи сподівались візантійці на такий результат? Ми вважаємо, що для досягнення цієї мети вони і проводили дану політику. Але чи були у Русі альтернативи?

З'ясуємо, чи виключно в питанні християнства Русь орієнтувались на Константинополь. Вище повідомлялося про перемовини княгині Ольги з Римом. Але чи це єдиний випадок взаємовідносин Русі з Римом?

Син князя Святослава, який успадкував владу на Русі, теж мав зносини з Римом. Під час його правління відбувся обмін послами. Відомості про ці події повідомляються в одній німецькій хроніці та у Ніконовському літописі. Під 977 р. у ній повідомляється, що у цьому році до Русі прибули посли із Риму від Папи. П. П. Толочко припускав, що ці перемовини стосувались питань, пов'язаних з християнізацією Русі. Ще раніше, на думку автора, Ярополк провів перемовини з Візантією, але успіхи їх були незначні⁷²¹.

Коли Володимир Великий вирішував питання прийняття віри, прийняв німецьке посольство, яке агітувало його за християнство. Володимир запитав: «Який закон ваш?» На що посли відповіли: «Вірити в Святу Трійцю, Батька, Сина, Святого Духа, і по можливості дотримуватись посту».

Володимир відмовив їм, аргументувавши те, що їхньої віри не прийняли діди наші⁷²². Цікаво те, що в Константинополі теж

⁷²¹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 69.

⁷²² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 48.

вірили в Трійцю і дотримувались посту. Цікавий і є аргумент про те, що Рим уже пробував закріпитись в Русі. Володимир повністю не відкинув можливість прийняти християнство з Риму.

Прийняти таке важливе рішення як зміна віри князь не міг сам, тому він зібрав вельмож і старців градських, щоб порадитись з ними, яку віру взяти. Старці і вельможі вирішили направити посольства до Волзьких Булгар, Риму і Константинополя. Мотивували вони своє рішення тим, що кожний свою релігію хвалить і потрібно поїхати до них, щоб побачити на місці всі плюси і мінуси віри⁷²³.

Ці свідчення вказують, що Володимир не міг прийняти таке важливе рішення самостійно і потребував підтримки еліт. У свою чергу, еліти розділились на три табори, кожен з яких підтримував відповідну віру, а одні з них якраз лобювали християнство з Риму. Можна аргументувати, що не було ніяких партій, які підтримували певний релігійний курс, а зібрання направило послів туди, звідки прибули місіонери, агітуючи за свою віру. Але постає питання: чому тоді не направили делегацію до хозар?

Ми вважаємо, що до хозар не була направлена делегація тому, що їх позиції не підтримали на з'їзді. Отже, незважаючи на те, що Володимир особисто відмовив християнізації з Риму, все ж таки був змушений погодитись з тим, що потрібно направити делегацію і до них і тільки після цього прийняти остаточне рішення. Згодом Римська партія програла, а Константинопольська виграла.

З самого початку впровадження християнства Рим намагався збільшити свій вплив у Київській Русі через встановлення дипломатичних стосунків у 991 році, але одразу зіткнувся з протидією Константинополя. Інструментом впливу стала церква на чолі з Київським митрополитом, якому патріарх не рекомендував вести перемовини з Римом.

⁷²³ Там же. С. 50.

Слід зауважити, що Володимир, незважаючи на протидію Візантії, прийняв послів і послав свою дипломатичну місію, яка перебувала в Римі до 994 року, але не уклала ніякого договору⁷²⁴. В 1001 р. Володимир знову відправив посольство⁷²⁵.

Була здійснена місія цистаріанця Бруно 1008 року. Леонтій Войтович припускає, що Бруно добився дозволу проповідувати західному кліру, внаслідок чого з польською принцесою Болеславною прибув Колобжеський єпископ Райнберн⁷²⁶.

Але дипломатичні відносини з Руссю Рим не влаштовували. Спроба Риму змінити ситуацію була здійснена сином Володимира, Святополком, який і одружився з польською принцесою. Він, ймовірно, спробував підняти повстання проти батька, на яке підбила його дружина (Болеславна) та її духівник Рейнберн, який був у підпорядкуванні Риму. Вони були затримані, а єпископ у тюрмі помер⁷²⁷.

Отже, фактично була здійснена спроба державного перевороту, в якому брало участь римське духовенство. Ми гадаємо, що цим Рим хотів покращити свої позиції у Київській Русі, усунувши Володимира, з яким не вдавалося налагодити стосунки.

Слід зазначити, що в майбутньому Святополк зміг отримати військову підтримку від тестя, польського короля Болеслава, в боротьбі проти своїх братів. Можливо, і західний клір підтримував Святополка. Можна припустити, що це був перший хрестовий похід. Хоча офіційне розірвання Риму і Константинополя остаточно ще не відбулось, але боротьба за вплив уже йшла.

У 1068 році Ізяслав Ярославович, Київський Великий князь, був вигнаний. У 1069 році він повернувся при підтримці

⁷²⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 56–59.

⁷²⁵ Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1944. С. 32.

⁷²⁶ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 248.

⁷²⁷ Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. С. 40.

польського короля, який приходився йому племінником. Знову князь отримав підтримку від західного кліру.

Коли князя вдруге вигнали із Русі, то він знову ж звернувся до Болеслава II, той взяв гроші, але не допоміг. Фактично польський король обікрав його. Тоді князь звернувся до імператора Священної Римської імперії. Той погодився допомогти і навіть відправив посольство до опонента князя, його брата Святослава Ярославовича, який узурпував Київський стіл. Але імператор злякався фінансової потужності князя і відступив. Після цих подій Ізяслав почав перемовини з Папою Римським Григорієм VII. Папа погодився допомогти, якщо той здійснить присягу Римському престолу. Але сам князь не поїхав до Рима, а відправив свого сина Ярополка, якому папа і дав у лен Руське князівство.

Папа Римський видав буллу (1075р.), у якій молив Болеслава вернути гроші Ізяславу та допомогти йому повернути владу, хоча останній не спішив. І тільки раптова смерть Святослава дала можливість Ізяславу повернути владу⁷²⁸.

Ми бачимо, що Ізяслав шукав підтримки в католиків і цю підтримку отримав, хоч і на словах.

Отже, Ярополк Ізяславович отримав корону від Папи Римського. Його благословив на князювання не митрополит Київський, а сам Папа Римський. Ярополк мав стати першим католицьким королем Русі.

Але чи міг він стати королем Руським згідно з лествєнічною системою успадкування влади? Після смерті брата він став старшим братом. Отже, після смерті його дядька Всеволода саме він мав стати Великим Київським князем за системою спадкування влади, яка діяла в Київській Русі. Але став його молодший брат Святополк Ізяславович. Чому ж він не став першим руським королем? Його вбили у 1087 р. Убили при князюванні його дядька, з яким він мав конфлікт.

⁷²⁸ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 310.

Коли вони замирились, Ярополк був убитий своїм слугою. Що цікаво, до цього він переховувався у Польщі, фактично був виманений звідти і по дорозі до Звенигорода був убитий. Звинуватили Ростиславовичів, з якими у князя теж був конфлікт⁷²⁹.

Доволі цікаве повідомлення є у Татищева, який вказує, що у 1089 році помирає митрополит Іоанн Добрий. Цього ж року Анна, дочка Великого князя Всеволода (монахиня), направилась у Константинополь разом із дипломатичною місією привезти нового вченого митрополита. І в 1090 році вона привезла митрополита Іоанна Скопця, якого прозвали мерцем. Він був хворобливий і простий, прожив рік і помер.

Цього ж року прибув із Риму від Папи митрополит Феодор (грек за походженням) і привіз багато святих мощей⁷³⁰.

Отже, Іоанн Скопец помер у 1090 році. Наступний митрополит Єфрем по Московському каталогу став митрополитом у 1091 році, а за Косовою хронологією — 1092 року⁷³¹.

Відомості Татищева вказують на сумнів щодо цих термінів. Коли помер Великий князь Всеволод, то на його похоронах були єпископи, ігумени й весь священницький клір. Але про митрополита не сказано нічого, тому ми підозрюємо, що Єфрема на Русі ще не було⁷³².

Леонід Войтович у своїх дослідженнях вказував, що Всеволод займав більш помірковану позицію стосовно взаємин православних з католиками. Наприклад, посланці митрополита Іоанна III (мерця) взяли участь у Маларському соборі, скликаному Папою Урбаном II з метою примирення православних і католиків. Учасники цього собору були свідками освячення у місті Бар укладеної італійськими купцями гробниці з мощами мирлікійського єпископа святого Миколая.

⁷²⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 98.

⁷³⁰ Там же. С. 99–100.

⁷³¹ Болховітінов М. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. С. 87.

⁷³² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 102.

Іоанн III провів канонізацію святого Феодосія і урочисто переніс його мощі у церкву пресвятої Богородиці⁷³³.

З 1091 по 1093 рік на Русі, ймовірно, був митрополит Феодор. Те, що про нього не згадують на похоронах князя, свідчить, що його або не визнали, або вигнали, а, можливо, і вбили, а може, й сам помер. Ймовірно, літописці спеціально викреслили його як католика, а події не надали огласки, бо була загроза переходу Русі під руку Папи Римського. Але цікавий той факт, що Константинополь не прислав у цей термін свого митрополита, що вказує на кризу у відносинах Києва та Візантії. Хоча не слід виключати фіктивності даних Татищева.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Християнство при підтримці князівської влади почало проникати ще за часів київського князя Аскольда, який прийняв християнство та почав хрестити своїх мужів. Але спроба повністю хрестити Русь князем Аскольдом зазнала невдачі, оскільки він був убитий. Одна з головних причин повалення влади Аскольда регентом Олегом і була пов'язана з невдоволенням релігійною політикою князя. Хоча християнство продовжувало існувати в Київській Русі і при княгині Ользі, яка теж хрестилась та мала намір хрестити сина, почало укріплятись. Оскільки Святослав опирався на воїнів, більша частина з яких була язичниками, він відмовився хреститися, боячись загрози втрати авторитету серед них. Під час військової кампанії Святослава в Болгарії проти Візантії, християни у війську князя були звинувачені в зраді та вбиті. Князь погрожував, що коли повернеться до Києва, розпочне переслідування християн, але по дорозі до Київської Русі був перехоплений печенігами та вбитий. Саме це зупинило на деякий час антихристиянські виступи.

Наступна антихристиянська хвиля сталася при падінні Ярополка Святославовича. Причиною слугувало те, що його

⁷³³ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 317.

супротивник, брат Володимир, ставку, на відміну від нього, зробив на язичників, які й підтримали його. Після своєї перемоги Володимир розпочав язичницьку релігійну реформу. Повернулися ритуали принесення людей у жертву язичницьким богам за жеребкуванням. Саме через даний ритуал була вбита сім'я варягів, які таємно сповідували християнство. Те, що вони приховували своє віросповідання, вказує на те, що християн після приходу до влади князя Володимира Святославовича та його язичницької релігійної реформи почали переслідувати.

Отже, перші спроби християнізації Київської Русі зазнали невдач через контрборотьбу язичницьких культів, які не давали князям здійснювати релігійні реформи. Тільки посилення князівської влади в Київській Русі призвело до зміни релігії у державі. Оскільки жерці мали великі повноваження щодо князівської влади, то з посиленням князя конфлікт інтересів був неминучим. Це вдалось досягти за рахунок ефективної стратегії князя Володимира, суть якої зводилась до створення умов, що призвели до конфліктів язичницьких культів між собою: було проведено релігійні язичницькі реформи, але так, що між кultaми виникло протистояння. Дане протистояння закінчилось ослабленням релігійних культів. Саме цим і скористався Володимир, щоб остаточно зламати хребет язичництву. Залучившись підтримкою еліт, у першу чергу бояр та старців градських, було вибрано нову релігійну доктрину, яка орієнтувалась на введення християнства візантійського підпорядкування у Київській Русі.

Причиною боротьби з язичництвом Володимира слугувало небажання князя ділитися із жерцями владою. Язичницькі вірування через свої традиції надавали жерцям велику владу. Про це, в першу чергу, свідчать арабські джерела. Жерці могли проводити жертвоприношення будь-кого, мотивуючи це тим, що це бажання бога. Навіть князь не мав права відмінити рішення жерців та врятувати жертву, як зазначалось

вище, навіть у період правління Володимира практика язичників приносити людські жертви богам не зникла. Крім того, араби повідомляли, що жерці помикали своїми князями як рабами. Звісно, ми вважаємо це перебільшенням мандрівників, але те, що жерці користувалися великою шаною і до їх слів князям слід було прислухатись, ми вважаємо дійсністю того часу. Посилення влади князя призводило до конфлікту з жерцями, що супроводжувалось спробами змінити релігію. Але тільки Володимиру Святославовичу вдалося це здійснити.

Володимиру вдалось провести християнізацію за рахунок захоплення влади та знищення усіх конкурентів; організації протистояння серед різних язичницьких культів; підвищення свого авторитету серед військових. Християнство запроваджувалось за повної підтримки князівської влади, яка виражалась у виданні церковних статутів, встановлення десятини, будівництві церков. Окрім цього, князі здійснювали одноразові подарунки.

Володимир хотів використати християнство і династичний шлюб, щоб посилити свій вплив у Візантійській імперії та максимально централізувати владу, використовуючи і церкву. А для того, щоб її контролювати, розраховував на повне утримання церкви за свій власний рахунок, таким чином роблячи залежною від себе. Володимир відводив роль церкві як допоміжного інституту, повністю залежного і контролюваного князівською владою. Саме тому князь і зупинився на православній вірі, де імператор контролював християнську церкву. Рим, на нашу думку, Володимир відкинув через суттєву незалежність церкви від світської влади.

Візантійська церква, в свою чергу, ставила за мету збереження впливу Візантії та ослаблення Київської Русі, щоб та не загрожувала імперії.

Слід зазначити, що саме церква сприяла множенню княжого роду через засудження вбивств князів-конкурентів. Це посилило децентралізаційні процеси в Русі.

У цілому, князівська влада намагалась використати церкву для забезпечення ідеологічної основи правління Рюриковичів. З цією метою князі хотіли використати візантійців, які мали допомогти побудувати церковно-управлінський апарат (правління Володимира), а потім мінімізувати вплив Візантії (правління Ярослава). Князівська влада намагалась якомога більше зробити церкву залежною від себе, виділяючи їй кошти із своїх прибутків та здійснювати повністю кадрову політику, ігноруючи Константинополь. Для досягнення цієї мети було здійснено декілька спроб, але всі вони закінчились поразкою. А саме, Ярослав Володимирович та Ізяслав Мстиславович намагались поставити свого митрополита, але ця практика не набула поширення і церква у Київській Русі і далі залишалась у залежності від Візантії.

У свою чергу, в Київській Русі розпочалась боротьба між Римом та Константинополем за те, хто буде контролювати руську церкву. Слід зазначити, що Рим активно боровся за витіснення Константинополя з Русі, але, в цілому, незважаючи на ряд успіхів, дана війна була програна в цей історичний період. Святополк Володимирович та Ярополк Ізяславович, які мали зв'язки з Римом, були вбиті. Причиною ми вважаємо більш тісні економічні зв'язки Константинополя, ніж Риму. Крім того, Рим завжди робив ставку на аутсайдерів та не скористався можливістю розколоти церкву Русі за рахунок протиріч між бажанням деяких руських князів зробити руську церкву частково незалежною від патріарха Константинопольського та політики імператора Візантії повному її підкоренню з боку Візантійської церкви.

3.3. Вплив князівської влади на розвиток дипломатичних відносин Київської Русі

Аналізуючи вищеподані дані, ми дійшли висновку, що саме князівська влада була тим рішучим чинником, який сприяв появі нового учасника міждержавних дипломатичних відносин, бо саме від її імені перші послы Русі запропонували пропозиції щодо торгівлі та миру. Дипломатія сприяла як вирішенню, так і появі нових внутрішніх проблем у Русі. Зовнішній світ своїм впливом розпочав корінні зміни в житті кожного русича. На фоні язичництва з'являються перші прояви християнства: з'являються величезні як торгові, так і військові флоти у Чорному морі, яке починають називати Руським. Візантія у цьому процесі має визначне значення, оскільки саме вона кардинально вплинула на розвиток Русі, і саме дипломатія стала тим мостом, через який і здійснювався цей вплив. Торгівля з Візантією дала можливість розвитку руських міст та посилила князівську владу.

Якщо аналізувати ефективність та якість княжої дипломатії, то можна з впевненістю сказати, що її розвиток не стояв на місці. В цьому процесі ми бачимо бажання руських князів забезпечити вигідні для Русі умови, іноді використовуючи хитрість, як княгиня Ольга, а іноді й силу, як князь Олег. При Ігореві яскраво прослідковуються як прояви сили, так і компромісність у дипломатичних стосунках з Візантією. А при Святославі ми бачимо визнання візантійцями князя, а разом із ним і держави.

У цілому ми вважаємо, що ці відносини позитивно вплинули на розвиток князівської влади, оскільки вони показали її необхідність як координуючого центру у той період. Завдяки вигідно укладеним торговельним договорам

князі мали отримати підтримку купців, які, у свою чергу, завдяки збільшенню прибутків мали посилити свій вплив у Русі.

З початку приходу до влади Володимира Великого в Києві зростає інтенсивність дипломатичної діяльності. В 981 році в результаті походу князя Володимира на поляків, у них було забрано Перемишль, Червень та ряд других лаських міст, які були вимушені платити данину Києву. Цікаво те, що цього ж року Володимир воював із в'ятичами, а в 982 році подавив їх повстання. У 983 році був здійснений успішний похід на ятвягів, яких князь теж змусив платити данину. В 984 році Володимир здійснив похід на радимичів. Три із цих чотирьох кампаній цікаві тим, що радимичі та в'ятичі ласького роду. Отже, можна припустити, що перше, за що взявся Володимир Великий у зовнішній політиці, — це ослабив позиції ляхів у Київській Русі. Можливо, між ляхами та радимичами із в'ятичами був союз, який князь розбив, нанісши спочатку удар по політичному центру союзу, а потім підкорив союзників. Якщо ж розглядати це питання географічно, то радимичі, в'ятичі, ятвіги та ляхи могли відрізати південь Київської Русі від півночі та перерізати торговельний шлях із в'яргів до греків. Може, саме цей торговельний шлях і змусив Володимира напасти на болгар, що призвело до підписання миру із ними та отриманню гарантій безпеки торговельного шляху на Чорному морі.

Позбувшись зовнішньої загрози, князь почав вирішувати внутрішню, занурившись у дипломатичну діяльність. «В літо 6494 [986]. Прийшли болгары магометанської віри, кажучи: «Ти князь мудрий і розумний, а закону не знаєш. Віруй у наш закон і поклонися Бохмиту». Володимир запитав: «Яка ж ваша віра?» Вони ж відповіли. «Віруємо богу, а Бохмит нас навчає, наказуючи: робити обрізання, а свинини не їсти і вина не пити, а з жінками і після смерті похотіння блудні творити можна: дасть Бохмит кожному

по сімдесят жон красних, і вибере одну найвродливішу, і красу всіх їй віддасть, і вона буде йому жона. Тут же, говорить, належить безперешкодно віддаватися всякому блуду. Якщо хтось на цьому світі бідний, то і на тому. Якщо хто багатий тут, то і там». І іншої багато брехні говорили, про яку і писати соромно⁷³⁴.

Володимир же слухав їх, бо і сам любив жінок і грішив з ними багато, і вислухав з насолодою. Але ось це було йому не любо: обрізання, заборона їсти свинину, а особливо заборона випивати. Сказав: «Для Русі пиття — веселість, не можемо без того бути».

Отже, Володимир Великий прийняв дипломатичне посольство від волзьких болгар, мета якого була загітувати князя прийняти мусульманство. Князь, проаналізувавши перспективи такого вчинку, прийшов до думки, що у зв'язку з руськими традиціями прийняття мусульманства неможливе. Одразу кидається в очі те, що князь, приймаючи таке важливе рішення, враховує ментальність народу і можливість інтеграції мусульманства в народ. Проаналізувавши все це, він відмовив їм, вбачаючи різницю у традиціях русів та догм мусульман⁷³⁵.

Після цього прийшли німці від Риму, кажучи: «Ми прийшли як посланці від Папи». І сказали Володимирові: «Говорив тобі Папа: земля твоя — як і земля наша, а віра ваша не така, як віра наша. Бо наша віра — світло, кланяємося Богу, що сотворив небо, і землю, і зорі, і місяць, і все, що дихає, а ваші боги — дерево». Володимир же рече: «А яка заповідь ваша?» Вони ж відповіли: «Піст, по можливості, а коли хто п'є чи їсть, — все на славу божу, — говорить учитель наш апостол

⁷³⁴ Фроянов И. Я. Исторические условия крещения Руси. Древняя Русь. Ленинград: Ленингр. орг. о-ва «Знание» РСФСР, 1988. С. 23.

⁷³⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 42.

Павло». Сказав Володимир німцям: «Ідіть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього»⁷³⁶.

Відмова Папі Римському виглядає дивною. Адже якщо в першому випадку, здійснивши аналіз релігії, князь відмовив, то в подальшому Володимир був занадто категоричний, а відмова була надумана. Чому надумана? Тому, що Володимир прийняв християнство з рук Візантії, де теж діють піст та схожі релігійні обряди, адже на той час розкол ще не відбувся. Можливо, причиною відмови князя могло слугувати і те, що його політичний опонент, якого він вбив, а саме брат Ярополк, до речі, мав дипломатичні стосунки із Папою Римським. Отже, Володимир відкинув пропозицію Папи Римського, тому що вважав його союзником свого брата. Про холодні стосунки Києва та Риму може слугувати критична характеристика Бруно, яку він надав Володимирові. Отже, відмова була не ідеологічною, як із мусульманством, а політичною, можливо, навіть особистою. Холодність у дипломатичних стосунках Володимира і Риму продовжувалась аж до його смерті. Слід зазначити, що прибулий єпископ взяв участь у спробі державного перевороту, щоб привести до влади Святополка, який був одружений з польською принцесою.

Це почули хозарські жиди і, прийшовши до Володимира, сказали: «Чули ми, що приходили до тебе болгари і християни і кожний навчав тебе своєї віри. Християни вірують у того, кого ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного Бога Аврама, Ісака, Якова». І рече Володимир: «Який закон ваш?» Вони ж відповіли: «Обрізатися і свинини та заячини не їсти, суботу берегти». Він же запитав: «А де земля ваша?» Вони ж відповіли: «В Єрусалимі». Він же перепитав: «То чи там вона і нині?»

⁷³⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Санкт-Петербург: Типография Елеонскаго и К, 1889. С. 252; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Артель Печатников, 1923. Т. 2. С. 74.

Вони ж відповіли: «Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас за гріхи наші по світу, а землю нашу віддав християнам»⁷³⁷. Володимир же рече: «То як ви інших учите, а самі отвергнуті Богом? Коли б Бог любив вас, то не були б розсіяні по чужих землях. Чи і нам того зла хочете?»⁷³⁸

Відмова хозарам теж більш схожа на пропагандистський крок християн-літописців, ніж на реальні історичні події, хоча, можливо, істинні дані перемовин були спотворені. Чому ми так вважаємо? Відомості хозарів, що землі євреїв належать християнам, є невірні. Єврейські землі зайняли римляни-язичники. Щодо вигнання євреїв християнами, то мається, скоріш за все, на увазі 620–630 рік, коли при Візантійському імператорі Іраклії розпочались масові гоніння на євреїв. Але в 636 році ці землі були завойовані арабами. Отже, вважати те, що землі євреїв у той час належать християнам, могли тільки візантійці.

Після цього до Володимира прислали греки філософа, який сказав таке: «Чули ми, що приходили болгари і схиляли тебе прийняти віру свою, їхня ж віра оскверняє небо і землю, і прокляті вони гірше всіх людей, і уподобились Содому і Гоморрі, на яких напустив Бог палаюче каміння і затопив їх, і потонули».

Філософ повідав Володимирові Біблію, де описав життя святих та прихід Ісуса Христа. «Володимир уважно вислухав християнина і з подарунками та великою честю відпустив його». Отже, за доволі короткий час Володимир прийняв посьольства декількох країн.

У 987 році скликав Володимир бояр своїх і старців городських і сказав їм: «Осе приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім же прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після сих приходили жиди. А після сих приходили й греки, гудячи всі закони, а свій хвалячи, і багато говорили

⁷³⁷ Кузьмина А. Г. Древняя Русь. Москва: Молодая гвардия, 1990. С. 61–62.

⁷³⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 48.

вони, розказуючи од початку світу. Мудро ж говорять вони, розказують, що й другий світ має бути, і чудно слухати їх. А якщо хто, мовляв, у нашу віру перейде, то, померши, встане знову, і не померти йому ввіки. Якщо ж хто в інший закон перейде, то на тім світі йому в огні горіти. Так що ви вradi-те? Що відповісте?»⁷³⁹

Ці свідчення дають нам знати про те, що Володимир таке важливе рішення, як зміна релігії в країні, приймав не одно-особово, а колегіально, при цьому залучаючи як бояр, так і представників міст — старців градських.

І сказали бояри і старці: «Ти знаєш, княже, що своє ніхто не хулить, а хвалить. Якщо хочеш ти розізнати гаразд, то маєш у себе мужів. Пославши їх, розізнай у кожного про їхню службу, і як хто служить богові».

І була до вподоби річ ця князеві і всім людям. Вибрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу».

Князь не просто висловив своє веління, а запропонував діалог, де кожен висловлював свою думку, а рішення приймалось колегіально. Делегація послів вибиралась теж відповідно.

«Вони, ото ж, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки».

Критика мусульманських обрядів зроблена так, нібито в руській делегації були християни. Отже, ймовірно, висновок зроблений не дипломатами, а самим літописцем.

«Вони ж прийшли в Німці і, роздивившись церкву і службу їхню, прийшли до Цесарограда, і прибули до цесаря Василя. Цесар же спитав їх, задля чого вони прийшли, і вони розповіли йому все, що було. Це почувши, цесар і рад був, і честь велику склав їм у той день. А на другий день послав він вість

⁷³⁹ Юшкова С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Наук. думка, 1992. С. 56.

до патріарха Миколая, кажучи так: «Прийшли руси іспитувати віру нашу. Тож приготуй церкву і клір і сам облачись у святительські ризи. Хай бачать вони славу Бога нашого». І, це почувши, патріарх повелів скликати клір увесь, і за звичаєм вчинив празникову службу, і кадила вони запалили, і співи, й хори влаштували.

І пішов з ними й цесар у церкву святої Софії, і поставили їх на почесному місці, показуючи красу церковну, і співи, і службу архіерейську, і дияконів, що стояли попереду, і розказуючи їм про службу Богові своєму. Вони ж, у зачудуванні будучи і здивувавшись, похвалили службу їхню. І, прикликавши їх, цесарі Василій і Костянтин сказали їм: «Ідіте в землю вашу». І відпустив їх Василій з дарами великими і з честю».

Доволі почесно делегацію русів зустріли у Візантійській імперії. Зацікавленість у дипломатичній місії виявив сам імператор, який зробив все, щоб руси зацікавились християнством.

«Вони ж прийшли в землю свою, і зізвав князь бояр своїх і старців, і мовив Володимир: «Осе прийшли послані нами мужі. Так послухаймо од них, що було». І сказав він їм: «Розкажіть перед дружиною».

Вони тоді розказали: «Ходили ми спершу в Болгари і дивилися, як вони поклоняються у храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Ото ж, поклонившись, сяде кожен і глядить сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрий є закон їхній. І прийшли ми в Німці, і бачили, як вони службу правили, а краси ж не побачили ніякої. І прийшли ми тоді в Греки. І повели нас туди, де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, — не вміємо ми й сказати про се. Тільки те ми відаємо, що, напевне, бог їхній перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти. Так і ми не будемо тут поганами жити».

Бояри ж, відповідавши, сказали: «Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей». А Володимир, відповідавши, мовив: «То де ми хрещення приймемо?» І вони сказали: «Де тобі вгодно».

Доволі дивним є кінцева пропозиція бояр та старців, коли вони запропонували князю самому обрати релігію. Дивним є і те, що послі, згідно із свідченнями літописця, дали зрозуміти, що їм сподобались християнські візантійські обряди. Бояри теж вказали на те, що християнство доволі привабливе. Чому тоді вони сказали князю самому вибрати релігію і навіть тоді були ці всі посольства та ради? На нашу думку, бояри старці (представники віче) сказали так, щоб дотриматись ритуалу, за яким нібито князь сам приймав рішення. У той час Володимир змушений був прийняти дану пропозицію, але все мало виглядати так, ніби це його власне рішення⁷⁴⁰.

Завдяки зраді, в 988 році Володимир захопив грецьке місто Корсунь⁷⁴¹. Взявши його, князь одразу направив делегацію до цесарів Василя і Костянтина. Він вимагав віддати за нього їхню сестру Анну. Якщо ж вони відмовлялися, то обіцяв захопити Константинополь. Візантії погодились.

Умовами домовленості були такі кроки: князь Володимир Великий мав хреститись і тільки потім міг одружитись з принцесою. Анна ж мала прибути разом із священниками до Корсуня. Це доволі цікава умова. Вона показує те, що князь Володимир не довіряв візантійцям і тому вимагав від них відповідної гарантії. Нею ж ставала сама Анна, яка б мала перебувати в момент хрещення під контролем Володимира, щоб його опісля не обманули. Після прибуття делегації і передання в руки князя Анни було розпочато обряд хрещення.

⁷⁴⁰ Фроянов И. Я. Исторические условия крещения Руси. Древняя Русь. Ленинград: Ленингр. орг. о-ва «Знание» РСФСР, 1988. С. 26.

⁷⁴¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Софійская первая летопись. Старшого извода. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 6. С. 94.

Наступний крок виконання домовленостей — це одруження Володимира з візантійкою. Князь ще в Корсуні став його виконувати, розпочавши хрещення свого війська. Ця домовленість є унікальною тим, що Русь визнавалась не тільки як держава з міцною економікою та сильним військом, а як держава, княжий дім якої був міцно пов'язаний родинними зв'язками з сім'єю імператорів. Також можна припустити, що Русь була визнана регіональним лідером, рівним в усьому з Візантійською імперією. Слід також зазначити, що Володимир одружив свого сина Святослава з польською принцесою, а Ярослав був одружений з дочкою конунга із Скандинавії. Дочка Володимира Предслава вийшла заміж за чеського князя⁷⁴².

У 993 році князь Володимир уклав домовленість з печенізьким ханом про поєдинок між своїми воїнами⁷⁴³. Умови поєдинку були доволі дивні. Якби переміг печеніг, то була б війна три роки, коли б переміг русич, то був би мир три роки. Русич переміг, а печеніги втекли. Дивним є те, що, якби хан хотів війни, то навіть тоді поєдинок? Ми припускаємо, що насправді хан не бажав воювати, бо був невпевнений у перемозі. Але якби він сам наказав відступати, то втратив би свій авторитет, а так вся вина впала не на хана, а на вояка, який програв поєдинок, і на випадок. Хитрість печеніга вражає. Якби русич виграв, то вини хана в цьому не було б і він міг би відступити, не втрачаючи свого авторитету. А якби ж переміг половець, то бій почався б з моральною перевагою половців і шанси на перемогу були б більші. Отже, будь-яка ситуація грала на руку хана. Ця домовленість вказує на те, що при укладанні миру міг використовуватись поєдинок. Цікаво те, що в 996 році печеніги розпочали війну з русичами. Отже, навіть вони поважали свої домовленості.

⁷⁴² Греков Б. Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. С. 474; Васильев В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. С. 3.

⁷⁴³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 57–58.

З метою повернення Святополку Київського княжого столу, в 1018 році був укладений договір між Святополком і польським князем Болеславом по наданню військової підтримки проти князя Ярослава⁷⁴⁴. Даний договір був унікальним тим, що, скориставшись династичними зв'язками та використавши іноземні сили родича дружини, князь повертав собі владу. Це був перший, але, на жаль, не останній випадок прямого втручання іноземної держави з метою повернення влади родичу.

З іншого боку, цей договір є яскравим прикладом того, що Володимир Великий за рахунок введення династичних шлюбів зміг укріпити свою династію у Київській Русі. Адже, щоб скинути князя із княжого столу, також треба було враховувати родичів дружини, які могли підтримати його. Слід зазначити, що династичні шлюби спричинили втручання інших країн у внутрішні справи Київської Русі⁷⁴⁵.

«1026 Році. Ярослав зібрав воїнів многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця (Пісочного). І розділили вони по Дніпру Руську землю. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській»⁷⁴⁶. Ця домовленість є унікальною тим, що вперше відбулося укладання договору, відоме як розподіл сфер впливу в Київській Русі.

Отже, це стало одним кроком до колективного управління Руссю. Після поразки Ярослав намагався помиритись

⁷⁴⁴ Греков Б. Д. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. Москва: Воен. Узд, 1946. С. 52.

⁷⁴⁵ Настюк А. А. Вплив князівської влади на розвиток дипломатичних відносин Київської Русі. Журнал східноєвропейського права. Електронне науково-практичне видання. 2015. № 21. Сайт <http://easternlaw.com.ua/uk/teoriya-ta-istoriya-derzhavi-i-prava-istoriya-politichnix-i-pravovix-uchen/nastyuk-a-a-vpliv-knyazivsko%D1%97-vladi-na-rozvitok-diplomatichnix-vidnosin-ki%D1%97vsko%D1%97-rusi>

⁷⁴⁶ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Київ: Наукова думка, 1988. С. 50.

із своїм братом Мстиславом, але, якщо враховувати, що брат доволі швидко помер і Ярослав прибрав його землі собі, можна вважати, що князь пішов іншим шляхом у боротьбі за владу над Київською Руссю.

Слід зазначити, що Ярослав Мудрий продовжив практику Володимира Великого закріплювати союзи шляхом династичних шлюбів. Великим його успіхом було одруження власної дочки на французькому королем⁷⁴⁷, а також одруження внука з візантійською принцесою. Саме цей шлюб призвів до народження Володимира Мономаха⁷⁴⁸ — останнього величного князя Київської Русі. Одна із доньок князя Єлизавета взяла шлюб з Гарольдом, королем Норвегії. Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша I⁷⁴⁹. Великий успіх руської дипломатії був у поєднанні шлюбом внучки Ярослава з імператором Римської імперії Генріхом IV⁷⁵⁰. Отже, завдяки династичним шлюбом династія Рюриковичів укріпляла свої позиції у Київській Русі.

Наступне втручання у внутрішні справи Київської Русі знову було здійснено поляками, із якими Великий князь Ізяслав домовився про надання ними військової підтримки для повернення Київського столу. Головною причиною втручання став династичний шлюб Ізяслава із польською княжною. Її ж батько був зацікавлений у правлінні чоловіка своєї дочки. Поляки допомогли Ізяславу, як і Святополку, повернути владу в Русі.

Олег Святославович у боротьбі за Чернігів використав союз із половцями.

⁷⁴⁷ Греков Б. Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. С. 474.

⁷⁴⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 268

⁷⁴⁹ Кульчицкий Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. С. 18.

⁷⁵⁰ Греков Б. Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. С. 474.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Князівська влада активно брала участь у дипломатичній діяльності, і якщо до періоду Володимира князі вважали пріоритетними торговельні домовленості, то в наступний період дипломатія зосередилась на створенні добросусідських відносин Київської Русі із сильними державами.

Слід зауважити, що у вирішенні стратегічних дипломатичних завдань князівська влада не самотійно вирішувала як пріоритети, так і реалізацію їх виконання. Яскравим прикладом виступає процес впровадження релігії Володимиром Святославовичем. У своїх рішеннях князь опирався на думку впливових елітарних груп, як боярських, так і старців градських. Саме ці групи вирішили сформулювати та відправити дипломатичні місії до країн, релігії яких розглядались перспективними для впровадження. Саме за результатами цих дипломатичних місій було сформоване рішення, що саме православ'я підходить для широкого впровадження у Київській Русі, а інші релігії дипломати піддали критиці. Бояри та старці наголосили, що вони за прийняття православ'я, але остаточно рішення має прийняти саме князь, який, у свою чергу, підтримав прагнення еліти, оскільки розділяв їхні думки.

Ці події є яскравим проявом дипломатичної діяльності князівської влади, яка приймала дипломатів, вислуховуючи їх пропозиції. Збирала впливові кола, щоб колегіально вирішити важливе питання, спільно з ними формувала фактично комісію, яка отримала статус дипломатичної місії, займалась безпосереднім збором даних на місцях та формувала свій висновок, який доводився до бояр та старців градських, і з ними, фактично, формували заключну пропозицію, що надсилалась князю на затвердження.

Якщо розглядати сусідні країни, з якими Русь взаємодіяла, то слід особливо виділити русько-візантійські відносини, які кардинально вплинули на економіку, культуру та релігію у країні. Завдяки вигідним торговельним договорам князі отримали

підтримку купців, які, маючи великі прибутки, робили значні відрахування до князівської скарбниці. Підтримання постійних дипломатичних стосунків із Візантією свідчить, що князівська влада намагалась створити сприятливі умови розвитку торгівлі, а разом з нею — і міст. Саме з візантійцями було укладено договір, своєрідним гарантом виконання якого мав стати шлюб князя Володимира з візантійською принцесою. Вказаний договір свідчив про початок нового формату співпраці з Візантійською імперією. Якщо раніше русів цікавив більше економічний аспект, то укладення даного договору символізує початок культурної співпраці. Русь інтегрувалась до християнського світу. Після цієї події було поширено практику укладати союзи через династичні шлюби із сусідами та стратегічними партнерами.

Унікальність шлюбу князя Володимира Святославовича полягає не тільки в тому, що рід Рюриковичів поріднився з родом візантійських імператорів, а в зміні методів досягнення зовнішньої політики Русі. Якщо раніше Русь в основному в дипломатії застосовувала військову силу і гарантом домовленостей виступала загроза війни, то з впровадженням політики Володимира почалось зближення на родинному та культурному підґрунті.

Саме завдяки проведенню зовнішньої політики князя шлюб став можливим. Дана політика базувалась на основі, з одного боку компромісів; це наприклад, надання візантійцям збройних сил, а з іншого агресивних дій, як взяття Корсуння, коли візантійці намагались затягнути перемовини або не виконати умови домовленостей.

У результаті дипломатичних перемовин князь прийняв християнство та одружився з візантійською принцесою. Слід зазначити, що руська дипломатія в цьому питанні перехитрила візантійську. Найважливішою умовою на якій наполягала візантійська сторона щодо можливості одруження, було хрещення князя та Русі. Але це рішення, як нам відомо, було

прийнято русами ще до захоплення Корсуня. Руські послы задовго до цих подій їздили до Константинополя, щоб розглянути християнську віру на місці, а старці градські та бояри за їх висновками схильні були до думки прийняття саме християнства від Візантії. Фактично вимоги візантіїців збіглись з планами князя та руських еліт.

Саме ці події стали ключовим моментом в історії Київської Русі та пізніше української держави, бо почався знову процес християнізації, який, на відміну від християнської реформи Аскольда, закінчився позитивно, хоча і не при житті Володимира, а при правлінні його нащадків.

Князі мали домовленості не тільки з Візантійською імперією, але й зав'язували стосунки з Папою Римським, Польщею, німцями, половцями, Францією, Польщею, Угорщиною.

Володимир Великий продовжив традицію укріпляти союзи з сусідами та стратегічними партнерами через династичні шлюби. Ця практика дала можливість вже Святополку, використовуючи родинні зв'язки, укласти договір, за яким польський король допомагав йому прийти до влади. Ізяслав теж укладав договір з поляками, також вів перемовини з німцями, Олег Святославович домовлявся з половцями. В періоди внутрішньої стабільності Русі князі укладали мирні договори з Польщею та Угорщиною. Ярослав Мудрий за рахунок династичних шлюбів зміг укласти цілий ряд союзів не тільки з сусідами, але й далекою Францією. Це дало можливість поріднитись з найстарішими європейськими королівськими домами. Володимир Мономах дав притулок для печенігів і торків, взявши тим самим на себе зобов'язання захищати їх від половців, також укладав угоди з Польщею та Угорщиною.

У цілому, завдяки дипломатичній діяльності князівської влади, Русі вдалось зблизитись з цілим рядом країн, князі уклали успішні договори з європейськими державами. Завдяки династичним шлюбом князі змогли укласти союзи, що забезпечувало мирне сусідство, а торговельні договори

давали можливість налагоджувати нові торговельні стосунки. Але разом з позитивними моментами є і негативні. Це, як вище зазначено, залучення зовнішніх сил для вирішення внутрішньої боротьби за княжі столи. Із-за політики мирного співіснування із сусідами, відповідаючи тільки на їхню агресію, Русь припинила масштабну територіальну експансію, перейшовши до оборони. Причиною даної політики ми вбачаємо ослаблення влади Великого князя, який, у свою чергу, уже не мав сил для активної експансії за рахунок сусідніх територій і міг тільки організовувати захисні військові заходи та акти помсти через розорення земель ворогів. Князів більше цікавило урвати кусок землі із сусіднього князівства, ніж розширюватися за рахунок іноземних держав, бо у них не вистачало для цього сил.

3.4. Відповідальність князівської влади перед вічем як наслідок розвитку міст

Особливі відносини в Київській Русі склались між князівською владою та вічем. Для того, щоб зрозуміти природу віча ми маємо дослідити вплив князівської влади на розвиток міст у Київській Русі.

З різних джерел нам відомо, що у Київській Русі було багато міст. Ми вирішили дослідити причини появи і розвитку їх та вплив на цей процес князівської влади.

Перші згадки щодо існування міст у русів ми знаходимо в арабських джерелах. Араби назвали відомі їм три групи русів і вказали столиці кожної із цих трьох груп: перша група (столиця — Куяба (Київ), друга група (столиця — Салау), і третя група — Арса. Для об'єктивності слід додати, що араби називали ці міста резиденціями лідерів груп (царів).

З цього ми дійшли висновку, що ці міста є столицями цих груп⁷⁵¹. Оскільки ці міста були названі як резиденції царів, то можна припустити, що вони були політичними центрами цих земель. Отже, названі арабами столиці були політичними центрами, але, крім цього, араби вказали на стратегічне і торговельне значення цих міст. А саме, араби вказують, що із цих міст імпортується товар для торгівлі з сусідами: «Из него (Куяба) вывозятся различные меха и ценные мечи. Салау — приятный город, и из него, когда царит мир, ведется торговля со страной Булгар. Артаб — город, где убивают всякого чужестранца и оттуда вывозят очень ценные клинки для мечей и мечи»⁷⁵². Отже, перераховані арабами міста були не тільки політичними, а й торговельними центрами русів. Араби також перерахували, якими товарами торгують руси. Ал-Істархі вказує, що із Арси вивозять чорних соболів та олово (свинець?). Ібн-Хаукаль перерахував товари, які вивозяться із Арси: чорні соболя, чорні лисиці, олово та раби. У тексті із анонімного твору «Худуд ал-Аалам» («Межі світу») вказується, що із Арси вивозять цінні мечі⁷⁵³. Саме завдяки цьому повідомленню ми дізнаємось про розвиток у Арсі ремісництва. Отже, вказані арабами столиці були економічними (торгівля та ремісництво) та політичними (резиденції царів) центрами.

Але давайте з'ясуємо, чи до приходу Рюрика на Русь там існували міста. Для цього ми не будемо використовувати арабські джерела, в яких є відомості про існування у русів міст до приходу Рюрика. Про перші міста ми дізнаємось з повідомлення про те, як Рюрик відправляв своїх братів та посадників по руських містах Північного союзу. Наприклад, його брати були послані до міст

⁷⁵¹ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 49.

⁷⁵² Там же. С. 50.

⁷⁵³ Там же. С. 49–50.

Белоозеро та Ізборськ, інші посадники були направлені до Полоцька, Ростова і (можливо) Муром. Сам же Рюрик сів у Новгороді⁷⁵⁴. Всі ці міста були центрами племінних союзів: ільменські словени (Новгород), меря (Ростов), весь (Белоозеро), кривичі (Полоцьк), мурома (Муром)⁷⁵⁵. Щодо Ізборська, то це місто, напевне, не було племінним центром, але мало стратегічне значення, оскільки до нього Рюрик направив свого брата.

Отже, Північний союз (Славія) мав принаймні шість міст, п'ять із яких були племінними центрами. Ми припускаємо, що, можливо, не всі міста цього союзу названі в літописі.

Тепер з'ясуємо, які міста літописцям були відомі у Південному союзі Русі. Костянтин Багрянородний у своїй праці вказував на такі міста як Смоленськ, Київ, Чернігів, Вишгород, Любич і Новгород⁷⁵⁶. Але ці відомості відносяться до доби княгині Ольги. Старіші відомості щодо наявності у Південному союзі міст ми дізналися з договору Олега із Візантією. У цьому договорі руси отримали пільги для купців таких південних міст як: Київ, Чернігів, Переяслав, Любич⁷⁵⁷. На нашу думку, ці міста були засновані до появи у Києві Олега. Доказом цього є те, що вони (міста) отримали пільги на торгівлю нарівні із Києвом, а це означає, що їх інфраструктура не набагато відставала від Києва. Олег напевно чи зміг би заснувати та розвинути міста за десять років до такого рівня, щоб вони стали в один ряд із Києвом (Лавр. літ.). Завдяки літописним даним про похід Олега на Київ ми

⁷⁵⁴ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 20.

⁷⁵⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 88.

⁷⁵⁶ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 72.

⁷⁵⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 10.

дізнаємось про існування Смоленська та Любича. Саме ці міста захопив Олег, просуваючись до центру Південного союзу⁷⁵⁸.

Підсумовуючи дані, ми дійшли висновку, що під час злиття Північного та Південного союзу існували такі міста як: Київ, Чернігів, Переяслав, Смоленськ, Любич, Новгород, Белоозеро, Ростов, Муром, Ізборськ, Полоцьк. Таким чином, ми нарахували 11 міст, і слід зауважити, що навряд чи літописці назвали їх усіх. Перераховані нами міста мали велике стратегічне значення. Отже, на території Північної та Південної Русі (ще до приходу Рюрика у Новгород) існувало ще кілька міст. Нашу точку зору підтверджують археологічні розкопки, які виявили потужні культурні шари VII–IX ст. у таких містах як Київ, Чернігів, Ладога, Псков, Полоцьк, Любич⁷⁵⁹. Отже, до перерахованих нами міст можна віднести і Псков Північні джерела, як відомо, Русь називають країною міст — Гардаріки. Ще більш цікаві відомості щодо кількості міст у слов'ян ми отримали від Баварського географа, вони мають відношення до часу більш раннього, ніж свідчення наших літописів та візантійського імператора Костянтина Багрянородного. Баварський географ згадує про окремі слов'янські племена та кількість їх міст. Бужани мали 230 міст, улличі — «багаточисленний народ» — 318 міст, волиняни — 70 міст. М. М. Тихомиров допускав, що ці відомості баварський географ узяв із візантійських джерел і ці міста за своїм розміром були невеликі⁷⁶⁰.

Нам би, насамперед, хотілося з'ясувати, про призначення міст. Давньоруські міста, на нашу думку, можна розділити

⁷⁵⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 17.

⁷⁵⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 30.

⁷⁶⁰ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956. С. 9.

на три види. Тобто, ми вирішили поділити міста згідно з їх цільовим призначенням.

Перший вид міст — це племінні центри, які у свою чергу, можна розділити згідно з адміністративним поділом на три групи. Це ми змогли зробити завдяки наданій Б. А. Рибаківим соціально-політичній стратифікації Русі: «Великий князь Руський», «Світлі князі» (князі союзів племен), «Всякі князі» (князі окремих племен) та ін⁷⁶¹. За цими даними можна дійти висновку, що держава поділялась на союзи племен, а племінні союзи, у свою чергу, — на племена. Тобто, державу очолював Великий князь (Хакан); держава поділялась на племінні союзи, які очолювали Світлі князі (лідери племінних союзів), а племінний союз ділився на племена, які до нього входили і їх очолювали Всякі князі (вожді племен).

Згідно з цими судженнями, вони повинні були мати резиденції, тобто адміністративні центри, де племінний союз, у свою чергу, намічав свою владу. Ця влада розповсюджує юрисдикцію на племена, які входять до нього, і тільки Великий князь має право втручатись у їх справи.

До першої групи можна віднести Київ та Новгород (до об'єднання Русі Олегом). Ці міста були столицями Південної та Північної Русі. Після об'єднання Русі Олегом столицею став Київ⁷⁶². Часто ситуація складалась так, що на Русі ставало знову кілька столиць. Така ситуація відбувалась у період боротьби дітей Святослава та Володимира за титул Великого князя, але ці конфлікти закінчувались тим, що з часом перемагав і ставав Великим князем один, і знову Київ ставав єдиною столицею Київської Русі, незважаючи на те, що в обох конфліктах перемогу здобули не київські, а новгородські князі. Отже, на нашу думку, під час боротьби за княжий стіл Русь знову поділилась на Північну та Південну. Але слід наголосити, що

⁷⁶¹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 84.

⁷⁶² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 10.

у діях Володимира, прозваного Великим, який виступив проти свого брата Ярополка, не було сепаратистських намірів. Сепаратистом у цій боротьбі виступив їхній брат Олег, князь древлянський, оскільки у нас немає відомостей про те, що він мав намір захопити владу в усій Русі. Але тому, що Олег виступив проти свого старшого брата Ярополка, коли той вторгся у землі древлян, то ми вважаємо, що він хотів відділити древлянську землю від Русі, щоб там стати повноправним правителем, бо Володимир боровся не за відокремлення північних земель, а за владу в усій Київській Русі.

Наступний розподіл земель (а разом із цим утворення нових столиць на Русі) відбувся при боротьбі за владу дітей Володимира. Спочатку країна, як і раніше, розбилась на два табори. Святополку вдалось втримати Південь Русі і столицю — Київ. Володимир, князь Новгородський, переманив на свій бік Північну Русь, і столицею його став Новгород. Двічі Київ переходив із рук в руки, але, зрештою, переміг Володимир, і столицею єдиної Русі знову став Київ. У 1024 р. із Тмутаракані в боротьбу за владу втрутився Мстислав: його дії призвели до того, що Русь знову була розділена навпіл, і столицею земель Мстислава став на цей раз Чернігів. Після його смерті Ярослав вдалось воз'єднати землі, і єдиною столицею земель став знову Київ⁷⁶³.

Друга група міст — це центри племінних союзів. Наприклад, центром племінного союзу кривичів виступав Смоленськ. У древлян, можливо, Іскоростень, у полочан — Полоцьк. Цікаво те, що центр племінного союзу може бути і столицею держави. Саме цей факт вказує на домінуючу роль того союзу племен, у якому розташовується столиця. Наприклад, Київ, крім столиці, відігравав ще й роль племінного центру полян.

⁷⁶³ Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. С. 17–18.

Б. О. Рибаків наголошував, що племінний союз мав свою систему збору податків⁷⁶⁴. До цих міст стікались ресурси з усього племінного союзу. Отже, у цих містах складалися умови для їх розвитку. З часом ці міста набрали сили та стали контролюючою силою у цих союзах за рахунок посилення економічної могутності. Цей процес знаменувався трансформацією союзів племен у князівства. Наприклад, племінний союз кривичів перетворився на Смоленське князівство, а Сіверянський союз племен — на Чернігівське князівство, Ільменський союз племен — на Новгородське князівство та ін.

Доволі цікава ситуація склалася після смерті Ярослава Мудрого. В Києві сів старший син Ярослава, Ізяслав. Святослав князував у Чернігові, а Всеволод — у Переяславі. У зв'язку з цим, утворився тріумвірат, хоча домінував у ньому старший син Ярослава Мудрого Ізяслав, який мав рахуватись зі своїми братами — Святославом та Всеволодом. Русь вони поділили між собою. Наприклад, Всеволод контролював не тільки Переяслав, а й Смоленськ і Ростово-Суздальські землі⁷⁶⁵.

Оскільки Всеволод сидів у Переяславі, то багатства із Смоленського та Ростово-Суздальського князівств йшли до Переяслава, тому він став для цих міст свого роду столицею. Отже, цей період характеризується появою нової групи міст, які ми називаємо регіональними центрами. Регіональний центр складається з двох або більше князів та офіційно (частково) підпорядковується столиці або, правильніше сказати, — Великому князеві, який там сидить. Отже, появляются міста, які є проміжною ланкою між столицею та головним містом князівства.

До третьої групи відносяться міста племен, які входять до союзу племен. Їх князям теж була потрібна резиденція, з якої вони керували своїм племенем. До цієї резиденції

⁷⁶⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 69.

⁷⁶⁵ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 84–85.

звозилась їм данина, частину якої вони віддавали під час полюддя. На існування в Русі племінних князів вказує літопис⁷⁶⁶, в якому вказується, що у древлянській землі був не тільки князь племінного союзу, а й інші князі, які, можливо, і очолювали окремих членів союзу. Ці міста, на нашу думку, були невеликі за кількістю населення і залежали від могутності племені. Наприклад, полочани раніше входили до союзу племен кривичів, але згодом стали незалежними від кривичів, і їх головне місто — Полоцьк було досить сильним супротивником. Хоча можна допустити, що полочани — це не одне, а кілька племен.

Отже, на теренах Русі існувало кілька міст, заснованих князями різного рівня для того, щоб зробити їх своїми резиденціями. Від того, як високо стояв князь в ієрархії та кількості підконтрольної йому землі, залежав розвиток та могутність міста. Також слід вказати, що, можливо, саме до цих міст звозилась данина, частину якої забирали князі більш високої ієрархії. Роль князів у появі цих міст велика. Причиною цього є те, що їх поява була з ініціативи князівської влади, якій ці міста були необхідні.

Другий вид міст виник завдяки системі збору данини. Тобто, були потрібні міста, до яких звозилась данина. Звісно, центрами накопичення данини виступали княжі міста-резиденції. Тобто, місцевий князь збирав данину зі своїх підлеглих. Зібравши її у своєму місті-резиденції, він чекав Світлого князя свого племінного союзу, який забирав частину данини і направляв до своєї резиденції. Звідти, Світлий князь відправляв частину в місця збору полюддя Великого князя. За даними Костянтина Багрянородного, на Русі таких місць було чотири, це: Вишгород, Любич, Смоленськ та Чернігів. Саме до цих міст направлялись воїни великого князя, щоб забрати данину і цей процес мав назву, як ми

⁷⁶⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 28.

уже повідомляли вище — полюддя⁷⁶⁷. Цікавим є той факт, що у жодних відомих нам джерелах немає точних даних щодо Вишгорода або Любича, які були центрами племінних союзів або простих племен. Смоленськ та Чернігів, на нашу думку, можливо, колись і були центрами племінного союзу, але із захопленням їх руськими князями вони підпорядковувались не місцевим князям, а Великому руському князю. Доказом нашої думки є те, що руський князь не довіряв нікому данину, зібрану у кількох племінних союзах. Отже, Вишгород та Любич завдячували своєму розвитку системі збору данини. Ми припускаємо, що і у племінних союзах могли виникнути міста для того, щоб у них звозилась данина. Посудіть самі, якщо принцип збирання данини племінного союзу був такий, як і у руського Великого князя, то племінні князі не чекали свого Світлого князя, а відправляли данину до спеціальних міст, звідки він їх і забирав. Звісно, вони могли звозити її у кілька міст, в яких сиділи такі, як і вони, князі і вже з цих міст данина направлялась до свого князя, але що заважало тим, хто приймає данину, присвоювати собі якусь частину і стверджувати, що їх сусід привіз саме стільки? Подібні випадки могли бути причиною конфлікту між сусідами, тому доцільніше Світлим князям було засновувати свої міста, де приймалась данина.

Отже, ці міста можна розділити на дві групи: до першої відносяться міста, в яких накопичується данина для Великого князя (хакана), до другої групи відносяться міста, до яких звозиться данина для Світлого князя, тобто лідера племінного союзу.

Отже, ці міста були проміжним ланцюгом між тими, хто збирав данину, і тими, куди вона відправлялась. На жаль, сьогодні у нас немає достатньої кількості джерел, щоб довести існування таких міст у племінних союзах.

⁷⁶⁷ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 72.

Третій вид міст мав військове призначення, тобто для контролю кордонів та торговельних шляхів будувались міста. Перша згадка про будівництво міст була дана в літописі, коли Північний союз (Славія) вигнав нібито варягів зі своєї території. Після перемоги Північний союз розпочав будівництво міст⁷⁶⁸. Ми вважаємо, що цими містами племінні союзи хотіли прикрити свої кордони. Друга згадка про будівництво міст з'явилась після захоплення Олегом Києва. Після цих подій він розпочав будівництво міст, і, ми вважаємо, що ці міста він будував для посилення своєї влади. Напевне, Олег вжив кілька заходів, спрямованих на те, щоб з ним не могли розправитись так само, як він з Аскольдом та Діром. Один із найвеличніших заходів стосовно будівництва міст відбувся за ініціати-ви Володимира Великого, який розпочав будівництво системи міст на півдні Русі з метою захисту її від половців⁷⁶⁹.

У літописах вказується, що Володимир Великий вирішив побудувати систему міст для захисту південних кордонів від кочових племен. Для того, щоб досягти своїх цілей, він розпочав переселення північних племен на південь. Захід, запроваджений князем, мав вседержавний характер, оскільки до його реалізації були залучені ті племінні союзи, яким степовики взагалі не шкодили через те, що вони знаходились у важкодоступній місцевості та далеко від південних кордонів Київської Русі.

Метою цих переселень стало будівництво системи міст, які мали б затримати просування степовиків на київському напрямку. Також у цих містах могло сховатись сільське населення, щоб перчекати напад степовиків, а потім знову повернутись та відбудувати домівки. Степовики, у свою чергу, втрачали можливість зненацька підійти до Києва. Вони

⁷⁶⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 8.

⁷⁶⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 55.

були змушені або брати усі прикордонні міста, або залишати їх у себе позаду, що було небезпечно. Малоімовірно, що руси мали в цих містах постійні князівські гарнізони. Якби князь розташував своє військо на кордоні у цих містах, то під час нападу вони б не встигли зібратись в єдине ядро. Тому гарнізони могли бути тільки в тих містах, де зосереджувались припаси для війська. На нашу думку, захист міст покладався на його жителів та тих, хто прибув рятуватись за його стінами. Можливо, тому ці міста за наказом Володимира Святославича заселялись вихідцями з Ільменського, Кривичівського та Вятичівського племінних союзів, оскільки перші союзи брали участь у війні з Київським князем Святополком. Крім того, сусідами у них були агресивні скандинави, а останній союз був силоміць приєднаний незадовго до цих подій, а тому жителі цих регіонів мали б бути добрими охоронцями Києва.

Докази того, що князь не тримав своїх гарнізонів у побудованих ним містах, є у літописних відомостях (стосовно подій 997 р., які відбулись у Белгороді). Це місто було засноване у 990 р. за ініціати-ви Володимира. Стосовно описаних у літописі подій для нас є цікавим те, що князь виділив для міста свої прибутки. Отже, міста будувались за рахунок княжої казни⁷⁷⁰. Ми припускаємо, що це місто входило до системи оборони Києва, проголошеної князем у 988 р. І це будівництво не носило стихійного характеру, а було добре продумане, адже для нього виділялись кошти з державної скарбниці, а поселенців доставляли з інших міст, які знаходились за сотні кілометрів. У 997 р. печеніги оточили Вишгород і намагались взяти його облогою. У місті закінчились запаси їжі, і тому місцеве населення збило віче, щоб вирішити, як подолати проблему⁷⁷¹. Досліджуючи ці рядки

⁷⁷⁰ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 56.

⁷⁷¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. С. 160.

літопису, ми звернули увагу на те, що місто збудоване за ініціативи князя і за його кошти вирішувало важливе питання на вічі. Якби в місті знаходились княжі війська, то це питання мав би вирішувати воевода. Це означає, що в місті не було княжого війська. Але найбільше нас дивує те, що питання стосовно капітуляції міста вирішував навіть не княжий посадник, а віче.

Отже, навіть у деяких містах, збудованих за княжі кошти, основним органом влади була не тільки княжа адміністрація, а й віче, яке і відповідало перед князем. Це, в свою чергу, вказує на поширену практику щодо самоуправління міст. Складається враження, що в Русі не працювала система загальнодержавного керівництва. Але ж поміркуємо: князю було б важко у кожному місті вибудувати свою адміністративну ієрархію, яка б контролювала всі сфери життя міста. Тому він переклав відповідальність за управління містом на його населення, а сам князь контролював тільки збір податків та судові суперечки, особливо не вникаючи у його справи. Звісно, князь міг втрутитись у життя міста і саме він був вищою інстанцією. Наприклад, він зміг, ймовірно, силоміць переселити населення північних міст на південні кордони Русі. Не слід забувати і те, що князь зосереджував у своїх руках велетенську фінансову могутність, через яку міг впливати на долю міста⁷⁷².

На нашу думку, в період Ярослава княжа казна достатньо поповнювалась, а тому князю не було потреби створювати свою адміністрацію, яка б регулювала усі життєві сфери міста. Щоб збільшити свої прибутки, князю вистачало зібраного полюддям.

Після смерті Володимира взаємовідносини між князем та містом змінюються. Коли Ярослав вступив у протистояння із своїм братом Святополком, то його доля почала залежати від волі новгородців, адже перше, що він зробив

⁷⁷² Іловайский Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. С. 48.

після того, як від сестри дізнався про смерть Великого князя Володимира, так це помирився з новгородцями. Причиною конфлікту стала сварка між новгородцями та найнятими Ярославом варягами. У цьому конфлікті Ярослав став на бік варягів і пролив новгородську кров. Але після повідомлення сестри він вибачився перед новгородцями за свою образу, виплатив компенсації постраждалим і попросив, щоб новгородці підтримали його. Городяни пробачили і виконали прохання князя, що дало йому змогу захопити Київ та вигнати брата з Київської Русі⁷⁷³.

У 1017 р. Святополк повернувся і зміг розбити Ярослава та повернути Київ. Ярослав, піддавшись паніці, хотів тікати до Скандинавії, але новгородці знищили його корабель і, зібравши свої власні кошти, змогли продовжити боротьбу, в якій Ярослав отримав остаточну перемогу і став Великим князем. Зрозуміло, що це йому вдалось зробити завдяки підтримці Новгорода. У цьому випадку ми бачимо, що у Київській Русі, крім князівської влади, діє інша сила, яка здатна посадити свого претендента на Київський стіл, і центром цієї сили є місто, і сила ця зветься Віче. Таке маленьке містечко, як Вишгород, може вирішити питання здачі міста ворогу, а велике може вирішити долю князя, як це було в Новгороді.

У 1024 р. Ярослава розбиває його брат, князь Мстислав Хоробрий. Але, незважаючи на перемогу, він не йде до Києва, знаючи, що кияни підтримують Ярослава⁷⁷⁴. Тобто, знову доля Великого князя Ярослава вирішувалась не військовими діями або волею князів, а авторитетом князя у місті. Отже,

⁷⁷³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 68–70

⁷⁷⁴ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 157.; Толочко А. П. Князь в Древней Руси. Власть. Собственность. Идеология. Киев: Наукова думка, 1992. С. 30.

у цьому випадку саме кияни вирішили, кому стати їх володарем — Володимирі чи Мстиславу.

Таким чином, ми прослідковуємо тенденцію, що під час процесу конкурентної боротьби князів за владу посилюється роль міста. З огляду на те, що князі потребують підтримки міста, вони мусять з ними рахуватись. Твердження про те, що міста беззаперечно підкорялись князю, є абсурдними. Доказом цього можуть слугувати події, що відбувались у Києві з приводу вигнання киянами свого Великого князя Ізяслава⁷⁷⁵. Після вигнання Ізяслав відбув до Польщі за допомогою. Але чому Великий князь не направився до Новгороду, адже там був його посадник?⁷⁷⁶ За свідченням літописців, новгородці кілька разів допомагали своїм князям здобувати Київ. Ми вважаємо, що причиною стало те, що новгородці могли б не надати йому підтримки у здобутті Києва, оскільки він особисто не князував у них, а тому не користувався таким авторитетом, щоб за нього виступила новгородська земля. Новгородці були готові платити данину Великому князю, але вони могли відмовити у допомозі вирішувати внутрішні проблеми в країні. Тобто, Новгород мав власну політику, яка іноді йшла всупереч князівській. Новгородці були згодні платити данину та приймати посадника, призначеного князем, але допомагати князю-вигнанцю їм було необов'язково, за ним не стояла реальна сила. Саме тому Ізяслав, знаючи, що новгородці можуть відмовити йому в допомозі або запросити занадто багато, вирушив до Польщі. Цей факт є яскравим прикладом того, що князівська влада на пряму залежала від авторитету князя або сили, яка була за ним. Київ виступив не тільки проти Великого князя, а й проти покійного Ярослава, який заповів Ізяславу Київ. Цей виступ мав катастрофічне значення для Київської Русі через те, що система законного успадкування влади переставала бути гарантом

⁷⁷⁵ Іловайский Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. С. 100.

⁷⁷⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 82.

безпеки в країні. Адже будь-який князь, який заручився б підтримкою міста, міг скинути свого конкурента.

Наведемо ще один приклад, коли Київ йшов у розріз із княжим законом. Після смерті Святополка у 1113 р. кияни направили делегацію до Володимира Мономаха із проханням піти княжити до них, тобто запропонували йому стати Великим князем. Володимир відмовився від пропозиції киян⁷⁷⁷, аргументуючи це тим, що за законом Київ мали успадкувати Святославичі, Давид та Олег. Отримавши відповідь князя, кияни вчинили різню тим, хто виступав за Святославичів. Літописець вказує, що ці події налякали бояр і вони, заспокоївши народ, направили повторну делегацію з проханням Володимира сісти в Києві. Деякі вчені доводять, що у Києві відбулось повстання проти багатих, але літописець чітко вказав, що агресія спрямовувалась проти тих, хто підтримував кандидатуру Святославичів та євреїв, а не проти багатіїв. Слід також наголосити, що саме багатії зупинили киян, і ми припускаємо, що саме вони стояли за погромами, намагаючись знищити як політичних, так і економічних конкурентів. Коли Володимир і вдруге намагався відмовити, то вони почали його відверто шантажувати, наголошуючи, що у разі відмови кияни можуть вчинити насильство над його невісткою, боярами, церквами та монастирями. У 1113 р. Володимир Мономах увійшов у Київ та став Великим князем⁷⁷⁸. Отже, знову долю країни вирішив не з'їзд князів, а населення Києва. У цьому

⁷⁷⁷ Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. С. 332–333; Тихомиров. М. Н. Археографический ежегодник за 1961 год. Москва: Наука, 1962. С. 5; Ёрмолаев В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX - середина XII ст.). Вісник Академії правових наук України. 2002. № 4. С. 45–55.

⁷⁷⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 146–147; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 4.

випадку місто керувалось винятково своїм інтересом і воля князя їх не цікавила. Слід звернути увагу на мудрість князя Володимира, який намагався до останнього не брати участь у цій авантурі, розуміючи, що дії киян можуть призвести до відкритого протистояння між ним та Святославовичами, що, у свою чергу, сприятиме послабленню Київської Русі.

У цей час доволі цікава ситуація розгорілась з купцями-євреями, над якими кияни вчинили насильство. Як тільки князь Володимир сів у Києві, кияни стали вимагати від нього, щоб він покарав євреїв-лихварів за їх утиски щодо киян. З приводу цього у Києві відбулось зібрання князів, на якому було прийняте рішення про депортацію із Київської Русі євреїв, а якщо вони таємно повернуться, то їх дозволялось вбивати⁷⁷⁹. Причиною ненависті киян до євреїв слугувало надання їм покійним князем Київським Святославом великих свобод і влади, через що багато місцевих купців та ремісників розорилось. Ці відомості вказують на те, що, оскільки під час бунту були вчинені великі єврейські погроми, то підбурювачами народу стали багаті ремісники та купці, які становили ядро еліти міста. Цими діями вони знищували конкурентів та створювали сприятливі умови для вокняжіння у них Володимира Мономаха. І те, що про покарання євреїв князя Володимира просив весь народ, є свідченням, що еліта міста користувалась авторитетом простого народу і саме вона скеровувала дії віча.

Але чому князь Святополк Ізяславич під час свого князювання у Києві спирався на євреїв, а не на представників еліти міста? Причиною ми вважаємо те, що Святослав за допомогою євреїв прагнув послабити позиції тих, хто мав авторитет серед населення Києва. Ми вважаємо, що авторитет підтримувався організацією гулянь у місті та подачками народу, що, звісно, могли дозволити собі тільки багаті купці та ремісники. Але, отримуючи підтримку народу, вони могли контролювати віче, яке, у свою чергу, могло протистояти князівській владі.

⁷⁷⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 147.

Можливо, саме тому Святополк оперся на євреїв, які не були пов'язані з киянами, та дозволив їм розоряти київських ремісників і купців, підриваючи цим самим їх фінансові позиції. Після вигнання євреїв із Києва кияни залишились єдиною реальною силою, на яку князь міг опертись, а тому він стає ще більш залежний від них.

При князюванні Святополка Ізяславовича віче проявляло суттєву активність, втручаючись у процеси міжкнязівських відносин. Проаналізуємо більш уважно взаємозв'язок князівської влади та віче в період правління Святополка.

Смерть Всеволода Ярославовича мала велике значення в системі успадкування великого Київського столу⁷⁸⁰. Саме по його смерті мала б бути зрозуміла ефективність лестової системи в Київській Русі. Ярослав Мудрий перед своєю смертю роздав княжі столи своїм дітям і вимагав, щоб вони жили в мирі та злагоді. Старшому ж сину Ізяславу Ярославичу віддав Київ, призначивши його головним серед братів, та наказав його слухатись, як слухались його. Святослав отримав Чернігів, Всеволод — Переяслав, В'ячеслав — Смоленськ, Ігор — Володимир⁷⁸¹.

Ярослав Володимирович наказував своїм дітям, якщо хтось із братів порушував договір і нападав на брата, то всі інші мали б захистити постраждалу сторону від кривдника. Отже, Ярослав закріпив за своїми дітьми княжі столи, розділивши з ними владу.

Але чи послухались діти свого батька? Відповідь на це питання ми отримуємо в 1058 році, коли помирає В'ячеслав Ярославович, князь смоленський. Ізяслав на його місце переводить Ігоря Ярославовича. В 1060 році помирає сам Ігор.

⁷⁸⁰ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. Киев: Лыбидь, 1990. С. 59.

⁷⁸¹ Полное Собрание Русских Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 69–70.

Їхні землі не передались їхнім дітям, і це спричинило такий феномен на Русі, як князі-ізгої. Князі-ізгої — це діти князів, які не отримали столи своїх батьків, а тому боролись за них силою. Князями-ізгоями були Борис В'ячеславович, Давид Ігорович, Ростислав Володимирович, внук Ярослава Мудрого. Його перевели із Ростова та Суздаля у Володимир. Цим переводом він був невдоволений, тому став князем-ізгоем і втік у Тмутаракань⁷⁸².

Не тільки із племінниками виникали суперечки за княжий стіл. Крім того, що князю протистояли племінники, проти нього виступило й київське віче, яке у 1067 році вигнало Великого князя Ізяслава із Києва і тільки за підтримки поляків він повернув собі стіл⁷⁸³. Цікаво в цій ситуації те, що князю допоміг повернути стіл його тесть Болеслав, а не його ж рідні брати.

Миру між братами теж не було. Ізяслава вигнав із Києва брат Святослав Ярославович⁷⁸⁴. Святослав заручився підтримкою свого брата Всеволода, якому передав Чернігів⁷⁸⁵. Слід зауважити, що прийняття рішення дало можливість взяти Київський стіл, але в майбутньому це призвело до появи нових князів-ізгоїв, а саме дітей Святослава, які хотіли повернути батьківську вотчину, яку той так не обдуманно віддав своєму братові. По смерті Святослава Ізяслав повернувся

у Київ на князювання, але пізніше загинув у битві із своїми племінниками-ізгоями⁷⁸⁶.

За лественічною системою до влади в Києві прийшов молодший Всеволод, і вплив його родини був доволі значний. Старший син Володимир Мономах сів у Чернігові, тобто в землі Святослава, який передав її Всеволоду за підтримку в боротьбі за Київ проти їхнього брата Ізяслава. Ростислав Всеволодович, молодший син був переведений у Переяслав (батьківську вотчину)⁷⁸⁷.

Отже, по смерті Ізяслава його брат разом із своїми синами контролював Київ, Чернігів, Переяслав — тобто усі столи колишнього тріумвірату. Старший син колишнього великого князя Ізяслава Ярополк у 1085 році підняв повстання, але втік до Польщі, а його дружина і мати, ставши фактично заручниками, були відвезені до Києва. Коли Ярополк повернувся у Київську Русь, щоб замиритись з дядьком, то був вбитий своїм слугою. Великий князь з сумом прийняв цю звістку і похоронив племінника з усіма почесностями⁷⁸⁸. Цікаво те, що по смерті свого дядька Всеволода саме він мав стати Великим Київським князем, оскільки був старшим сином Ізяслава. Складається враження, що Всеволод знищив свого опонента. В 1088 році брат померлого Ярополка Святополк покинув Новгород і відправився у Туров. Новгород зайняв син Володимира Мономаха Мстислав⁷⁸⁹.

⁷⁸² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 91–92.

⁷⁸³ Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. С. 51.

⁷⁸⁴ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Санкт-Петербург: Алетей, 2003. С. 55–57.

⁷⁸⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 89–90.

⁷⁸⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 2.

⁷⁸⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковська и Софиевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5, Т. 6. С. 148; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 104.

⁷⁸⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 97–98.

⁷⁸⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 115.

У 1093 році помер Всеволод Ярославович⁷⁹⁰. По смерті свого батька Великого князя його сини контролювали Київ, Чернігів, Переяслав, а внук — Новгород. Але стіл зайняв його племінник Святополк Ізяславович. Літопис вказує, що кияни хотіли бачити своїм князем не Святополка, а Володимира. Але останній, дотримуючись правил лественічної системи спадкування влади відмовився від їх пропозиції та уступив місце двоюрідному братові⁷⁹¹.

Святополк з моменту свого княжіння в Києві зіткнувся з проблемою вторгнення половців. Кияни рекомендували йому заручитись підтримкою у Володимира та Ростислава. Ті прийшли на допомогу, але усі разом були розбиті половцями, а Ростислав загинув. Слід вказати, що кияни не тільки пропонували звернутись за допомогою до двоюрідних братів, а взагалі з половцями не воювати, відкупившись від них⁷⁹².

1094 року Олег Святославович вигнав Володимира із Чернігова⁷⁹³. Хоча в джерелах вказується, що Володимир сам пішов на княжіння свого батька в Переяслав. Отже, порушення волі Ярослава його синами та внесення змін до спадкування столів призвело до війни між його внуками. Ми припускаємо, що причиною втрати було те, що чернігівці не хотіли собі князів із роду Всеволода, а тільки готові були підтримувати

⁷⁹⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Московский летописный свод концы XV. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. Т. 25. С. 15; Грушевський М. С. Очерки стории украинского народа. Київ: Лыбидь, 1990. С. 60.

⁷⁹¹ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Санкт-Петербург: Алетей, 2003. С. 6.

⁷⁹² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 103–104.

⁷⁹³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, 1863. Т. 15. С. 182–183; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 373.

Святославовичів. Нащадки Всеволода втратили досить швидко Київ та Чернігів, тим самим доволі послабивши свої позиції у Київській Русі. Обидві втрати були пов'язані з лественічною системою, а саме з неможливістю законно утримати ці території, не порушивши права.

Період правління Святополка випав тяжким тягарем на долю Київського князівства. На цей період припали тяжкі випробування для Київської Русі. Постійні напади половців, засуха і жадібність та жорстокість самого князя додавали проблем. Князь не гребував навіть спекуляцією сіллю, а коли ігумен Печерського монастиря став критикувати князя за надмірну жадобу, той кинув його за ґрати⁷⁹⁴. Він навіть катував монахів, коли дізнався, що ті знайшли скарб. Князь надавав преференції лихварям, які, в свою чергу, користуючись його підтримкою, розоряли купців та ремісників.

Спроба примиритись між братами була здійснена Святополком, який організував з'їзд князів. Любецький з'їзд 1097 року — це спроба налагодити мирне співіснування між князями. На з'їзді Святополк запропонував припинити війни між собою, бо цією боротьбою користуються половці, розоряючи Русь. Землі мали поділитись так як було за батьків. Ізяславовичі отримували Туров, Слуцьк, Пінськ, Київ та Новгород. Святославичі отримували Чернігів, землі в'ятичів, Муром, Тмутаракань. За Володимиром, сином Всеволода, закріплювались Біла Русь, Ростов, Суздаль, Смоленськ. Давиду, сину Ігоря Ярославовича, діставались Володимир та Луцьк. Ростиславичі отримували Червенські міста, Червень, Перемишль, Тербовль та інші. Було домовлено, що якщо хтось із родичів буде чинити смуту і захоплювати землі своїх родичів, то всі інші накинуться на нього.

⁷⁹⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: 000 Издательство АСТ, 2004. С. 601.

Умову з'їзду одразу було порушено тим, що цього ж року Святополк осліпив Василька⁷⁹⁵.

Після того як Великий князь Святополк разом з волинським князем осліпили князя Василька⁷⁹⁶ — проти них виступила коаліція князів, у яку ввійшли Володимир Всеволодович, Давид та Олег Святославичі. Причиною осліплення був наклеп Давида Ігоровича. В результаті наклепу Давид Ігорович отримав землі Василька. Тобто були порушені умови з'їзду князів. Василька не тільки скалічили, але й забрали землі, тому і сформувалась коаліція проти Святополка Ізяславовича та Давида Ігоровича⁷⁹⁷.

Давид Святославович сказав киянам, що якщо вони не хочуть розорення, то не мають допомагати Святополку. Коли Святополк дізнався, що на нього ідуть війною, спробував втекти зміста, але кияни його не випустили. Вони висунули йому вимогу, щоб той попросив пробачення у своїх братів та замирився з ними, бо він сам винен. Кияни попросили Анну Всеволодівну та митрополита Нікіфора, щоб ті передали Володимирі та його братам, що визнають те, що Святополк згрішив перед ними, попросить у них вибачення і піде їм на уступки у всьому можливому. Кияни просили не починати війни і не розоряти їхню землю. Притому, вони наголосили, що сварю братів можуть скористатись вороги та повоювати їх. Володимир та Святославовичі погодяться на мир, якщо Святополк піде на їх поступки. Був укладений договір, за яким Святополк має звільнити Василька та захопити Давида і віддати його на суд Володимирі та Святославовичам.

⁷⁹⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 118–122.

⁷⁹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 19.

⁷⁹⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковська и Софиевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5, Т. 6. С. 152.

Також потрібно було повернути землі та відшкодувати завдані Васильку збитки⁷⁹⁸.

Отже, київське віче змусило Великого князя Святополка Ізяславовича не покидати місто та почати мирні перемовини з братами. Вони організували дипломатичну місію, яка представляла на перемовинах не тільки Великого князя, але й віче, оскільки Анна Всеволодівна висловлювала прохання від імені всіх киян, тобто віча. Притому цікаво, як професійно віче вибирало перемовників. Вдова Великого князя Всеволода та митрополит були особи фактично недоторканні та мали сильний вплив і авторитет. Незважаючи на те, що вдова не була рідною матір'ю для Володимира, вона користувалася у нього повагою⁷⁹⁹.

Володимир перед походом на Київ звернувся до киян з вимогою не втручатись в боротьбу і не підтримувати Святополка. І як тільки Святополк зрозумів, що його Київ не підтримає, то одразу вирішив тікати з міста. Ці події, знову ж, підтверджують самостійність прийняття рішення віча та його великий вплив на політику в регіоні. Фактично без підтримки віче князь не міг втримати цей регіон від зазіхань Володимира та Святославовичів. А те, що князь не міг покинути місто без дозволу віча, вказує на те, що якщо всі соціальні групи об'єднувались та висловлювали свою волю князю, то його апарат примусу не міг їм протидіяти. Схожа ситуація сталася у 1668 році, коли київське віче вигнало Ізяслава Ярославовича, батька Великого князя, та посадило на стіл Всеслава, Полоцького князя⁸⁰⁰.

Фактично віче організувало примирення братів та зупинення війни, яке було задеклароване в договорі між братами.

⁷⁹⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 122–125.

⁷⁹⁹ Там же. С. 125.

⁸⁰⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 87–88.

Слід звернути увагу, що Святополк пізніше сам напав на Ростиславовичів, намагаючись забрати в них землі, стверджуючи, що їх землі належали його брату Ярополку і цю землю дав йому Всеволод, батько Володимира⁸⁰¹. Потрібно зазначити, що дане формулювання суперечить Любецькому з'їзду, за яким ці землі були закріплені за Ростиславовичами. Отже, Святополк порушив своє слово. Слід зазначити, що Ростиславовичі були старші, ніж Ізяславовичі, бо їхнім дідом був Володимир Ярославович, старший син Ярослава Мудрого⁸⁰², але дядьки Ростислава викреслили його як претендента на Київський стіл.

Лественічна система в Русі була неповноцінною, адже на Київ могли претендувати Ізяславовичі, Святославовичі, Всеволодовичі. Із системи спадкування Великого княжого столу були виключені нащадки Володимира, Ігоря, В'ячеслава. Всі вони були дітьми Ярослава, але тільки нащадки обраних могли претендувати на Київ.

За яким принципом одні князі ставали спадкоємцями Київського столу, в той час як інші ставали ізгоями? Тільки сильні князі, які мали тісний зв'язок із місцевістю, в якій вони княжили, могли втримати владу. Це вказує на те, що мало було б мати права на княжий стіл, потрібно ще й мати силу, щоб ці права відстояти. Князі готові були забрати столи у своїх племінників та братів, і тільки наявність сили давала їм змогу відстояти свої права. В цей час ми бачимо, що київське віче теж починає нав'язувати князям свої вимоги⁸⁰³.

⁸⁰¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 130–131.

⁸⁰² Новгородская летопись (такъ названняя Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наукъ, 1879. С. 3.

⁸⁰³ Настюк А. А. Дія вічевого права в Київській Русі в період правління Святополка Ізяславовича. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика): науковий журнал. 2019. Випуск 15. С. 86.

Дослідження виявило, що не тільки київське віче могло протидіяти волі князів та нав'язувати свої умови. 1102 року Святополк за древнім звичаєм вимагав, щоб Новгород належав йому: оскільки він був Великий князь, то в Новгороді мав сидіти його син. У той час у Новгороді сидів Мстислав Володимирович. Його батько Володимир Всеволодович (Мономах) вважав вимогу Святополка законною і тому наказав сину покинути Новгород. Але Мстислав прибув до батька не сам, а з дипломатичною місією від новгородського віча, яке, в свою чергу, просило Володимира повернути сина до них на княжіння. Але Володимир сказав, що по праву у них має сидіти син Святополка, а його син Мстислав буде князувати у Володимирі. Тоді делегація направила до Святополка і просила його повернути їм Мстислава, але він їм відмовив. Після відмови новгородці сказали князю, що він керувати ними не буде. Його не тільки не пустять у місто, але й чернь новгородська може йому зло учинити. Звинуватили Святополка, що той свого часу без причини покинув їх та сів у Володимирі. Новгородці аргументували свою позицію тим, що Мстислава їм ще дитиною дав Всеволод, вони його виховали та вивчили і всім його правлінням були задоволені. Святополк уступив, і Мстислав повернувся назад у Новгород княжити⁸⁰⁴.

Чому Новгород був такий важливий? За даними Татищева, як вище зазначено, в Новгороді мав князувати син Великого князя. А тепер проаналізуємо чи так відбувалося на практиці. При Ярославі там керував його старший син Володимир, який помер 1052 року, тобто незадовго до смерті батька⁸⁰⁵. Саме тому можна пояснити те, що Ізяслав зайняв Новгородський стіл. Після зайняття ним Київського столу в Новгороді у 1065 році він залишив свого старшого

⁸⁰⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 136–137.

⁸⁰⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 4, С. 2.

сина Мстислава⁸⁰⁶. Коли Ізяслав вдруге став Великим князем, його син Мстислав був вбитий у Полоцьку, а Святослав у Новгороді залишив свого сина Гліба Святославовича⁸⁰⁷. Тільки після третього свого повернення в Київ Ізяслав зміг посадити в Новгороді свого сина Святополка Ізяславовича після смерті Гліба 1078 року⁸⁰⁸. Прихід до влади в Києві Всеволода призвів до того, що Святополк покинув Новгород і на його місце прийшов внук Всеволода, син Володимира — Мстислав.

Отже, ми бачимо, що брати боролися за Новгород і Великий князь при першій можливості намагався посадити там свого сина. Новгородське віче було незадоволене тим, що Великий князь сам приймає рішення про призначення або усунення їхнього князя. Вони вважали, що подібну практику слід припинити.

У даному випадку на відміну від попередньої ситуації вимога князя була законна, адже Святополк посилався на княже право щодо князювання синів Великого князя. Поборник права Володимир Всеволодович теж розумів, що Святополк діяв згідно з правом, а тому виконав його волю. Проблема виникла в тому, що новгородське віче просто проігнорувало княжі права та встановило своє право. Новгородці не просто прохали князя, адже коли вони зрозуміли, що прохання не допоможуть, то одразу перейшли до погроз, і, що цікаво, князь уступив їм. У цій ситуації новгородці проігнорували право князя і домоглися фактично того, що віче саме могло приймати рішення, хто в них має правити і, навіть Великий князь не міг іти проти права віча.

Слід звернути увагу, що в цій домовленості Володимир ще в 1095 році погодився залишити новгородцям свого сина

⁸⁰⁶ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 353.

⁸⁰⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 90.

⁸⁰⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 94.

за умови, що ті будуть утримувати його на княжому столі до кінця його смерті і нового князя не призивати. Новгородці цілували хрест на Володимира і все його плем'я. Для того, щоб укріпити там свої позиції Мстислав одружився з дочкою новгородського посадника Кристіною⁸⁰⁹. Тобто, Володимир уклав домовленість разом з новгородським вічем, яка йшла всупереч княжому звичаєвому праву та ослабляла владу Києва над Новгородом у цей час. Оскільки Володимир не був Київським князем то міг стати тільки після Святополка Ізяславовича та Давида Святославовича, який, до речі, прожив до 1123 року⁸¹⁰. Сам Мономах прожив до 1125 року⁸¹¹. Отже, Київ весь цей час напряду не міг контролювати Новгород бо там сидів Мономахович, батько якого не був Великим київським князем ще довгий час. Новгород — це політичний та економічний центр Північної Русі, і Київ завдяки домовленостям Володимира втрачав над ним контроль. Фактично новгородці розривали на певний час свої стосунки з нащадками Ізяславовичів, Святославовичів, Ростиславовичів, тим самим бойкотуючи рішення Великого князя та князів. Слід зазначити, що коли Святополк хотів повернути під свій контроль Новгород, то його жителі йому відмовили, посилаючись на те, що він порушив ряд, коли покинув Новгород, перейшовши на інше князівство. Новгородці вважали, що вони діють у своєму праві, бо князь не виконав покладені на себе обов'язки перед ними. Вічове новгородське право, яке базувалося на вічових традиціях, для новгородців було більш пріоритетним аніж княже право, яке, в свою чергу, базувалося на волі князя. На їх думку, він не мав права своїм одноособовим рішенням розірвати договір із новгородським

⁸⁰⁹ Там же. С. 110.

⁸¹⁰ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 372.

⁸¹¹ Там же. С. 455.

вічем. Якщо така ситуація складалася, то князь ігнорувався новгородцями.

Слід зауважити, що Мстислав Володимирович у 1117 році був переведений у Білгород, але в Новгороді залишив свого сина Всеволода Мстиславовича, який правив з 1117 по 1132 рік⁸¹². У 1136 році був вигнаний вічем з Новгорода. Запрошений новий князь Святослав Ольгович (Святославович), який прогнав Мономаховичів⁸¹³.

Слід зауважити, що новгородці вигнали князя із-за того, що він у свій час покинув їх і направився у Переяслав на князювання. Отже, новгородці вважали, що Мстислав порушив домовленість, покинувши їх, і тим самим її анулював з нащадками Володимира Всеволодовича.

Отже, можна припустити, що Володимир Мономах уклав угоду з новгородцями, що в них будуть правити нащадки роду Мономаховичів. Ця домовленість повністю суперечить княжому праву та руйнує лественічну систему, оскільки в Новгороді сидів не старший з роду, а старший син. Мстислав був старшим сином Ярослава, а Всеволод — старшим сином Мстислава⁸¹⁴.

Аргументація новгородців щодо причин вигнання Всеволода мала такий характер. Вони звинувачували князя у спробі втечі до німців. Їхнім доріканням було те, що той не любив простий люд, а тільки вельмож. Хотів піти княжити в Переяслав, покинувши Новгород. Погано воював у війні із суздальцями та перший від них втік. Занадто любив ігри та полювання і погано виконував свої судові функції. Велів встановити союз із Всеволодом Олеговичем,

⁸¹² Там же. С. 460.

⁸¹³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 170–173.

⁸¹⁴ Настюк А. А. Дія вічевого права в Київській Русі в період правління Святополка Ізяславовича. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика): науковий журнал. 2019. Випуск 15. С. 87.

а потім розірвати його. Тому новгородське віче вигнало його, а на його місце запросило Святослава Ольговича⁸¹⁵.

Отже, новгородське віче розірвало на певний час стосунки з нащадками Мономаха, звинувачуючи їх у тому, що вони порушили попередні домовленості та погано княжили. Слід зазначити, що Мономаховичі швидко повернули під свій вплив Новгород. Але уже розгорілась боротьба серед самих нащадків Мономаха.

Отже, домовленості Володимира Всеволодовича разом з новгородським вічем призвели до підриву системи спадкування влади в Київській землі.

Навіть коли Святополк помер, то його минула політика продовжувала збурювати київське віче. По його смерті в Києві одразу спалахнув виступ, ціллю якого були лихварі, яким покійний князь надав багато прав, та можливість розорити багатьох купців і ремісників. Також кияни розграбували дім тисячника Путяті Вишатича та сотників. Цікаво те, що кияни вирішили самі собі вибрати князя. Оскільки вони не хотіли Святославовичів, то відправили дипломатів до Володимира Всеволодовича з проханням зайняти Київський стіл. Звісно, Володимир відмовився, посилаючись на княже право, але дипломати стали йому погрожувати, що київська чернь може завдати шкоди вдові покійного князя, яка по смерті свого чоловіка почала роздавати киянам майно, щоб задобрити їх. Погрожували також життям невістки Володимира, яка знаходилась тоді у Києві. Цікаво, а чому ці дипломати не привезли жінок із собою, коли їм в Києві, із їх слів, загрожувала небезпека?

Володимир погодився прийти в Київ та стати їхнім князем⁸¹⁶. Одразу як він прийшов чомусь повстання припинилось. Знову право віча зіткнулось з князівським правом і знову віче перемогло. Наслідком цієї перемоги віча над князем

⁸¹⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 173.

⁸¹⁶ Рибаків Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 194–195.

сталися зміни в княжому законодавстві як компроміс для мирного співіснування: у Просторовій правді стали регулювати лихварські відносини через контролювання процентної ставки та її виплати. У Просторовій правді ці питання регулювалися пунктами 50–53. Також регуляції піддавались відносини щодо закупів для унеможливлення зловживань щодо них та гарантування їм певних прав та обов'язків. Ці питання регулювалися пунктами 56–62 та пунктом 64⁸¹⁷.

Розглядаючи проблеми децентралізації Київської Русі, ми прослідковуємо еволюцію даного процесу в Україні. Анатолій Євгенійович Шевченко в своїй роботі розглядав як позитивні, так і негативні сторони децентралізації⁸¹⁸. Олександр Оксентійович Шевченко наголошував на тому, що легітимність князівської влади залежала від укладання князем ряду з вічем і що з XII століття вибір князя вічем стає панівним⁸¹⁹. Це, в свою чергу, робило його залежним від віча та посилювало роль останнього на княжу владу. Ми ж в роботі дослідили певний етап тенденції щодо ослаблення влади князя та посилення влади віча.

Дослідження проблематики юридичної відповідальності князівської влади дає можливість більш детально з'ясувати компетенцію та функціонування. Зазначена проблема була предметом висвітлення в арабських джерелах. Зокрема в них згадується про обмеження князівської влади. У записах Ібн-Русте «Ал-Алак ан-нафіса («Дорогі цінності») зазначено: «Есть у них (русов) знахари, из которых иные повелевают царем,

⁸¹⁷ Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. С. 127–129; Кудін С. В. Дослідження кримінального права Київської Русі у працях С. В. Юшкова (до 1946р.). Вісник Академії адвокатури України. 2008. Число 1. С. 8.

⁸¹⁸ Шевченко А. Є., Гапоненко А. Є. Проблеми та перспективи реформування місцевого самоврядування. Альманах права, 2017. Вип 8. С. 75–76

⁸¹⁹ Шевченко О. О. Історія Українського права. Київ: Олан, 2001. С. 13.

как будто бы они их (русов) начальники»⁸²⁰. Отже, як бачимо, руські князі були змушені рахуватися з думкою жерців, тобто, на князівську владу впливала релігія. На жаль, неможливо з'ясувати, в яких випадках жерці втручалися у діяльність князів і яку кару князі могли понести, якщо не прислухались до думки жерців. Разом з тим у праці Ібн-Русте «Ал-Алак («Дорогі цінності») зазначається, що бувають випадки, коли жерці наказують принести жертву, якою може стати чоловік, жінка, кінь та ін. Якою має бути жертва, вказують самі жерці, і якщо вони її визначали, то ніхто не має права не підкоритись наказові. Жерці мотивували свою поведінку тим, що жертва призначена богу⁸²¹. Отже, можна дійти висновку, що коли жерці обирали жертву, то навіть князь не мав права втручатись у їх діяльність. Слід вказати, що останнє жертвоприношення у Києві було вчинене за князювання Володимира ще до введення християнства. Літописець повідомляв про те, що за жеребкуванням жерців було прийняте рішення про принесення в жертву киянина варязького походження, який до того ж був християнином. Нам невідомо, як саме його хотіли принести в жертву, оскільки він загинув разом із батьком під час їх затримання⁸²². Цей приклад дає можливість стверджувати, що жерці і за Володимира могли мати великий вплив на князя. Можливо, саме це було причиною того, що Аскольд прагнув змінити релігію у державі.

Слід зазначити, що населення не завжди сліпо виконувало розпорядження князя. У багатьох випадках воно проявляло непокору. Так, наприклад, не всі новгородці хотіли, щоб Рюрик був запрошений на князювання. Іншим прикладом

⁸²⁰ Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 46.

⁸²¹ Там же. С. 46.

⁸²² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 30–31.

може бути протистояння Вадима Хороброго з Рюриком, яке закінчилось різнею, вчиненою Рюриком над новгородською опозицією, і вбивством Вадима Хороброго. Після різні деякі новгородці емігрували до Києва, боячись переслідувань з боку Рюрика⁸²³. Слід констатувати, що протистояння мало не класовий, а політичний характер. Це не була боротьба між бідними та багатими, а протистояння новгородців проти князя та його рідні. Вони повстали через вороже ставлення до них Рюрика та його роду. Новгородці звинувачували Рюрика в тому, що він ставився до них як до рабів. Отже, повстання новгородців спрямовувалось проти політики князя. За свою політику князь не поніс жодної особистої відповідальності, крім матеріальних та людських втрат. Але це була спроба змусити князя відповісти за свої вчинки. Самого Вадима Хороброго можна вважати першим лідером опозиції, який виступив проти центральної влади.

Князь не завжди міг вирішити спір силою. Під час другого військового походу Ігоря на Візантію армію русів зупинили не силою зброї, а вмінням дипломатів. Візантійці дізнавшись, що руси ідуть на них великою силою, направили дипломатів, щоб зупинити Ігоря. Вони задовбрили руське військо подарунками, і коли князь звернувся до своїх бояр (командири підрозділів) з проханням продовжити похід, то вони відповіли, що краще взяти те, що дають візантійці без бою, через те, що впевненості у майбутній перемозі в них не було⁸²⁴. Це повідомлення яскраво вказує на те, що князівська влада, принаймні при Ігорі, не була абсолютною. Князь не міг одноособово приймати важливі військові рішення. Він звернувся до них, бажаючи знати думку

⁸²³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 9.

⁸²⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 16.

командирів, які, у свою чергу, представляли інтереси всього війська. Отже, можна вважати, що князь прагнув продовжити похід з метою повернути собі честь після поразки у битві з візантійцями у 941 р., але військо не бажало ризикувати собою заради амбіцій князя.

Наступний прояв відповідальності князівської влади також трапився з Ігорем. У 945 р. він направився за даниною до древлян і був там убитий. Древляни мотивували вбивство князя тим, що він порушив умови збирання данини. Зібравши данину з древлян, Ігор вирішив повернутись і знову її зібрати. Древляни не хотіли чинити опір князю і тому направили до нього делегацію, яка запропонувала князеві повернутися додому, бо данину він уже зібрав, але Ігор не прислухався до них. Це стало причиною його вбивства древлянами⁸²⁵.

Цей приклад засвідчує, що порушення умов князем може стати причиною його смерті. Зазначений випадок є унікальний тим, що вперше в літописі вміщено інформацію, з якої можна дізнатись, яку відповідальність міг понести Київський князь, коли б порушував умови домовленостей, адже саме Ігор у 914 р. склав з древлянами домовленість про сплату данини⁸²⁶.

Наступний випадок відповідальності князя за свої вчинки трапився за князювання Святослава. Після того, як Святослав був змушений (за умовами договору) покинути Болгарію, він направився додому, але на дніпровських порогах на нього чатували печеніги. Воєвода Свенельд вважав, що князеві не слід іти на човнах по Дніпру, а треба кінями обійти пороги. Святослав відмовився від пропозиції Свенельда, а тому військо розділилось: Свенельд обійшов пороги і дійшов до Києва, а Святослав вирішив зазимувати в Білобережжі, де зіткнувся з проблемою голоду.

⁸²⁵ Там же. С. 20.

⁸²⁶ Там же. С. 14.

Весною змучена голодом невелика дружина Святослава була змушена пробиватись до Києва через вороже оточення, але була вся знищена. Н. М. Карамзін стверджував, що князь вирішив зимувати з тим, щоб діждатись з Русі допомоги, але вона не надійшла⁸²⁷. Причина ненадання допомоги, можливо, в тому, що на Русі не знали, що князю вона необхідна. Але ж Свенельд благополучно добрався до Києва і міг організувати експедицію для допомоги своєму князю, але цього не трапилось. Старший син Святослава Ярополк, який князував у Києві, не тільки не допоміг батькові, а й навіть не помстився за нього.

Причину зазначеного можна знайти в Іакімовському літописі, де зазначено, що Святослав у своїй поразці звинувачував християн. Він наказав убити їх та пообіцяв, що, повернувшись до Києва, спалить там всі християнські церкви і розпочне проти них терор. Літописець не намагався приховувати радості від смерті Святослава і прагнув надати цим подіям Боже провидіння: Святослава скарав за його вчинки сам Бог і тим самим не допустив зла у Києві⁸²⁸.

Отже, причиною вбивства Святослава могли бути його дії, спрямовані проти християн. Можливо, кияни, знаючи, що князь вчинив у Болгарії з християнами, вирішили не надавати йому допомоги, що стало причиною гибелі князя, який не діждався допомоги. Можна дійти висновку, що Святослав поніс відповідальність за агресивну політику щодо християн. Ці події і справді могли стати причиною зазначеного, адже відомо, що Святослав був запеклим язичником і поразка у війні з християнською Візантією молодого і амбітного «язичника-князя», який ще ніколи не зазнавав поразок у війнах спричинила його ненависть до християн.

⁸²⁷ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. С. 184.

⁸²⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. С. 111.

Найбільш визначним із руських князів був князь Володимир. Свідченням цього є його релігійна реформа, адже щоб провести її потрібна повна покора народу, а її можна було отримати за рахунок або любові народу, або страху. Володимир під час своєї діяльності прагнув використовувати і те, й інше. Він безжально винищував своїх опонентів, організовував величні бенкети, на яких пригощав усіх бажаючих. Але навіть у нього влада виявилась не абсолютною, адже для вирішення питання зміни віри він змушений зібрати своїх бояр та старців градських. І саме вони постановили направити в інші країни посланців для того, щоб вони ознайомились із різними релігіями та прийняли об'єктивне рішення. Цікавим моментом у цій історії є аргумент, наведений боярами і старцями: «Всі, хто приходить до Києва, тільки хвалять свою релігію і нічого не кажуть про неї критичного, а тому краще послати посланців, щоб вони з'ясували правду про релігії». На нашу думку, це було доволі мудре рішення, яке вказує на те, що руські бояри та старці градські були досвідченими політиками⁸²⁹.

Необхідно зазначити, що ще до зібрання бояр та старців градських до Володимира прибули посланці різних країн, які пропонували запровадити саме їх релігії, але для прийняття рішення волі самого князя виявилось недостатньо, потрібна була ще й підтримка бояр (військових, купців) та старців градських (представників міст). Вони і вирішили не поспішати з прийняттям якоїсь із релігій, а направити делегації та ретельно на місцях вивчити різні пропозиції щодо релігій. Літописець наголошує на тому, що князю ідея сподобалась, і він її підтримав.

Отже, Володимир при прийнятті важливих рішень був змушений заручатись підтримкою жителів міст та бояр.

⁸²⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 32–34.

З цього можна дійти висновку, що він був відповідальним перед ними.

За літописними даними, син Володимира Святополк став втіленням зла на Русі, адже не дарма літописці прозвали його «окаянний». Це жакливе прізвисько він отримав після смерті батька Володимира. Літописець, змальовуючи Святополка, робив натяк на те, що його батьком був не Володимир, а його старший брат Ярополк, якого Володимир знищив. Як тільки Володимир помер, Святополк почав вбивати своїх братів Бориса, Гліба, Святослава⁸³⁰.

Але основною причиною закріплення Святополка в Києві було не вбивство братів, а підтримка киян. Відразу після смерті батька він розпочав підкуп киян. За даними літописів, князь роздавав киянам дарунки, які нібито вони прийняли, але не захотіли схвалити кандидатуру Святополка. Вибити Святополка із Києва вдалося Ярославу, який пішов на брата великою силою. Але самі кияни проти Святополка відкрито не виступали. Мало того, вони виступили проти Ярослава, хоча і зазнали поразки.

Отже, Святополку для володарювання необхідно було заручитись підтримкою киян. Саме тому Святополк напередодні боротьби із братами викинув чималі кошти для задоволення киян. Фінанси відігравали велике значення у боротьбі за владу, адже за них можна було найняти найманців, добути спорядження для війська, але Святополк витрачав їх на прихильність киян. Це означає, що прихильність киян відіграла велике значення. Літописець мав рацію, зазначаючи, що кияни недолюбливали Святополка. Доказом цього є битва Святополка з Ярославом. Літописець вказує на те, що військо Святополка втекло з поля бою, тобто битись за Ярополка у киян бажання не було. Отже, князь залежав від киян, а тому і відповідав перед ними.

⁸³⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 76.

Важливість підтримки міського населення ми вбачаємо також у протистоянні Ярослава із Мстиславом. Після того, як Мстислав розбив Ярослава, він підійшов до Києва, але кияни відмовились пускати його до міста, і він направився до Чернігова. Цікаво, що, маючи вірне військо, він не відважився взяти столицю штурмом.

Причина полягає в тому, що він розумів неможливість сісти в Києві без підтримки місцевого населення, а тому і вирушив до Чернігова, де сподівався мати підтримку городян.

Відповідальність князівської влади можна простежити і в Новгороді. Коли князь Ярослав відмовився платити данину своєму батькові Володимиру⁸³¹, то, щоб посилити свою військову потужність, він найняв варягів, у яких виник конфлікт з новгородцями. Причиною конфлікту послужило ставлення варягів до місцевого населення. Незадоволені новгородці пішли на відкритий конфлікт з варягами. Було вбито багатьох варягів, що викликало незадоволення Ярослава. Він заманив винних у вбивстві варягів новгородців і знищив їх. Тобто, причиною вбивства новгородців князем стало їх свавілля щодо варягів, які служили князю.

Розуміючи, що вбивство спричинило вороже ставлення до князя з боку населення, новгородське віче і запропонувало забути образи. Новгород мав чимале військо, яке, в основному, складалось з піших вояків — жителів самого міста та його окраїн⁸³². Він визнав перед вічем, що вчинив неправильно щодо новгородців, зазначивши: «Любимая и честная дружина, юже вы исекох вчера в безумии моем, не топерво ми их златом окупите». Неважко прийти до думки, що князь дав відкуп за вбитих вояків. За свідченням літописця, князь

⁸³¹ Греков Б. А. Киевская Русь. Ленинград: Госполитиздат, 1953. С. 482.

⁸³² Тихомирова М. Н. Доклады и сообщения исторического факультета. (выпуск 6). Москва: Изд. МГУ, 1947. С. 58.

вибачився перед вічем за свій вчинок і запропонував взяти відкуп за вбитих ним новгородців⁸³³.

Він прагнув до примирення з новгородцями, щоб вони підтримали його в конфлікті з братом Святополком. Отже, князь відповідав за свої вчинки перед вічем.

Ярославу вдалося перемогти свого брата Святополка, але той втік до Польщі, де заручився підтримкою польського короля Болеслава, який був його тестем. Святополку та Болеславу вдалося розбити військо Ярослава та зайняти Київ, а Ярослав втік до Новгорода⁸³⁴.

Прибувши до Новгорода, він вирішив втекти до Швеції, але новгородський посадник Костянтин Добринич разом з новгородцями порубали кораблі, на яких Ярослав збирався добратися до скандинавів. Крім того, вони стали ініціаторами збору коштів для наступної кампанії Ярослава проти Святополка. Було точно встановлено розмір платежів: мужі платили 4 куни, старости — по 10 грн., а бояри — по 18 грн. Зібрані кошти потратили для найму нових підрозділів варягів⁸³⁵.

Зазначена ситуація була просто унікальною і потребує уважного дослідження. Новгородське віче не тільки пішло проти волі князя (адже князю не дали можливості втекти), а й самостійно прийняло рішення про продовження війни. Крім того, віче вирішило незаплановано зібрати кошти з усього вільного населення. Основний тягар падав не на простих мужів, а на старостів та бояр. Це вказує на те, що новгородці були одностайні у думці щодо продовження конфлікту. Можна

⁸³³ Фроянов И. Я. Метежный Новгород. Очерки истории государственности социальной и политической борьбы конца XII-начала. XII столетия. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. С. 151–156.

⁸³⁴ Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. С. 16.

⁸³⁵ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 156.

стверджувати, що князь Ярослав перетворюється на «маріонетку» в руках новгородців.

Зазначені події яскраво вказують на те, що віче могло у певній ситуації впливати на дії князя. Рішення віча ставало важливішим аргументом за бажання князя. І якщо князь не погоджувався з його рішенням, то віче могло застосувати примус. Отже, воно змусило Ярослава продовжити війну. Тобто, князівська влада несла відповідальність перед новгородським вічем.

Протистояння князя та віча відбувалося і в Києві. Зокрема, причиною протистояння могли бути невдачі князівської влади. Так, наприклад, причиною протистояння між вічем та князем Київським Ізяславом стала поразка, якої русичі зазнали від половців на р. Альта у 1068 р⁸³⁶. Після повернення Ізяслава до Києва на нього (за твердженням літописця) чекали великі проблеми: «И людие Киевъски прибегоша Киеву, и сотворише вече на торговищи, и реша пославшеся ко князю: « Се половци росулися по земле: да вдай, княже, оружья и кони, и еще бьемся с нами».

Відмова Ізяслава озброїти киян і виступити разом з ними проти половців стала причиною позбавлення його влади. Ізяслав відмовив киянам через страх, що вони виступлять проти феодальної знаті і княжої адміністрації⁸³⁷.

Після того, як Ізяслав відмовився виконати пропозицію віча, воно вирішило замінити на Київському княжому столі Ізяслава полоцьким князем Всеславом, який перебував у Києві в полоні. Члени віча розділились на дві групи: одна відправилась спустошувати двори Ізяслава та його воеводи

⁸³⁶ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. С. 141.

⁸³⁷ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 87.; Фроянов И. Я. Города-государства Древней Руси. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988. С. 47.

Коснячка, а інша — визволяти Всеслава. Заколот закінчився тим, що Ізяслав утік із Києва, його двір і двір воеводи розграбували кияни, а Всеслав був визволений із темниці і проголошений на вічі київським князем⁸³⁸. Отже, дії киян спрямовувались проти самого князя та княжої адміністрації, адже грабували княжий двір та двір київського воеводи. Виступ киян не став виступом проти всього класу феодалів, адже літописець не вказав на масове розорення дворів бояр. Отже, київське віче не виступило проти решти бояр, адже всі претензії були до князя та його воеводи, які програли битву і тим самим допустили вторгнення половців на Київську Русь. Можна вважати, що і київські бояри брали участь у роботі віча і виступали за вигнання Ізяслава з Києва.

Підняти повстання проти князя є не такою вже легкою справою і здійснити його не можна було без організуючого центру. Тобто, потрібні були особи, які б мали достатній авторитет та вміння керувати. Такими виявились бояри. Під час віча їм вдалося заручитися підтримкою мас та вигнати Ізяслава із Києва. Основний удар спрямовувався проти воеводи та княжої адміністрації. Оскільки у літописах нічого не говориться про розорення інших бояр, то можна дійти висновку, що на захист князя ніхто із київських бояр не став. Можливо, не всі бояри були налаштовані проти князя, але вони, найшвидше, вирішили не виступати на чиємусь боці.

Те, що бояри брали участь у роботі віча, не викликає сумніву, адже коли, наприклад, віче збирало кошти на підтримку Ярослава, то вони також платили, до того ж більшу суму, аніж інші. А це означає, що вони брали участь у роботі віча.

Якщо уважно розглянути події у Києві, то стає зрозумілим, що прості маси навряд чи без підтримки бояр могли б успішно організувати переворот, так само як і бояри без підтримки широких мас не могли б змінити князя. У діях віча

⁸³⁸ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 88.

не було класової боротьби, адже воно заміняло одного князя, який їх не задовольняв, на іншого, і це рішення приймалось не лише боярами або мужами, а всіма учасниками віча. Саме єдність віча стала запорукою успіхів. Слід також зазначити, що не відбулось навіть заміни династії, адже Ізяслав та Всеслав були з династії Рюриковичів.

Отже, київське віче поставило князю Ізяславу умови, але він відмовився їх виконувати, і це стало причиною висловленої йому недовіри з боку киян та заміни його князем полоцьким Всеславом. Отже, князі несли відповідальність перед київським вічем, яке могло позбавити їх Київського столу.

Не знайшовши підтримки у киян, князь Ізяслав направився до Польщі. Польський король Болеслав вирішив допомогти Ізяславу. Зауважимо, що Болеслав був одружений з рідною тіткою Ізяслава, а жінка Ізяслава була ріднею Болеслава. Отже, князь і король знаходились у родинних стосунках.

Кияни вирішили боротися з Ізяславом та його польськими союзниками, але під час походу Київський князь Всеслав утік до Полоцька. Кияни, втративши лідера, відступили до міста і направили послів до братів Ізяслава — Святослава та Всеволода. Вони просили, щоб ті передали своєму братові Ізяславу, щоб він, увійшовши до Києва, не розорив місто. Якщо ж Ізяслав не погодиться на таке прохання, то кияни обіцяли покинути місто і відправитись до Візантії. Першим до Києва прибув син Ізяслава. Він стратив 70 киян, а багатьох лишив зору⁸³⁹. Ізяслав не виконав прохання киян, проте його дії (якщо брати до уваги рішення київського віча) не були досить жорстокі. Він, очевидно, боячись віча, не вдався до масового терору, через що і втратив підтримку киян. Доказом цього є те, що через чотири роки (1073) йому знову довелося тікати з Києва⁸⁴⁰. На цей раз проти ньо-

⁸³⁹ Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. С. 207.

⁸⁴⁰ Іловайский Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. С. 101.

го виступили його брати: Святослав — чернігівський князь, та Мстислав — переяславський князь. Те, що князю довелося без бою здати Київ, вказує на те, що він втратив підтримку киян. Це, у свою чергу, призвело до втрати князівської влади. Отже, порушивши домовленості з вічем, князь Ізяслав втратив підтримку киян, а тому не міг розраховувати на їх допомогу в конфлікті із братами.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

У період князювання Володимира розпочався розпад єдиної фінансової системи, що супроводжувався посиленням окремих земель та міст. Ця тенденція стала більш виразною після смерті Ярослава Мудрого. У період князювання Мстислава Удалого, полоцьких князів, тмутараканських князів-ізгоїв цей процес поширився, що призвело до руйнування єдиної фінансової системи.

У другій половині XI ст.— на початку XII ст. Ізяслав, Святослав, Мстислав та інші намагались взяти Київську Русь під свій контроль та відновити систему, але їм це не вдалося. Причиною цього стала відмова земель завозити 2/3 зібраних податків до Києва. У свою чергу, це призвело до економічного зростання земель і дало можливість не тільки захищатись, а й боротись за лідерство у Київській Русі. Міста самі стали центрами княжої влади, і місцеві князі починають відправляти туди податки із своїх земель, що сприяє їх інтенсивному посиленню. Одночасно влада в регіонах переходить від верхівки племені до міста, яке стає адміністративним, культурним, військовим, політичним, релігійним центром.

Збільшення членів княжого роду призводить до того, що посилюється боротьба не тільки за Київ, але й за інші регіональні центри, в яких почались формуватись і закріплюватись династичні родові лінії. Ці процеси сприяли формуванню цілого ряду регіональних центрів. Прикладом можуть слугувати нащадки Святослава Ярославовича, які укріпились у чернігівській землі.

Причиною збільшення кількості роду Рюриковичів слугувала зміна світобачення в роду через прийняття християнства. Князі стали в більшості випадків старатися не вбивати своїх родичів. Наприклад, у свій час Василька осліпили. Звісно, це жорстока акція з боку Київського князя Святополка II, але не слід забувати, що Святополк I своїх братів-конкурентів просто вбивав. Оскільки князі все частіше відмовлялись від практики вбивства своїх родичів, їх кількість збільшувалась, і вони, в свою чергу, посилювали конкуренцію. Регіональні князі, щоб заручитись підтримкою місцевих, намагались вести політику на користь розвитку регіону. Якщо їхня політика переставала подобатись місцевим, вони могли не допомогти у війні або запросити собі нового князя.

Ослаблення централізаційних процесів та руйнація політики стягування великої кількості ресурсів у Київ, призвели до посилення регіональних міст, які почали, завдяки росту внутрішньої торгівлі і послабленню центральної влади Києва, швидко розвиватися.

Таким чином, посилення міст та загострення конкурентної боротьби між князями призвели до посилення віча, яке могло як підтримати, так і розірвати договори з князями. Віче могло покарати князя так: вигнати із міста (Ізяслава Ярославовича), вбити (Ігоря Ольговича), не підтримати в конфлікті (Мстислава Удалого). Так як основні надходження до скарбниці та формування війська були пов'язані з містом, це ставило в залежність князя від віча і призвело до децентралізації князівської влади.

Посилення міст в економічному, військовому аспекті призвело до того, що місцеві князі шукали підтримку у віча і мусили відстоювати інтереси свого князівства. Це, в свою чергу, доводить те, що розвиток міст сприяв втраті впливу влади великого Київського князя.

Причиною ослаблення князівської влади слугувала неадекватність системи спадкування княжої влади. З самого

початку лественічна система не діяла повноцінно, бо цілий ряд князів були насильно усунені із спадкування Київського столу. На спадковому великокняжому та княжому праві став діяти не принцип права, а принцип сили, тобто правий той, хто має силу. При владі втримались тільки ті князі, які змогли знайти сили, щоб боротись за владу. Фактор сили все більше став відігравати в Київській Русі велику роль, і цією силою було віче. Княже право вступає в боротьбу з вічевим правом.

У період правління Святополка Ізяславовича активність віча була як ніколи інтенсивна. Віче активно втручалось у діяльність князівської влади, критикуючи політику князя. Крім київського віча, князь зіткнувся з проблемою новгородського віча. Воно активно протистояло кадровій політиці Великого князя Київського. Саме так ми оцінили небажання новгородського віча прийняти собі князем сина Святополка Ізяславовича. Новгородці відстояли свого діючого князя, незважаючи на те, що, згідно з міжкнязівськими домовленостями, саме його син мав сидіти в Новгороді. Що цікаво, і Володимир Мономах погоджувався з правом Святополка і відкликав свого родича, але активна позиція новгородського віча змусила князів відступити. Це було визвано в першу чергу цілим рядом помилок, які допускала в цей період князівська влада. Постійна боротьба князів за владу та напади ворогів послаблювали князівську владу і давали можливість вічу більш активно боротись за свої інтереси, оскільки влада цього не робила. Фактично, вічеве право починає нав'язувати князям свої правила гри — це доводять перерахунки нами випадки.

Слід зазначити, всі випадки активності віча, які були пов'язані так чи інакше з Володимиром Всеволодовичем, були на користь князя, навіть тоді, коли він дуже опирався. В першому випадку віче дало можливість Володимирові без військових дій досягнути потрібного йому результату, надавши на Святополка щодо Василька. В другому

випадку його син незаконно, з точки зору княжого права, сидів у Новгороді. В третьому випадку він, перескочивши чергу, зайняв княжий стіл.

Володимир зрозумів, що, опираючись на підтримку віча, можна ігнорувати навіть волю Великого князя. Саме так він взяв Новгород, а пізніше Київ. Підтримка місцевого населення дає можливість переглянути рішення Великого князя та князівського з'їзду. Місто, в свою чергу, могло привести того князя, який йому подобався. Роль міста все зростає у політичному житті Русі. Так, наприклад, Олег Святославович забрав Чернігів у Володимира. Але чи міг Олег зайняти Чернігів, якби Володимира підтримали чернігівці? Крім того, порушення вічевого права для князя могло коштувати княжого стола: як це сталося із Всеволодом у Новгороді. В цей час завдяки діяльності віча і посиленню вічевого права відбувалося відкрите порушення та протидія княжому праву і лобювання норм у Руській правді на користь віча.

На нашу думку, причиною слугує сама політика князів. Їхнє постійне ігнорування ними ж встановлених законів призводить до того, що їх починають ігнорувати на місцях. Правовий нігілізм — ось основна проблема цього періоду, що призвело до децентралізації та ослаблення княжої влади. Княже право вступає у конфлікт з вічевим правом і поступово здає свої позиції, оскільки пряма протидія віча могла призвести до вигнання князя.

РОЗДІЛ 4

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

4.1. Проблеми розуміння легітимності князівської влади

Досліджуючи систему спадкування княжої влади, ми розбили її на північну та південну. Розподіл був здійснений не за географічним критерієм, а за домінуванням династичних груп. Першу групу ми дослідимо за критерієм хронології.

Південь майбутньої Київської Русі контролювався Київським князем Аскольдом, який сидів у Києві. Київ був адміністративно-політичним центром полянського союзу, в який входили уличі, тиверці, бужани, волиняни, дуліби, білі хорвати. Ці шість племен, на думку М. Ю. Брайчевського, склали Полянську конфедерацію. Поступово поляни, ще до правління Аскольда, приєднали древлян. Наступним племенем, що приєднали до полян, стали сіверяни, територія яких була розділена разом із Хозарією. На думку автора, можливо, до конфедерації були приєднані і дреговичі⁸⁴¹.

Київ був заснований трьома братами: Києм, Щеком та Хоривом. «І по тих братах почав держати їхній рід врядування у полян, а у древлян було своє (врядування), а у дреговичів

⁸⁴¹ Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. С. 116.

своє, а в словінів своє, а інше — над Полотою, де жили полочани»⁸⁴². «І через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека, Хорива, успадкували владу два брати і називалися хаганами. Одному було ім'я Дір, а другому Аскольд. І були сиділи в Києві, володіючи полянами»⁸⁴³.

Польський середньовічний історик Ян Длугош у своїй роботі вказав, що Аскольд та Дір були пов'язані по прямій лінії із Києм (139 с, Брайчевський. «Літопис Аскольда. Коли і як виник Київ»).

Таке саме твердження міститься у Стрийковського: «Коли в Русі, що лежить на півдні, Аскольд і Дір, нащадки Кия, у Київському князівстві панували, народи Руські широко розмножились на північних і східних землях»⁸⁴⁴.

Із вищевказаних джерел у нас є підстави припускати про існування на півдні династії Кийовичів, яка, в свою чергу, мала б виробити систему передачі влади своїм наступникам.

На півночі, згідно з повідомленнями літописця Нестора, у 862 році були запрошені на князювання три брати-варяги. Старший, Рюрик, сів у Новгороді, Сінеус — у Білоозері, Трувор — в Ізборську. Рюрик контролював Новгород (словени), Полоцьк (кривичі), Ростов (меря), Белоозеро (весь), Муром (мурома)⁸⁴⁵.

Слід звернути увагу, що династію Рюриковичів засновували теж три брати, як і династію Кийовичів⁸⁴⁶.

⁸⁴² Там же. С. 12.

⁸⁴³ Там же. С. 13.

⁸⁴⁴ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР. 1963. С. 139.

⁸⁴⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 8–9.; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 1–2.

⁸⁴⁶ Ключевський В. О. Русская История. Москва: Независимая газета. 1992. С. 33.; Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. С. 65; Полное

Якщо династія Кийовичів вже багато поколінь правила своїми землями, то династії Рюриковичів потрібно було тільки утвердитись на своїй території. Для об'єктивності дослідження слід вказати, що є твердження Б. А. Рибаків, який, переклавши імена братів: Сінеус — sine hus — свій рід, Трувор — thru waring — вірне військо, дійшов висновку, що брати Рюрика потрапили на сторінки літопису через помилки літописця, який неправильно здійснив переклад⁸⁴⁷. За версією вченого, Рюрик прийшов до ільменських словен із своєю дружиною та родичами.

Дослідимо системи спадкування влади в цих двох династіях і з'ясуємо, чи були вони однакові і чи династія Рюриків перейняла систему спадкування влади у Кийовичів як їхні правонаступники.

Через малу кількість історичних даних досліджуваного нами періоду на сьогодні немає достатньої джерельної бази, яка б точно розкрила правові питання успадкування влади в династії Кийовичів. Найкраще розкрита інформація про південну династію у Ніконівському літописі. Саме в ньому повідомляється суттєвий факт, який дасть нам змогу дослідити систему спадкування влади. Це повідомлення із літопису про вбивство сина князя Аскольда в Болгарії⁸⁴⁸.

Аскольд був старшим братом. Це підтверджує те, що його ім'я йшло частіше попереду імені його молодшого брата Діра⁸⁴⁹.

Собрание Русскихъ Летописей. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. Уваровская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 28. С. 13.

⁸⁴⁷ Рибаків Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 49.

⁸⁴⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 9.

⁸⁴⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 6; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 6–7.

У літописних даних розповідається таке. Аскольд, будучи старшим братом, правив разом із молодшим братом Діром, маючи дорослого сина⁸⁵⁰. Це вказує на те, що на півдні виробилась система легітимної передачі влади, яка базувалась на принципах права, а не сили. Аскольд не бачив у Дірі загрозу своєму синові. Це можна пояснити тим, що період утвердження династії на принципах сили уже пройшов і була вироблена чітка система передачі влади, яка ускладнювала можливість її узурпування з боку родича.

З аналізу джерел ми припускаємо, що на півдні могли склестись такі моделі спадкового княжого права.

При першій моделі влада передавалася князем старшому або молодшому сину.

Друга модель виражається у передачі влади від брата до брата. На півдні, завдяки довгому знаходженні при владі певної династії, в родині князя сформувалась діюча система передачі влади.

Микола Аркас у своїй роботі «Історія України-Русі» вказав на третю модель передачі влади. За його дослідженням, брати правили по черзі. Аскольд правив з 860 року по 867 рік, а Дір аж при кінці 880 років. Тобто, за його судженням, брати неодноразово, а ще за життя змінювали один одного. Слід зауважити, автор висунув припущення, що брати були не варяги, а нащадки тубольських полянських князів, династія яких іде від Кия⁸⁵¹.

Тепер з'ясуємо, яка ж модель діяла на півдні. Звернемося до літописів. В Устюжському літописі вказано, що у 851 році Олег дізнався, що у полян князюють Аскольд і Дір⁸⁵².

⁸⁵⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 7–9.

⁸⁵¹ Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. С. 16–17.

⁸⁵² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

У Типографському літописі сказано, що коли до Києва прибув Олег, то побачив, як Аскольд і Дір княжать у Києві⁸⁵³.

Літописи вказують не на одного правителя, а одночасно на двох⁸⁵⁴. Оскільки брати князували разом, то ми можемо говорити про двуумвірат під керівництвом старшого брата Аскольда.

Для нас є важливою згадка про смерть сина Аскольда. За Ніконовським літописом, він помер у 864 році⁸⁵⁵. В той час, як у всіх повідомленнях, включно і з походом русів на Візантію 860 року⁸⁵⁶, Аскольд завжди згадувався разом зі своїм братом Діром, а його син був згаданий тільки після своєї смерті в Болгарії. Використовуючи дані факти, ми робимо висновок, що Аскольд правив не зі своїм сином, а із братом. Ймовірно, його син став би правити тільки після смерті батька та дядька. З вищезазначеного ми дійшли думки, що на півдні влада передавалась не від батька до сина, а від брата до брата. Влада належала не сім'ї, а родині — лественічна система спадкування влади.

При дослідженні північної династії ми маємо врахувати те, що це була нова династія, якій потрібно було ще утвердитись. Рюрик, на відміну від Аскольда, не міг опиратись на покоління своїх пращурів, які правили даними територіями. Він був

засновником династії Рюриковичів, і в його роду не сформувались чіткі правила щодо передачі влади наступникам. Ця система була побудована і стала чітко діяти тільки за його нащадків⁸⁵⁷.

При дослідженні династії Рюриків ми звернули увагу на такий факт. У рік народження сина Рюрика Ігоря його дядьки Трувор і Сінеус загинули⁸⁵⁸. У нас немає джерельних доказів, що Рюрик убив своїх братів. Але ми можемо прослідкувати аналогічну динаміку при передачі влади в родині.

У Ігоря був один син Святослав, який народився у дуже пізньому для Ігоря віці, що, до речі, ставить під сумнів батьківство останнього⁸⁵⁹.

У Святослава було три сина. Після смерті батька сталася схожа ситуація, як із Рюриком. Влада ділилася між трьома братами, яких батько посадив по різних містах. Як Рюриковичі вирішили досягнути компромісу, ділячи владу? Старший Ярополк був убитий молодшим Ярославом. Середній брат Олег загинув у протистоянні з Ярополком. Ось як Рюриковичі досягнули стабільності і порядку на наступні десятиліття⁸⁶⁰. Чи це був єдиний випадок такого екстраординарного вирішення передачі влади? Завдяки діяльності Володимира у його дітей теж не було живих дядьків, як і в інших поколіннях Рюриків. Дії Володимира та його братів свідчать, яким чином це досягалось. Після смерті Володимира його діти почали знищувати один одного, як це свого часу робив батько. В цій боротьбі уцілів тільки один брат Судислав Володимирович, якого

⁸⁵³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 7.

⁸⁵⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Москва: Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд, 1962. Т. 2. С. 16.; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 17.; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 89.

⁸⁵⁵ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 9.

⁸⁵⁶ Головкин Б. О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. АН України. Інститут історії України. Київ: 1994. С. 12.

⁸⁵⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 81.

⁸⁵⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 9.

⁸⁵⁹ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 28–29

⁸⁶⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 29–33

Ярослав Мудрий заточив у монастир, тим самим позбавив його права брати участь у політичному житті Русі. Також вижив племінник Ярослава Брячеслав Ізяславович, син полоцького князя Ізяслава Володимировича⁸⁶¹.

Слід зауважити: а чи представляв племінник загрозу для дітей Ярослава? В 1067 році син Брячеслава Ізяславовича Всеволод Брячеславович вигнав з Києва старшого сина Ярослава Мудрого⁸⁶².

Із перших часів заснування династії Рюриковичів, заради утримання влади, спадкоємці за княжий стіл боролись на знищення своїх опонентів. Це можна пояснити тим, що династія Рюриків на відміну від династії Кийовичів сприймалась на півдні як чужинці і могла втриматись тільки за рахунок сили.

Чому потрібно було знищувати своїх родичів? Місцеве населення могло будь-кого з них поставити князем, ігноруючи волю старшого в роду. Наприклад, Новгород підтримав Володимира, який у них княжив і, тим самим, виступив проти Ярополка, який був старший за віком і якого батько посадив у Києві. В 1016 році Новгород підтримав свого князя Ярослава проти київського князя Святополка, який, знову ж, був старший по віку за Ярослава. Чернігів підтримав Всеслава Удалого, князя Тмутараканського, в боротьбі проти Ярослава, князя Київського. В 1067 році кияни вигнали Ізяслава Ярославовича та поставили собі князем Всеволода Брячеславовича, князя Полоцького. В 1102 році новгородці відмовились прийняти сина Великого князя Святополка II, а залишили собі сина Володимира Мономаха⁸⁶³.

Система спадкування постійно порушувалася як з боку князів, так і з боку міст, які самі почали вибирати для себе

⁸⁶¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 65–82.

⁸⁶² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 73–74.

⁸⁶³ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 136–137.

князів. Єдиний факт, що враховувався — це належність претендента до нащадків Рюрика.

У 882 році Олег захопив Київ і вбив Аскольда та Діра⁸⁶⁴. Рід Кийовичів перестав існувати. Правління Олега в Києві для створення системи спадкування влади мало негативні наслідки.

Правильно було б впровадити ту модель спадкування, яка була звична для півдня та яка б сприймалась місцевим населенням легітимною. Але Рюриковичі з самого початку становлення династії зіткнулись з проблемою узурпації влади з боку третьої сторони.

Для виявлення ознак узурпації титулу Великого князя руського ми дослідимо русько-візантійські договори 907, 911, 944, 971 років⁸⁶⁵. Різниця першого й інших трьох документів полягає у правовому статусі суб'єкта, від імені якого укладались дані договори.

У договорі 907 року Олег згадується декілька разів: «И заповеда Олег дати воем на 2000 корабль по 12 гривень на ключ». Далі перераховується, на які міста потрібно давати візантійцям уклади, аргументуючи це тим, що в цих містах сидять князі «под Олегом суще», «Цесарь же Леон со Олександром мир сотвориста со Олегом»⁸⁶⁶.

У проаналізованому тексті не було виявлено жодної відомості про правовий статус Олега. Особливо слід звернути увагу на останню цитату, наведену з договору. З візантійської сторони було розкрито правовий статус Леона та Олександра — цесар, в той час як титул Олега не був вказаний.

⁸⁶⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. С. 7.

⁸⁶⁵ Зимин А. А. Памятники Руского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 65–66, 10–14, 35–41, 59–60.

⁸⁶⁶ Гловайский Д. Начало Руси, Очерки отечественной истории. Москва: Мысль, 1995. С. 62–66.

Якщо глянути на правову природу цього документа, то Олег не є Великим князем Руським, бо його статус прямо не вказаний у договорі. Хто ж міг стати правонаступником Рюрика? Руськими князями після смерті Рюрика, якби були живі могли стати Трувор і Сінеус, як старші в роду за лествичною системою, якби вона діяла на півночі⁸⁶⁷. Також міг стати, після смерті дядьків, Ігор як син Рюрика. Олег не був Рюрику ні братом, ні дядьком, ані рідним племінником. Наскільки Олег міг бути в цей час легітимним правителем?

В Устюжському літописі зазначено, що причиною здачі Смоленська було те, що Олег показав їм малолітнього княжича Ігоря, сина Рюрика. Олег сказав, що Ігор Рюрикович є руським князем, після чого смоляни і нарекли його своїм Государем і все місто перейшло на бік Ігоря⁸⁶⁸.

Аналіз цього джерела вказує на те, що саме Ігор Рюрикович є князем Руським. Олег не титулує себе князем. Місто підкорилось не Олегу, а саме Ігорю, аргументуючи це тим, що Ігор є син Рюрика⁸⁶⁹.

Наступна досліджувана нами подія пов'язується із вбивством Аскольда та Діра Олегом.

З повідомлень вченого М. Карамзіна, Олег сказав: «Вы не князья не и незнаменитого роду, но я князь — и, показав Игоря, промолвил: вот сын Рюриков»⁸⁷⁰.

Радзивіловський літопис по-іншому описує слова Олега, який сказав Аскольду і Діру, що вони не є князі і не з роду

⁸⁶⁷ Іловайский Д. Начало Руси, Очерки отечественной истории. Москва: Мысль, 1995. С. 118.

⁸⁶⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 18.

⁸⁶⁹ Андрій Настюк. Проблеми легітимності передачі княжої влади в системі спадкування у Русі IX–X ст. Підприємництво, господарство і право. Науково-практичний господарсько-правовий журнал. ТОВ «Гарантія» К, 2019. № 284. С. 132.

⁸⁷⁰ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 22.

княжого. Після чого показав Ігоря та промовив, що це Ігор, син Рюрика⁸⁷¹.

В Іпатієвському літописі повідомляється, що коли Олег маскувався під купця, пробираючись до Києва, він вказав, що він є купець, який йде від Олега та Ігоря-княжича⁸⁷². Літописець вказує титул Ігоря — княжич і не вказує титул Олега.

Аналіз русько-візантійського договору 911 року змінює статус Олега. В ньому посли називали Олега Великим, князем Руським⁸⁷³.

Це джерело вказує, що статус Олега був змінений. У першому договорі він був Олегом, а в другому став Великим князем Руським. Проведене дослідження договору 944 та 971 років вказує, що в таких домовленостях прийнято називати титули, від імені кого ці договори укладаються.

У договорі 944 року було сказано «Мы от от Рода Русаго съли) и гостье: Ивор, сол Игорев, великого князя Русаго»⁸⁷⁴. В договорі 971 року «Аз Святослав). Князь Руский»⁸⁷⁵.

В усіх перерахованих договорах, крім першого вказується титул. З цього ми можемо прийти до думки, що в них обов'язково вказується титул правителя Русі. Навіть у попередньому договорі 839 року було вказано, що посли представляють свого правителя як Хакан Русів⁸⁷⁶.

⁸⁷¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 17.

⁸⁷² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Москва: Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд, 1962. Т. 2. С. 15.

⁸⁷³ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 10.

⁸⁷⁴ Там же. С. 30.

⁸⁷⁵ Там же. С. 58.

⁸⁷⁶ Толочко П. П. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1985. С. 11.; Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. С. 35.

З 907 по 911 рік статус Олега міняється, і він стає Великим князем Київським. Фактично в цей час відбувається переворот. Олег, який прийшов до влади в Києві, в першу чергу, прикривався тим, що він опікун княжича Ігоря і що саме він має право княжити. Як представник малолітнього князя він зміг проголосити себе Великим князем Київським і повністю змінити свій статус, як і статус Ігоря⁸⁷⁷.

Олег, не будучи близьким по крові родичем Рюрика, зміг сісти в Києві і стати Великим Київським князем. Ігор стає не спадкоємцем Рюрика (князь північної Русі), а спадкоємцем Олега (Великий князь Руський — півночі і півдня), що означає неможливість зайняти титул Великого князя Руського, поки останній не помре.

Введенням Олегом титулу Великого князя Київського стало можливим завдяки особливості спадкової системи Київської Русі. Це виражалось протиріччям між південною та північною системою спадкування влади князя. Князь Ігор як наступник Рюрика претендував на княжіння у ільменських словен, кривичів, муромів, меря, весь. Саме ці племена контролював Рюрик, і його там визнали князем⁸⁷⁸.

Для південного союзу Ігор не був князем. Коли Олег вбив нащадків Кийовичів, то він знищив тих, хто реально міг претендувати на владу на півдні по праву крові і кого могли визнати князем без застосування зброї. Він скористався становищем, яке полягало в тому, що стара династія уже знищена, а нова ще не закріпилась. Для того, щоб зрозуміти, хто підтримував та привів Олега до влади, ми можемо з'ясувати, виявивши, в інтересах кого був прийнятий договір і хто, в першу чергу, від нього виграв.

⁸⁷⁷ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 10–14.; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 14–19.

⁸⁷⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 9.

Договір 907 року давав можливість купцям з Києва, Чернігова, Переяслава отримувати місячне. Надавалися уклади на Київ, Чернігів. Переяслав, Полоцьк, Ростов та Любеч⁸⁷⁹. Новгород, будучи містом, де позиції роду Рюриковичів були сильні, в даних договорах був навіть не згаданий. А це місто було столицею північної Русі. Слід зауважити, що, захопивши Київ, Олег зразу переніс з Новгорода туди столицю.

Ми вважаємо, що це було зроблено із тією метою, що в Києві у Рюриків не було сильної підтримки. Олег здійснив такі тактичні завдання: став регентом при малолітньому Ігорі, захопив Південний союз, використовуючи потенціал Північного. Знищив династію південних князів Кийовичів, а разом із ними систему спадкування влади за правом. Переніс столицю із Новгорода, осередку роду Рюриковичів, до Києва, да їх вплив був мінімальний. Обклав Новгород даниною, ослабивши його політичний та економічний вплив⁸⁸⁰. Заручився підтримкою півдня, що було досягнуто договором з Візантією 907 року. Проголосив себе Великим Руським князем, зробивши Ігоря своїм спадкоємцем, а не спадкоємцем Рюрика.

Коли літописець описує землі, які контролював Олег, то перераховує племена полян, древлян, сіверян, радимичів. Частина сіверян і радимичів були забрані у Хозар⁸⁸¹.

Із договору з Візантією ми дізнаємося, які міста контролював Олег. Це — Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любич⁸⁸².

⁸⁷⁹ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 64–65.

⁸⁸⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 7–8.

⁸⁸¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. С. 18.

⁸⁸² Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 64.

Ігор знаходився фактично в заручниках у Олега для втримання влади на півночі. Можливо, саме із цієї причини Олег не взяв Ігоря із собою в похід у 907 році, бо занадто багато племен із півночі, які запрошували рід Рюриків на князювання, брали участь у поході і могли умовити та забезпечити переїзд Ігоря на північ. Уступка півночі Олегом полягала у вибранні йому дружини із Пскова⁸⁸³. Тут теж прослідковується хитрість і далекоглядність Олега. Він не хотів брати дружину для Ігоря із півдня, щоб не посилювати його позиції через її рід.

Якщо врахувати, що саме Олег об'єднав північну та південну Русь, то можна прийти до висновку, що першим Великим князем Київської Русі був саме Олег, який, не маючи права княжити, все ж досягнув влади завдяки силі, розуму і хитрості. Якби Олег мав своїх дітей, то він започаткував би власну династію, а Ігор розділив би долю Аскольда та Діра. Але Олег не мав спадкоємців, тому своїм наступником він визнав Ігоря, який, ставши Великим князем Руським, успадкував владу не у Рюрика, князя півночі, і не в Аскольда з Діром, правителів півдня. Ігор став спадкоємцем Олега, Великого князя Руського, володаря як півночі, так і півдня. Титул Великого князя Руського в собі охоплює титул як південного, так і північного князя та має набагато більший правовий статус із-за розширення його територіальної юрисдикції.

Причиною втрати влади Київовичів були релігійні реформи, які викликали незадоволення серед населення, чим і скористався Олег⁸⁸⁴.

На те, що позиції Ігоря були слабкі на півдні, вказує той факт, що як тільки помер Олег, то древляни не визнали його

Великим князем Руським. Візантії теж розірвали договір, що може слугувати утвердженням того, що Ігоря вони не вважали правонаступником Олега, оскільки той не був його сином.

Візантії мали справи з Київовичами та Олегом, Ігор же для них був незнайомий. І тільки після укладення договору у 944 році візантії офіційно визнали його Великим князем Руським⁸⁸⁵. Ігор з самого початку свого правління зіткнувся з проблемою визнання легітимності його влади.

Князь намагався заручитись підтримкою півдня, використовуючи тактику Олега. Це похід на Константинополь, але зазнає невдачі⁸⁸⁶. Те, що в наступний похід Ігор зібрав неймовірні сили, вказує на його необхідність виграти війну за будь-яку ціну. Розірвання торгових договорів мало б визвати економічний колапс півдня, який більше всіх інтегрувався в зовнішню торгівлю з Візантією, маючи найбільші пільги⁸⁸⁷.

Те, що північ відгукнулася на заклик походу на Константинополь, особливо Новгород, вказує, що позиції Рюриків там були ще сильні. Хоча слід визнати, що саме Київ більше отримував зиску з існування Київської Русі, ніж Новгород.

На слабкість позиції Ігоря вказує другий похід на Константинополь. Незважаючи на бажання князя продовжувати похід, військо повернуло назад, коли отримало бажане⁸⁸⁸. Спроба князя навести порядок у системі сплати данини,

⁸⁸⁵ Зимин А. А. Памятники Русского Права Киевского государства X–XII вв. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 35–41.

⁸⁸⁶ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. С. 39.

⁸⁸⁷ Толочко П. П. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1976. С. 7–9.

⁸⁸⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 6.

⁸⁸³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 12.

⁸⁸⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. С. 110.; Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 110.

перевіривши, скільки ховають від нього прибутків, призвела до його смерті.

Древляни є унікальні хоча б тим, що у них були свої князі ще при Ользі, яка їх і знищила. Ми можемо припустити, що древлянські князі мали родинні зв'язки з Кийовичами. Тільки цим можна пояснити необдуманість древлянського князя Мала посвататись до княгині Ольги⁸⁸⁹. Ймовірно, він був пов'язаний кровними зв'язками з Кийовичами. А тому після вбивства Ігоря вимагав свого по праву. Щоб примиритись з русами, Мал вирішив взяти в дружини Ольгу та добратись ще й до сина Ігоря. Схожа ситуація була у франків. Після смерті Хлодоміра у війні з бургундцями його брат Хлотарь одружився на жінці покійного брата і поділив землі з іншими братами та вбив разом із своїм другим братом Хільдебером дітей Хлодоміра⁸⁹⁰.

Утвердження княгині Ольги показує, наскільки ослабла династія Рюриковичів. Для того, щоб забезпечити безпеку життя князя Святослава і укріпити позиції династії на півночі, князь був відправлений до Новгороду⁸⁹¹. Правління княгині Ольги теж можна сприймати як узурпацію влади. Північ визнала Ольгу за те що, вона віддала їм свого сина. Ми вважаємо, що причина таких дій Ольги була неможливість забезпечення безпеки князя, а також загроза сепаратизму на півночі. Тому Новгород, з позиції сили, отримав для себе князя, що давало йому можливість у майбутньому перенести столицю назад на північ, до Новгороду і замкнути на ньому всі грошові потоки.

Князь Святослав мав трьох синів, яких він ще за життя направив у такі міста: старшого Ярополка посадив у київській

землі, середнього Олега — у древлянській. Молодшого Володимира випросили для себе новгородці, незважаючи на його сумнівне походження по материнській лінії⁸⁹².

До цього часу тільки один раз склались такі обставини, що правив землею не один, а відразу декілька представників північної династії. Перша ситуація сталася при Рюрику. В той час все завершилось смертю молодших братів при невідомих обставинах. Літопис не вказує причин смерті братів Рюрика. Все, що нам відомо, то це те, що вони померли в один рік, коли у Рюрика народився син. А ось другий випадок щодо дітей Святослава літописці розкрили більш інформативно.

По смерті Святослава старший брат Ярополк, який сидів у Києві вважався киянами легітимним, бо за лественічною системою мав правити старший родич, а інші родичі мали б його слухатись і чекати своєї черги на княжіння. У цей період часу Рюрики не визнавали лественічну систему. Але в даній ситуації головним є не те, чи ти вважаєш себе легітимним, а чи визнає саме народ твоє право княжити. Олег відмовився підкорятися волі старшого брата і був убитий.

На півночі діяв інший принцип: кого кликав Новгород, той і править. Новгородці відкидали лественічну систему, а стояли на позиціях, що влада має передаватися від батька до сина, а сини мають боротися за владу, поки не залишиться один князь. Незважаючи на те, що Ярополк був старший та сидів у Києві, новгородці підтримали молодшого. Для півночі принципово було, щоб князь був з роду Рюриковичів. Адже їх саме вони запросили.

Ми припускаємо, що новгородці не визнавали князів, які сиділи в Києві. Вони вважали, що Руссю має правити саме їхній князь, а не Київський. Новгородці через захоплення Києва привели до влади Олега, Володимира та Ярослава.

⁸⁹² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леониды Демиса Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. С. 69.

⁸⁸⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. С. 23–24.

⁸⁹⁰ Григорий Турський. История франков. Книга 1–5: електронне джерело. http://www.uhlib.ru/istorija/istorija_frankov_knigi_1_5/p1.php

⁸⁹¹ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 219.

Для Ярослава вони двічі брали Київ і профінансували за свої власні кошти другий похід, не рахуючись навіть з волею свого князя, який мав намір припинити боротьбу і втекти до скандинавів⁸⁹³.

Для новгородців система старшинства нічого не значила, адже Володимир був молодший за Ярополка, а Ярослав за Святополка. В обох випадках вони здобували Київ для своїх князів. Для новгородців не мало значення хто із братів старший. Бралось до уваги лише те, кого князь із синів напавляв до них і кому вони клялись.

Ми зазначимо, що пізніше виробилося правило, що в Новгороді правили тільки старші сини Великих Руських князів. Це, на нашу думку, було здійснено для запобігання війни між Новгородом та Києвом.

Самі Рюрики як молода династія в язичницький час та в період перших християнських князів вирішували питання грубою силою, вибиваючи своїх конкурентів і не рахуючись із їхнім старшинством.

Переломний момент настав після смерті Ярослава. Його сини не кинулись одразу вбивати один одного, а намагались правити разом.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

У Русі, перед вторгненням Олега у Київ діяло дві системи спадкування влади. На півдні склалась лественічна система спадкування влади, за якою правив старший у роду разом із своїми молодшими братами. Після смерті старшого брата правити мав наступний по старшинству. Коли помирали брати, то правити мали сини за тією ж системою. Наприклад, після смерті Аскольда мав правити Дір. Після смерті Діра — старший син Аскольда. Ця система є результатом еволюції південної Русі, де править рід через систему встановлених правових звичаїв.

Північна система, на відміну від південної тільки почала створюватись. Тому велике значення мала сила князя, оскільки

⁸⁹³ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 156.

опиратись на минулі покоління пращурів, які зв'язали княжий рід із землею, вони не могли. Північ визнавала Рюриків не по праву від народження володіння землею, а по праву запрошення їх Новгородом на княжіння. Наступником князя вважався той, хто править новгородською землею і хто може довести силою іншим братам своє право князувати. Діяв принцип: кого визнав Новгород, той і править, хто вижив у боротьбі, той правий. Велике значення мало особисте визнання жителів півночі легітимності князя.

Прихід Олега до влади в Києві призвів до кризи в системі спадкування влади. Він, узурпувавши владу, відкинув як північну, так і південну системи спадкування. Південь вважав, що Великий Руський князь — це старший у роду, який сидить у Києві, якому інші підкоряються по принципу старшинства.

Так у свій час кияни підтримали владу Ярополка у протистоянні з братами, і тільки втеча його з Києва призвела до того, що вони визнали владу Володимира Святославовича. Кияни визнали князем Святополка і двічі віддавали йому перевагу. Вигнання Ізяслава Ярославовича теж є свідченням наших суджень. Незважаючи на те, що кияни вигнали старшого із роду Ярослава Володимировича, вони визнали право ними правити Всеслава Брячеславовича, який був внуком Ізяслава Володимировича. А Ізяслав був старшим братом Ярослава, а тому за південною системою спадкування влади його нащадки мали правити першими. Але слід визнати, що переважне право правити в Києві над синами Ярослава мав його батько Брячислав Ізяславович, який уже помер, а Ізяслав Ярославович якраз і йшов за ним. Але це не виключає той факт, що Ізяславовичі були старшими за Ярославовичів і, можливо, кияни висловлювали недовір'я всім дітям Ярослава, які не змогли захистити землю від половців. Після втечі Всеслава від киян, який не захотів бути їх князем, вони знову прийняли Ізяслава. Після вигнання Ізяслава його братами і вокняжінням його середнього брата Святослава Ізяслав знову повернувся

як тільки його брат помер. Молодший брат Всеволод зміг зайняти княжий стіл тільки після смерті свого старшого брата Ізяслава. Після смерті Ізяслава кияни прийняли не його сина Володимира, а старшого сина Ізяслава — Ярополка, бо той був старший у роду. Київ у передачі влади в більшості віддавав перевагу старшості в роду.

На півночі вважали, що князь той, кого покликали в Новгород.

Для новгородців діяло правило — що владу Великого князя можна оспорити, кинувши йому виклик та взяти її по праву сили. Новгород підтримав у свій час Володимира Святославовича проти його старшого брата Ярополка Святославовича, який сидів у Києві. Новгород підтримав Ярослава Володимировича проти його старшого брата Святополка Володимировича. В обох випадках Новгород добув владу в Києві для своїх князів, і в обох випадках вони покинули Новгород та сіли в Києві.

Отже, Новгород не визнавав систему передачі влади за принципом постаршості в роду. Він представляв небезпеку для київських князів, бо їхні супротивники могли скористатися Новгородом, щоб силою прийти до влади в Києві. Проблему Новгорода Рюриковичі вирішили так: в місті мав правити, як правило, син того князя, хто посідав княжий стіл у Києві та був Великим князем. Оскільки ймовірність того, що син пішов би проти свого батька була невеликою, то це створювало безпечні умови правління батька в Києві. Володимир Мономах дану систему почав руйнувати своїми діями, коли його нащадок сидів на княжому столі в Новгороді, коли в Києві правив Святополк Ізяславович, сина якого новгородці не прийняли.

Склалась наступна ситуація. Південну систему спадкування не визнавали на півдні, а північну не поважали на півдні Русі. Олег, ввівши титул Великого Руського князя, не маючи ніяких на це прав, проігнорував обидві системи і, фактично,

своїми діями започаткував свою власну династію. І оскільки Ігор не був його сином або ж племінником, то по обидвох існуючих системам спадкування не міг керувати. Олег своїми діями створив нову систему спадкування, за якою будь-хто міг стати князем, якщо в нього були на це сили, і самостійно призначити свого наступника, кого забажає. Ця система не набула поширення і померла разом із ним. Київська Русь визнавала князем тільки нащадків Рюриковичів, які, за нашими дослідженнями, є підстави припускати, йшли із Кийовичів. Надалі продовжила існування північна система, яку не поважали на півдні.

Ситуація для Рюриків ускладнювалась і тим, що саме на півдні вони намагалися закріпитися. До них на півдні правили Кийовичі, а на півночі вони самі не бажали особисто володарювати. Тому для них болючим питанням була легітимність, адже де хотіли правити вони, там не хотіли їх бачити, а на півночі вони самі не бажали перебувати. Для Рюриків зайняти Київ було питанням принципу.

Саме у зв'язку з тим, що їхня легітимність ставилася під сумнів, династія Рюриковичів активно боролася за майже безкомпромісне знищення конкурентів на ранніх етапах свого існування. Це тривало до правління Ізяслава Ярославовича. Так за принципом сили отримання влади вирішували діти Святослава Ігоровича та Володимира Святославовича. Ярослав Володимирович намагався ввести південну систему спадкування, і його старший син став князем Київським за принципом старшості в роду. Уже сини Ярослава внесли зміни в дану систему спадкування влади. Суть змін полягав у тому, що тріумфірат, крім себе та своїх нащадків позбавив всіх права посідати місце на Київському столі. Це призвело до появи князів та ізгоїв та загострило протистояння між Рюриковичами. Постійні порушення у системі спадкування призвели до переломного ключового моменту, коли кияни запросили на князювання Володимира Мономаха після смерті Святополка

Ізяславовича. Історична унікальність даного моменту в історії розвитку князівської влади полягає у тому, що київське віче свідомо, без насильства та тиску, проігнорувало лестивне право правити Києвом сина Святослава Ярославовича Давида.

4.2. Проблемні аспекти князівського землеволодіння у Київській Русі

На нашу думку, питання існування у Київській Русі великого княжого землеволодіння є доволі гострим. Радянська наука вважала, що Київська Русь була феодальною державою з існуванням великого княжого землеволодіння, і це розглядалось як основна наукова точка зору. Б.Д Греков і Л.В Черепнін заявляли, що княже землеволодіння виникло та розвивалось ще в 9–10 ст. Вони пов'язували цей процес із встановленням феодальних відносин на Русі. Була висунута ідея верховної власності князівської влади на землю⁸⁹⁴.

Б. А. Рибаків, визнаючи існування княжого землеволодіння, звертав увагу на відмінність княжих вотчин та боярських. Він стверджував, що княжі вотчини організовувались по-іншому, оскільки були розкидані і не завжди носили постійний характер. Перехід з одного князівства в інше міг викликати зміни в особистих вотчинах⁸⁹⁵.

І. Я. Фроянов піддав критиці ідею, що князі були верховними власниками землі. Він аргументував це купівлею князями та членами їх родини землі⁸⁹⁶. І. Я. Фроянов у своїх дослідженнях прийшов до думки про можливість існування

⁸⁹⁴ Греков Б. Киевская Русь. Москва: Издательство АСТ, 2004. С. 30–31.

⁸⁹⁵ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая Гвардия, 1984. С. 170.

⁸⁹⁶ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1980. С. 51.

на Русі державної землі, яка не належала ні князю, ні індивідуальному господарю, ні громаді⁸⁹⁷. Ми припускаємо те, що автор мав на увазі, що ця земля належить місту столиці князівства.

Найбільш ближче до розуміння питання головного землеласника країни, ми вважаємо, підійшов І. Я. Фроянов. У своєму дослідженні ми дослідимо обставини, які склалися на Русі і виключають або суттєво обмежують роль та масштаби княжого землеволодіння у Київській Русі.

При дослідженні княжого землеволодіння для сільськогосподарського призначення у Київській Русі ми розглянемо Руську Правду. Руська Правда — це збірник варварського права Київської Русі, аналогічний Салічній Правді. Як же це питання регулювалось згідно з древньоруськими правовими джерелами, а саме Руської Правди короткої редакції, просторової редакції та скороченої редакції.

У Руській Правді короткої редакції по академічному списку щодо землеволодіння є згадка тільки в пункті 34 знищення межових знаків⁸⁹⁸, а саме ріллі та позначення на дереві. За це порушення карали штрафом у дванадцять гривень⁸⁹⁹. У просторовій редакції Руської Правди теж повторюється ця стаття 72⁹⁰⁰, але з доповненням про загородження тином дворової межі. Стаття 73 вказує про зрізання дуба з межовим знаком з штрафом у дванадцять гривень⁹⁰¹. У Руській Правді скороченої редакції у статті 21 теж вказується про

⁸⁹⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Главные черты социально-экономического строя. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 20–21.

⁸⁹⁸ Єрмолаєв В. М. Деякі проблеми злочину та покарання у Київській Русі. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 5. С. 138–139.

⁸⁹⁹ Зимин А. А. Памятники Русского Права. Выпуск первый. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 84.

⁹⁰⁰ Там же. С. 130.

⁹⁰¹ Зимин А. А. Памятники Русского Права. Выпуск первый. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 199.

пошкодження межового знаку на дереві, але це, ймовірно, стосувалось борті.

Отже, досліджуючи Руську Правду, ми не знайшли прямих вказівок існування сільськогосподарського княжого землеволодіння. Про боярське та монастирське землеволодіння теж прямих вказівок у правовому документі немає. Згадка в правдах про передачу спадщини боярам та дружині в статті 91 Руської Правди просторової редакції згідно з якою «задницю» успадковували сини, а якщо їх не було, то дочки, теж не є прямим доказом, бо під «задницею» може розумітись не сільськогосподарська земля, а двір та маєтності, земля з бортями⁹⁰².

Дослідимо, як розкривалися питання щодо землеволодіння у Салічній Правді як джерелі варварського германського права.

У титулі 9 Салічної Правди вказується про заподіяння шкоди ниві або якомусь загородженому місці. В даній частині розповідається, що власник не може калічити чужий скот, який забрів на його поле. Також вказано, що не можна його красти. Власник худоби, яка потрапила на чуже поле має заплатити штраф 15 солідів. Якщо він спеціально загнав худобу на чужу ниву, то штраф виростає вдвічі — 30 солідів.

Титул 27 Салічної Правди повідомляє нам про різні крадіжки. Якщо хтось зоре чуже поле без дозволу власника, то має заплатити 15 солідів, а потім як ще його і засіє, то — 45 солідів. Також дана частина титулу захищає поля, садки, ліси, виноградники, льон.

Титул 34 розкриває нам такий злочин, як витоштування поля. Цей титул встановлює штраф у 3 соліди за проїзд по чужому полю, врожай якого вже зійшов. В іншому випадку, коли витоштується поле, урожай з якого вже почали збирати — штраф у 15 солідів⁹⁰³.

⁹⁰² Там же. С. 132.

⁹⁰³ Градський Н. П. Западная Европа в средние века. Москва: 1-я типография Госиздата, 1925. С. 17–20.

У Титулі 59 інформується про алоди. В пункті 5 Салічної Правди вказується, що земля не передається у спадок жінкам, а передається лише по чоловічій лінії⁹⁰⁴. Тобто, йде пряме посилення на існування земельної приватної власності з обмеженням спадкування щодо жінок. У 5 капітулярії едикті правителя Хільперика ця несправедливість була скасована і жінкам було дозволено успадковувати земельну власність при відсутності братів⁹⁰⁵.

Правові джерела видані королівською владою, які дійшли до нашого часу, перш за все, були направлені на захист інтересів влади та запобіганню і вирішенню конфліктних ситуацій у країні. Салічна правда звертає увагу на землеволодіння, що і вказує на доволі вагомий її цінність та бажання королівської влади чітко виробити правила по закріпленню землі в окремих руках і захисті від посягань та передачу у спадок наступному поколінню. Були встановлені штрафи за нанесення шкоди свійськими тваринами ланам. Також поля захищалися Салічною правдою від витоштування і знищення урожаю. Це можна пояснити тим, що власники землі через встановлення закону намагалися захистити своє право на землю та урожай. Звісно, еліта країни мала б мати більше землі, а тому найбільше була зацікавлена в її захисті. Земля для франків виступала цінністю, яку захищав король від різного роду посягань. У руських джерелах права це питання мало розкрито. В Руській Просторовій Правді в статті 83 законодавство захищає дрова і сіно. Ця стаття цікава тим, що в ній ще й згадується про крадіжку воза. Тому можна припустити, що сіно і дрова знаходилися у дворі, де і могли його вкрасти.

⁹⁰⁴ Градський Н. П. Западная Европа в средние века. Москва: 1-я типография Госиздата, 1925. С. 24.

⁹⁰⁵ Градський Н. П. Саличная Правда. Москва: Типография имени А. А. Жданова Главполиграфдата при Совете министров СССР, 1950. С. 72.

82 стаття регулює питання, пов'язані з підпалом гумна та двору⁹⁰⁶. Якщо франкське законодавство захищає урожай на полі власника, то руське право тільки тоді, коли він уже зібраний та складений. А чому князь Русі не захищав урожай на полі від стоптування та знищення, як це передбачено франкським законодавством? Можливо, тому, що у самого князя землі під ниви було не в достатній кількості, щоб він звертав увагу на її захист. Для нього головним було захистити продукцію, яка була направлена йому як сплата данини.

Ми вважаємо, що якби у власності князя знаходились у великій кількості земельні ділянки, то це мало б відігравати в його господарстві головне стратегічне значення. Руська правда, яка була направлена виключно на захист княжих інтересів, обов'язково мала б звернути більше уваги на захист як землі, так і врожаю.

Наступний вагомий аргумент щодо наявності несприятливих умов виникнення та розвитку княжого землеволодіння виступала та обставина, що князі постійно змінювали княжі столи. На цю проблему ще звернув увагу К. Д. Кавелін⁹⁰⁷. Причинами ротації могла слугувати воля Великого князя, старшого родича, обмін княжого стола на інший, вигнання та інше. Розглянемо ці події детальніше.

Володимир, залишившись єдиним представником династії Рюриковичів, повторюючи практику батька теж розіслав своїх дітей у різні землі своїх володінь. Діти були розподілені так. Вишеслав був направлений у Новгород, Ізяслав відправлений у Полоцьк, В'ячеслав — у Чернігів, Святополк у Турів, Ярослав — у Ростов, Гліб — у Муром, Святослав — у древлянську землю, Всеволод — у Володимир, а Мстислав — у Тмутаракань⁹⁰⁸.

⁹⁰⁶ Зимин А. А. Памятники Русского Права. Выпуск первый. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 131.

⁹⁰⁷ Ковелин К. Д. Собрание сочинений. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1997. Т. 1. С. 286.

⁹⁰⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 55.

По смерті Вишеслава (1010 р.) Ярослав був переведений до Новгорода, а в Ростов був направлений Борис⁹⁰⁹. Те, як їхній батько переводив їх з одного князівства в інше, вказує на те, що вони виконували роль не власників цих земель, а посадників. Ось, наприклад, Ярослав відправився у Новгород, а на його місце прибув Борис. Як Борис міг керувати цим регіоном, якби ростовська земля належала Ярославу?

Отже, розглянемо цю ситуацію детальніше. Всі княжі мужі та тіуни в Ярослава мали б відправитись до Новгорода, щоб облаштувати там нову княжу адміністрацію. Ті ж княжі мужі, які залишились, підпадали б під керівництво Бориса. Виникає питання: якби Ярослав пожалував у Ростові своїм боярам землю, то чи могли б вони забрати її із собою до Новгорода? Більше того, якби княжі мужі отримали землю в Ростові, то вони б не вирушили із своїм князем до місця нового призначення, а намагались б прислужитись Борису, щоб влаштуватись саме в тому регіоні, де у них є земля. Навіть якби Ярослав Володимирович роздавав би землю місцевим, то вони все одно по прибутті туди Бориса на князювання були б вірні саме останньому, бо саме він представляв би владу в даному регіоні. Фактично вся адміністрація князя була змушена відправлятися разом з ним до нового місця призначення, а тому навряд чи у неї була зацікавленість в отриманні землі в своє володіння. Борис теж не був би зацікавлений у перебуванні на своїй території людей Ярослава, оскільки він прийшов би із своєю адміністрацією. Зміна княжих столів після цієї ротації не зупинилася. Після Новгорода князь відправився до Києва⁹¹⁰.

Можна припустити, що тенденція змінилась пізніше. Візьмемо за приклад його нащадка Давида Святославовича. 1073–76 роки — князь переяславський, 1076–1093 роки — князь муромський, 1093–95 роки та з 1096–1097 року — князь

⁹⁰⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 64.

⁹¹⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 61.

новгородський, 1097–1123 роки — князь чернігівський⁹¹¹. За життя він князував у чотирьох князівствах.

Отже, на Русі сформувалась практика, коли князі за життя змінювали княжі столи, що постійно розвивали зв'язки князя із князівствами, в яких вони правили. Це не сприяло зацікавленості князя у захопленні землі, бо зі зміною княжого столу він мусив би залишати частину своєї адміністрації та військових сил для контролю та управління і захисту своїх земельних володінь. Крім того, князь, який перебував у ці землі, навряд чи сприймав би позитивно суттєву присутність адміністрації свого попередника за контролем земельних володінь колишнього князя. Цікаво також, чи мусив попередній князь із своїх володінь платити данину своєму наступнику?

Наприклад, Володимир Великому платити данину в розмірі двох третин від зібраної. Отже, сини князя не були власниками тих земель, а фактично виконували волю батька, перебуваючи там його посадниками⁹¹².

Смерть Володимира призвела до монополізації князівської влади в руках Ярослава Володимировича, який взяв під контроль всю Русь. Ці переміни мали, знову ж таки призвести до масштабної ротації княжих мужів та тиунів у Київській Русі. В Києві влада мінялася чотири рази. В 1015 році князем у Києві стає Святополк, у 1016 році Ярослав виганяє Святополка, в 1018 році Святополк повертає собі Київ, а в 1019 році перемагає Ярослав⁹¹³.

Щоб запобігти конфліктам серед родичів, Ярослав Володимирович розробив концепцію спільного керівництва Київською Руссю своїми нащадками. Згідно з нею Великим

князем Київським мав стати старший у роду. Ярослав Мудрий теж відправляв своїх дітей у різні регіони. Перед своєю смертю він розподілив їх так: у Києві залишився правити Ізяслав, у Чернігів відправився Святослав, Всеволод — у Переяслав, Ігор — у Володимир (Волинь), В'ячеслав — у Смоленськ⁹¹⁴. Старший син Ярослава Мудрого Володимир сидів у Новгороді, але помер ще за життя батька, а його син був відправлений на князювання у Ростов, а по смерті свого дядька Ігоря був направлений іншими родичами до Володимира на Волині, але відмовився виконувати волю дядьків і втік у Тмутаракань⁹¹⁵.

По смерті Ярослава його сини починають зганяти зі столів своїх племінників. Це призвело до появи князів-ізгоїв. Але якщо на Русі існувало велике княже землеволодіння, то як тоді вони могли добровільно покинути країну, якби у них залишались у спадок після смерті батька багато земель, які потрібно було упорядковувати? Земля завжди має тримати її власника біля себе. А ізгоїв, таке враження, нічого на Русі не тримало. Але вони пробують, знову ж, повернути батьківські княжі столи. Це призводить до нової хвилі ротації. З часом вони кидають виклик своїм родичам, щоб взяти княжі столи саме своїх батьків, а не задовольнятися лише тим, що дають їм їхні старші родичі. Прикладом може слугувати боротьба нащадків Святослава Ярославовича за Чернігів⁹¹⁶.

У 1094 році Олег Святославович прийшов зі своїм військом та половцями до Чернігова. В Чернігові в цей час князував Володимир Всеволодович. Оскільки Володимир Всеволодович не мав сили протистояти Олегу, то уступив йому місто. В 1096 році відбувся конфлікт між Великим князем Святополком II та Олегом, у результаті якого Олег був

⁹¹¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 100–151

⁹¹² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, 1863. Т. 15. С. 121.

⁹¹³ Там же. С. 139–139.

⁹¹⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 85.

⁹¹⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 83.

⁹¹⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 2.

усунутий від князювання у Чернігові та відправлений князювати в Муром. У Чернігів направили на князювання його брата — Давида Святославовича, який князував у Смоленську. В Смоленськ був направлений Ізяслав⁹¹⁷.

На Русі спробу на правовому рівні закріпити владу в князівстві за одним родом зробив Володимир Всеволодович. Він уклав договір з новгородським вічем, щоб у Новгороді князували тільки його енащадки⁹¹⁸. Але дана спроба зазнала поразки, бо пізніше цей договір був порушений⁹¹⁹.

Але чи є гарантією князювання одного роду в окремо взятій землі для утворення великого княжого землеволодіння? Для цього ми проаналізуємо ротації переходу князівської влади у чернігівських землях і дізнаємося, чи сформувалася практика передачі влади від батька до сина. Адже діти Святослава боролися саме за стіл свого батька.

У Чернігові складається така ситуація. У 1023 році Мстислав Удалий бере війною у Ярослава Чернігів, у 1036 році по смерті брата Ярослав Мудрий повертає Чернігів назад. У 1054 році Ярослав Володимирович направляє на князювання свого сина Святополка Ярославовича. В 1073 році Святополк Ярославович передає Чернігів своєму братові Всеволоду Ярославичу, якого в 1078 році син Святополка Олег вибив з Чернігова. В цей же рік Олега вигнали дядьки і Всеволод повернув Чернігів назад, але відправився княжити в Київ і залишив там Володимира Мономаха. Отже, в 1073 році в Чернігові чотири рази змінювалась влада. У 1094 році Олег Святославович виганяє князя, а у 1096 році його знову виганяють Святополк Ізяславович та Володимир Мономах. У 1097 році за домовленістю в Любичі Чернігів був переданий Давиду Святославовичу і закріплений за їхнім родом

⁹¹⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 106–112

⁹¹⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 152.

⁹¹⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские летописи, Вып. 2. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. С. 8.

(Святославовичами). Отже, в 1097 році Святославовичам вдалося закріпити за собою Чернігів, але чи сприяло це припиненню княжої ворожнечі та встановленню системи спадкування князівської влади від батька до сина? В 1123 році Давид Святославович помер, і до влади прийшов його молодший брат Ярослав Святославович. У 1127 році князя виганяє його племінник Всеволод Олегович, побивши війська та пограбувавши його майно. В 1139 році, після смерті Всеволода, по домовленості в Чернігові стає Володимир Давидович. А у 1151 році Володимир гине в битві і до влади в Чернігові приходить його брат Ізяслав Давидович, який був у таборі противників свого брата. В 1157 році Ізяслав іде княжити до Києва і в Чернігові залишає свого племінника Володимира Володимировича. Але Святослав Олегович силою змусив уступити собі Чернігів. У 1164 році по смерті князя була спроба посадити його сина Олега, але до влади прийшов Святослав Всеволодович. У 1180 році — Ярослав Всеволодович⁹²⁰.

У перерахованому ми бачимо, що тільки в декількох випадках влада перейшла одразу від батька до сина, це від Ярослава Мудрого до Святослава Ярославовича та від Всеволода Ярославовича до Володимира Всеволодовича. Слід відразу звернути увагу на те, що в обох випадках батьки князів були живі і саме вони посадили там своїх дітей. Отже, навіть закріплення влади за одним родом в окремо взятій землі не встановило системи передачі влади від батька до сина. Взагалі, чому діти після смерті батька відправляються князувати в інше князівство де, можливо, до цього правив той, хто їм і не дав зайняти батьківський княжий стіл? Якби на Русі було велике землеволодіння, то діти були б зацікавлені залишитись там, де батько передав їм у спадок багато землі, щоб упорядковувати її. А вони замість цього відправляються туди, де князував новий князь, тобто туди, де багато землеволодінь мав би мати їх опонент.

⁹²⁰ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 73–393.

Ярослав Святославович був на княжому столі в Муромі з 1097–1123 рік, у 1123 році почав княжити в Чернігові. В Муромі в 1123 році почав князувати Всеволод Давидович, батько якого князував до смерті в Чернігові у 1097–1123 році⁹²¹. Отже, племінник відправився княжити в князівство, яке належало його дядьку двадцять шість років, із землі, яка належала його батькові теж двадцять шість років.

Іноді князі добровільно покидали свої князювання і передавали своїм родичам, а самі відправлялись на кращі княжіння. Так, Святослав Ярославович, князь Чернігівський, відправившись на князювання до Києва, передав своє княжіння не своїм синам, а брату Всеволоду Ярославовичу⁹²². Це призвело до конфлікту між нащадками Всеславовичів та Святославовичів. Останні отримали перемогу та змогли утвердитись у цих землях, як уже було сказано вище. Згідно з руською системою спадкування влада передавалась старшому в роду, але це право теж порушувалось. Ярослава Святославовича вигнав його ж племінник Всеволод Олегович⁹²³. Всеволод Олегович передав своє княжіння двоюрідному брату Володимиру Давидовичу в 1139 році, хоча його власному синові Святославу Всеволодовичу було шістнадцять років. І він зміг зайняти Чернігівський стіл тільки після 1164 року⁹²⁴.

Отже, в Русі в досліджуваний нами період практика передачі влади від батька до сина не відбулася. Згідно з руським правом все майно передавалося, в першу чергу, дітям покійного. Якби на Русі існувало велике землеволодіння

і у власності князя були цілі волості з містами та селами, то обов'язково мала б скластись система передачі влади від батька до сина. Оскільки згідно з руською правдою майно передавалося, в першу чергу, дітям, при тому двір діставався молодшому сину, то і влада мала б переходити не братам, а дітям, бо вони успадковували б велике землеволодіння і зберігали б свій вплив у регіоні, не даючи можливості дядькам укріпитися там. Можливо, місцеві еліти спеціально сприяли, щоб влада князів не передавалась синам і вони не почали б відчужувати землі для себе та своєї адміністрації. Та якби вони укорінилися, то б і їхня адміністрація була б зацікавлена отримати там великі земельні володіння, подаровані або надані за службу від князя. А для того, щоб вдовольнити потреби княжої адміністрації у землях, він би мусив їх відбирати у місцевих на свою користь⁹²⁵.

Розвинута торгівля і можливість заробити там більше коштів, аніж у сільському господарстві призвели до того, що князі більше уваги звертали на контролювання міст, а не сільської місцевості. Руська правда більше уваги звертає на лихварські та торгівельні відносини, аніж на правове регулювання землі для сільськогосподарської діяльності. В Руській правді просторової редакції статті 48, 49, 54, 55 регулюють діяльність купців. У них розкривається питання форс-мажору та захисту іноземних купців від місцевих аферистів. Статті з 50 по 53 стосуються лихварських відносин, де владою встановлюється фіксована процентна ставка, більше якої стягувати забороняється. Статті 56–62 та 64 відносяться до відпрацювання боргу та встановлюють статус боржника (закуп) для запобігання зловживань як з боку хазяїна, так

⁹²¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 118–156.

⁹²² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. С. 90.

⁹²³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никонская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 154.

⁹²⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 77.

⁹²⁵ Настюк А. А. Проблеми формування великого землеволодіння князівської влади в Київській Русі. Порівняльно-аналітичне право. Ужгород: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019. № 5. С. 48.

і з боку боржника⁹²⁶. Русько-візантійські договори 907, 911, 944 року, теж розкривають важливість зовнішніх торговельних відносин⁹²⁷.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Дослідження питання великого земельного володіння потребує більш значної уваги. Особливо слід досліджувати дане питання з врахуванням системи спадкування влади та будівництва апарату управління. Слід зазначити, що лественічна система спадкування влади не набула широкого поширення у європейських державах, які пішли шляхом передачі влади старшому синові правителя. Навіть, коли розглянути Франкське королівство після смерті Хлодвіга, то ми побачимо значну відмінність у розподіленні влади. Так, франкські королі, як і руські на початку становлення своєї влади, намагалися стати єдиними правителями держави, знищуючи своїх конкурентів, але владу вони передавали своїм синам, а не братам.

Слід звернути увагу на взаємовідносини між племінниками. Ярославовичі не знищували своїх племінників, а переводили їх на інші, менш вигідні княжі столи, в той час як після смерті Хлодоміра його дітей дядьки убили. Відповідь ми отримуємо після смерті ще одного із синів Хлодвіга — Теодоріха. Спроба дядьків усунути сина Теодоріха Теодебальта провалилась, бо військо стало на його бік. Отже, у франків держава, як і у русів ділилася між синами. Але свої землі вони передавали своїм синам, а не братам. Дядькам, щоб забрати землі своїх племінників, доводилось останніх убивати. Вони не мали можливості їх переводити в інші землі. Причину цих явищ ми бачимо в розвитку великого землеволодіння у франків. Діти отримували у спадок не тільки рухоме, але й і нерухоме майно. Володіння землею закріплювало контроль над територією. Розглядаючи дослідження радянських вчених щодо питань

⁹²⁶ Зимин А. А. Памятники Русского Права. Выпуск первый. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1952. С. 127–128

⁹²⁷ Там же. С. 64, 6, 30

землеволодіння, слід враховувати, що на їхню роботу впливала ідеологічна основа суспільно-економічної формації Карла Маркса. Для вчених Радянського Союзу вкрай важливо було довести розвиток феодальних відносин у Київській Русі та показати аналогію з даними процесами в Західній Європі. В основі феодалізму має стояти велике землеволодіння правителів, які на цій базі формують відносини сюзерена та васала. Саме наявність землі у сюзерена дає можливість створення відносин з васалом. Кількість землі в наявності сюзерена вказує на його могутність. Втрата землі веде до втрати свого статусу.

У нашому дослідженні ми прийшли до думки, що князі Київської Русі не ставили перед собою стратегічне завдання у присвоєнні собі монополії на власність всієї землі. Саме цим можна пояснити те, що Руська Правда майже ніяк не регулювала дане питання. Торговельні та лихварські відносини набагато краще були розкриті і навіть у чомусь переважали західні варварські правди. Але в регуляції земельних відносин у руському праві відчувається суттєве відставання.

Цей феномен ми можемо пояснити тим, що на відміну від Західної Європи на Русі земля не була основним стратегічним ресурсом, наявність якого гарантувало як багатство, так і владу. Тобто, формула — земля дає владу — на Русі, ймовірно, не працювала.

Оскільки князі постійно міняли свої княжі столи, то у них не було змоги захищати свої землі від зазіхань нового князя, який не був зацікавлений у тому, щоб його попередник мав великі землеволодіння та фактично за рахунок цього зберігав свій вплив на цих землях. Особливо проблематично було захистити свої земельні володіння, коли попередника виганяли. Причиною ротації була війна або добровільна передача землі своєму родичу. Бажання зайняти та закріпитись в Києві призводило до подальших ротацій князів на княжих столах.

Наступна причина, що дає нам підстави сумніватись у наявності великого княжого землеволодіння, є те, що в Київській

Русі не була створена чітка система успадкування князівської влади від батька до сина. На Русі, згідно з лествечнічною системою спадкування влада в князівстві передавалась старшому в роду. Отже, владу успадковував не старший син, а наступний по старшинству брат князя. Якби на Русі було поширене велике княже землеволодіння, на яке були посаджені підпорядковані люди, які за свою службу мали б землю та служили князю, то влада передавалась б не братам, а синам, які б успадковували власність, що знаходилася в індивідуальному володінні правителя.

Якби у Київській Русі й існувало розвинуте велике княже землеволодіння, то постійні ротації князів мали б призводити до постійного відчуження їхньої землі на користь нового князя. Як, наприклад, князь міг здійснювати правосуддя на землі, де він княжив, якби частина землі його князівства належала б іншому князю? Чия юрисдикція поширювалась на ці землі — князя власника чи князя правителя цих земель? Чиї тіуни мали керувати даною землею, знову ж, чи князя-власника, чи князя-правителя, а може, обох? А як би правив князь-правитель, коли б частина волостей управлялась іншим князем по праву власності на землю? А кому ці землі мали б платити повинності: обом князям чи тільки князю-правителю?

Не слід забувати, що князі знаходились у жорсткій конкурентній боротьбі навіть до найближчих родичів. Вони не допускали б, щоб у їхньому князівстві знаходились землі конкурентів, з яких би йшли гроші, можливо, навіть на боротьбу проти нього. Для того, щоб захистити та контролювати свою землю, князі формували б там свій апарат управління та військові сили. Це, в свою чергу, мало б призвести до перемішування землі та великого дроблення її. Якби князі могли отримувати землю у спадок та привласнювати її там, де вони княжували, то їх територія мала б формуватись доволі дивно. Наприклад, одна волость у Київській землі, дві волості в Чернігівській землі та ще одна в Муромській землі. Як би

мало б називатись таке князівство і як би воно контролювалось князем? При такій системі Володимир Мономах міг би до Переяславської землі долучити землі Черніговські на праві їх земельної власності. Літописи мали б постійно описувати спори між князями не за право правління князівства, а за право володіння їх землею, якби стикалися інтереси князя правителя із князями власниками землі. Коли князь захоплює волості сусіднього князівства, то після його ротації захоплені волості є власністю князя-завойовника чи князя, який став правити в даній землі після нього? Отже, питання великого княжого землеволодіння потребує більш глибокого дослідження, і ми в своїх наступних працях будемо досліджувати проблемні аспекти даної тематики.

4.3. Правова регуляція лихварських відносин та їх вплив на розвиток князівської влади

Ще з русько-візантійських договорів ми бачимо, що в Київській Русі активно розвивались торговельні відносини⁹²⁸. Пошук нових ринків збуту своїх товарів вказував на збільшення експортної торгівлі. Міста перетворюються з племінних фортець в адміністративні торговельні центри. Це, в свою чергу, вказує на активний розвиток внутрішньої торгівлі.

Швидкий розвиток економіки середньовічного міста потребував можливостей кредитування починань русів. Це призвело до зародження лихварських відносин. Про лихварство в Київській Русі ми дізнаємося із повстання в Києві, яке призвело до правової регуляції даних відносин.

⁹²⁸ Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. С. 64–65, 6–10, 30–35.

Повстання почалося одразу після смерті великого князя Святополка Ігоровича в 1113 році. Жертвами повстанців стали євреї, яких кияни почали убивати та грабувати. Причиною таких безчинств кияни називали те, що євреї отримали занадто багато влади та багатств при правлінні Святополка. Вони розоряли купців та ремісників, забираючи у християн їх промисли. Також їх звинувачували в тому, що вони зманювали християн у свою віру. Але нас, насамперед, цікавлять саме економічні аспекти даного повстання. Для вирішення цієї проблеми київські бояри звернулись до Володимира Мономаха, який зібрав князівський з'їзд у Видубичах. На ньому було прийняте рішення — всіх євреїв разом з їх майном депортувати з Київської Русі⁹²⁹.

Руси вважали, що саме євреї-лихварі розоряли киян. У тому, що в Київській Русі євреї займались лихварством, нічого дивного немає, адже церква засуджувала лихварські відносини, вважаючи, що християнин не має права у другого християнина брати проценти за позичку. Тому саме євреї займались цією справою, бо вони були іудеї, отже могли давати гроші під проценти християнам.

Але Мономах, вигнавши євреїв, не заборонив лихварство, а тільки полегшив умови стягнення боргів. Це, в свою чергу, означає, що руси теж займались лихварською справою. Отже, церква не змогла вплинути на князівську владу так, щоб заборонити лихварство.

Питання лихварства регулювались Руською правдою⁹³⁰.

Ст. 47 регулювала питання повернення боргу. В поверненні грошей велику роль відіграють свідки, які і мають підтвердити позичання грошей. Окрім того, гроші мають повернутись з доплатою у три гривні.

⁹²⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Єрмак, 2005. Т. 2. С. 146–147.

⁹³⁰ Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. С. 126–128.

Ст. 48 регулювала позичання грошей купцями для оптової та дрібної торгівлі. Дана справа регулює випадок, коли з якихось причин при договорі не було свідків. У зв'язку з цим, позичальник доводить дійсність договору своєю власною клятвою.

Ст. 49 регулювала питання давання майна на збереження та повернення його. В цій статті описуються ті випадки, коли виникає спір стосовно кількості майна, яке було надане на збереження. Спір теж вирішується клятвою.

Ст. 50 містила в собі положення про процентні ставки при лихварських операціях.

Наступна стаття 51 регулювала місячний процент, а стаття 52 стосувалась питань повернення боргу.

Ст. 53 регулювала процентні ставки вже згідно з уставом Володимира Всеволодовича (Мономаха).

Ст. 54 та 55 теж вирішували питання повернення боргів⁹³¹.

Рибаков Б. А. досліджував дане питання і так трактував регулювання лихварських відносин. Якщо хтось взяв у борг шість гривень, то він мусив кожен рік платити відсоток у розмірі трьох гривень. Отже, він мусив платити кожний рік п'ятдесят відсотків від позики доти, допоки не сплатить борг. І якщо боржник не міг, окрім проценту виплатити сам борг, то строки виплат процентів до погашення боргу були необмежені.

Дослідимо статтю п'ятдесят чотири. Якщо якийсь купець потрапить в корабельну аварію або його корабель розграбують вороги, або ж корабель згорить, то не слід творити насильство над купцем та його майном. Не потрібно продавати його майно для повернення боргу, а слід дати йому час, щоб він мав можливість виплачувати щорічно борги. Пояснюється це тим, що купець потрапив у неприємність через послані Богом випробування, а сам він не винний⁹³².

⁹³¹ Там же. С. 127–128.

⁹³² Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. С. 128.

Якщо ж ці події сталися з вини купця через те, що він пропив товар, програв його в азартні ігри або з власної ініціативи знищив, то в цьому випадку купець несе відповідальність перед позичальниками і ті на свій розсуд вирішують долю винного у втраті товару. Вони можуть зачекати, поки боржник поверне гроші, або продати майно боржника разом із ним⁹³³.

Проаналізуємо цю статтю. Отже, законодавець має два вирішення даного питання. У першому випадку боржнику надається час на погашення боргу в обов'язковому порядку, а в другому — доля боржника вирішується власниками товару. Якщо власники не мають бажання чекати, то вони продають майно і купця, щоб покрити борг.

Зрозуміло, що купець бере у власників товар, відвозить його за море, продаючи по завищених цінах, отримує прибуток, повертається назад і віддає їм гроші за товар. Позичальники мають бажання отримати не сам товар, а його еквівалент у грошах. Із цього виходить, що між купцем і власниками товару укладеться не позика, оскільки купець не повертає їм товар, який у них взяв, а повертає гроші, з великою ймовірністю, більші, ніж коштував сам товар. Навіщо позичальнику передавати купцеві товар і тим самим ризикувати ним? Адже купець може не покрити вартість позики своїм майном та особисто собою. Єдине пояснення, чому власник товару ризикує, — це його бажання отримати більшу ціну за товар на зовнішньому ринку, ніж він міг отримати на її внутрішньому ринку.

Отже, виходить, що власник товару не позичає, а кредитує купця. Зрозуміло, що він бажає отримати більшу ціну за товар. Заради прибутку власник готовий ризикнути терміном повернення вигоди від товару, за винятком форсмажорних обставин, за якими позичальник може у встановлені строки не повертати борг. Але й і в цьому випадку він змушений повернути суму за втрачений товар, просто термін повернення

⁹³³ Там же. С. 128.

збільшується. Позичальник платить процент за товар, який позичив. Вказується, на що позичається товар, а саме його реалізацію. Тобто, позичальники, надаючи свій товар, розуміють, що цей товар буде проданий купцем, а за виручені гроші той розрахується з ними, заплативши їм більшу суму. Повернення грошей забезпечується майном купця і його власною волею.

У законі України «Про іпотеку» 2003 року в статті першій надається визначення, що є іпотекою.

Іпотека — вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому цим Законом⁹³⁴.

Купець і є іпотекодавець, адже він фактично заставляє своє нерухоме майно, яке переходить до власників товару, якщо він їм не поверне гроші. Але разом із тим майно залишається у володінні та користуванні купця до моменту необхідності повернення боргу. Адже в статті не вказано, що позичальники забирають власність купця. Це означає, що тільки тоді, коли купець не може повернути борг, вони починають розпоряджатися його майном.

А як визначається іпотекодавець у вітчизняному законодавстві?

Іпотекодавець — особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання власного зобов'язання або зобов'язання іншої особи перед іпотекодержателем. Іпотекодавцем може бути боржник або майновий поручитель.

Власниками товару є іпотекодержателі, адже саме вони виступають кредиторами за основним зобов'язанням, оскільки вони передають свій товар і накладають на боржника

⁹³⁴ Закон України про іпотеку. 2003 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>

обов'язок повернення грошового еквіваленту в більшому розмірі за свій товар.

Що про це каже українське законодавство?

Іпотекодержатель — кредитор за основним зобов'язанням⁹³⁵.

Тепер визначимо, що є предметом. Відповідь на це питання ми отримаємо в статті п'ятій, адже саме там вказаний предмет іпотеки. Предметом іпотеки можуть бути один або декілька об'єктів нерухомого майна⁹³⁶.

Отже житло та присадибна ділянка землі купця підходять під це визначення.

Особливо для нас цікавими є обставини, при яких купець втрачає свій товар по «волі Бога» (події), а не через свої здійснені дурощі (дії). Строк виплати боргу розтягується на довгий час, за який купець кожного року має виплачувати борг, поки не поверне гроші. Отже, виникають обставини, за яких правові відносини більш розтягаються у часі, тобто стають більш довгостроковими⁹³⁷.

У статті п'ятдесят п'ятій вказується пріоритетність повернення боргів. Першим мають повернути борги князю. Наступні ідуть іногородні та іноземні купці, які не знали, що їхній позичальник уже є боржником і не може забезпечити відшкодування боргу. У цьому випадку розраховуються з ними і тільки потім з місцевими купцями.

Якщо ж хтось за борги уже неодноразово брав проценти з боржника, то він більше нічого не отримує при забиранні майна⁹³⁸.

⁹³⁵ Закон України про іпотеку. 2003 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>

⁹³⁶ Там же.

⁹³⁷ Настюк А. А. Історико-правовий розгляд іпотечних зобов'язань. Eurasian Academic Research Journal. Multilanguagesciencejournal 2019 № 4 (34) Yrrevan, 2019. Р. 38.

⁹³⁸ Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. С. 128.

У цій статті розкривається ситуація, коли боржник втратив товар і було прийнято рішення, що він має повернути борг за певний час. Але боржник зміг ще позичити товар в іноземців або іногородніх, які не знали, що купець уже боржник. У такому випадку вже не вони, а іноземці або іногородні мають пріоритетні умови при поверненні боргу. А якщо вони отримували неодноразово річні проценти за борг, взагалі в такому випадку мати нічого не будуть із забраного у боржника майна. Цей випадок вказує на ризик для позичальника, адже він може не в повній мірі отримати борг. Ризик можна пояснити тільки тим, що він отримує від позики дохід.

Стаття п'ятдесята регулює питання щодо процентів. У ній вказано, що той, хто дає під проценти гроші, мед з умовою наддачі, зерно з умовою надбавки, то йому слід виставити свідків, і як домовились, хай так і буде⁹³⁹.

Ця стаття вказує про надання під проценти не тільки грошей але й і товару і що умови договору можуть бути різними, головне, щоб були свідки, які могли підтвердити ці домовленості.

Отже, в Руській правді зазначається, що князь брав участь у лихварських відносинах та позичав гроші купцям під проценти. Князівська влада на законодавчому рівні забезпечила першочергове повернення боргів князю. Те, що іноземці теж мали перевагу, можна пояснити створенням гарантійних важелів для купців щодо захисту від шахраїв та непорядних боржників. Самих купців влада захистила від форс-мажорних обставин при втраті товару, давши їм умови повернути борг, при цьому не забираючи майна. Князівська влада створювала умови унеможливлення відбирання майна у купця із втрати ним товару не з його вини та надання строків повернення боргу. Якби у купця забрали корабель та стали чекати, поки він віддасть борг, хіба це дало б йому можливість розрахуватись з боргом, коли він не мав би можливості займатись торгівлею?

⁹³⁹ Там же. С. 127.

Прихід до влади Володимира Мономаха створив більш справедливе правове поле повернення боргу. Завдяки внесенню змін до законодавства Володимиром Мономахом був встановлений строк. Наприклад, шість гривень боргу виплачувалось протягом трьох років по три гривні проценту. За цей час боржник мав виплатити ще додатково 3 гривні, тобто 6 гривень боргу і три гривні «росту». Це нововведення захищало боржників від «вічного боргу»⁹⁴⁰.

Отже, складається враження, що Володимир Мономах вирішив захистити знедолене київське населення від лихварів. Це можна трактувати як популістичні дії Володимира Мономаха, який пішов на ці кроки, щоб отримати підтримку в Києві серед його жителів, котрі потерпали від боргів, і тим самим і зупинити повстання.

Але цю ситуацію можна розглянути і по-іншому. Для цього потрібно з'ясувати, чому ж Ярополк допускав євреїв до керівництва та надавав їм пільги у торгівлі? Що ж відбувалось у цей період у Київській Русі? Можливо, саме аналіз подій, які передували повстанню, і дасть нам відповідь на наше питання.

Як тільки став правити Великий київський князь Святополк, у 1093 році відбулось вторгнення половців. Воно закінчилось розгромом Святополка Ізяславовича, Володимира Всеволодовича та смертю його брата Ростислава. Слід зазначити, що Святополк розбили в цей рік двічі. Половці пограбували багато сіл, дійшли майже до Києва та взяли Торжок. Отже, в Київській землі князь за один рік двічі програв битву, що призвело до розорення навколишніх сіл та взяття Торжка⁹⁴¹.

У 1094 році Олег Святославович вигнав із Чернігова Володимира, а його союзники половці розорили Чернігівську землю. Цього ж року саранча пришла в Руську землю і поїла

⁹⁴⁰ Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. С. 195.

⁹⁴¹ Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 6–7.

врожаї, чого ще в таких масштабах, згідно з літописними даними, ще не було⁹⁴².

1095 року половецькі хани Ітляр і Кітан прийшли до Переяслава вимагати від Володимира дань. У результаті перемовин руси підступно вбили Ітляра і Кітана за пропозицією Славата, який був представником князя Святополка. Після чого Володимир і Святополк розбили половців. Цього року корсуняни напали на руські кораблі та пограбували їх. Тому руси організували похід на Корсунь та перемогли. Тоді ж і відбувся напад половців на Юріїв, жителі якого втекли до Києва. А половці все там спустошили⁹⁴³.

Розглянемо далі хронологію подій по роках.

1096 рік. Війна Святополка та Володимира проти Олега Святославовича. Цей конфлікт призвів до розорення багатьох міст та сіл, загинув Ізяслав Володимирович. Прийшов половецький князь Бонак і розорив околиці Києва. Навіть спалив Печерський монастир⁹⁴⁴.

1097 рік. Через осліплення Василька Святополк вступає у суперечку із Володимиром Мономахом, Давидом та Олегом Святославовичами⁹⁴⁵.

1098 рік. Святополк воює із Давидом за червенські міста. Цього року Святополк також воював з Ростиславовичами, де його і розбили.

1099 рік. Руси перемогли венгрів завдяки підтримці половців.

⁹⁴² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леониды Демиса, 1863. Т. 15. С. 182–183; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 107.

⁹⁴³ Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 8–9.

⁹⁴⁴ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 110–112.

⁹⁴⁵ Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 12–14.

1100 рік. У Київській Русі стався землетрус⁹⁴⁶.

1101 рік. Ярослав Ярополчич, внук Ізяслава, воював із своїм дядьком Святополком.

1103 рік. Відбувся великий похід русів на чолі із Святополком на половців. У цій війні половці втратили двадцять князів. Цього ж року була війна з Мордовою. Знову на Русь прибула саранча⁹⁴⁷.

1104 рік. Війська Святополка ідуть на Гліба Всеславовича Мінського⁹⁴⁸.

1105 року зимою на Русь прийшов Бонак, половецький князь. У 1106 році його розбили війська Святополка.

1107 рік Бонак знову прийшов на Русь. Але руси його знову розбили.

1108 рік. Сталися паводки в Дніпрі, Десні та Прип'яті.

1109, 1110, 1111 роки. Відбулися походи русів на половців. У результаті військової кампанії половці зазнали значних втрат⁹⁴⁹.

1112 рік. Син Святополка ходив на ятвігів⁹⁵⁰.

Все правління Святополка складалось з постійних війн із своїми родичами, відбиттям набігів половців та організації їм акцій помсти. Окрім того, тривали війни з сусідами. В цей період, крім військових втрат, Русь потерпала від стихійних лих, які несли шкоду її економіці. Фактично кожен рік княжа адміністрація була змушена вирішувати важливі питання,

⁹⁴⁶ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 129–135

⁹⁴⁷ Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 19–20; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 137–139.

⁹⁴⁸ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 139.

⁹⁴⁹ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 140–142; Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. С. 1–2.

⁹⁵⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 3. С. 4.

як то війни чи загрози голоду від розорення полів половцями та саранчі. Зрозуміло, що це потребувало величезних грошових ресурсів. І, ймовірно, Святополк брав гроші в борг у євреїв, через що він і наблизив їх до себе та надавав їм преференції, щоб розрахуватись з ними або відтягнути строки погашення боргів.

Отже, Київський князь вліз у борги. Його смерть не була підставою не платити їх його наступнику. Саме тому, ймовірно, Володимир Мономах і був зацікавлений у проведенні акцій ostracismu щодо них. Вигнання євреїв із Русі — це фактично відмова Володимира Мономаха платити їм борги. Він просто вигнав їх за межі держави.

Доволі цікаві обставини щодо позичання грошей русами своєму князеві відбулись у період боротьби за княжий стіл Ярослава та Святополка Володимировичів.

Ярослав Володимирович вигнав у 1016 році з Києва свого брата Святополка I. Перемога була не остаточна, і в 1018 році Святополк Володимирович, отримавши підтримку від тестя Болеслава, разом із поляками переміг Ярослава. Ярослав же після поразки відступив до Новгороду, який підтримував князя у його в боротьбі за владу, і вирішив втекти до скандинавів.

Новгородці, побоюючись розправи від Святополка за те, що вони підтримали Ярослава, вирішили боротись далі. З цією метою вони пошкодили кораблі, на яких хотів тікати князь, і заборонили йому втекти. Від Ярослава новгородці вимагали продовження війни. Князь мотивував неможливість проведення війни відсутністю у нього коштів. Новгородці самі зібрали кошти з різних верств новгородського населення і найняли скандинавів⁹⁵¹.

За даними Татищева, в 1018 р. були зібрані такі кошти: з селянина — чотири куни, з старости — 5 гривень, з бояр — 18 гривень⁹⁵².

⁹⁵¹ Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. С. 64.

⁹⁵² Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 71.

За Лаврентієвським літописом, у 1018 році зібрали 4 куни від мужа, 10 гривень від старости і 18 гривень від бояр⁹⁵³.

З'ясуємо курс цінності гривні, перевівши її на куни, ноги, резани, вевериці.

Гривня, яка складається з відповідної кількості монет, називалася гривня кун. Гривня кун складалася з 50 г срібла, це рівняється 25 кун = 20 ногатам = 50 резан = 150 веверицям. Гривня срібла мала вагу 204 грамів і рівнялась майже чотирьом гривням кун⁹⁵⁴.

Ми в нашому дослідженні ставимо за мету дізнатися, чи ці гроші були подарунком, безпроцентною позикою, чи все ж таки процентною позикою. У нас є підстави вважати, що не всі гроші князю подарували, а здійснили позичку на його користь. Згідно з Лаврентієвським літописом, не вказується, що князю надали позичку, оскільки в ньому немає даних, що князь ці гроші повертав. Це вказує, що гроші подарували князю. Але у Татищева є дані про їх повернення.

У 1019 році Ярослав пішов до Києва і взяв батьків стіл та став після перемоги нагороджувати вояків. Головним старійшинам дав 50 гривень, простим воякам — по гривні, а також обдарував новгородців⁹⁵⁵.

Ми вважаємо, що надання князем коштів не є подарунком, а є собою поверненням боргу. Але не тільки Татищев на це вказав, є й літописні дані.

Никонівський літопис вказує на таку інформацію. У 1020 році Ярослав подарував — старостам по 10 гривень, смердам — по 2 гривні, новгородцям — по 10 гривень⁹⁵⁶.

⁹⁵³ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 62.

⁹⁵⁴ Ковнир В. Н. Экономическая история России. В. 2 ч. Часть 1. С древнейших времен до 1017 года: учебник для СПО. 2-е изд., испр. И доп. Москва: Издательство Юрайт, 2018. С. 52–53.

⁹⁵⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 72.

⁹⁵⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 77.

За отриманими даними, князь взяв гроші в новгородців, а пізніше віддав. Отже, це не дарування, а позика. Тепер з'ясуємо, чи це була процентна чи безпроцентна позика.

Ймовірно, що вказані Татищевим селяни — це смерди, які, за його даними, отримали по гривні. Отже, вони дали 4 куни, а одержали 1 гривну (25 кун). Князь віддав у 6,25 раза більше, ніж взяв. Але Никонівський літопис вказує, що смерди отримали 2 гривні (50) кун, що складає дохід у 12,5 раза більше. Чому ж дається два різних значення?

Відповідь проста: це рік видачі грошей. У першому випадку гроші віддавались через рік, а саме в 1019 році⁹⁵⁷. А в другому випадку через два роки після позики — у 1020 році⁹⁵⁸. Отже, якщо процент був однаковий, то слід подвоїти суму: $6,25 + 6,25 = 12,5$. Ось ми і отримали потрібну нам суму.

Ми припускаємо, що Ярослав позичив гроші, але не міг їх віддати в один рік. Тому в 1019 році він повертав одну гривну за чотири куни, а на другий рік, у 1020 році, за цих же чотири куни він повертав дві гривні. В один рік сума збільшувалась від позиченої в 6,25 раза. Причиною неможливості князя сплатити борг ми вважаємо війну, в результаті якої Святополк, тікаючи, забрав усі гроші, які були в казні⁹⁵⁹. Тому Ярославу потрібний був час, щоб наповнити казну і повернути борг.

За Никонівським літописом у старостів князь брав десять і повертав десять гривень. Отже, ми маємо безпроцентну позичку. А за Татищевим — старости давали 5 гривень, а отримували 50 гривень, що вказує на отримання прибутку в десять раз більше, ніж позичали. Але Татищев вказав про головних старійшин. А це можуть бути не зовсім ті старости, які

⁹⁵⁷ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ёрмак, 2005. Т. 2. С. 72.

⁹⁵⁸ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 77.

⁹⁵⁹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 62–63.

давали 5 гривень. Щодо новгородців і бояр, то не вказується, скільки платили новгородці і скільки повернули боярам⁹⁶⁰. Тому ми їх не враховуємо у нашому дослідженні. Ми приходимо до висновку, що була процентна позика на чотири куни і безпроцентна позика на 10 гривень.

Чому старостам не дали процентної позики? Можливо, вони були одними із тих, хто виступав за продовження війни і ініціювали разом з боярами цей процес, а тому брати процент не мали можливості, оскільки були зацікавлені в перемозі князя Ярослава. А бояри взагалі могли здійснити дарування князю свої кошти як найбільш зацікавлена та й заможна група населення.

Судить самі: прийшов Святополк у Новгород. Хто більше всього постраждає? Старости, яких би звільнили, поставивши нових, вірніших, та бояри. Їх взагалі могли б убити, щоб забрати їхнє майно. Тут прослідковується принцип справедливості, який виражається у тому: хто більше постраждає, той і більше платить.

Цей приклад показує, що князь міг позичати кошти у жителів своєї землі. Але чи є цей випадок одиничним? У кого ще князь міг позичити кошти? Для нас цікавими є події протистояння Володимира Святославовича та його брата Ярополка Святославовича.

У 972 році був вбитий ханом Куря руський князь Святополк⁹⁶¹. Русь залишилась на трьох його синів. Ярополк, старший син, був посаджений на князювання батьком у Києві. Олег був відправлений князувати в древлянську землю. А бастарда Володимира відправили в Новгород.

⁹⁶⁰ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 76–77; Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 71–72.

⁹⁶¹ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 27.

По смерті батька уже в 975 році виник конфлікт між законними синами. Причиною протистояння було вбивство Люта, сина Свенельда, древлянським князем Олегом. Війна закінчилася смертю Олега, який загинув у 977 році⁹⁶². Після смерті Олега Володимир злякався за своє життя та втік до варягів. Ярополк направив у Новгород свого посадника⁹⁶³.

У 980 році Володимир повернувся у Київську Русь разом із варягами та вигнав посадника Ярополка із Новгорода і оголосив йому війну. Володимир вказав, що причиною війни є помста Ярополку за смерть брата Олега та за його власні образи⁹⁶⁴.

Коли Володимир прийшов під стіни Києва із своїм багаточисленним військом, то вірні люди Великого князя радили Ярополку не виморювати своє військо бездіяльністю за стінами міста, а вийти в поле та у відкритому бою розбити Володимира. Але зрадник Блуд з найближчого оточення Ярополка переконував князя сидіти за стінами⁹⁶⁵.

Далі Блуд став переконувати Ярополка в тому, що кияни хочуть його зрадити і що той має тікати із міста⁹⁶⁶.

За літописними даними, Ярополк піддався на провокацію Блуда та покинув місто, відступивши до міста Родня. Кияни, залишившись без князя, впустили в місто Володимира. В Родні на перемовинах, які пропонував

⁹⁶² Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука, 1982. Т. 38. С. 22.

⁹⁶³ Карамзин Н. М. Об истории государства Российского. Москва: Просвещение, 1990. С. 34.

⁹⁶⁴ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 22.

⁹⁶⁵ Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. С. 43.

⁹⁶⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. С. 28.

провести Блуд князя Ярополка за наказом Володимира Святославовича було підступно убито двома варягами⁹⁶⁷.

Ця історія є доволі дивною. Князь-вигнанець наймає варягів, збирає військо та захоплює Полоцьк і Київ, перемігши Рогвольда та Ярополка. Особливо цікава ситуація складається у Києві. Ярополка зраджує його найближче оточення. Ми не думаємо, що Блуд був один. Зрадники переконують князя не збирати військо проти Володимира, проявивши повну пасивність при нападі ворога. Завдяки їхній діяльності військо сидить в облозі та не виходить битись у полі. Пізніше князя виманюють із Києва. І як тільки князь його покидає, то кияни впускають війська Володимира, а це схоже на змову та зраду. Підступне вбивство князя Ярополка на перемовинах є логічним закінченням цієї історії.

Війна — це не тільки протистояння воїнів, але й протистояння грошей. Звідки у Володимира взялися гроші для того, щоб найняти варягів, зібрати військо? Адже для цієї мети потрібні були великі кошти для протистояння Рогвальду та Ярополку. Кампанія проти Києва була виграна за рахунок п'ятої колони, тобто за рахунок зради. Чим же керувались головний зрадник Блуд та його поплічники? Можливо, становищем при новому князеві. Але із літописних даних зрозуміло, що Блуд користувався неймовірною довірою Ярополка. Самі проаналізуйте дії Блуда та реакцію князя. Блуд радить князеві не збирати війська. Свої міркування він аргументує тим, що війська ворога самі перейдуть на бік Великого князя, оскільки Володимир нібито не користується їхньою підтримкою. А що сталося в дійсності? Ворог оточує Київ і не думає переходити на бік Ярополка. Отже, порада Блуда призвела до катастрофічних наслідків. І що, князь покарав його чи, можливо,

віддалив? Ні, він прислухався до наступної його «геніальної» поради, а саме: сидіти в Києві за стінами, не даючи генерального бою Володимиру. Це, в свою чергу, призвело до втрати авторитету Ярополка і віри в його перемогу через бездіяльність. Можливо, князь тепер хоч би віддалив радника? Ні, він виконав наступну його пораду: покинути столицю. Це коштувало Ярополку Києва. Можливо, після цього він наказав стратити Блуда або хоча б відігнати цього радника від себе? Ні, він послухався його і пішов на перемовини. А це вже коштувало князю життя.

Із цього можна зробити висновок, що Блуд користувався неймовірною, можна навіть сказати — нераціональною довірою у князя Ярополка. Отже, невже Блуд зрадив свого князя у надії, що він займе схоже місце у Володимира? Але хто при здоровому глузді буде довіряти людині, яка так підступно зрадила свого князя?

Можливо, Блуд зрадив князя тому, що не вірив у перемогу Ярополка в протистоянні із Володимиром. Але якби Блуд не вів підривну роботу, то у Ярополка було б більше можливостей вийти переможцем із цього протистояння, ніж у Володимира. Тільки дії Блуда дали можливість Володимиру вийти переможцем із цієї війни.

Чому ж Блуд зрадив? Ми гадаємо, що його просто купили. Тобто, Володимир підкупив своїх опонентів, і ті продали йому свого князя, але зрозуміло, що кошти на це мали бути дуже великі. Із цього зрозуміло одне: у Володимира були неймовірні грошові ресурси, і ці ресурси не могли бути його власними. Взагалі такі гроші не могла виділити ні одна земля. Адже найбагатшим був Київ, де й сидів Ярополк. У кого ж Володимир взяв ці гроші в борг?

Відповідь на це питання ми можемо знайти у вищевказаному. Саме язичницькі жерці-волхви проспонсорували князя Володимира. Аргументація спирається на те, що Ярополк, ймовірно, був християнином, адже його виховувала

⁹⁶⁷ Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. С. 22; Карамзин Н. М. История Государства Російського. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. С. 187–188.

християнка-бабуся, княгиня Ольга. Зрозуміло, що, починаючи з князювання Ольги, християнство набуває все важливішого впливу в Київській Русі. Поразка і смерть язичника Святослава продовжували ослаблювати позиції язичників. Тому вони і позичили гроші Володимирі для боротьби з християнством. Як тільки Володимир взяв владу на Русі, почав проводити релігійну язичницьку реформу. Дана реформа призвела до боротьби серед самих язичників, оскільки перевага надавалась тільки частині язичницьких богів. А пізніше князь провів християнізацію країни. І почав переслідувати язичників волхвів⁹⁶⁸. Можливо, причиною християнізації Русі і було небажання князя повертати борги язичникам. З цього виходить, що князі брали гроші в борг і в релігійних організаціях.

Враховуючи зазначене, можна зробити такі **висновки**.

Історично сталось так, що гроші в Київській Русі позичали як прості руси, так і князі. Для того, щоб боротися за владу, потрібні були гроші, і князі позичали ці гроші у тих, хто готовий був їх дати. Але навіть тоді, коли князь приходив до влади та брав управління в свої руки, це не було запорукою його фінансової стабільності. Постійні напади кочівників та розорення ними значних територій, війна з іноземними державами, міжусобні чвари і навіть звичайна саранча спустошували княжі ресурси з неймовірною силою. Для того, щоб стабілізувати свою фінансову ситуацію, князі були змушені позичати кошти у тих, хто міг їх надати: релігійних організацій, земельних вічевих зібрань, іноземних меншин. Гроші брали як князі, так і прості руси, беручи на себе зобов'язання їхнього повернення у відсотках. Лихварські відносини настільки були поширені в Київській Русі, що регулювалися Руською правдою.

Не завжди боржники могли сплатити своїм кредиторам кошти, тому іноді вони йшли на хитрість. Вона могла

призвести навіть до змін релігії, щоб поставити поза законом релігійну організацію, якій потрібно віддати кошти. Цілі повстання проводились з однією метою: вигнати кредиторів із країни, щоб нічого їм не платити. До речі, схожа практика була і у Франції, коли король Філіп VI з династії Валуа вигнав ломбардців із країни та відмовився їм повертати борги. Король Англії Едуард III теж не сплатив своїм кредиторам борги, які він зазнав у зв'язку з війною із Францією.

У Київській Русі в 1113 році в Києві відбулось антилихварське повстання.

Невдоволення народу лихварями призводило до змін регуляції лихварських відносин у Руській правді. Ці зміни більш прискіпливо контролювали з боку держави зазначені відносини, не даючи лихварям зловживати своїм становищем та отримувати надприбутки. Були встановлені грошові ліміти — скільки можна було здерти з боржника. Вводились надзвичайні форс-мажорні обставини, які могли давати можливість боржникові віддавати борг поступово. Дані зміни були внесені до Руської правди. Володимир Мономах пішов на зазначені кроки, щоб вгамувати повстання, яке виникло в результаті політики Святополка Ізяславовича. Можна припустити, що справжньою причиною вигнання лихварів-іудеїв були не тільки бажання киян, але й зацікавленість князівської влади. Те, що Святополк надавав багато переваг лихварям перед киянами, могло відбутись по причині взяття ним великих позик і бажання розтягнути час їх повернень і погашення частини боргу через надання їм преференцій. Слід зазначити, що Володимир Мономах спочатку відмовився від пропозиції Київського віча стати Великим князем. Незрозуміло, чому Давид Святославович не опротестував. І джерела не згадують, що він боровся за Київський стіл. Причиною, на нашу думку, даної позиції Давида та Володимира могло слугувати небажання разом з Київським столом брати борги, які взяв у лихварів князь Святополк II. Ми, в нашому дослідженні

⁹⁶⁸ Настюк А. А. Причини хрещення Київської Русі. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління. 2013. № 11. С. 34–37.

прийшли до того, що правління Святополка супроводжувалось важкими для держави часами. Постійні війни, внутрішні протиріччя та інші нещастя мали б обезкровити княжу казну, і, щоб її поповнити, ймовірно, князь і взяв гроші під відсотки в лихварів, але через важкі умови їх повернення він був змушений давати лихварям привілейовані умови, щоб розтягнути умови повернення боргів, а частину перекрити преференціями.

Володимир погодився з вимогою віча, щоб не нести зобов'язання перед лихварями, які взяв на себе його попередник. Володимир Мономах вигнав всіх лихварів з Русі. Це, в свою чергу, вказує на те, що він таким чином знайшов вихід для того, щоб не нести ніякої відповідальності перед лихварськими зобов'язаннями. Слід наголосити, що лихварям фактично створювались умови неможливості перебування у Києві, бо їхнє життя перестало захищатись княжим законодавством. Причиною цієї позиції князя слугує те, що Святополк надав лихварям привілеї, для реалізації яких була обов'язкова їх присутність на території Русі. Вигнання дало можливість Володимирові створити умови, щоб лихварі не змогли користуватися привілеями, адже для цього вони мали б перебувати на території Київської Русі. Але, разом з тим, князівська влада фактично продовжувала виконувати взяті на себе зобов'язання, просто лихварі не могли цим скористатись. Ті обставини, що Давид Святославович не зайняв княжий стіл у Києві по праву лественічної системи, могли пояснюватись відсутністю у нього коштів, щоб розплатитись з лихварями за борги Святополка Ізяславовича. Володимир Мономах, в свою чергу, ймовірно, такі гроші мав і сплатив лихварям перед тим, як вигнати їх з країни, адже зобов'язання лихварям мали надавати через княже слово. Тому Володимир мусив його виконати та сплатити. А помстився він через їх масове вигнання.

У роботі ми вираховували процентні ставки, які платив князь Ярослав, коли брав у борг у новгородців.

У своєму дослідженні ми вказали, що проблему з несплатою боргів міг мати не тільки простий люд, але й навіть Великий князь. І що влада теж могла прикриватися релігійними реформами, підтримкою простого торговельного люду від чужинців-лихварів, маючи на меті не стільки допомогти людям, як самим не платити борги. Як показує випадок із новгородським вічем князі платили по боргах тільки тим, від кого потребували підтримки.

Отже, на Русі активно розвивалися лихварські відносини. Навіть князі позичали під відсотки гроші. Активність розвитку лихварських відносин підтверджує той факт, що вони регулювались Руською правдою. Але в 1113 році через жорсткі умов багато позичальників розорились, що призвело до повстання. Не можна сказати, що головною проблемою лихварства були євреї. Адже навіть коли їх вигнали із Русі, лихварські відносини не припинились. Тільки відбулось пом'якшення щодо повернення боргів. Це, в свою чергу, вказує на те, що економіка Русі настільки була розвинута, що повне припинення лихварських операцій було уже неможливе без тяжких наслідків для економіки держави. Після повстання і свого вокняжіння у Києві Володимир Мономах не заборонив лихварство, а ввів на правовій основі через Руську правду більш м'які умови нарахування процентних ставок та повернення боргів. Те, що із-за нерегулювання процентних ставок Святополк II міг отримати неймовірно для держави борги, і пояснює причину того, що Володимир Мономах введенням змін до законодавства постановив, скільки може максимально лихвар отримати прибутків, і якщо дана сума перевищувалася, то борг виявлявся недійсним. Повстання більш нагадує спробу розорення конкурентів та бажання не виконувати взяті на себе зобов'язання, ніж етнічний конфлікт. Але, разом із тим, Володимир усунув прогалини в законодавстві, які давали лихварям ставити в незручне становище навіть князів. Слід також зауважити, що це була перша спроба через позики здійснювати тиск на політику держави через борги.

ВИСНОВКИ

Отже, опубліковані праці за темою монографії можна поділити на чотири групи за ознакою їх приналежності до певного напрямку в історіографії:

- до першої групи відносяться праці дореволюційних вчених. Вони склали основу вивчення напрямків діяльності князівської влади, розробили концепції, на підґрунті яких сформувався ряд наукових шкіл. Проте вони не змогли повністю систематизувати функції князівської влади, більш глибоко торкнулись їх змісту;
- другу групу склали праці радянських вчених, які сформували нові погляди та вдосконалили напрацювання дореволюційних вчених у дослідженні князівської влади в Київській Русі. Вони більшу увагу звертали на доказову базу, глибше дослідили роль князівської влади в збиранні полюддя, розвитку міст, проведенні релігійних та адміністративних реформ, її взаємодію з вічем. Недоліком їх досліджень було те, що вони проводились тільки з позицій ідей класової боротьби;
- до третьої групи досліджень відносяться праці сучасних українських вчених, а також праці вітчизняних вчених, які працювали за кордоном. Вчені удосконалили розробки радянських науковців, а також розпочали доопрацьовувати спадщину дореволюційних вчених щодо вивчення державного устрою Київської Русі, місця у ній князівської влади та її взаємозв'язку з вічем. Цінність праць вітчизняних вчених, які працювали в еміграції, полягає в тому, що вони вивчали князівську владу у контексті еволюції української державності;
- четверту групу склали праці російських дослідників. Ними було досліджено економічний, культурний

та державно-управлінський взаємозв'язок північних князівств, який призвів до формування у них двірсько-вотчинної системи управління. Російські вчені також досліджували вікові новгородські традиції.

У цілому, можна констатувати, що в історично-правовій науці відсутні в достатній мірі, комплексні дослідження, спрямовані на з'ясування основних напрямів і характеру впливу князівської влади на процес державотворення Київської Русі в IX — на початку XII ст.

Джерельну базу ми поділили на шість умовних груп залежно від місця їх створення та характеру матеріалу:

- до першої віднесено руські літописи, в яких розкриваються хронологічні події досліджуваного періоду, міститься інформація про становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі;
- другу групу склав нормативний матеріал: русько-візантійські договори X ст., Коротка та Просторова редакції Руської Правди, церковні Статути Володимира та Ярослава. В договорах містяться питання економічного, політичного, правового співробітництва двох держав. Руська Правда розкриває правові відносини князівської влади з народом. Статути Володимира та Ярослава містять норми, що деталізують умови співпраці церкви та князівської влади;
- третю групу склали арабські літописи, тексти повідомлень арабських мандрівників. У них містяться факти, які стосуються язичницького періоду Київської Русі. Йдеться про події, що не повідомляються у давньоруських літописах або ж прямо їм суперечать;
- до четвертої групи відносяться західноєвропейські джерела, які містять інформацію про торгові та дипломатичні стосунки Русі із країнами Західної Європи;
- п'яту групу склали візантійські джерела, в яких дається оцінка механізму проведення полюддя;

- до шостої групи віднесено скандинавські джерела, в яких є згадки про Київську Русь та руських князів.

У окремих моментах **ми не можемо повністю поклатись на літописну та поетичну джерельну базу** через, іноді, її сумнівну достовірність та проблемність першоджерел і часу їх написання. Арабські джерела часто повторювалися, скандинавські — перебільшували роль тих чи інших подій, руські літописи писались під сильним впливом церкви, візантійські та західноєвропейські джерела недостатньо надавали інформації про досліджуваний нами період. Але у комплексі ці джерела дають змогу розглянути основні напрями діяльності князівської влади більш об'єктивно.

› При досягненні мети та виконанні завдань монографічного дослідження було використано такі методи:

- діалектичний;
- герменевтичний;
- метод аналізу;
- конкретно-історичний;
- порівняльно-історичний;
- системно-функціональний;
- формально-юридичний.

› Проаналізувавши велику кількість різноманітних джерел, ми дійшли висновку, що **у 859 р. вже відбулося об'єднання північних (Славія) та південних (Русь) земель у єдину державу**. Воно стало можливим завдяки посиленню князівської влади у Південному суперсоюзі і ослабленню Північного союзу. Князівська влада виконувала роль єдиного координаційного центру управління, що і дало можливість досягнути мети.

У Результатами діяльності княжої політики стало те, що в середині IX ст. під час протистояння слов'янських південних племен та північних племінних слов'янських та фіно-угорських союзів *виникає об'єднана держава з центром у Києві*. Повідомлення літописців про вторгнення варягів

та захоплення цілого ряду племенних союзів викликають у нас сумніви, оскільки об'єм територій які нібито, захопили варяги, є занадто великий. Захоплення чотирьох племінних союзів — меря, чудь, кривичі, ільменських словен — потребує організованої державної сили, яка змогла б провести дану експансію. Ми *припускаємо, що на півночі такої військової та економічної сили не було*. Крім того, для морських загарбників були б цікаві в першу чергу ільменські словени та чудь, які мали вихід до моря. Землі меря і кривичів мали б знаходитись у безпеці через їх віддаленість від моря.

У Оскільки *найбільше всього постраждали кривичі, ми прийшли до висновку, що саме вони прийняли на себе головний удар* і що саме з півдня відбулась експансія. Саме із землі кривичів відкривався шлях до племен меря та ільменських словен. Отже, державність у русів формується у результаті внутрішніх міжплемінних війн, а якщо говорити про **значимість ролі іноземців у цьому процесі, то найбільш вагомий внесок зробили фіно-угорські племена**: чудь, весь, меря, мурома, які брали активну участь у цьому конфлікті. Адже саме перераховані племена входили до Північного суперсоюзу з центром у Новгороді і боролися за сфери впливу в даному регіоні з Південним суперсоюзом зі столицею у Києві. Також вищезазначені племена брали участь у запрошенні на князювання Рюрика та у поході Олега на Київ проти князя Аскольда. Варяги в даному протистоянні якщо і були, то тільки як найманці.

У Цілями експансії на Північ було:

- об'єднання північних і південних земель Русі під владою єдиного княжого роду;
- посилення позицій князя за рахунок збільшення даників;
- збільшення прибутків у зовнішній торгівлі;
- встановлення єдиної домінуючої лінії великих князів на даній території.

У Завдяки об'єднанню виникла істотна потреба у збільшенні ринку збуту товару, як результат, руси зацікавились перспективою посилення своїх позицій на візантійському ринку, що мало забезпечити економічне процвітання держави та посилити авторитет князівської влади.

Київ був націлений на вихід до Балтійського моря для створення нових торговельних шляхів та збільшення даників, які могли б своєю сировиною збільшити торгові обороти Русі. Ймовірно, торговий шлях із варягів у греки мав для князівської влади стратегічне значення, і його захоплення та взяття під контроль і змусив Київ не обмежитись землями кривичів, а рватися далі, забезпечуючи вихід до моря та створити з Києва головний транзитний центр, який з'єднував би Балтійське та Чорне моря. Це, в свою чергу, говорить про важливу роль річок у процесі зародження Київської Русі. Адже саме необхідність контролю за річками і сприяло об'єднанню півночі і півдня. Річки давали змогу дешево пересувати великі об'єми сировини, а за необхідності, — і війська. Недаремно міста та фортеці намагалися будувати недалеко від річок, що й забезпечувало контроль річкового транспортування.

У Саме в середині IX ст. виникла і вела війни об'єднана держава з центром у Києві. А це є свідченням того, що процес державотворення на Русі мав автохтонний характер, хоча не слід заперечувати і вплив сусідів на цей процес, зокрема з боку Хозарії та Арабського халіфату. Проте такий вплив не слід переоцінювати.

» Із здійсненого аналізу інформації про запрошення ільменськими словенами Рюрика та його братів на князювання, що міститься у Лаврентіївському та інших літописах, ми прийшли до думки, що ільменські словени, кривичі, чудь, відбившись від нібито варягів, не змогли між собою порозумітися і для цього запросили третю силу, яка б змогла навести в них порядок. Нею стали варяги.

У Ми зауважуємо, що в Псковському літописі, крім перерахованих вище племен, також вказані поляни. В Іпатіївському літописі містяться дані, які ставлять під сумнів те, що Рюрик був вихідцем із норманів. Коли літописець вказував на відмінність русів від інших народів, він зазначив, що ті варяги звуться русами так само, як інші англяне та ін. Літописець зазначив, що руси не мають нічого спільного із свенами, а свенами в той час називали норманів. У Софіївському літописі свени не згадуються, проте йшлося про норманів. Отже, аналіз здобувачем тексту літописів дав підстави стверджувати, **що руси не мали жодного відношення до скандинавських народів.**

У Вивчення даних польського історика Длугоша уможливило зробити висновок, що *Аскольд і Дір були не скандинави, а руси*, і вони були нащадками роду Кийовичів. Це частково підтверджується тим, що Аскольд і Дір князували в Києві. Факт направлення посольства від хакана русів до Візантії дає можливість стверджувати, що в Києві до приходу Рюрика існувала князівська влада. Причиною запрошення Рюрика було невдоволення підкорених Аскольдом ільменських словен. Використовуючи дані літописів, ми знайшли відомості, які наводять на думку про *родинний зв'язок між Аскольдом і Діром*, що вказує на спільне їх походження.

У На основі цих даних ми припускаємо, що *династія Рюриковичів бере свій початок від Кийовичів, а князівська влада княжого роду Рюриків була автохтонного походження і виникла в результаті боротьби за владу.*

На це вказує:

- по-перше, те, що під час захоплення князем Олегом Смоленська і Києва їх мешканці не чинили спротиву його війську і визнали право Ігоря на княжий стіл. Цей факт свідчить про те, що Ігор мав відношення до династії Кийовичів і тому мав підстави за «правом сильного» забрати княжий стіл у свого родича Аскольда за підтримки самих же киян.

- по-друге, авторська інтерпретація інших повідомлень із джерельної бази дослідження також уможливило припустити наявність родинних зв'язків між Рюриком і Аскольдом. Так, в Іакімовському літописі вказується, що кияни просили Рюрика, щоб той прислав когось із родичів до них на князювання у Київ.

У **Запрошення Рюрика ільменськими словенами на князювання викликане бажанням позбутися влади київських князів і посилити свої позиції на півночі.** Для досягнення цієї мети вони і розпочали повстання проти Аскольда та Діра, яке брати не змогли придушити, а поразка від Візантії та напад степовиків-печенігів послабили їх позиції у Києві. Тому, коли їх брат Рюрик завдяки повстанню закріпився на півночі, то вони вирішили змиритися з цим фактом: *за Рюриком залишилась Північна, а за Аскольдом — Південна Русь.*

Можливо, вони досягли згоди про поділ Русі навпіл, як це траплялося і пізніше, наприклад, коли Ярослав Мудрий та Мстислав Хоробрий поділили Київську Русь між собою.

› Князівська влада в період дохристиянської Русі здійснювала такі функції:

- регулюючу — для вирішення міжплемінних спорів;
- координаційно-організаторську — з метою координації діяльності підлеглих князів;
- економічну — задля збагачення князівської скарбниці через встановлення данини, контрибуції, організацію торгівлі;
- дипломатичну — для укладання угод з іншими державами, що, в свою чергу, посилювало вплив князівської влади за рахунок отримання статусу суб'єкта міжнародної політики;
- адміністративну — з метою здійснення у регіонах силами князя управлінських функцій;
- контролюючу — для забезпечення контролю за підлеглими територіями.

› Однією із провідних функцій князя були запобігання конфліктів між племенами, які входили в Русь (цим мотивували ільменські словени запрошення Рюрика на князювання). У наших дослідженнях ми прийшли до думки, що головною причиною призову Рюрика на князювання було встановлення порядку в міжплемінних відносинах для мирного їх співіснування. Наведення ладу, в свою чергу, впливало на ефективне виконання і інших функцій.

Регулююча функція давала можливість здійснювати ефективно інші функції, наприклад:

- координаційно-організаторську;
- економічну, дипломатичну;
- адміністративну;
- військову.

У Саме ці функції племена не могли здійснювати без інституту князівської влади. **Народ Русі бачив у князі суддю-арбітра**, який повинен був судити суперечки справедливо і бути незалежним від впливу племінної родової еліти. Саме з цієї ціллю, закликали князя зі сторони, а не вибрали зі своїх племен.

› З-поміж функцій виділялась військова, яка відіграла найважливішу роль в державному будівництві Київської Русі: завдяки її реалізації було об'єднано Слав'яну та Русь, забезпечено економічну стабільність через систему полюддя, укладено вигідні торговельні договори та союзи. Виконання військової функції підтверджується успішністю ряду військових походів під проводом князя Олега (на південь з метою захоплення Києва, на Візантію). Саме підготовка і проведення самих походів ілюструють формування військових функцій князівської влади у кінці IX — на початку X ст. (участь значної кількості племен, можливо, проведення військової реформи щодо керівництва окремими підрозділами).

Похід на Константинополь зміцнив князівську владу не тільки в політичному, а й у економічному відношенні.

Переможний похід на Константинополь не тільки підніс князівський авторитет Олега, а й сприяв об'єднанню представників різних племен, що були у його війську, навколо князівської влади, яка давала змогу їм збагачуватись.

У Отже, під час боротьби Олега за Київ, за об'єднання розрізнених племен у єдину державу Київська Русь та *під час походу на Константинополь почала формуватись військова функція князівської влади*. Здійснення князем військової функції дало можливість створити потужну у військовому відношенні та достатньо в економічному плані стабільну державу Київська Русь.

Важливу роль у діяльності князівської влади відігравали дипломатичні функції. Гарантом спіху дипломатії русів виступала військова міць Київської Русі. Дипломатична функція також тісно була пов'язана із економічними, бо саме за рахунок результатів дипломатичної діяльності відбувався розвиток економічних відносин у Київській Русі. Договір 907 року гарантував економічну стабільність через вигідні торговельні умови. А договір 911 року гарантував у правовому полі безпеку для руських купців та їх товару. Особливо ми виділяємо однакове покарання для руса та візантієця стосовно вбивства. Питання екстрадиції злочинців та морського права, яке торкалося питання надання допомоги на морі та на суші торговцям, вказують на розвинутість русів та на глибину продуманості їх зовнішньої політики щодо захисту своїх інтересів.

Умови договору 944 року, якщо порівняти з договорами 907, 911 років, вказують на цілий ряд поступок, що були здійснені з боку Київської Русі щодо Візантійської імперії. Правовий статус русів залишився доволі значним, але було внесено цілий ряд умов, які зменшили можливість Русі майже безконтрольно займатись торговельною діяльністю, що, в свою чергу, мало негативно вплинути на їх прибутки. Основною причиною таких змін ми вбачаємо в послабленні міжнародних позицій Київської Русі. Внутрішні негаразди всередині

країни, поразка війська Ігоря на початку війни дали можливість візантієм переглянути домовленості 907 і 944 років та укласти більш вигідну для себе угоду. Ці події є свідченням ослаблення Русі та необхідності проведення реформ для збереження держави. Пізніше проведені адміністративна реформа князя Святослава та релігійна реформа Володимира є яскравим свідченням того, що стара система управління ставала неефективною і потребувала кардинальних змін, без яких держава перестала б існувати. Договір 944 року вказує нам на те, що ослаблення країни розпочалось не з прийняттям християнства, а ще до цих подій. Даний договір звужував права руських купців та призводив до посилення контролю з боку візантійської влади відносно них.

Саме ослаблення Київської Русі змушує Святослава Ігоровича розпочати адміністративну реформу, суть якої зводилась до колегіального управління Руссю під головуючим керівництвом київського князя. Опіраючись на своїх дітей, які були відправлені в ключові регіони Київської Русі, Святослав планував посилити контроль над ними. З метою протистояння київській християнській партії, яку очолювала княгиня Ольга, за рахунок військової функції **Святослав хотів взяти під контроль торговельні шляхи**, але отримав поразку в Болгарії від візантієців, що і стало причиною його смерті.

У період правління Святослава одним із основних напрямів діяльності князівської влади стає адміністрування: князь розміщує своїх синів у різних племінних союзах. Відтак, координаційно-організаторська функція ускладнюється тим, що потрібно було координувати діяльність не тільки посадників, але й своїх власних дітей-князів.

Функції князівської влади у період перебування при владі Святослава Ігоровича полягали у веденні війни та контролі торговельних шляхів. Святослав ставив за ціль домінування у Східній Європі за рахунок знищення Хозарського каганату та витіснення візантієців із Європи. Це дало б можливість

русам створити величну та могутню державу. *Святослав мало цікавився внутрішньою політикою країни, а тому відчував відчужене ставлення до себе з боку мешканців Києва, які прагнули мати спокій та бути захищеними від нападу кочівників.* Більшість кроків князя не набули підтримки в Києві, що, в кінцевому результаті, і призвело до поразки князя. Будучи видатним військовим начальником, князь Святослав не зміг належним чином захищати мешканців своєї країни і навіть сам став жертвою підступного нападу з боку печенігів. Але ми маємо визнати те, що ні один до нього і по його смерті із руських князів не мав таких амбітних стратегічних планів.

У Правління руських князів в епоху язичницької Русі характеризується вирішенням завдань князівської влади через, у першу чергу, використання сили. Ускладнюється військова функція за рахунок зміцнення економіки Київської Русі; все більше зростає роль торгівлі. Ми прийшли до думки, що всі функції так чи інакше були пов'язані з економічною та, передусім, зводились до збільшенням обсягів данини та торгівлі.

Аналіз джерел накопичення княжої казни у дохристиянський час дозволяє виділити такі *способи нагромадження прибутків князів*:

- відкуп;
- трофеї;
- данина.

У З вищевикладеного матеріалу ми дійшли думки, що літописець, описуючи дохристиянську Русь, ймовірно, *не розмежовував такі категорії як данина, відкуп і трофеї.* Літописний термін «**данина**» має набагато ширше поняття, ніж систематичні виплати матеріальних благ за домовленостями. Стягнення, відкуп, як і збирання трофеїв, проводилися за чітким розподілом ресурсів між сторонами та мали визначену процедуру. Стягнення мало на меті не тільки накопичення княжої казни, а й грошовий розрахунок з військами, які брали участь у поході. Цікаво те, що при дослідженні відкupu ми дізналися про

такий аспект, як гарантованість, у разі успіху походу, одноразової допомоги сім'ї загиблого воїна у сумі відкupu, який припадає на одного вояка. Характерною ознакою джерел накопичення казни є те, що всі вони, знову ж, пов'язані з військовою справою і головну роль у цих процесах відіграє військо. Отже, *фінансова діяльність князівської влади тісно пов'язана з військовою функцією, принаймні у дохристиянський період.*

У Полюддя здійснювалось не пересуванням усього війська одразу по підкорених племенах, а лише чотирма військами, які рушали з Києва, використовуючи човни, і прямували до міста, де й базувались всю зиму. Звідти вони рушали до Києва, де віддавали князю його частину данини, а потім відправлялись до Візантії з торговими цілями. Там торгували, наймовірніше, усе літо і поверталися до Києва. Саме тому Костянтин Багрянородний назвав цей процес кружінням. У Києві руси платили десяту частину прибутків князеві, отриманих під час торгівлі.

У Організація війська було тісно пов'язана з полюддям. Система була побудована так, що війська утримувались за рахунок підлеглих племен, на території яких вони і базувались. Ця система давала змогу князям утримувати велике військо, збагачуватись самим, ослаблювати підкорені племена та, у кінцевому результаті,— посилювати роль князівської влади в Русі.

Отже, *полюддя можна інтерпретувати не тільки як процес збирання данини, але й як і маршрут кочування русів.* Адже, крім зими, основна маса русів не мешкала на своїх територіях, тому розглядати полюддя тільки як збирання данини не є об'єктивним, бо цей процес мав комплекс завдань, пов'язаних з управлінням державою.

Процес збирання полюддя базувався на домовленості князівської влади з представниками племен через домовленості, при яких встановлювалась сума стягування данини та сам суб'єкт оподаткування. Ним виступала людина. Ймовірно, пізніше стали оподатковувати господарські одиниці (диму,

плуга). Хоча, можливо, через помилки літописця могло бути навпаки. *Слід зауважити, що якщо руси брали за основу хозарську систему сплати данини, то в них податкування здійснювалось з диму. У русів податкування здійснювалось із доходів особи.*

У Першою системною помилкою став перехід до сплати фіксованої суми з міста. Спочатку Олег з Новгорода став брати 300 гривень. З часом сума почала зростати та стала при князюванні Володимира Великого 3000 гривень. Ми припускаємо, що в першому випадку 300 гривень місто платило за себе, а в період Володимира (3000 гривень) — платило за всю землю. Не виключено, що доходи міста теж за цей час піднялись і земля могла дозволити собі платити більшу суму. В цілому ми прослідковуємо тенденцію ослаблення єдиної державної системи сплати данини Київському князеві. Перший дзвінок стався при руйнуванні системи полюддя у зв'язку з децентралізаційними процесами та перехід від індивідуального оподаткування людини, господарства до єдиного фіксованого податку від землі, яку представляло місто. Звісно, князівська адміністрація стягувала й інші доходи з землі, наприклад, за судову діяльність та інше. Але *літописи чітко прослідковують тенденцію відмови від індивідуального фіксованого оподаткування землі, що збирало в свій час полюддя, до фіксованого загального податку, який накладался не на особу або господарську одиницю, а відразу за всю землю.* Ця тенденція не давала можливості створити ефективну загальнодержавну систему сплати данини, яка б могла замінити примітивне полюддя, а почала створювати регіональні центри податкової системи, які замикалися не на столиці, а на регіональному центрі. Саме ці тенденції в майбутньому сприяли фінансовій незалежності та переходу Русі від імперії з єдиною системою збору данини (полюддя) до конфедерації із автономною системою збору податків, на яку центр мав вплив тільки через волю регіонального князя. Те, що податки піднялися у десять

разів може слугувати доказом тенденції поступового збагачення регіонів, що в майбутньому і дало їм можливість протистояти Києву. **Секрет децентралізації Київської землі криється саме в еволюції податкової політики.**

» Провівши дослідження, ми прийшли до думки, що виявлені аргументи по підтвердженню існування у Київській Русі імперії є доволі значними і їх не можна ігнорувати. *Руси розширювали свої території за рахунок завоювань.* Будь-які прояви племінних союзів відділитись від Київської Русі суворо карались. Захоплені племінні союзи використовувалися для збагачення самих русів за рахунок отриманої з них данини та продажу її на закордонних ринках. Право русів діяло, в першу чергу, в їхніх інтересах. У язичницький період Русі відбувалась дискримінація русами слов'ян, яка виражалася в їхній експлуатації у своїх цілях. *У русів була централізована влада, на чолі якої стояв Хакан русів.* Також, ймовірно, існував інститут намісництва. Це виражалось через посилення у підкорені племена князів, які були підвладні Рюрикам.

У Русі вели кочовий спосіб життя і були торгівцями-розбійниками. Маршрути кочування були тісно пов'язані із збиранням данини та торговельними операціями з її реалізації. Фактично процес кочування мав назву полюддя, про яке і згадував Костянтин Багрянородний. Цей комплекс заходів опирався на систему міст, які виступали як центри збору данини та були місцями дислокації військ по утриманню окупованих територій. Кочівля русів також тісно була пов'язана із харчовим утриманням. Якби руси не кочували, то їх спосіб життя, а саме відмова від сільського господарства, призвела б до голодної смерті. *Саме спосіб ведення життя та, можливо, релігійні традиції змусили їх створити імперію,* бо самотійно, без підкорених племен і викачки з них ресурсів, вони не могли б існувати без суттєвих змін у своєму суспільстві.

У Русі створили єдину систему збору данини, яка була централізована та повністю контролювалась Київськими князями.

У Отже, доказова база дає нам можливість припустити про існування у русів імперського державного устрою. При тому, найактивніша їх частина вела кочовий спосіб життя. Але для повного розкриття даного питання потрібні подальші дослідження. Кочовий характер руської держави теж потребує більшої доказової бази, яку можна виявити при подальшому дослідженні.

» На початку правління Володимира функції князівської влади залишилися незмінними, крім релігійних аспектів. Важливу роль відігравало залучення нових данників, для чого були здійснені походи проти Польщі, Литви, в'ятичів, радимичів, болгар та хорватів. З часом, основні напрями діяльності князівської влади ускладнюються: однією з функцій стає ідеологічна. У кінці X ст. була спроба ввести єдиний язичницький пантеон богів з лідерством у ньому Перуна, прийняти християнство.

У Після релігійної реформи 988 р., із веденням християнства, розпочинається інтенсивне будівництво укріплень, які б мали скласти розгалужену систему міст-фортець, оточених валами. Ця функція ускладнюється за рахунок залучення до будівництва мешканців півночі. *Саме в період правління Володимира удосконалюється охоронна функція як результат появи нового методу за дотриманням внутрішньої безпеки країни — примусової депортації у прикордонні регіони.* Мешканців півночі починають переселяти на південні кордони Київської Русі для будівництва та заселення укріплених поселень.

У Князівська влада за доби правління Володимира також виконувала функцію **організації будівництва шляхів**, мостів та підтримування їх у належному стані. Доведено, що з'являються **соціальна** (підтримка бідних та калік), **освітня** функції (дітей віддавали до церкви для отримання освіти). Найважливішою функцією влади залишилась **економічна** — здійснення контролю за вчасним збиранням податків.

Зібрана данина набуває вже грошового характеру, а княжа скарбниця виділяє десять відсотків від прибутку церкви. Ускладнились **координаційно-організаторська** (контроль за більшою кількістю князів-синів) та **дипломатична функції** (предметом стали питання династичних шлюбів), князівською владою здійснювалась **законодавча функція** (було видано церковний статут Володимира).

Суттєвих змін щодо управління державою при Володимирі Великому не відбулось. *На момент князювання Володимира на Русі уже діяла традиція відправлення дітей князя у віддалені від Києва міста для отримання ними досвіду.* Щодо місцевих племінних князів, які очолювали племінні союзи, то на той момент їх уже не було: їх замінили княжі посадники, які направлялись із Києва.

Завдяки укладанню династичних шлюбів значно ускладнилась дипломатична функція. Набуває розвитку будівнича функція князівської влади за рахунок зведення церков, улаштування доріг та мостів; запрошуються візантійські архітектори та художники для будівництва та облаштування храмів.

» У період правління Ярослава ускладнюється **адміністративно-управлінська функція**: він намагається контролювати управління церквою. І з цією метою він змінив систему обрання митрополита. *Якщо раніше митрополита призначав патріарх, то Ярослав запровадив систему обрання руськими єпископами.* В цей період продовжує залишатись важливою **законотворча функція**: було видано Коротку редакцію Руської Правди, церковний Статут Ярослава.

У Саме в період князювання Ярослава Володимировича **завершується адміністративна реформа**, яку започаткував Святослав Ігорович: вона змінює систему управління держави з одноособової на колегіальну. Застосована Ярославом Мудрим нова система спадкування влади мала б запобігати існуванню братовбивчих випадків, як-то смерть братів Рюрика,

Володимира, Ярослава. Хоча для об'єктивності слід зазначити, що дана реформа не запобігла конфлікту і навіть у період правління дітей Ярослава відбувся конфлікт між князями та їх племінниками, який призвів до смерті Великого князя.

У другій половині XI ст. колективне управління набирає вигляду як **тріумвірату**, так і **дуумвірату**. Цей період характерний удосконаленням законотворчої (були видані *Правда Ярославичів*, «Суд Ярослава Володимировича») та ускладненням координаційно-організаторської функцій. Із збільшенням незалежності князівств протистояння владі Великого князя здійснювали Полоцьк, Тмутаракань, Володимир, Чернігів, Переяслав. Перераховані регіони протистояли Великому князю з метою закріпити цей титул за своїм князем. Тобто, в цих випадках **фігурувала боротьба за владу, яка призводила до формування у регіонах місцевих княжих династій**.

Період правління Святополка та Володимира Мономаха можна охарактеризувати як постійну війну із Степом. За часів правління Володимира Мономаха відбувається удосконалення законодавства: було видано «Статут Володимира Всеволодовича».

Кількісні та якісні зміни функцій призвели до зміцнення влади місцевих князів, що, в свою чергу, *вплинуло на зростання могутності регіональних князівств, які з часом могли конкурувати із Києвом*. У цей період змінюється суть економічної функції, оскільки збір данини перетворюється у сплату податків. Результатом цього стало ослаблення родоплемінного устрою та посилення ролі міста.

Християнство при підтримці князівської влади почало проникати ще за часів київського князя Аскольда, який прийняв християнство та почав хрестити своїх мужів. Одна з головних причин повалення влади Аскольда регентом Олегом і була пов'язана з невдоволенням релігійною політикою князя. Хоча християнство продовжувало існувати в Київській Русі і при княгині Ользі, яка теж хрестилась та мала намір

хрестити сина, почало укріплятись. Наступна антихристиянська хвиля сталася при падінні Ярополка Святославовича.

Отже, *перші спроби християнізації Київської Русі зазнали невдач через контрборотьбу язичницьких культів*, які не давали князям здійснювати релігійні реформи. Тільки посилення князівської влади в Київській Русі призвело до зміни релігії у державі. Оскільки *жерці мали великі повноваження щодо князівської влади*, то з посиленням князя конфлікт інтересів був неминучим. Це вдалось досягти за рахунок ефективної стратегії князя Володимира, суть якої зводилась до створення умов, що призвели до конфліктів язичницьких культів між собою: було проведено релігійні язичницькі реформи, але так, що між кльтами виникло протистояння.

Причиною боротьби з язичництвом Володимира слугувало *небажання князя ділитися із жерцями владою*. Язичницькі вірування через свої традиції надавали жерцям велику владу. В Києві язичники проводили жертвоприношення людей, на яких вказувало жеребкування.

Володимиру вдалось провести християнізацію за рахунок захоплення влади та знищення усіх конкурентів; організації протистояння серед різних язичницьких культів; підвищення свого авторитету серед військових. Християнство запроваджувалось за повної підтримки князівської влади, яка виражалась у виданні церковних статутів, встановлення десятини, будівництві церков. Окрім цього, князі здійснювали одноразові подарунки.

Володимир хотів використати християнство і династичний шлюб, щоб посилити свій вплив у Візантійській імперії та максимально централізувати владу, використовуючи і церкву. А для того, щоб її контролювати, розраховував на повне утримання церкви за свій власний рахунок, таким чином роблячи залежною від себе. Церква, в свою чергу, ставила за мету збереження впливу Візантії та ослаблення Київської Русі, щоб та не загрожувала імперії.

Слід зазначити, що саме *церква сприяла множенню княжого роду* через засудження вбивств князів-конкурентів. Це посилило децентралізаційні процеси в Русі.

У В цілому, князівська влада намагалась використати церкву для забезпечення ідеологічної основи правління Рюриковичів. З цієї метою князі хотіли використати візантійців, які мали допомогти побудувати церковно-управлінський апарат (правління Володимира), а потім мінімізувати вплив Візантії (правління Ярослава). Князівська влада намагалась якомога більше зробити церкву залежною від себе, виділяючи їй кошти із своїх прибутків та здійснювати повністю кадрову політику, ігноруючи Константинополь. Для досягнення цієї мети було здійснено декілька спроб, але всі вони закінчились поразкою. А саме, *Ярослав Володимирович та Ізяслав Мстиславович намагались поставити свого митрополита, але ця практика не набула поширення і церква у Київській Русі і далі залишалась в залежності від Візантії*.

У свою чергу, в Київській Русі розпочалась боротьба між Римом та Константинополем за те, хто буде контролювати руську церкву. Слід зазначити, що Рим активно боровся за витіснення Константинополя з Русі, але, в цілому, незважаючи на ряд успіхів, дана війна була програна в цей історичний період. *Святополк Володимирович та Ярополк Ізяславович, які мали зв'язки з Римом, були вбиті*.

Князівська влада активно брала участь у дипломатичній діяльності, і якщо до періоду Володимира князі вважали пріоритетними торговельні домовленості, то в наступний період дипломатія зосередилась на створенні добросусідських відносин Київської Русі із сильними державами.

Особливо слід виділити *русько-візантійські відносини, які кардинально вплинули на економіку, культуру та релігію у країні*. Завдяки вигідним торговельним договорам князі отримали підтримку купців, які, маючи великі прибутки, робили значні відрахування до князівської скарбниці. Підтримання

постійних дипломатичних стосунків із Візантією свідчить, що князівська влада намагалась створити сприятливі умови розвитку торгівлі, а разом з нею і міст. Саме з візантійцями було укладено договір, своєрідним гарантом виконання якого мав стати шлюб князя Володимира з візантійською принцесою. Вказаний договір свідчив про початок нового формату співпраці з Візантійською імперією. Якщо раніше русів цікавив більше економічний аспект, то укладення даного договору символізує початок культурної співпраці. **Русь інтегрувалась до християнського світу**. Після цієї події було поширено практику укладати союзи через династичні шлюби із сусідами та стратегічними партнерами.

Князі мали домовленості не тільки з Візантійською імперією, але й зав'язували стосунки з Папою Римським, Польщею, німцями, половцями, Францією, Польщею, Угорщиною.

Володимир Великий започаткував традицію укріпляти союзи з сусідами та стратегічними партнерами через династичні шлюби. Ця практика дала можливість вже Святополку, використовуючи родинні зв'язки, укласти договір, за яким польський король допомагав йому прийти до влади. Ізяслав теж уклав договір з поляками, також вів перемовини з німцями, Олег Святославович домовлявся з половцями. В періоди внутрішньої стабільності Русі князі укладали мирні договори з Польщею та Угорщиною. Ярослав Мудрий за рахунок династичних шлюбів зміг укласти цілий ряд союзів не тільки з сусідами, але й далекою Францією. Це дало можливість поріднитись з найстарішими європейськими королівськими домами. Володимир Мономах дав притулок для печенігів і торків, взявши тим самим на себе зобов'язання захищати їх від половців, також уклав угоди з Польщею та Угорщиною.

У цілому, завдяки дипломатичній діяльності князівської влади Русі вдалось зблизитись з цілим рядом країн, князі уклали успішні договори з європейськими державами. Завдяки династичним шлюбом князі змогли укласти союзи,

що забезпечувало мирне сусідство, а торговельні договори давали можливість налагоджувати нові торговельні стосунки. Але разом з позитивними моментами є і негативні. Це, як вище зазначено, *залучення зовнішніх сил для вирішення внутрішньої боротьби за княжі столи*. Із-за політики мирного співіснування із сусідами, відповідаючи тільки на їхню агресію, Русь припинила масштабну територіальну експансію, перейшовши до оборони. Причиною даної політики ми вбачаємо ослаблення влади Великого князя, який, у свою чергу, уже не мав сил для активної експансії за рахунок сусідніх територій і міг тільки організовувати захисні військові заходи та акти помсти через розорення земель ворогів. **Князів більше цікавило урвати шматок землі із сусіднього князівства, ніж розширюватися за рахунок іноземних держав, оскільки у них не вистачало для цього сил.**

У період князювання Володимира розпочався розпад єдиної фінансової системи, що супроводжувався посиленням окремих земель та міст. Ця тенденція стала більш виразною після смерті Ярослава Мудрого. У період князювання Мстислава Удалого, полоцьких князів, тмутараканських князів-ізгоїв цей процес поширився, що призвело до руйнування єдиної фінансової системи.

У другій половині XI ст. — на початку XII ст. Ізяслав, Святослав, Мстислав та інші намагались взяти Київську Русь під свій контроль і відновити систему, але їм це не вдалося. Причиною цього стала відмова земель завозити 2/3 зібраних податків до Києва. У свою чергу, це призвело до *економічного зростання земель і дало можливість не тільки захищатись, а й боротись за лідерство у Київській Русі*. Міста самі стали центрами княжої влади, і місцеві князі починають відправляти туди податки із своїх земель, що сприяє їх інтенсивному посиленню. Одночасно *влада в регіонах переходить від верхівки племені до міста, яке стає адміністративним, культурним, військовим, політичним, релігійним центром*.

У Збільшення членів княжого роду призводить до того, що посилюється боротьба не тільки за Київ, але й за інші регіональні центри, в яких почались формуватись і закріплюватись династичні родові лінії. Ці процеси сприяли формуванню цілого ряду регіональних центрів.

Таким чином, посилення міст та загострення конкурентної боротьби між князями призвело до посилення віча, яке могло як підтримати, так і розірвати договори з князями. Віче могло покарати князя так: вигнати із міста (Ізяслава Ярославовича), вбити (Ігоря Ольговича), не підтримати в конфлікті (Мстислава Удалого). Оскільки основні надходження до скарбниці та формування війська були пов'язані з містом, це ставило в залежність князя від віча і призвело до децентралізації князівської влади.

У Посилення міст в економічному, військовому аспекті призвело до того, що *місцеві князі шукали підтримку у віча і мусили відстоювати інтереси свого князівства*. Це, в свою чергу, доводить те, що розвиток міст сприяв втраті впливу влади Великого Київського князя.

У Причиною ослаблення князівської влади слугувала недосконалість системи спадкування княжої влади. З самого початку лественічна система не діяла повноцінно, бо цілий ряд князів були насильно усунені із спадкування Київського столу. *На спадковому великокняжому та княжому праві став діяти не принцип права, а принцип сили, тобто правий той, хто має силу*. При владі втримались тільки ті князі, які змогли знайти сили, щоб боротись за владу. Фактор сили все більше став відігравати в Київській Русі велику роль, і цією силою було віче. Княже право вступає у боротьбу з вічевим правом.

У період правління Святополка Ізяславовича активність віча була як ніколи інтенсивна. Це було визвано в першу чергу цілим рядом помилок, які допускала в цей період князівська влада. *Постійна боротьба князів за владу та напади*

ворогів послаблювали князівську владу і давали можливість вічу більш активно боротись за свої інтереси, оскільки влада цього не робила. Фактично вічеве право починає нав'язувати князям свої правила гри — це доводять перераховані нами випадки.

Слід зазначити, всі випадки активності віча, які були пов'язані так чи інакше з Володимиром Всеволодовичем були на користь князя, навіть тоді, коли він дуже опирався. У першому випадку віче дало можливість Володимирі без військових дій досягнути потрібного йому результату, надавши на Святополка щодо Василька. В другому випадку його син незаконно, з точки зору княжого права, сидів у Новгороді. В третьому випадку — він, перескочивши чергу, зайняв княжий стіл.

Володимир зрозумів, що, опираючись на підтримку віча, можна ігнорувати навіть волю Великого князя. Саме так він взяв Новгород, а пізніше Київ. Підтримка місцевого населення дає можливість переглянути рішення Великого князя та князівського з'їзду. Місто, в свою чергу, могло привести того князя, який йому подобався. Роль міста все зростає у політичному житті Русі. Так, наприклад, Олег Святославович забрав Чернігів у Володимира. Але чи міг Олег зайняти Чернігів, якби Володимира підтримали чернігівці? Крім того, порушення вічевого права для князя могло коштувати княжого стола: як це сталося із Всеволодом у Новгороді. В цей час завдяки діяльності віча і посиленню вічевого права відбувалося відкриття порушення та протидія княжому праву і лобіювання норм у Руській правді на користь віча.

У На нашу думку, причиною ослаблення князівської влади слугує сама політика князів. Їхнє постійне ігнорування ними же встановлених законів призводить до того, що їх починають ігнорувати на місцях. **Правовий нігілізм** — ось основна проблема цього періоду, що призвело до децентралізації та ослаблення княжої влади.

У Русі перед вторгненням Олега в Київ діяло дві системи спадкування влади. На півдні склалась **лественічна система спадкування влади**, за якою правив старший у роду разом із своїми молодшими братами. Після смерті старшого брата правити мав наступний по старшинству. Коли помирали брати, то правити мали сини за тією ж системою. Наприклад, після смерті Аскольда мав правити Дір. Після смерті Діра — старший син Аскольда. Ця система є результатом еволюції південної Русі, де править рід через систему встановлених правових звичаїв.

Північна система, на відміну від південної, тільки почала створюватись. Тому велике значення мала сила князя, оскільки опиратись на минулі покоління прашурів, які зв'язали княжий рід із землею, вони не могли. *Північ визнавала Рюриків не по праву від народження володіння землею, а по праву запрошення їх Новгородом на княжіння.* Наступником князя вважався той, хто править новгородською землею і хто може довести силою іншим братам своє право князувати. *Діяв принцип: кого визнав Новгород, той і править, хто вижив у боротьбі, той правий.* Велике значення мало особисте визнання жителів півночі легітимності князя. У той час на півдні видавали перевагу звичаєвому праву, за яким правити має старший у роду, але правити має справедливо.

У Прихід Олега до влади в Києві призвів до кризи в системі спадкування влади. Він, узурпувавши владу, відкинув як північну, так і південну систему спадкування. *Південь вважав, що Великий Руський князь — це старший у роду, який сидить у Києві, якому інші підкоряються по принципу старшинства.* На півночі вважали, що князь той, кого покликали в Новгород. Склалась наступна ситуація: південну систему спадкування не визнавали на півдні, а північну не поважали на півдні Русі. Олег, ввівши титул Великого Руського князя, не маючи ніяких на це прав, проігнорував обидві системи і фактично своїми діями започаткував свою власну династію. І оскільки Ігор не був

його сином або ж племінником, то за обидвома існуючими системами спадкування не міг керувати. Олег своїми діями створив нову систему спадкування, за якою будь-хто міг стати князем, якщо в нього були на це сили, і самостійно призначити свого наступника, кого забажає. Ця система не набула поширення і померла разом із ним. Надалі продовжила існування північна система, яку не поважали на півдні.

Ситуація для Рюриків ускладнювалась і тим, що саме на півдні вони намагалися закріпитися. До них на півдні правила Кийовичі, а на півночі вони самі не бажали особисто володарювати. Тому для них болючим питанням була легітимність, адже де хотіли правити вони, там не хотіли їх бачити, а на півночі вони самі не бажали перебувати. *Для Рюриків зайняти Київ було питанням принципу.*

Саме у зв'язку з тим, що їхня легітимність ставилася під сумнів, династія Рюриковичів активно боролася за майже безкомпромісне знищення конкурентів на ранніх етапах свого існування. Це тривало до правління Ізяслава Ярославовича.

У нашому дослідженні ми прийшли до думки, що князі Київської Русі не ставили перед собою стратегічне завдання у присвоєнні собі монополії на власність всієї землі. Саме цим можна пояснити те, що Руська Правда майже ніяк не регулювала дане питання. *Торговельні та лихварські відносини набагато краще були розкриті і навіть у чомусь переважали західні варварські правди.* Але в регуляції земельних відносин у руському праві відчувається суттєве відставання.

Цей феномен ми можемо пояснити тим, що, на відміну від Західної Європи, на Русі земля не являлась основним стратегічним ресурсом, наявність якого гарантувало як багатство, так і владу. Тобто, **формула — земля дає владу — на Русі, ймовірно, не працювала.**

У Оскільки князі постійно міняли свої княжі столи, то у них не було змоги захищати свої землі від зазіхань нового князя, який не був зацікавлений у тому, щоб його попередник

мав великі землеволодіння та фактично за рахунок цього зберігав свій вплив на цих землях. Особливо проблематично було захистити свої земельні володіння, коли попередника вигнали. Причиною ротації була війна або добровільна передача землі своєму родичу. Бажання зайняти та закріпитись у Києві призводило до подальших ротацій князів на княжих столах.

Наступна причина, що дає нам підстави сумніватись у наявності великого княжого землеволодіння, є те, що в Київській Русі не була створена система успадкування князівської влади від батька до сина. На Русі, згідно з лественічною системою спадкування, влада в князівстві передавалась старшому в роду. Отже, владу успадковував не старший син, а наступний по старшинству брат князя. Якби на Русі було поширене велике княже землеволодіння, на яке були посаджені підпорядковані люди, які за свою службу мали б землю та служили князю, то влада передавалась б не братам, а синам, які б успадковували власність, що знаходилася в індивідуальному володінні правителя.

У Історично сталося так, що гроші в Київській Русі позичали як прості руси, так і князі. Для того, щоб боротися за владу, потрібні були гроші, і князі позичали ці гроші у тих, хто готовий був їх дати. Але навіть тоді, коли князь приходив до влади та брав управління у свої руки, це не було запорукою його фінансової стабільності. Постійні напади кочівників та розорення ними значних територій, війна з іноземними державами, міжусобні чвари і навіть звичайна саранча спустошували княжі ресурси з неймовірною силою. Для того, щоб стабілізувати свою фінансову ситуацію, князі були змушені позичати кошти у тих, хто міг їх надати: релігійних організацій, земельних вічевих зібрань, іноземних меншин. Гроші брали як князі, так і прості руси, беручи на себе зобов'язання їхнього повернення у відсотках. Лихварські відносини настільки були поширені в Київській Русі, що регулювалися Руською правдою.

› Не завжди боржники могли сплатити своїм кредиторам кошти, тому іноді вони йшли на хитрість. Вона могла призвести навіть до змін релігії, щоб поставити поза закон релігійну організацію, якій потрібно віддати кошти. Цілі повстання проходились з однією метою: вигнати кредиторів із країни, щоб нічого їм не платити. До речі, схожа практика була і у Франції, коли король Філіп VI з династії Валуа вигнав ломбардців із країни та відмовився їм повертати борги.

У Невдоволення народу лихварями призводило до змін регуляції лихварських відносин у Руській правді. Ці зміни більш прискіпливо контролювали з боку держави зазначені відносини, не даючи лихварям зловживати своїм становищем та отримувати надприбутки. Були встановлені грошові ліміти — скільки можна було здерти з боржника. Вводились надзвичайні форс-мажорні обставини, які могли давати можливість боржникові віддавати борг поступово.

У роботі ми вираховували процентні ставки, які платив князь Ярослав, коли брав у борг у новгородців.

У своєму дослідженні ми вказали, що проблему з несплатою боргів міг мати не тільки простий люд, але й навіть Великий князь. І що влада теж могла прикриватися релігійними реформами, підтримкою простого торговельного люду від чужинців-лихварів, маючи на меті не стільки допомогти людям, як самим не платити борги. Як показує випадок із новгородським вічем, князі платили по боргах тільки тим, від кого потребували підтримки.

Отже, на Русі активно розвивалися лихварські відносини. Навіть князі позичали під відсотки гроші. Активність розвитку лихварських відносин підтверджує той факт, що вони регулювались Руською правдою. Але в 1113 році через жорсткі умови багато позичальників розорились, що призвело до повстання. Не можна сказати, що головною проблемою лихварства були євреї. Адже навіть коли їх вигнали із Русі, лихварські відносини не припинились. Тільки відбулось пом'якшення щодо

повернення боргів. Це, в свою чергу, вказує на те, що економіка Русі настільки була розвинута, що повне припинення лихварських операцій було уже неможливе без тяжких наслідків для економіки держави. Повстання більш нагадує спробу розорення конкурентів, ніж етнічний конфлікт. У цілому князівська влада не заважала, а навіть сприяла розвитку лихварства, регулюючи його у правовому полі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев Ю. М. Історія України. Київ: Каравела, 2006. 400 с.
2. Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Київ: 1999. 140 с.
3. Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1991. 456 с.
4. Атоян О. Н. История Государства и права Украины. Луганск: РИО ЛИВД, 2001. 472 с.
5. Бандурка О. М. Історія державності України. Харків: Одиссей, 2004. 607 с.
6. Бандурка О. М. Історія держави і права України: підруч. Харків: Майдан, 2018. 640 с.
7. Баран В. К., Грицак Я. Й., Ісаєвич Я. Д. та ін. Історія України. Львів: Світ, 1998. 488 с.
8. Безклубий І. А. Історія українського права. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
9. Безкровный Л. Г. Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва: 1975. 308 с.
10. Бодрухін В. М. Нариси з історії Української державності. Луганськ: Сх. нац. ун-т, 2000. 135 с.
11. Бодрихин Н. 400 сражений Русы. Москва: Эксмо, 2009. 432 с.
12. Бойко О. Д. Історія України. Київ: Академія, 1999. 568 с.
13. Болховітінов М. Вибрані праці з історії Києва. Київ: Либідь, 1995. 488 с.
14. Брайчевський М. Ю. Вступ до історичної науки. (курс лекцій). Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1995. 168 с.
15. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 164 с.
16. Брайчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 1998. 154 с.
17. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
18. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. Київ: Наук. думка, 1964. 355 с.
19. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 260 с.
20. Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. 130с.
21. Брайчевський М. Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. 720 с.
22. Варинська А. М. Історія України. Одеса: Фенікс, 2010. 301 с.
23. Васильев В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. 33 с.
24. Владимир С. Тайны Древней Руси. Москва: Оникс, 2007. 512 с.
25. Владимирский-Будановъ М. Ф. Христоматія по історії русскаго права: В 3-х вып. Ярославль: Въ типографіи Г. Фалькъ, 1871. Вып. 1. 232 с.
26. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 640 с.
27. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
28. Гаркави А. Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1870. 315 с.
29. Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв. Москва: Наука, 1973. 210 с.
30. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Ін Юре, 1997. 464 с.
31. Граб В. І. Історичні джерела права. Полтава: Археологія, 1998. 56 с.

32. Греков Б. Д. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. Москва: Воен. Узд, 1946. 60 с.
33. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1944. 347 с.
34. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва: АСТ, 2004. 671 с.
35. Греков Б. А. Киевская Русь. Ленинград: Госполитиздат, 1953. 569 с.
36. Греков Б. Д. Київська Русь. Київ: Радянська школа, 1951. 500 с.
37. Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1944. 76 с.
38. Гончарук П. С. Історія України з найдавніших часів до початку XX століття. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 528 с.
39. Головка Б. О. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. АН України. Інститут історії України. Київ: 1994. 30 с.
40. Грушевський М. С. Історія України–Русі. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. 648 с.
41. Грушевський М. С. Історія України–Русі. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.
42. Грушевський М. С. Виїмки з джерел до історії України–Русі. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1895. 143 с.
43. Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1906. 397 с.
44. Грушевський М. С. Виїмки з джерел до Історії України–Русі. Львів: Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1895. 145 с.
45. Гудзь В. Історія України. Київ: Слово, 2003. 615 с.
46. Гудзь — Марков. А. В. Домонгольская Русь в Летописных сводах V–XIII вв. Москва: Вече, 2005. 479 с.
47. Гумилев Л. Древняя Русь и великая степь. Москва: Айрис пресс, 2005. 763 с.
48. Гумилев Л. От Руси до России. Москва: Айрис-пресс, 2008. 320 с.
49. Гурвич Д. М. Вятчи и Рязань до монгольского завоевания. Тезисы дисс. канд. ист. наук. Ленинград: 1948. 3 с.
50. Делімгрьський Р. Є. Магдебурзьке право в Києві. Київ: Соборна Україна, 1996. 143 с.
51. Дельбрук. История военного искусства. Санкт-Петербург: Наука. 1999. Т. 1. 865 с.
52. Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. Москва: Издательство И. Д. Сытина. 1906. 64 с.
53. Дурнов Є. С. Адвокатура в Україні: історико-правове порівняльне дослідження (кінець XIX–XX ст.): монографія. Харків: Константа. 2018. 471 с.
54. Дурнов Є. С. Історія держави та права України: термінологічний словник. Київ: Гельветика, 2019. 190 с.
55. Дяконов М. Очерки Общественного государственного строя Древней Руси. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада Право, 1912. 490 с.
56. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Проблеми законності: зб. наук. 2015. Вип. 129. С. 3–10.
57. Єрмолаєв В. М. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX - середина XII ст.). Вісник Академії правових наук України. 2002. № 4. С. 45–55.
58. Єрмолаєв В. М. Деякі проблеми злочину та покарання у Київській Русі. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 5. С. 135–143.
59. Жук С. М. Киевская Русь. Москва: Мир книги, 2007. 240 с.
60. Залізняк Л. Нариси старовинної історії. Київ: Абрис, 1994. 255с.
61. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі. Київ: Істина, 2007. 128 с.
62. Заруба В. М., Васковський Р. Ю. Історія України (з найдавніших часів до сьогодення). Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 484 с.

63. Зимин А. А. Правда Руская. Москва: Древнехранилище, 1999. 420 с.
64. Иванченко Р. П. Київська Русь: початки Української держави. Київ: Український письменник, 1996. 332 с.
65. Історія держави і права України: практикум. А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна, С. В. Кудін, Н. П. Свиридчук; За ред. А. Є. Шевченка. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2012. 248 с.
66. Історія держави і права України: курс лекцій. В. М. Щербатюк, П. П. Захарченко, О. В. Кузьминець та ін.; за ред. В. М. Щербатюка. Київ: Вид-во «Фенікс», 2018. 496 с.
67. Історія держави і права України: практикум. О. А. Гавриленко, І. Д. Коцан та ін.; за ред. М. Ю. Бурдіна. Харків: ФОП Бровін О. В., 2017. 444 с.
68. Иловайский Д. Посвящается VI Археологическому съезду в Одессе. Москва: Скоропечатная О. О. Гребека, 1884. 60 с.
69. Иловайский Д. Вторая Дополнительная полемика по вопросам Варяго-Русскому и Болгаро-гунскому. Москва: Типография М. Н. Лаврова и Ко, 1886. 138 с.
70. Иловайский Д. Разыскания о Начале Руси. Издание первое. Москва: Типография Ерачева И. К., 1876. 466 с.
71. Иловайский Д. Разыскания о Начале Руси. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Типография бывш. Миллера, Покрова, Машков, 1882. 568 с.
72. Иловайский Д. Становление Руси. Москва: Алгоритм, 1996. 731 с.
73. Иловайский Д. Начало Руси, Очерки отечественной истории. Москва: Мысль, 1995. 510 с.
74. Кандыба В. М. История Русского народа до XII в. Москва: КСП, 1995. 222 с.
75. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Москва: Наука, 1989. Т. 1. 416 с.
76. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Древняя Русь. Киевская Русь. Москва: Московский рабочий слог, 1993. Т. 1, Т. 2 366 с.
77. Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1988. 766 с.
78. Карамзин Н. М. Предания веков. Сказания, легенды, рассказы из «Истории государства Российского». Москва: Правда, 1987. 768 с.
79. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Книга первая. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1989. 603 с.
80. Карамзин Н. М. История Государства Российского. Тула: Приокское книжное издательство, 1989. Т. I–III. 588 с.
81. Карамзин Н. М. Об истории государства Росийского. Москва: Просвещение, 1990. 384 с.
82. Ключевский В. О. Курс Русской истории. Сочинения в девяти томах. Москва: Мысль, 1987. 432 с.
83. Ключевский В. О. Курс Русской истории. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. Т. 1. 425 с.
84. Ключевский В. О. О Государственности в России. Москва: Мысль, 2003. 463 с.
85. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Москва: Мысль, 1995. 576 с.
86. Ключевский В. О. Русская История. Москва: Независимая газета, 1992. 192 с.
87. Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории. Москва: Наука, 1990. 412 с.
88. Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві. Вінніпег: Укр. Вільна Акад. наук, 1991. 34 с.
89. Ковнир В. Н. Экономическая история России. В. 2 ч. Часть 1. С древнейших времен до 1017 года: учебник для

- СПО. 2-е изд., испр. И доп. Москва: Издательство Юрайт, 2018. С. 52–53
90. Колганова Л. М., Тюльченко І. К. Історія України. Донецьк: ДонНТУ, 2008. 158 с.
 91. Кормич Л. І., Балацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Харків: ООО «Одісей», 2001. 480 с.
 92. Костомаров Н. И. Севернорусские народоправства во времена удельно вечегового уклада. Смоленск: Смядынь, 1994. 544 с.
 93. Костомаров Н. И. Русская История в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Сварог, 1995. 764 с.
 94. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1918. 624 с.
 95. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів: Наукове товариство Шевченка, 1918. 493 с.
 96. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 414 с.
 97. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно–Західної Русі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.
 98. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. Київ: Україна, 1996. 151 с.
 99. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. Київ: Київський славистичний ун-т, 2002. 234 с.
 100. Котляр М. Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1985. 48 с.
 101. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев: Издательство «Наукова думка», 1986. 157 с.
 102. Круглова Т. А. Магдебурзьке право. Киев: Т-во Знание, 1999. 34 с.
 103. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 540 с.
 104. Кудін С. В. Джерела кримінального права України у Х — першій чверті ХІІ ст.: історіографічні аспекти дослідження. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасний стан кримінального законодавства України: шляхи реформування». Ірпінь, 2018. С. 77–81.
 105. Кудін С. В. Система правоохоронних органів України: Порівняльно-історичний ракурс дослідження. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Консультат. місія Європейського Союзу. Харків: ХНУВС, 2019. С. 113–114.
 106. Кудін С. В. Порівняльно-історичні аспекти дослідження фіскальної системи України. Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки», 24 листопада 2017 р. Університет державної фіскальної служби України, Навчально-науковий інститут права. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 33–35.
 107. Кудін С. В. Дослідження у сфері порівняльної історії права у працях М. М. Ясинського. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 157–165.
 108. Кудин С. В. Разработка теоретико-методологических основ сравнительной истории права в трудах Ф. В. Тарановского. *Leges si viata*, 2018. № 11/2 (323). С. 68–71.

109. Кудін С. В. Дослідження кримінального права Київської Русі у працях С. В. Юшкова (до 1946р.). Вісник Академії адвокатури України, 2008. Число 1. С. 8.
110. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. Київ: Україна, 2002. 427 с.
111. Кузьмина А. Г. Древняя Русь. Москва: Молодая гвардия, 1990. 303 с.
112. Кульчицький В. С., Тищук Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. 320 с.
113. Кульчицький Б. Й. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2001. 289 с.
114. Курбатова Г. Л. Становление и развитие раннеклассовых обществ. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986. 337 с.
115. Кучера М. П. Змеивы валы Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1987. 208 с.
116. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
117. Литвин В. М. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять. Київ: Знання, 2006. 607 с.
118. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства VIII–IX вв. Ленинград: Наука, 1968. 158 с.
119. Мавродін В. В. Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г. Ленинград: Молодая гвардия, 1950. 42 с.
120. Мавродін В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. 432 с.
121. Мавродін В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). Москва: Госполитиздат, 1946. 311 с.
122. Мавродін В. В. Начало мореходства на Руси. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1949. 148 с.
123. Мавродін В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. Москва: Высшая школа, 1971. 192 с.
124. Мавродін В. В. Народные восстания в Древней Руси XI–XIII вв. Москва: Соцэкгиз, 1961. 118 с.
125. Масленікова В. Стародавня історія України в легенді про братів — засновників Києва та в інших легендах і джерелах. 4-е вид. Київ: [б.и.], 2011. 124 с.
126. Мельникова Е. А. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Логос, 2003. 609 с.
127. Мішко С. Нариси ранньої історії Русі. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 2012. 228 с.
128. Моця О. П. Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі (Матеріали польового історико-археологічного семінару). Суми, 1993. 72 с.
129. Музиченко П. П. Історія держави і права. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. 429 с.
130. Настюк А. А. Причини хрещення Київської Русі. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління. Київ: «СТАЛЬ», 2013. № 11. С. 33–39.
131. Настюк А. А. Функции княжеской власти в период возникновения Киевской Руси. Закон и Жизнь: Международный научно-практический правовой журнал, 2019. № 8/2. С. 71–75.
132. Настюк А. А. Форма державного устрою Київської Русі в період язичництва: кочова імперія. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика): науковий журнал. ред. кол.: П. В. Цимбал (голов. ред.) та ін. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2019. Випуск 14. С. 13–23.
133. Настюк А. А. Дія вічевого права в Київській Русі в період правління Святополка Ізяславовича. Міжнародний

- юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2019. № 15. С. 81–92.
134. Настюк А. А. Діяльність князівської влади після хрещення Київської Русі. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму, 2015. № 1–2. С. 24–30.
 135. Настюк А. А. Фінанси Київської Русі після прийняття християнства. Часопис Київського університету права, 2015. № 3. С. 37–40.
 136. Настюк А. А. Фінанси Київської Русі до прийняття християнства. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму, 2016. № 3–4. С. 49–54.
 137. Настюк А. А. Вплив князівської влади на розвиток дипломатичних відносин Київської Русі. Журнал східноєвропейського права. Електронне науково-практичне видання, 2015. № 21. Сайт <http://easternlaw.com.ua/uk/teoriya-ta-istoriya-derzhavi-i-prava-istoriya-politichnix-i-pravovix-uchen/nastyuk-a-a-vpliv-knyazivsko%D1%97-vladi-na-rozvitok-diplomatichnix-vidnosin-ki%D1%97vsko%D1%97-rus>.
 138. Настюк А. А. Проблеми легітимності передачі княжої влади в системі спадкування у Русі IX–X ст. Підприємництво, господарство і право. Науково-практичний господарсько-правовий журнал. ТОВ «Гарантія» Київ, 2019. № 284. С. 129–137.
 139. Nastyuk A. A. Changes in the rights of the Ruthenians under the influence of the byzantine empire in the period of the residency of Igor Rurikovich. Fundamental and applied researches in practice of eading scientific schools. Volume26, Number 2, 2018. Назва: С. 182–186.
 140. Настюк А. А. Проблеми формування великого землеволодіння князівської влади в Київській Русі. Порівняльно-аналітичне право. Ужгород: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2019. № 5. С. 45–50.
 141. Настюк А. А. Історико-правовий розгляд іпотечних зобов'язань. Eurasian Academic Research Journal. Multi language science journal, 2019. № 4 (34) Yrrevan 2019. Р. 36–41.
 142. Нелін О. І. Історія держави і права України. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 719 с.
 143. Нечволодов А. Д. Сказания о Русской земле» часть первая. Москва: Белый город, 2006. 816 с.
 144. Новгородская летопись по синодальному харатеино-му списку. Санкт-Петербург: Археологическая комиссия, 1888. 490 с.
 145. Новгородскія летопись (такъ названныя Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). Санкт-Петербург: Типографія Иператорской Академии Наукъ, 1879. 113 с.
 146. Новосельцев. А. П. Древнерусское государство и его международное значение. Москва: Наука, 1965. 476 с.
 147. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1947. 171 с.
 148. Орленко В. І., Орленко В. В. Історія держави і права України: посіб. для підготов. до іспитів. 8-е вид., допов. та перероб. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2017. 164 с.
 149. Орест Субтельний. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
 150. Пархоменко В. А. Три центра Древней Руси. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1913. 103 с.
 151. Пеняк П. С. Ремесло Київської Русі. Ужгород:[б.в.], 1998. 137 с.

152. Петров И. В. Государство і право Древней Руси. Санкт-Петербург: Издательство Михайлова В. А, 2003. 416 с.
153. Подзолкіна О. Історія магдебурзького права в Києві. Вінниця: [б.в.], 2003. 18 с.
154. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
155. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Репринт. Москва: Наука, 1965. Т. 9, 10. 256 с.
156. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографическая летопись. Санкт-Петербург: 2-я Государственная типография. Галерная, 1, 1921. Т. 24. 272 с.
157. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографская летопись. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 24. 271 с.
158. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Артель Печатников, 1923. Т. 2. 318 с.
159. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Под ред. А. А. Шахматова, 4-е изд. Москва, 1962. Т. 2. 87 с.
160. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. 377 с.
161. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 177 с.
162. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Санкт-Петербург: Искусство, 1994. 415 с.
163. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
164. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские летописи, Вып. 1. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. 146 с.
165. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Софийская первая летопись старшего извода. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 6. 581 с.
166. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1848. Т. 4. 360 с.
167. Полное собрание русских летописей. Новгородские и псковские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. Т. 3. 305 с.
168. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 568 с.
169. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Новгородская вторая летопись. Москва: Наука, 1965. Т. 30. 240 с.
170. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Владимирский летописец. Новгородская вторая летопись. Москва: Наука, 1965. 239 с.
171. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Санкт-Петербург: Типография Елеонского и К, 1889. 320 с.
172. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
173. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская летопись, Вып. 1. Повесть временных лет. 2-е изд. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. Т. 1. 286 с.
174. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Ленинград: Наука. 1982. Т. 38. 228 с.
175. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Устюжский летописный свод. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 38. 127 с.

176. Полное Собрание Русских Летописей. Русский Хронограф. Часть первая. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1911. Т. 22. 568 с.
177. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Западнорусскія летописи. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1907. Т. 17. 648 с.
178. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. 505 с.
179. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Вологодско-Пермская летопись. Москва: Наука, 1959. Т. 26. — 412 с.
180. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Холмогорская летопись. Двинской летописец. Ленинград: Наука. 1977. Т. 33. 250 с.
181. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. Уваровская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 28. 411 с.
182. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, 1863. Т. 15. С. 67.
183. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Книга степная царского родословия. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 21. 342 с.
184. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Симеоновская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1918. Т. 18. 316 с.
185. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Постниковский, пискаревский, московский и бельский летописцы. Москва: Наука, 1978. Т. 34. 304 с.
186. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Никаноровская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. Т. 27. 417 с.
187. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Московский летописный свод конца XV. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. Т. 25. 462 с.
188. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Львовская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1910. Т. 20. 418 с.
189. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописцы последней четверти XVII в. Москва: Наука, 1968. Т. 31. 264 с.
190. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописи белоруско-литовские. Москва: Наука, 1980. Т. 35. 306 с.
191. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Западнорусскія летописи. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1907. Т. 17. 648 с.
192. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. Т. 7. 345 с.
193. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ермолинская летопись. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1910. Т. 23. 239 с.
194. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Вологодско-пермская летопись. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. Т. 26. 413 с.
195. Прошин Г. Как была крещена Русь. Москва: Издательство политической литературы, 1989. 320 с.
196. Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Ленинград: АКД, 1961. 16 с.
197. Рыбаков Б. А. Образование Древнерусского государства. Москва: Издательство Академии наук, 1955. 89 с.
198. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и Русские княжества XII–XIII ст. Москва: Наука, 1982. 592 с.
199. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. Москва: Наука, 1964. 240 с.

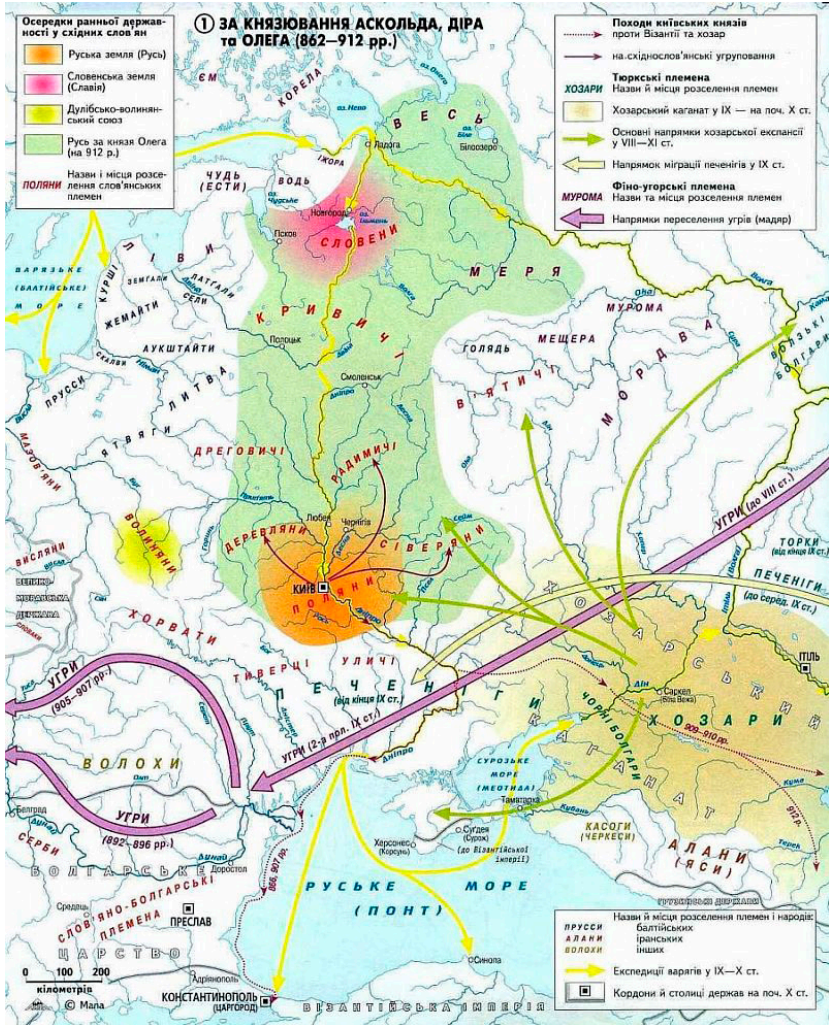
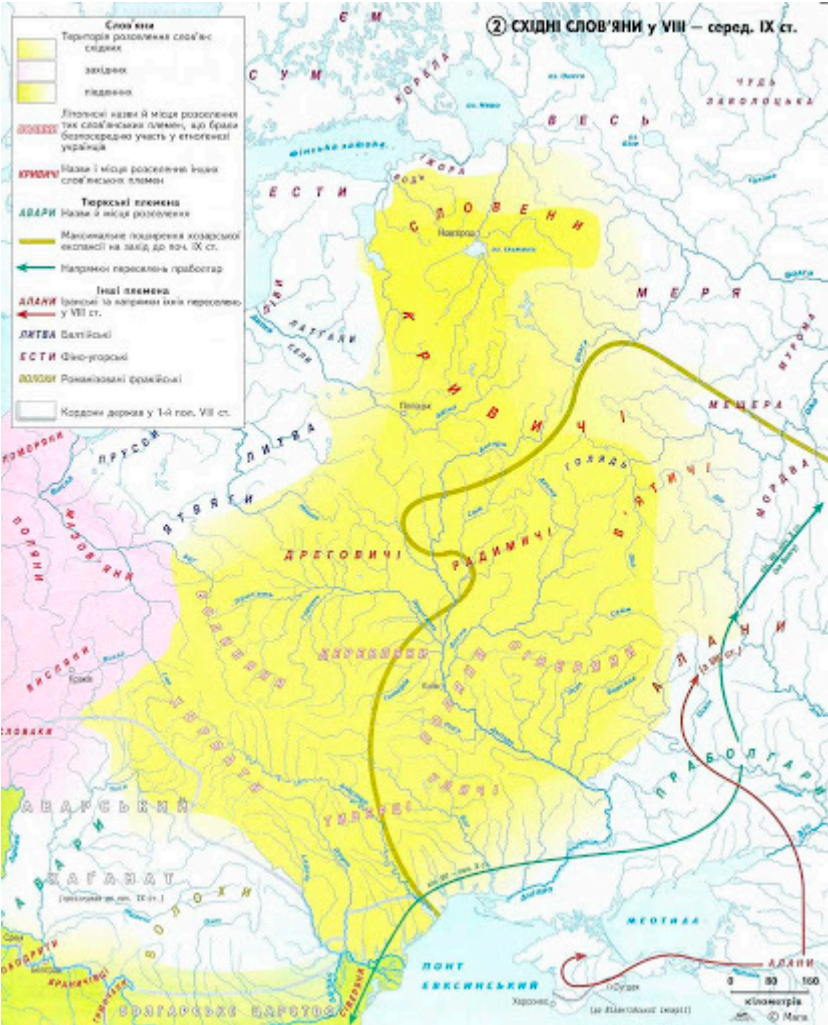
200. Рыбаков Б. А. Историческая география России. Москва: Мысль, 1970. 216 с.
201. Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1984. 351 с.
202. Рыбаков Б. А. Мир истории. Москва: Молодая гвардия, 1987. 351 с.
203. Рыбаков Б. А. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. Москва: Наука, 1993. 328 с.
204. Рыбаков Б. А. Рождение Руси. Москва: АиФ-Принт, 2004. 446 с.
205. Рыбаков Б. А. Археологические открытия 1975 года. Москва: Наука, 1976. 605 с.
206. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли. Киев: Наукова думка, 1988. 124 с.
207. Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Історія держави і права України. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.
208. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси IX — первая половина X в. Москва: Мысль, 1980. 355 с.
209. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. Ленинград: Наука, 1983. 240 с.
210. Світлична В. С. Історія України: навчальний посібник. Київ.; Львів: Каравела, 2006. 308 с.
211. Сворака, С. Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі [Текст]: автореферат. канд. юридичних наук, спец.: 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2011. 19 с.
212. Сергієвич В. І. Віче і князь. Москва: Тип. А. І. Мамонтова, 1867. 413 с.
213. Соловйов С. М. История России с древнейших времен кн.1. Москва: Колокол-Пресс, 1993. 768 с.
214. Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 1. 503 с.
215. Татищев В. Н. История Российская. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. 1963. Т. 2. 349 с.
216. Татищев В. Н. История Российская. Москва: Ермак, 2005. Т. 2. 735 с.
217. Теплицький Ю. М. Откуда пошла земля славянская и какого мы рода-племени: этногенез славянства и становление государственности Руси в контексте взаимоотношений Запад-Восток. Киев: Аристей, 2004. 288 с.
218. Терещенко Ю. І. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Київ: КДЛУ, 2000. 246 с.
219. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 2006. 400 с.
220. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Київ: Атіка, 1999. 192 с.
221. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. Львів: [б.в.], 2003. 156 с.
222. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. Вид. 4-те, зі змінами. Київ: Видавничий дім «КОНДОР», 2018. 772 с.
223. Тетарчук И., Дякив Т. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 214 с.
224. Тихомиров М. Н. Два памятника новгородской письменности. Москва: Госкультросветиздат, 1952. 24 с.
225. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва: Наука, 1975. 432 с.
226. Тихомиров М. Н. История связи России со славянскими странами и Византией. Москва: Наука, 1969. 374 с.
227. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва: Государственное издательство Политической литературы, 1956. 477 с.

228. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. Москва: Издательство Московского Университета, 1953. 192 с.
229. Тихомирова М. Н. Доклады и сообщения исторического факультета. (выпуск 6). Москва: Изд. МГУ, 1947. С. 53–59.
230. Тихомиров М. Н. Источниковедение. История СССР с древнейших времен до конца XVII в. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. 496 с.
231. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1955. 278 с.
232. Тихомиров М. Н. Описания Тихомировского собрания рукописей. Москва: Наука, 1968. 196 с.
233. Тихомиров М. Н. Археографический ежегодник за 1961 год. Москва: Наука, 1962. 471 с.
234. Тихомиров М. Н. Археографический ежегодник за 1963 год. Москва: Наука, 1964. 430 с.
235. Толочко П. П. Древнерусский город (материалы Всесоюзной археологической конференции). Киев: Наукова думка, 1984. 160 с.
236. Толочко П. П. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XII ст. (матеріали Міжнародного польового археологічного семінару). Чернівці: Сіверянська думка, 2003. 208 с.
237. Толочко П. П. Археологічні дослідження стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1976. 223 с.
238. Толочко П. П. Древний Киев. Киев: Наукова думка, 1983. 328 с.
239. Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 359 с.
240. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев: Наукова думка, 1987. 250 с.
241. Толочко П. П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997. 400 с.
242. Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Киев: Альтернатива, 2001. 206 с.
243. Толочко П. П. Южная Русь и Византия (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1991. 168 с.
244. Толочко П. П. Древние славяне и Киевская Русь (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1989. 200 с.
245. Толочко П. П. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (сборник научных трудов). Киев: Наукова думка, 1985. 135 с.
246. Толочко О. П. Київська Русь. Київ: Альтернатива, 1998. 352 с.
247. Толочко А. П. Князь в Древней Руси. Власть. Собственность Идеология. Киев: Наукова думка, 1992. 224 с.
248. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 568 с.
249. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 568 с.
250. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 568 с.
251. Устюжский летописный свод. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 38. 127 с.
252. Филист Г. М. Введение христианства на Руси. Минск: Беларусь, 1988. 253 с.
253. Фроянов И. Я. Былинная история. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. 591 с.
254. Фроянов И. Я. Города-государства Древней Руси. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988. 269 с.
255. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990. 328 с.

256. Фроянов И. Я. Исторические условия крещения Руси. Древняя Русь. Ленинград: Ленингр. орг. о-ва «Знание» РСФСР, 1988. 31 с.
257. Фроянов И. Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. Москва. Санкт-Петербург: Златоуст, 1995. 703 с.
258. Фроянов И. Я. Старинная история. Москва: Знание, 1991. 63 с.
259. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян. Санкт-Петербург: Изд-во С-Петерб. ун-та, 1996. 512 с.
260. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1980. 256 с.
261. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1974. 160 с.
262. Фроянов И. Я. Метежный Новгород. Очерки истории государственности социальной и политической борьбы конца XII-начала. XII столетия. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. 280 с.
263. Фроянов И. Я. Сборник документов по истории СССР IX–XIII ст. Москва: Высшая школа, 1970. 261с.
264. Хоцей А. С. Теория общества II Становление бюрократии. Казань: Матбугат йорты, 2000. 827 с.
265. Чернышова О. В. Дании з давних времен до начала XX века. Москва: Наука, 1996. 503 с.
266. Чоботенко С. П. Історія виникнення племен, дружин та права в Україні. Запоріжжя: Б.в, 2000. 42 с.
267. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен, Київ: Ноосфера, 1994. 224 с.
268. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. 687 с.
269. Швецов В. Ю. Русь. Етнічний експурс в історію України: погляд з минулого в майбутнє. Дніпропетровськ: Арт-прес, 1998. 116 с.
270. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз: монографія. за заг. ред. професора Шевченка А. Є. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018.125 с.
271. Шевченко А. Є. Формування системи державного управління у Київській Русі. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2016. № 3. С. 107–113.
272. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 1). Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України, 2016. Вип. 1 (3). С. 203–211.
273. Шевченко А. Є. Питання методології історії діяльності органів внутрішніх справ України (частина 2). Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України, 2016. Вип. 2 (4). С. 240–246.
274. Шевченко А. Є. Інтегративна концепція праворозуміння. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 6–15.
275. Шевченко А. Є. Характеристика доктринальних поглядів на інститут охорони власності в Україні. А. Є. Шевченко, В. В. Грабовий. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз. за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 226–243.
276. Шевченко А. Є., Гапоненко Л. В. Проблеми та перспективи реформування місцевого самоврядування. Альманах права, 2017. Вип 8. С. 75–76.

277. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історія держави і права України: навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 688 с.
278. Шевченко О. О., Капелюшний В. П., Вовк О. Й. Історія Українського права. Київ: Орлан, 2001. 214 с.
279. Шкварець В. П., Орловський В. К. Історія держави і права України: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. 216 с.
280. Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат, 1952. 287 с.
281. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. 254 с.
282. Юшков С. В. Конспект лекций по истории государства и права СССР. Москва: Издание Всесоюзной заочной правовой академии, 1940. 308 с.
283. Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистый К. Історія України. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. 330 с.
284. Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1944. 62 с.
285. Юшков С. В. Учебное пособие по истории государства и права СССР. Москва: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1945. 55 с.
286. Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 2-е. Москва: Юрид. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1947. Ч. 1. 778 с.
287. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1949. 543 с.
288. Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 3-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1950. Ч. 1. 428 с.
289. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1950. 379 с.
290. Юшков С. В. История государства и права СССР. Изд-е 4-е. Москва: Госуд. изд-во юридической литературы, 1961. Ч. 1. 672 с.
291. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ: Наук. думка, 1992. 349 с.

Додатки

Наукове видання

Шевченко А.Є., Кудін С.В., Настюк А.А.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В IX – НА ПОЧАТКУ XII СТ.

Підписано до друку 15.06.2020.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Друк. арк. 29,25. Умов. друк. арк. 27,20.
Наклад 100 прим. Зам. № 2672/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>